پەرھات جىلان

ئورخۇن شەجەرىسى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

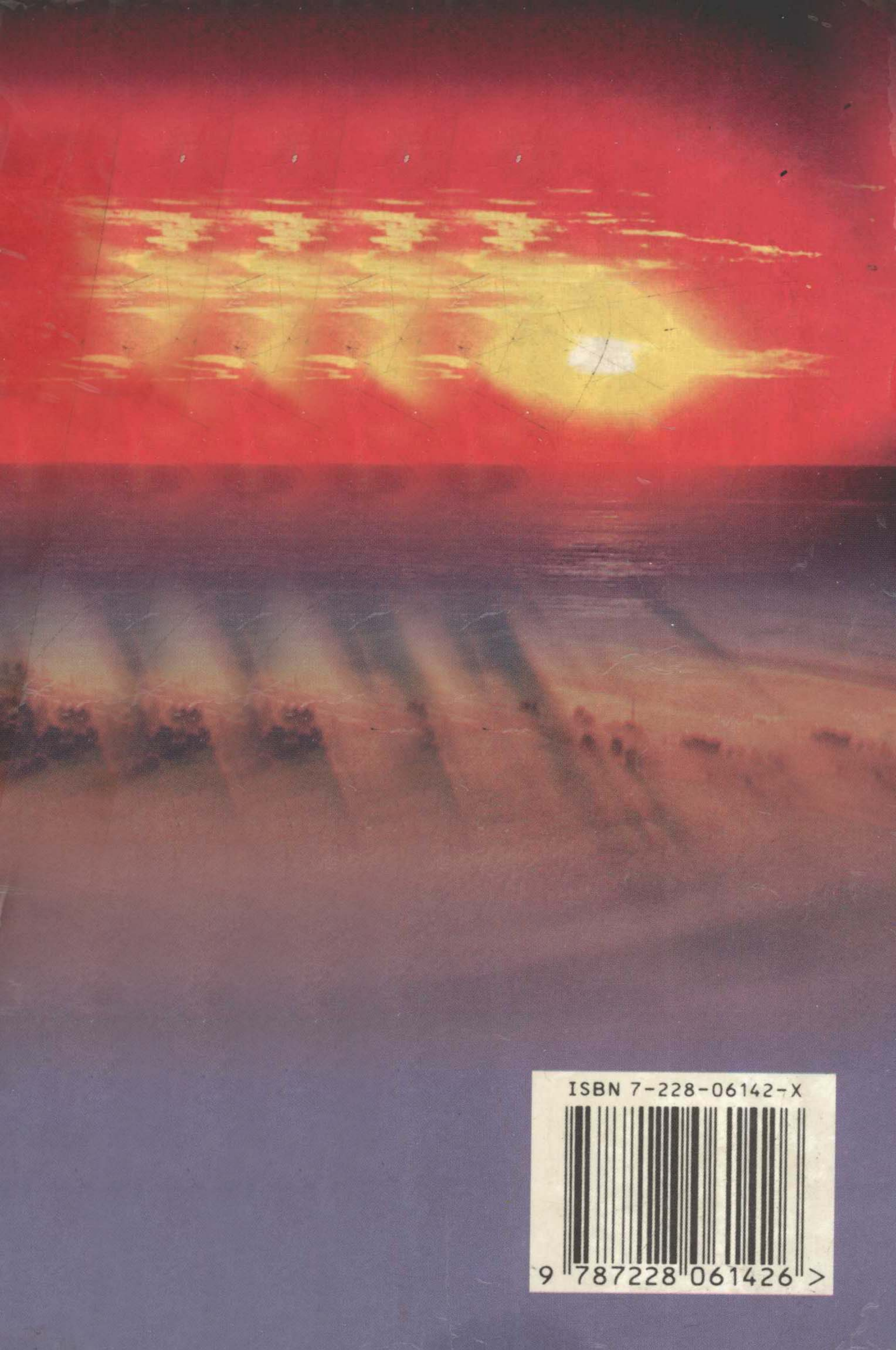

ISBN 7-228-06142-X
9 787228 061426 >

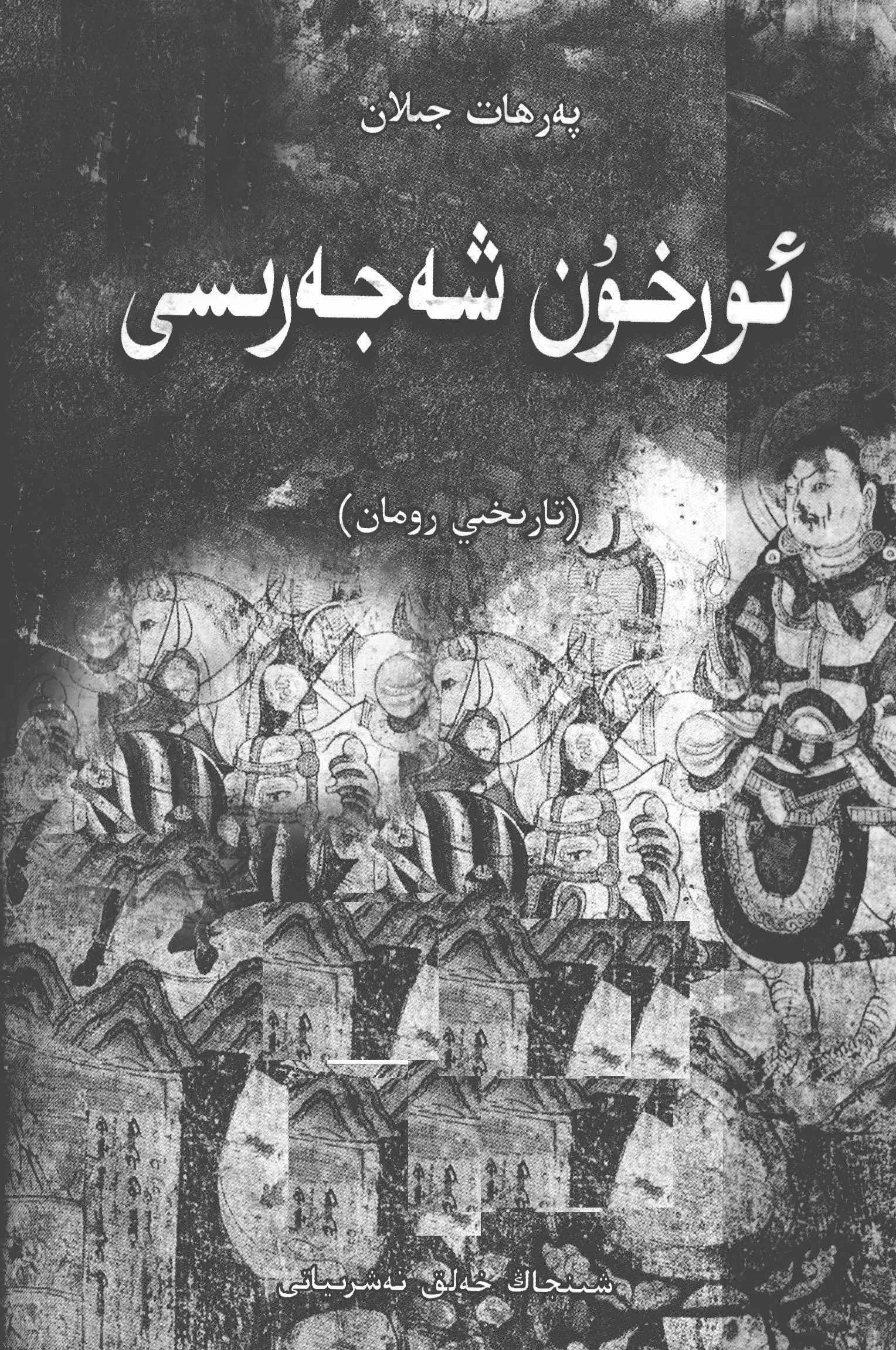

پەرھات جىلان

ئورخۇن شەجەرىسى

(تارىخىي رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

鄂尔浑世谱:维吾尔文/法尔哈德·吉兰著. —乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.11

ISBN7—228—06142—X

Ⅰ.鄂… Ⅱ.①法 …②德... Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第55826号

责任编辑:买买提依明·艾拉

责任校对:伊力亚斯·热依祢

封面设计:艾克拜尔·萨里

鄂尔浑世谱(维吾尔文)

法尔哈德·吉兰 著

新疆人民出版社出版发行

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆《工人时报》印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本 15.375印张2插页

2000年11月第1版 2000年11月第1次印刷

印数:1——3,000

ISBN7—228—06142—X/I·2266 定价:24.00元

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەمتىمىن ئەلا
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ئورخۇن شەجەرىسى

(تارىخىي رومان)

ئاپتورى: پەرھات جىلان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 15.375 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2000 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2000 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 3,000 — 1
ISBN7—228—06142—X/I. 2266
باھاسى: 24.00 يۈەن

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم

بوتاسۇن بۇقا ۋە ئىنەچۇك تاي
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

بىرىنچى باب چۆلدىكى كارۋان 3
ئىككىنچى باب يايلاقتىكى خانلىق 11
ئۈچىنچى باب كۆك تۇركلەرنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى 22
تۆتىنچى باب كۆك تۇركلەر كەتكەندىن كېيىنكى ئىشلار 43
بەشىنچى باب قەدىناسلار قايتا كۆرۈشتى 69
ئالتىنچى باب ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان 86

ئىككىنچى قىسىم

قۇتادمىش ، ئادارقىز ۋە ئايتولۇننىڭ قىسمىتى
بۆرە بايرىقى لەپىلدىمەكتە

بىرىنچى باب ئۆتتۈكەندە پەيدا بولغان قارا كۆلەڭگە 107
ئىككىنچى باب ئوغۇل بالا سەپەردە چىنىقىشى كېرەك 123
ئۈچىنچى باب دالادىكى توقۇنۇش 134
تۆتىنچى باب سۇيىقەستچىنىڭ ھىيلىسى 156
بەشىنچى باب قوردانلىق پەرىزات 163
ئالتىنچى باب بۇ ئىش ئەسلى مۇنداق بولغان 187
يەتتىنچى باب لوياڭغا يۈرۈش 196
سەككىزىنچى باب فەنياڭدىكى پاجىئە 212

توققۇزىنچى باب ياڭ جەمەتىنىڭ ئاقىۋىتى 228
ئونىنچى باب ئاخىرقى ئۈمىد ئورخۇندا 241
ئون بىرىنچى باب كۆك بۆرە ئىزىدىن 261
ئون ئىككىنچى باب ئوخشاشمىغان تەقدىرلەر 279
ئون ئۈچىنچى باب ئىككى ئاستانىدىكى ئىشلار 306
ئون تۆتىنچى باب قۇدىلاشماق 316
ئون بەشىنچى باب بۆگۈ قاغان ۋە مانى روھانىيلىرى 333
ئون ئالتىنچى باب مانى ۋە شامان 352

ئۈچىنچى قىسىم

بۇ يوللار ئۇزۇن يوللار
ئېتىم ئۆلسىمۇ قىلىچىم سۇنمىدى

بىرىنچى باب تاپار بوۋاينىڭ ھېكايىسى 379
ئىككىنچى باب بۇ يۇرتلارغا كۆز تەگدىمۇ ؟ 384
ئۈچىنچى باب تاغ ـ دالالار ئىگىرىماقتا 392
تۆتىنچى باب ئاپەت ئۈستىگە پاراكەندىچىلىك 400
بەشىنچى باب بۈيۈك قاغان بۈيۈك ئەمەس 410
ئالتىنچى باب ئالتۇن تەختتە ئۆسمۈر قاغان 424
يەتتىنچى باب قىرغىز ئاتلىرى كىشنىمەكتە 437
سەككىزىنچى باب ئاخىرقى جەڭلەر 446
توققۇزىنچى باب ئۆپۈقتا تەڭرىتاغ بوستانلىرى 466
ئورخۇن ھەققىدە سۆھبەت (خاتىمە ئورنىدا) 486

بىرىنچى قىسىم

بوتاسۇن بۇقا ۋە ئىنەچۈك تاي

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

بىرىنچى باب

چۆلدىكى كارۋان

مىلادىيە 741 ـ يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى . سەددىچىدىن سىپىلىنىڭ ھەيۋەتلىك چوڭ دەرۋازىسىدىن چىققان كارۋان ئاستا قەدەملەر بىلەن شىمال تەرەپكە يول ئالدى . كارۋاننىڭ بۇنداق ئالدىرىماي مېڭىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، قاتار تىزىلغان ئېگىز چاقلىق كېلەڭسىز ھارۋىلارغا دۆۋە ـ دۆۋىلەپ ئېغىر يۈكلەر بېسىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستى كالا تېرىلىرى بىلەن يېپىلىپ ، قىل ئارقانلار بىلەن چىڭ تارتىپ باغلانغان بولغاچقا ، ئېسىل نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنىشكەن بەش يۈز نەپەر قورallىق چەۋەندازمۇ سۈرئەتنى تېزلەتمەي سالماق ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى .

تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بىر نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بىر توپ قوروۇقچى چېرىكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كارۋاننى ئۇزىتىپ چىقتى .

— سەپىرىڭلار قۇتلۇق بولسۇن ! ئورخۇن بويلىرىغا تىنچ ـ ئامان بېرىشىڭلارغا تىلەكداشمىز ! — دېدى ئەمەلدار ئالدىغا سوزۇلغان ئىككى قولىنى جۈپلەش بىلەن خوشلىشىش ئىشارىسى قىلىپ .

— تەشەككۈر ، جانابلىرى ! سالامەت بولۇڭلار ! — دېدى كارۋان بېشى ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، ئەدەپ بىلەن ئېگىلىپ قويدى .

ئۇزاتقۇچىلار كەينىگە يېنىپ ، سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېتىشتى . كارۋان بېشى ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ ، سەپەرداشلار سېپىنىڭ

ئالدىغا ئۆتتى.

بۇ ئىگىز چاقلىق ھارۋىلارنى قاتار تىزىپ كېتىۋاتقان كارۋان ئەھلىنىڭ تەقى - تۇرقى بايىقى ئۇزىتىپ چىققان ئۇزۇن يىپەك تونلۇق ئەمەلدارغىمۇ، ئۇنى قورۇقلاپ چىققان ھېلىقى ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيىشكەن تابغاچ① ئەسكەرلىرىگىمۇ زادى ئوخشىمايتتى. كارۋانچى چەۋەندازلارنىڭ ھەممىسى ئۇچىسىغا ئۇزۇنلۇقى يوتىسىنىڭ يېرىمىغا كەلگۈدەك يۇڭ توقۇلما يەكتەك، خۇددى شۇنداقلا يۇڭ توقۇلما شىم، پۇتلىرىغا يۇمران مەسە كىيىشكەن بولۇپ، ئۇزۇن ئۆسۈپ كەتكەن چاچلىرى شامالدا ئۇچۇپ، چىچىلىپ تۇراتتى. ھەممىسىنىڭ چىرايلىرى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارايغان بولۇپ، كۆچمەن يايلاق خەلقىگە خاس قەيسەرلىكى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. پەقەت ھېلىقى كارۋان بېشىنىڭ كىيىنىشى سەل ئۆزگىچە بولۇپ، ئاق بۆز يەكتەك ئۈستىدىن قارا - سېرىق يىلپىز تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتە جىلىتكە ۋە يەنە شۇنداقلا يىلپىز تېرىسىدىن تىكىلگەن شىم كىيگەنىدى. ئۇنىڭ سۇس قوڭۇر ئۇزۇن چاچلىرى كەينىدىن قىزىل شەلپەر بىلەن چىگىۋېلىنغانىدى. قويۇق ئۆسكەن ساقال - بۇرۇتىغا ئاندا - ساندا ئاق سانجىشقا باشلىغان، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىدە جەڭچىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك جەسۇرلۇق ۋە ئاقىللاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئويچانلىق ئالامەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاۋۇل جەدە ئېتىنى دېۋىتىپ، باشقىلاردىن خېلى ئالدىغا ئۆتۈپ يىراقلىشىپ كەتتى.

— ھاي، ھاي، بوتاسۇن بۇقا! — كىمدۇر بىرىنىڭ ئۇنى ئۈنلۈك توۋلاپ چاقىرغىنى ئاڭلاندى.

كارۋان بېشى ئېتىنىڭ يورغىسىنى ئاستىلىتىپ ئارقىغا قارىدى.

— ھە، نېمە بولدى، ئىنەچۈك تاي؟ نېمىگە شۇنچە ۋارقىرايسەن؟ — دېدى ئاشۇ بوتاسۇن بۇقا ئىسىملىك كارۋان بېشى ئۆزىنىڭ كەينىدىن ئاق بوز ئېتىنى تېز چاپتۇرۇپ يېتىشىپ كەلگەن چەۋەندازغا

① ئەينى دەۋردە تۈركىي تىللىق خەلقلەر خەنزۇلارنى «تابغاچ» دەپ ئاتايتتى.

كۆز تىكىپ .

ئىنەچۈك تاي ئىسىملىك بۇ چەۋەندازمۇ قارىماققا كارۋان بېشى بوتاسۇن بۇقا بىلەن تەڭ دېمەتلىك كىشى بولۇپ ، ئۇمۇ يىلپىز تېرىسىدىن جىلتكە ۋە شىم كىيگەنىدى ، ئۇمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن قارا چاچلىرىنى كەينىدىن قىزىل شەلپەر بىلەن چىگىۋالغانىدى . لېكىن ئۇ بوتاسۇن بۇقىدەك قامەتلىك بولماستىن ، قورساق سېلىپ قالغان خام سېمىز ئادەم ئىدى . شالاڭ ئۆسكەن ساقال ـ بۇرۇتلىرىدىمۇ ئاق رەڭ بىرقەدەر كۆپەرەك ئىدى .

ـــ هاي ، هاي ، بوتاسۇن بۇقا ! ـــ دەپ تەكرار توۋلىدى ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىغا يانداشقاندىن كېيىن ، ـــ قېرىغاندا ياش يىگىتلەردەك شوخلۇقۇڭ تۇتۇپ كەتتىمۇ نېمە ؟ ئېتىڭنى نېمانداق تېز چاپتۇرىسەن ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قاراپ ياش يىگىتلەردەك جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلۈپ كەتتى . ئىنەچۈك تايمۇ جاۋابەن خىرىلداپ كۈلگىلى تۇردى .

ـــ ئانا يەرنى سېغىندىم ، بۇرادەر ئىنەچۈك تاي ، ـــ دېدى كارۋان بېشى يەنە كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا ، ـــ ئورخۇن ، سېلېنگا ، تۇغلا دەريالىرىنىڭ يېقىملىق شاۋقۇنلىرى قۇلاقلىرىمغا ئاڭلانغاندەك بولۇۋاتىدۇ ؛ ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ساپ سالقىن هاۋاسى دىماغلىرىمغا ئۇرۇلۇۋاتقاندەك بىلىنىۋاتىدۇ ...

ـــ هەي ، توغرا دەيسەن ، بوتاسۇن بۇقا ، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى قۇۋۋەتلىدى ئىنەچۈك تاي ، ـــ بىز تېخى تاغ قاپتاللىرىدىكى قارلار ئېرىپ بولمىغان چاغدا يۇرتىمىزدىن ئايرىلغانىدۇق . تابغاچ ئېلىگە بېرىپ قايتقۇچە مانا كۈزمۇ كىرىپ قالدى .

ئىككى چەۋەنداز ئىختىيارسىز تۇردە ئارقىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى . سەددىچىدىن سېپىلى ئەمدى خېلى ئارقىدا قالغان بولۇپ ، يىراقتا خۇددى تاغ ـ ئېدىرلار تۆپىسىدە تولغىنىپ ياتقان غايەت زور ۋە هەيۋەتلىك سېرىق ئەجدىهادەك گىرىمسەن سۇرەتلىنىپ كۆرۈنەتتى .

ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردىن سەپ تارتىپ تۇزۇلگەن چوڭ كارۋان

ۋە بۇ ھارۋىلارنى قوغدىغۇچى قىلىچ ، ئوقيالار بىلەن قوراللانغان ئاشۇ چەۋەندازلار ئۆزلىرىنىڭ شىمال تەرەپتىكى ئانا ماكانىغا ، يەنى قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خانلىقىغا تەۋە يايلاقلارغا قاراپ قەدەممۇ قەدەم ، مەنزىلمۇ مەنزىل ئىلگىرىلەپ بارماقتا ئىدى . چەۋەندازلار ئىچىدىن كىمدۇر بىرى يۇقىرى ئاۋازدا ناخشا باشلىدى . ناخشا تېكىستىدە باتۇركۆل تېگىن[①] ۋە دانىشمەن تونيوقۇقلارنىڭ[②] قەھرىمانلىق روھى مەدھىيىلىنەتتى . ناخشىغا يەنە بىر نەچچە ياش چەۋەنداز قوشۇلدى . كارۋان ئەھلى بىراقلا جانلىنىپ كەتتى . ناخشىنىڭ جۇشقۇن ، مەردانە ئاھاڭى گوياكى كىشىلەرنىڭ كۆچىگە كۈچ ، غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . ھەش - پەش دېگۈچە بۇ ئۇزۇن چاچلىق كۆك تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ ھەممىسى ناخشىچىغا ئايلاندى . يۈزلىگەن كۆكرەكلەردىن ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان ھەيۋەتلىك ناخشا ساداسى بۇلۇتسىز تىنىق ئاسمانغا ئۆرلەپ چىقىپ ، پۈتۈن ئەتراپنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى .

ۋەھالەنكى ، كارۋان بېشى بوتاسۇن بۇقا ناخشىدىن ھۇزۇرلانمىغاندەك كۆرۈنەتتى . ئۇ ئىختىيارسىز تۈردە ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ ، تۆت ئەتراپقا تېز - تېز كۆز يۈگۈرتكىلى تۇردى .

— ھاي يىگىتلەر ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئاخىر بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، — بولدى قىلىڭلار ، ناخشا ئېيتماڭلار ! ناخشىنى توختىتىڭلار !

— ھە ، نېمە بولدى ، بوتاسۇن بۇقا ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭغا داۋاملىق يانداشقىپ كېلىۋاتقان ھېلىقى ئىنەچۈك تاي دېگەن كىشى ، — ناخشا ئېيتساق نېمە بولىدۇ ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قارىماستىن ، چەۋەنداز يىگىتلەرگە قولىنى شىلتىپ يەنە سۆزلەشنى داۋاملاشتۇردى :

---

① كۆل تېگىن — كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ Ⅷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەھرىمان خانزادىسى .

② تونيوقۇق — كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ Ⅷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن داڭلىق ۋەزىرى .

— كارۋان چۆلدە يۈرگەندە تەرتىپنى ساقلاش كېرەك . ناخشا ئېيتىشقا بولمايدۇ ، بۇلاڭچى ، قاراقچىلارغا ئۇچراپ قېلىشىمىز مۇمكىن . ئەگەر يېقىن ئەتراپتا شۇنداق يامان نىيەتلىك تائىپىلەر بولسا ، ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىزنىڭ پېيىمىزگە چۈشىدۇ .

يىگىتلەر ناخشىنى توختاتتى . پايانسىز چۆلدە يەنە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . پەقەت ئات تۇياقلىرىنىڭ تۇتۇق دۈپۈرلەشلىرى ۋە ھارۋا چاقلىرىنىڭ غىچىرلاشلىرىلا بۇ ئۇزۇن كارۋان يولىدا ئادەملەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى . سەددىچىن سېپىلى ئاللىقاچان ئۇپۇق سىزىقىنىڭ كەينىدە قېلىپ ، كۆزدىن غايىب بولغانىدى . كارۋاننىڭ ئالدى تەرىپىدىمۇ تۈزلەڭ چۆل بىلەن كۆك ئاسمان جىپسىلىشىپ كۆرۈنەتتى .

ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىدىن يەنە سوراشتۇرغىلى تۇردى :

— بوتاسۇن بۇقا ، مۇشۇنداق ئادەمزاتسىز چۆلدىمۇ قاراقچىلار بولۇشى مۇمكىنمۇ ؟ سەن نېمىنى ئويلاپ شۇنداق دېدىڭ ؟

— كارۋان يوللىرىدا ھەر ۋاقىت ھۇجۇمغا ئۇچرىشىمىز مۇمكىن ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — قىتانلار[1] ، تاتابىلار[2] ۋە يەنە ھەر خىل تائىپە ، قەبىلىلەرنىڭ ئولجا ئىزلەپ تىمىسقىلاپ يۈرگەن ھارام تاماقلىرى كېلىپ قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس .

— ھە ، شۇ قىتانلاردىن قورقۇۋاتامسەن ؟ — دەپ كۈلدى ئىنەچۈك تاي ۋە ئۇنىڭ ئەتلىك يۈزىدە مەنسىتمەسلىك ھەم مەغرۇرلۇق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى ، — ئۇ قىتان ، تاتابى دېگەنلىرىڭ باشقا ئەللەرنىڭ كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ، ئەمما بىزدەك كۆك تۈركلەرگە چېقىلىشقا ئەسلا جۈرئەت قىلالمايدۇ ، خاتىرجەم بولغىن !

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قايىل بولمىغان تەرىزدە بېشىنى چايقاپ قويدى .

---

① قىتان — ئەينى دەۋرلەردىكى بىر تائىپە . كېيىنكى دەۋرلەردە « خىتاي » ياكى « قارا خىتاي » دەپ ئاتالغان .

② تاتابى — ئەينى دەۋرلەردىكى بىر تائىپە .

— سەپەر ئۈستىدە ھەر خىل ئويلىمىغان ئىشلار يۈز بېرىشى مۇمكىن . يەنىلا ئېھتىياتچان بولغان تۈزۈك ، — دېدى ئۇ .

ئىنەچۇك تاي سېمىز گەۋدىسىنى ئېگەر ئۈستىدە بىر يانغا قىيسايتىپ ئولتۇرۇپ ئۆزىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە باشلىدى :

— ئاڭلىشىمچە ، بۇ يوللاردا سوغدىلارنىڭ ① كارۋانلىرى تولا قاتنايدىكەن . لېكىن ئۇلار تىجارەتتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان مۆمىن خەلق . قىتانلار ئادەتتە بۇ تەرەپلەرگە كېلەلمەيدۇ . مېنىڭچە ، ھازىر ھەممىدىن بەكرەك قۇتراپ كېتىۋاتقانلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى . لېكىن ، بوتاسۇن بۇقا ، سەنمۇ ئۇيغۇر بولغاچقا ، ئۇلاردىن قورقمىساقمۇ بولىدۇ .

— ئۇيغۇرنى تىلغا ئالغۇچى بولما ! — دېدى بوتاسۇن بۇقا سۆھبەتدىشىغا تىكىلىپ قاراپ كەسكىن تەلەپپۇزدا ، — بۇلاڭچىلىق قىلىدىغانلار كۆك تۈركلەردە يوقمۇ ؟ مانا مەن بىر پېشقەدەم كارۋانچى ، شۇنچە يىللاردىن بېرى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى مۇشۇ يوللار بىلەن توشۇپ جان بېقىۋاتىمەن . تېخى بىرەر قېتىممۇ ئۇيغۇر قاراقچىلارنى ئۇچرىتىپ باقمىدىم ...

— ھەي بولدى ، بولدى ، بۇرادەر ، — ئىنەچۇك تاي كارۋان بېشىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ۋە خىرىلداپ كۈلۈش بىلەن ئۇنىڭغا دوستانە رەۋىشتە قارىدى ، — بولدى ، بۇرادەر ، نېمىگە بۇنچىلىك كايىپ كېتىسەن ؟ بىز سېنىڭ بىلەن كىچىكىمىزدىن تارتىپلا بىر يايلاقتا پادا بېقىپ ، بىللە ئويناپ چوڭ بولغان كونا ئاداشلارغۇ② ، ماڭا نېمانچە ھومىيىپ قارايسەن ؟

— مەنغۇ ئادەتتىكى بىر ياللانما كارۋانچى ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — لېكىن سەن قاغاننىڭ③ ئىشەنگەن ئادىمى . قاغان بەرگەن ئىككى مىڭ ئاتنى تابغاچ ئېلىگە ھەيدەپ ئاپىرىپ ، مانا ئەمدى بۇ ھارۋىلارغا يىپەك رەختلەرنى بېسىپ قايتتۇق . بۇ مالنى سەن ئۆز قولۇڭ

① سوغدى — ئەينى دەۋرلەردە ئۆتكەن پارسىي تىللىق خەلق .
② ئاداش (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) — دوست .
③ قاغان — خاقان .

بىلەن قاغانىڭلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشىڭ كېرەك .
— ئەلۋەتتە ، شۇنداق ، — دەپ تەستىقلىدى ئىنەچۈك تاي ۋە بېشىنى ئىرغىتتى .
— شۇنداق بولغاچقا ، كارۋاننىڭ بىخەتەرلىكىگە مەندىن بەكرەك سەن كۆڭۈل بۆلۈشۈڭ كېرەك ، — دېدى يەنە بوتاسۇن بۇقا .
— شۇنداق ، شۇنداق ! توغرا دەيسەن ، — ئىنەچۈك تاي تېز - تېز بېشىنى ئىرغىتىپ كەتتى .
شۇ ئەسنادا چەۋەنداز يىگىتلەردىن بىرى ئۈنلۈك خىتاب قىلدى :
— قاراڭلار ، بۆرە !
كارۋاننىڭ قىيپاش ئۇدۇلىدىكى يىراق يەردە يالغۇز بىر بۆرە ئاران كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئۇ چۆلدە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغان شۇنچە كۆپ ئات - ئۇلاغ ۋە ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىر پەس كۆزىتىپ جىم تۇرغاندىن كېيىن ئۇچقاندەك يۈگۈرگىنىچە بىردەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى .
چەۋەندازلار ئالاھىدە جانلانغان ھالدا شادلىق ۋە تەنتەنىلىك تەلەپپۇزى بىلەن خىتاب قىلىشتى :
— كۆردۈڭلارمۇ ؟ بۆرە !
— ئالدىمىزغا بۆرە چىقتى !
— بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى .
ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىغا غالىبانە قىياپەتتە قارىدى .
— كۆردۈڭمۇ ، بوتاسۇن بۇقا ، — دېدى ئۇ ، — خۇددى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنى كۆك بۆرە نىجاتلىق يولىغا باشلاپ ماڭغاندەك ئىش بولدى .
— شۇنداق ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — كۆك تەڭرى بىزگە شاپائىتىنى كۆرسەتتى .
— ئەمدى سەپىرىمىزنىڭ قۇتلۇق بولۇشىدا شەك يوق .
— شۇنداق ، شۇنداق .
تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۆرىگە بولغان ئېتىقاد كۈچى كارۋان ئەھ-

لىنى تەڭداشسىز دەرىجىدە روھلاندۇرۇۋەتتى .
دەرۋەقە ، بۇ زور كارۋاننىڭ سەددىچىن سېپىلىدىن تارتىپ تاكى ئۇرخۇن ۋادىسىغا يەتكۈچە بولغان پۈتۈن سەپىرى تىنچ - ئامان ۋە ئو-ڭۇشلۇق بولدى .

ئىككىنچى باب

يايلاقتىكى خانلىق

بولۇق ئۆسكەن يېشىل ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان گۈزەل يايلاق ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدىن باشلىنىپ ، ئۆزىنىڭ خاسىيەتلىك قۇچىقىنى كەڭ يايغانىدى . يىراقتىكى ئېدىرلاردا توپ - توپ يىلقىلار ئوتلاپ يۈرەتتى . ئېدىرغا ياندىشقان تۈز جايلاردا چوڭ - كىچىك ۋە كونا - يېڭى كىگىز ئۆيلەر چوقچىيىپ كۆرۈنەتتى .

ئېدىرلار ئارىسىدىن يىگىرمىچە ياش چەۋەنداز نەسىللىك ئارغىماقلىرىنى قويۇندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى . كىگىز ئۆيلەر ئەتراپىدا ئىت ۋە موزايلار بىلەن ئويناپ يۈرگەن ئۇششاق باللار ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ ، ئۇلار تەرەپكە يۈگۈرۈشتى . تاش ئوچاقلاردا سۈت قاينىتىۋاتقان ئاياللارمۇ قوللىرى بىلەن ئاپتاپنى توسۇپ ، ئاتلىرىنى شۇنچە تېز چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان چەۋەندازلارنىڭ ئارقىدىن قاراپ قالدى . چىملىقتا يانپاشلاپ ياتقان ئەركەكلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ شۇ ياققا نەزەر سالدى .

— بۇ قاغاننىڭ چاپارمەنلىرى ، — دېدى بىر ئاق ساقاللىق بوۋاي .

— شۇنداق ، قاغانغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە كېتىۋاتىدۇ ، — دېدى يەنە بىر چار ساقاللىق كىشى .

— يەنە ئۇرۇش بولارمۇ ؟ — دېدى ئۈچىنچى بىرى خاۋاتىرلەنگەن ھالدا .

باشقىلارمۇ سۆز قېتىشتى :

— ھەي ، ھەي ، ھازىر جاھان تىنچ ئەمەس ...

— ھەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزئارا چىقىشالمايدىغان بولۇپ قالدى ، ھەممە يەردە پاراكەندىچىلىك .

— كۆك تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى بەزى ئۇرۇقلارمۇ قاغانغا بويسۇنمايۋاتامدۇ ...

دېمىسىمۇ ، يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىۋاتقان مالىمانچىلىقلار كۆك تۈرك خەلقىنى ئەنسىزچىلىككە سېلىپ قويغانىدى .

ئەمدى گەپنى ئېدىرلىقلار ئارىسىدىن ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلگەن ھېلىقى چاپارمەنلەرگە يۆتكەيلى . ئۇلار قاغاننىڭ يازلىق بارگاھى قۇرۇلغان جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن كۆزلىرى قىزىرىپ ، قارا تەرگە چۆمگەن ئارغىماقلىرىدىن يەرگە سەكرەپ چۈشتى . رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەر بىلەن قاپلانغان تۆپىلىكتىكى تۈز يەرگە چوڭ - چوڭ ئۈچ يېپەك چېدىر تىكىلگەنىدى . ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ يېنىغا تىكىلگەن ئالتۇن رەڭلىق بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق سەلكىن شامالدا ئاستا لەپىلدەپ تۇراتتى . باش چاپارمەن « قايسى چېدىرغا كىرىشىم كېرەك ؟ » دەپ ئويلاپ تۇرۇپ قالدى . شۇ ئەتراپتا كۆزەتچىلىك قىلىپ ئايلىنىپ يۈرگەن نۆكەرلەردىن بىرى قولى بىلەن سول ياندىكى گۈللۈك چېدىرنى كۆرسەتتى . باش چاپارمەن قاغاننىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بولۇپ ، بۇ چېدىرلارغا دائىم كىرىپ - چىقىپ تۇرىدىغان بولغاچقا ، ئۇنى ھېچكىم توسمىدى . ئۇ گۈللۈك چېدىرنىڭ ئىشىكىگە تارتىلغان رەڭدار يۇڭ توقۇلما يوپۇقنى قايرىپ ئىچكىرىگە كىردى .

چېدىر ئىچىگە بىر كەلتۈرۈپ ئوتقاشتەك رەڭدار گىلەملەر سېلىنغان ، چېدىرنىڭ تىرەك ۋە تۈۋرۈكلىرى ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان ، تۆت ئايغى توز شەكلىدە يونۇپ ياسالغان ئازادە كات ئۈستىگە قاپلان ۋە ئېيىق تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدە كۆك تۈركلەرنىڭ قاغانى كەشتىلەنگەن يوغان تەكىيىگە يۆلەنگەن ھالدا يانپاشلاپ ياتاتتى . ئۇ ئۇچىسىغا قىزىل رەڭلىك ئۇزۇن يېپەك تون كىيگەن ۋە قويۇق

ئۆسكەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن يەنە شۇنداق قىزىل ياغلىق چىگىۋالغانىدى .

باش چاپارمەن بوسۇغىدا توختىدى ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئې-لىپ ، چوڭقۇر تەزىم قىلدى .

— تەگرىدە قۇت بولمىش[1] ئوزمىش قاغانغا مەلۇم بولسۇنكى ، تابغاچ ئېلىگە كەتكەن كارۋان قايتىپ كەلدى ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

ئوزمىش قاغان ئالدىراپ كاتتىن چۈشتى ۋە ئاق كىگىز پايپاق-لىرى بىلەن يۇمشاق گىلەمگە دەسسەپ چاپارمەننىڭ ئالدىغا كەلدى .

— قېنى ئۇلار ؟ ئىنەچۇك تاي دەرھال ئالدىمغا كىرسۇن ! ئوت-تۇرىدىكى چوڭ چېدىرغا باشلاپ كىر ، — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ . ئۇ-نىڭ قىياپىتى ۋە گەپ قىلىشلىرىدىن شۇ كارۋاننى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتقانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى .

— باش ئۈستىگە ، بۈيۈك قاغانىم .

چاپارمەن ئېگىلگەن پېتى كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

ھايال بولماي ھېلىقى ئېگىز چاقلىق ھارۋا كارۋىنى ئوزمىش قا-غاننىڭ بارگاھىغا كېلىپ توختىدى . بايىقى چاپارمەن ئىنەچۇك تاي بى-لەن بوتاسۇن بۇقىنى قاغاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئوتتۇرىدىكى چوڭ چې-دىرغا باشلاپ كىردى . بۇ چاغدا ئوزمىش قاغان مۇشۇ چېدىرغا يۆتكى-لىپ چىقىپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى . كىرگۈچىلەر تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ يەنىلا تەقەززالىقى چىقىپ تۇرغان سىياقتا ئىككى قولىنى تەڭلا ئالدىغا سوزۇپ :

— كېلىڭلار ، ئولتۇرۇڭلار ، — دەپ تەكلىپ قىلدى .

ئىككىيلەن ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، گىلەمگە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشتى . ئىنەچۇك تاي چاڭئەن[2] شەھىرىدە بولۇپ ئۆتكەن

---

① تەگرىدە قۇت بولمىش — تەگرىنىڭ خاھىشى بىلەن بەختلىك بولغان .

② چاڭئەن — تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئاستانىسى . ھازىرقى شىئەن شەھە-رىنىڭ ئورنىدا بولغان .

ئاتــقا يــپەك تېگىششى سودىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىرمۇ بىر سۆز-
لەپ بەردى .
— تابغاچلار بىر ئاتقا ئاران ئون بەش توپ يىپەك بەردى ، —
دېدى ئۇ ، — ئازراقمۇ قوشقىلى ئۇنىمىدى .
— ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن كۆرۈشتۈڭلارمۇ ؟ — ئوزمىش قاغان
سەل جىددىيلىشىپ سورىدى .
— يوقسۇ ، كۆرۈشەلمىدۇق ، — دېدى ئىنەچۈك تاي ، — بىز
تابغاچ ئەمەلدارلارغا كۆپ قېتىم ئىلتىماس قىلدۇق . ئۇلار بىزگە زادىلا
ئېنىق جاۋاب بەرمىدى . ئۇلار بىزنى ياخشى كۈتتى ، مېھمان قىلدى ،
قىممەتلىك سوۋغا - سالاملارنى بەردى ، چىرايلىق گەپلەرنى كۆپ قى-
لىشتى ، لېكىن بىزنى ئۇلىرىنىڭ قاغانى بىلەن كۆرۈشتۈرمىدى . بىردەم
« تەڭرى ئوغلىنىڭ[1] تاۋى يوق » دېسە ، بىردەم « تەڭرى ئوغلى سى-
لەرنى كېيىن ئايرىم قوبۇل قىلماقچى » دېيىشتى . ئىشقىلىپ ، نېمە ئۈ-
چۈندۇر ئۇلارنىڭ قاغانى بىز بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمىدى .
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئوزمىش قاغانىنىڭ بېشى ساڭگىلاپ كەتتى .
— دېمەك ، ھېچقانداق ئۈمىد يوق ئىكەن - دە ، — دېدى ئۇ
بوغۇق ئاۋازدا .
قاغانىنىڭ بۇنداق ئۈمىدسىزلەنگەن ھالىنى كۆرۈپ ، ئىنەچۈك
تايمۇ بېشىنى ساڭگىلاتتى .
— بولدى ، چىقىپ كېتىڭلار ، — دېدى قاغان ھېچكىمگە قارى-
ماستىن .
— مەن ۋەزىپەمنى ياخشى ئورۇندىيالمىدىم ، — دېدى ئىنەچۈك
تاي روھى چۈشكەن ھالدا ۋە سېمىز گەۋدىسىنى تەستە رۇسلاپ ئۆرە
قوپتى .
ئوزمىش قاغان ئۈنچىقمىدى . ئۇنىڭ غەمكىن كۆزلىرى گىلەم
ئۈستىدىكى نامەلۇم بىر نۇقتىغا تىكىلگەنىدى .
ئىنەچۈك تاي بىلەن بوتاسۇن بۇقا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم

[1] تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى « تەڭرى ئوغلى » دەپ ئاتىلاتتى .

قىلغاچ كەينىگە مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئالتۇن تەختى قويۇلغان ھەيۋەتلىك يېپەك چېدىر ئىچىنى سۈرلۈك ۋە كۆڭۈلسىز جىمجىتلىق باستى . ئۇزمىش قاغان تەخت ئۈستىدە ئۇزاقتىن ئۇزاق خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى . كېيىن ئۇ ئاستا قوپۇپ سىرتقا چىقتى . كۈز كۈنلىرى كېلىپ ھاۋا خېلى سالقىنلاپ قالغان ، يىراق - يېقىندىكى ئوت - چۆپلەر سارغىيىشقا باشلىغان مەزگىل ئىدى . لېكىن ، قاغان گويا ئىسسىقتىن دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ ، ئوڭ ياندىن ئېتىلدىغان ئۇزۇن تونىنىڭ ياقىسىنى كەڭ ئېچىۋەتتى ؛ بېشىغا چىگىلگەن قىزىل تاۋار ياغلىقنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىككى قولى بىلەن مىجىقلىغىلى تۇردى . يېقىن ئەتراپتا يۈرگەن ئەمەلدار ۋە نۆكەرلەر قاغاننىڭ خۇددى بۇلۇت باسقان ئاسماندەك تۇتۇلۇپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ ، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالماي ئىلاجى بار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشقا تىرىشتى .

ئۇزمىش قاغان بۇ گۈزەل يايلاق مەنزىرىسىنى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇياق - بۇياققا كۆز يۈگۈرتۈپ قاراپ چىقتى . ئاندىن خۇددى باش - بويۇنلىرى تېلىپ كەتكەن ئادەمدەك بېشىنى كەينىگە تاشلاپ ئاسمانغا نەزەر سالدى . ئاستا لەيلەپ ئۆتۈۋاتقان ئاق بۇلۇتلارنىڭ ئارقىسىدا يالغۇز بىر گۆشخور قۇش قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ پەرۋاز قىلماقتا ئىدى .

« بۇ شۇڭقارمۇ ، بۈركۈتمۇ ؟ » شۇقەدەر چوڭ خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان ئۇزمىش قاغان شۇ تاپتا ئۆزىنى ئاشۇ يېگانە قۇشتەك ھېس قىلدى .

بۈيۈك كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئوساللاشماقتا ئىدى . بىرقىسىم ئۇرۇق - قەبىلىلەر خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى . يەنە بىر قىسىملىرى تېخى رەسمىي بۆلۈنمىگەن بولسىمۇ ، ئۇزمىش قاغانغا ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇۋالدى . بولۇپمۇ توققۇز ئوغۇز[①] خەلقى خانلىقنى مەنسىتمەي : « بىز ئۇيغۇرلار ئۆزىمىزنىڭ

---

① توققۇز ئوغۇز — ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي قىسمى .

خانلىقىمىزنى تىكلەيمىز » دەپ داۋراڭ سېلىپ يۈرۈۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە باشقا قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ، كۆچ توپلاپ، ئوردىغا ئالۋان - سېلىق تۆلەشنى ئاشكارا رەت قىلدى. كۆك تۈركلەر ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلسا، قوشۇن چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار يەنە تابغاچ ئېلىگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ كۈندىن - كۈنگە بېيىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەكسىچە، كۆك تۈركلەر ئۇزاقتىن بۇيان تابغاچلار بىلەن دۈشمەنلىشىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە مۇبادا قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، كۆك تۈركلەرنىڭ ئۈستۈنلۈكنى داۋاملىق ساقلاپ تۇرالىشى تەس بولىدۇ، چۈنكى تابغاچلار ۋە ئورخۇن، سېلىنگا يايلاقلىرىدىكى بەزى قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارغا مەدەت بېرىشى مۇمكىن.

ئوزمىش قاغاننىڭ بېشى قاتتى. ئۇ ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئاخىر ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغان ئىنەچۈك تاي باشچىلىقىدىكى زور كارۋاننى تابغاچ ئېلىگە ئەۋەتتى. قاغان بۇ كارۋاننى مۇنداق ئىككى مەقسەتنى كۆزلەپ تەييارلىغانىدى: بىرىنچىدىن، كارۋان بىلەن ئەۋەتىلگەن ئىككى مىڭ تۇياق خىللانغان ئاتقا تابغاچ ئېلىنىڭ ئېسىل يىپەك رەختلىرى ۋە باشقا قىممەتلىك بۇيۇملارنى تېگىشىپ، ئىچكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن قۇرۇقدىلىپ قېلىۋاتقان خەزىنىنى تولۇقلاش؛ ئىككىنچىدىن، تابغاچ ئېلى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ۋە مۇمكىن بولسا ئىككى تەرەپ ھەمكارلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ئوزمىش قاغان تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا ئۆز قولى بىلەن مەكتۇپ يېزىپ، ئىنەچۈك تاي ئارقىلىق ئەۋەتكەن بولسىمۇ، تەگرى ئوغلى بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرمىدى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى خۇلاسىلىگەندە، ئىچكى جەھەتتىمۇ ھەم تاشقى جەھەتتىمۇ ئۇزۇل - كېسىل يېتىم قالغانلىقنى مۆلچەرلىگىلى بولاتتى.

ئوزمىش قاغان يۈرىكىنىڭ قىسىلىپ ئاغرىغانلىقىنى سەزدى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدىن خۇددى قايغۇلۇق يىغىغا ئوخشاش بىر خىل بوغۇق سادا ئېتىلىپ چىقتى.

× × ×

ئاردىن بىر نەچچە كۈن ئۆتتى.

ئىنەچۈك تاينىڭ يېپەك چېدىرى قاغان بارگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى تۈزلەڭ ئوتلاقتا جايلاشقانىدى. چېدىر ئەتراپىدا بىر نەچچە ئىنەك ۋە موزايلار ئوتلاپ يۈرەتتى. يوغان ئىككى قارا ئىت چېدىر يېنىدا سۆڭەك غاجىلاپ ياتاتتى. سەل نېرىدىكى ئاپتاپ ئوبدان چۈشىدىغان يەرگە كىگىز سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئىنەچۈك تاي يانپاشلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ گۈللۈك تاۋار كۆڭلەك كىيگەن ئايالىمۇ شۇ يەردە يىڭنە ئىشى قىلىپ ئولتۇراتتى.

ئىنەچۈك تاي بويلۇق جەدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىۋاتقان بوتاسۇن بۇقىنى يىراقتىنلا تونۇۋالدى.

— ئايھاي، قەدىناس ئاداش! — دەپ توۋلىدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ، — تىنچ تۇردۇڭمۇ؟ تېنىڭ ساقمۇ؟

بوتاسۇن بۇقا ئېتىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى.

— ئۆي ئىچىڭ تىنچ بولسۇن، بالا - چاقاڭ ئامان بولسۇن، — دېدى ئۇ ۋە ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى يەرگە قېقىپ قويۇلغان تۆمۈر قوزۇققا باغلاپ قويۇپ، كىگىزگە ئولتۇردى.

ئىنەچۈك تاينىڭ ئايالى ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ قۇرۇت، سېرىق ماي، قورۇلغان تېرىق، بۇغدايلارنى قويدى ۋە سۇمۇرغ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تابغاچ چىنىلىرىگە بوزا قۇيدى.

— باللار قوي باققىلى كەتتى، — دېدى ئىنەچۈك تاي، — زېرىكىپ ئولتۇراتتىم، كەلگىنىڭ ياخشى بولدى.

— مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ سېنىڭ بىلەن بىردەم پاراڭلىشاي دەپ كەلدىم، — دېدى بوتاسۇن بۇقا.

بۇ ئىككىيلەن بىر يەرگە كېلىپ قالسىلا گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، گېپى تۈگىمەيتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى. بوزا ئىچكەچ نېرى -

بىردىن ئۇزاق مۇڭداشقاندىن كېيىن بوتاسۇن بۇقا مۇنداق دېدى :
— تابىغاچلارنىڭ شەھەرلىرى نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك ، نېمىدېگەن كۆركەم ! ئېسىڭدىمۇ ؟
— ئېسىمدە بولمايچۇ ، — دېدى جاۋابەن ئىنەچۇك تاي ، — ئىككىمىز چاڭئەندە تۇرغان ۋاقتىمىزدىمۇ ھەم كارۋان بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقاندىكى يول ئۈستىدىمۇ بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلەشكەنغۇ .
— شۇنداق ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — لېكىن مەن چاڭئەندىن باشقا شەھەرلەرگىمۇ بارغان . بىزگە سېلىشتۇرغاندا ، تابغاچلار راھەتتە ياشايدىكەن . ھەممە ئادەمنىڭ ئىسسىق ئۆيى بار . ئۇلار ئۆيلىرىدە ، قورۇلىرىدا ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ، شەھەرلەرنىڭ سىرتىدا دېھقانچىلىق قىلىپ ئاشلىق يىغىدىكەن ... ئىشقىلىپ ئۇلار ياشاشنى بىلىدىكەن .
ئىنەچۇك تاي بېشىنى ئىرغىتىپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلىدى . بوتاسۇن بۇقا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ :
— بۈگۈن سەن بىلەن مەخسۇس مۇشۇ ھەقتە بىر سۆزلىشىپ باقاي دەپ كەلدىم ، — دېدى .
ئىنەچۇك تاي سۆھبەتدىشىنىڭ بۇ گېپىنى چۈشىنەلمەي ئۇنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى .
— تابغاچلار ھەققىدە سۆزلىشەي دەمسەن ؟ — سورىدى ئۇ .
— ياق ، شەھەر ھەققىدە ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا .
ئىنەچۇك تاي بۇ گەپنىمۇ چۈشىنەلمىدى ۋە بۇ قەدىناس بۇرادىرىنىڭ چۈشەندۈرۈپ سۆزلىشىنى كۈتۈپ ئۈنچىقمىدى .
— بىزمۇ تابغاچلاردەك شەھەر بىنا قىلساق بولمامدۇ ! — دېدى بوتاسۇن بۇقا قانداقتۇر ئالاھىدە ھېسسىياتلىق تەلەپپۇزدا .
ئىنەچۇك تاي بۇرادىرىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئەمدى تېخىمۇ چۈشىنەلمەي قالدى .
— شەھەر بىنا قىلساق دەمسىنا ؟ — دېدى ئۇ ھەيران بولۇپ .
— ھەئە ، شۇنداق . تابغاچلار قۇرغاندەك شەھەرلەرنى بىز نېمە

ئۇچۇن قۇرالمايمىز ؟

— ھەي ئاداش ، بۇ گېپىڭ قاملاشماي قالدى . شەھەر قۇرۇپ نېمە قىلاتتىڭ ؟ — دېدى ئىنەچۇك تاي نەسىھەت قىلغان قىياپەتتە ، — بىز دېگەن چارۋىچى كۆچمەن خەلق . بىزگە شەھەرنىڭ نېمە كېرىكى ؟ شەھەردە يىلقا باققىلى بولامدۇ ؟ چارۋىچىلىق قىلغىلى بولامدۇ ؟ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ يايلاقلاردا ياشاپ كېلىۋاتىمىز . ئەمدى كۆچمەنلىك قىلماي تابغاچلارنى دوراپ شەھەرلەردە ، يېزىلاردا يېتىۋالساق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى قورۇنامدۇ ! قوي بۇنداق گېپىڭنى .

بوتاسۇن بۇقا تىت - تىت بولۇپ سۆزلىدى :

— ھەي ئاداش ، سەن ئۆزۈڭمۇ چاكئەندە تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا « شەھەر تۇرمۇشى جەننەتكە ئوخشاش بولىدىكەن » دېگەنىدىڭغۇ .

ئىنەچۇك تاي يەنە ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇردى :

— ھەي ئاداش ، شەھەر دېگەن ھەر قانچە ياخشى بولسىمۇ ، بىزگە ياراشمايدۇ . شەھەر قۇرۇش ، ئاشلىق تېرىش دېگەن تابغاچلارنىڭ ئىشى . بىز تابغاچلارنى دورىساق بولمايدۇ . ئۇلارمۇ ئۆزلىرى بىلگەنچە ياشاۋەرسۇن . بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىمىز ، ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز بويىچە ياشايمىز .

— مەن مۇشۇ پىكرىمنى ئۇزمىش قاغانغا ئېيتىپ باقاي دەيمەن ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا .

— نېمە ؟ — دەپ تەئەججۇپ ئىچىدە خىتاب قىلدى ئىنەچۇك تاي ، — كاللاڭنىڭ كېتىشىدىن قورقمامسەن ؟ خانلىقنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىمەن دېسەڭ ، قاغان ساڭا ماقۇل دەمدۇ ؟

— نېمە بولسىمۇ قاغان بىلەن بىر كۆرۈشۈپ باقاي . سەن مېنى ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ ئەكىرگىن ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ۋە يېلىنىش ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ بۇرادىرىنىڭ قولىنى قىسىپ تۇتتى .

— ھەي ، ھەي ، ھەي ! بولماسمىكىن ، بوتاسۇن بۇقا ، ئوبدان ئويلاپ ئىش قىل جۇمۇ .

— سەندىن ئۆتۈنۈپ قالاي ، ئىنەچۇك تاي ، مۇشۇ تەلپىمنى رەت قىلمىغىن . يامنى كەلسە ، ھەممە گەپنى ئۆز ئۇستۇمگە ئالىمەن ، سېنى بالاغا قويمايمەن .

ئىنەچۇك تاي ئۇزاققىچە ئىككىلىنىپ ، پۇشۇلداپ ئولتۇردى . ئا-خىر ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ دوستىغا قارىدى .

— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى ئۇ ، — قارىغاندا ، بۇ نىيىتىڭدىن يانمايدىغان ئوخشايسەن .

ئىككى دوست ئاتلىرىغا مىنىپ بارگاھ تەرەپكە ماڭدى .

ئوزمىش قاغان ھېلىقى چوڭ يىپەك چېدىر ئىچىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشقان ئىككى دوستقا غەمكىن كۆزلىرى بىلەن سىنچىلاپ قارىدى . بۇ ئىككىسى قانداق-تۇر يەنە بىر كۆڭۈلسىز خەۋەرنى يەتكۈزۈشكە كەلدىمۇ ؟ يەنە قانداقتۇر ئىسيان توغرۇلۇق ، يەنە قانداقتۇر مەغلۇبىيەتلەر توغرۇلۇق سۆزلىمەك-چىمۇ ؟ ھالبۇكى ، ئوزمىش قاغان بوتاسۇن بۇقىنىڭ شەھەر قۇرۇش توغرىسىدىكى گەپلىرىنى ئاڭلاپ غايەت زور تەئەججۈپ ئىچىدە تېڭىرقاپ قالدى .

— نېمە ؟ شەھەر ؟ بۇ قانداق گەپ ؟ — دېدى قاغان ، — شەھەرنىڭ بىزگە نېمە كېرىكى ؟ نېمە پايدىسى ؟

— تەڭرىدە قۇت بولمىش بۈيۈك قاغانىم ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — شەھەر قۇرۇشنىڭ پايدىسى كۆپ . ئادەملەر يازدا سالقىن ، قىشتا ئىسسىق ئۆيلەردە تۇرىدۇ . شەھەر ئەتراپى ئېگىز ۋە مەزمۇت سې-پىللار بىلەن قورشالسا ، ياۋ قوشۇنلىرى ئاسانلىقچە بېسىپ كىرەلمەيدۇ .

ئوزمىش قاغاننىڭ كۆزلىرىدە مەنسىتمەسلىك ۋە مەسخىرە ئالا-مەتلىرى ئۇچقۇنلىدى .

— سەن بۇ ئەقىلنى نەدىن تاپتىڭ ، ئەي بىلەرمەن كارۋانچى ؟ — دېدى ئۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ تەنبىھ بەرگەن تەلەپ-پۇزدا ، — سەن بىزگە تابغاچ خوتۇنلىرىدەك تۆت تامنىڭ ئىچىگە سو-لىنىپ ئولتۇرۇشنى ئۆگەتمەكچىمۇ ؟ ئۇنداق قىلىش ئۆزىنى ئۆزى ھالاك

قىلىش ئەمەسمۇ . كىمنى ئەخمەق قىلىمەن دەيسەن ، قاباق باش !
بوتاسۇن بۇقا قورقۇپ كەتتى ۋە ئۆزىنى ئاقىلماقچى دەيسەن ئال-
دىراپ ، دۇدۇقلاپ سۆزلەپ كەتتى :
— بۈيۈك قاغانىم ! مەن پۈتۈنلەي يا كۆپ كۆڭلۈم بىلەن ... دېم
مەكچىمەنكى ، خانلىقىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى قۇدرەت... مە ن ،
تابغاچلار ناھايىتى كۆپ شەھەرلەرنى قۇرۇپ كەتتى ، بېيىپ ، كۈچە-
يىپ كەتتى ...
— ئاغزىڭنى يۇم ، ئاسىي مۇناپىق ! — ئورمىش فاعان دەرغەزەپ
بولۇپ قاتتىق ۋارقىرىدى ، — تابغاچ دېگەن تابغاچ ، بىز دېگەن تۈرك .
بىزنىڭمۇ ئۆزىمىزنىڭ تۇتقان يولىمىز بار . بىزنىڭ ئېتىقادىمىز باشقا .
تابغاچلار كۆك تەڭرىگە سىغىنمايدۇ ، يەر - سۇ ئىلاھلىرى ۋە مۇقەد-
دەس ئانىمىز ئۇمايىنى[①] تونۇمايدۇ ، ئۇلارنىڭ شامان ، باخشىلىرى يوق .
كۆك تەڭرى بىزنى كەڭ يايلاق ، ئېگىز تاغلاردا ياشاش ئۈچۈن يارات-
قان !
بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي قېتىپ قالدى . ئىنەچۈك تايمۇ
قورققىنىدىن سوغۇق تەرگە چۈمۈپ غال - غال تىترەپ كەتتى .
— يوقال كۆزۈمدىن ! — ئورمىش قاغان قولىنى كەسكىن شىل-
تىپ يەنە ۋارقىرىدى .
قاغاننىڭ غەزەپلىك ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئىككى قورۇقچى جەڭچى
چېدىر ئىچىگە ئېتىلىپ كىرىپ ، بوتاسۇن بۇقىنى دارقىرىتىپ سۆرىگە-
نىچە سىرتقا ئاچىقىپ تاشلاشتى . ئىنەچۈك تايمۇ ئالمان - تالمان تەزىم
قىلىپ قېچىپ چىقىۋالدى .

---

① ئۇماي — قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىكى ئانا -
باللار ۋە سۆيگۈ - مۇھەببەتنى قوغدايدىغان ئابال سۈرىتىدىكى ئىلاھە .

ئۈچىنچى باب

كۆك تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى

مىلادىيە 742 ـ يىلى ياز .

بوتاسۇن بۇقا ئۆزىنىڭ كەڭ تۈزلەڭگە ئىككى قاتار قىلىپ تىزىپ قويۇلغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىلىرىنى قاراشتۇرۇپ سۇنغان ، بۇزۇلغان يەرلىرىنى جۆندەش بىلەن ئاۋارە ئىدى . ئۇ قولىدىكى يوغان پالتىسى بىلەن ھارۋىلارنىڭ بوشاپ قالغان جايلىرىغا شىنا قېقىپ ، چاقلارنىڭ تۆمۈر چەمبەرلىرىنى يېڭىدىن مىخلاپ خېلى ئۇزاققىچە ھەپىلەشتى . ئۇنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى قۇتادمىش ئاتىسىغا ياردەملىشىپ ، كېرەكلىك سايمانلارنى ئەكېلىپ بېرىپ ۋە بەزىدە ھارۋىنىڭ ئۈستىدىن يەرگە سەكرەپ ، شوخلۇق قىلىپ ئويىناقتا ئىدى . بوتاسۇن بۇقا تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قوياتتى ، ئوغلى يېقىن كەلگەندە ئامراقلىقى تۇتۇپ ، ئۇنىڭ ئاق بۇز كۆڭلىكىنى تۈزەشتۈرۈپ قوياتتى ياكى ئۇنىڭ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ كەتكەن سارغۇچ ـ قوڭۇر چاچلىرىنى سىلاپ ، ئەركىلىتىپ قوياتتى .

— ھە ، قۇتادمىش ، سەن چوڭ بولغاندا نېمە ئىش قىلىسەن ؟ — دەپ سورايتتى بوتاسۇن بۇقا ئوغلىنى گەپكە سېلىپ .

— مەن چوڭ بولغاندا ئادارقىزنى ئالىمەن ، — دەيتتى قۇتادمىش جىددىي قىياپەتتە .

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئاتىسى قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

— ئەمىسە تېزرەك چوڭ بول ، — دەيتتى ئۇ ، — مەن ئىنەچۈك تاي بىلەن سۆزلىشىپ ، ئادارقىزنى كېلىن قىلىۋالاي .

گـېپى بولۇۋاتقان ئادارقىز بىزگە تونۇشلۇق بولغان ھېلىقى ئىنەچۇك تايىنىڭ قىزى بولۇپ، قۇتادمىشتىن ئىككى ياش كىچىك ئىدى. بۇ ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىدا يېقىن بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋىتى بولغاچقا، قۇتادمىش بىلەن ئادارقىزمۇ كىچىكىدىن تارتىپلا بىللە ئويناپ ئۆسكەنىدى، بەلكى ئۇلار بارغانسېرى بىر ـ بىرىگە ئىچەكىشىپ كېتىۋاتاتتى.

— ئاتا، ئادارقىزلارنىڭ ئۆيىگە بارايلىچۇ، زېرىكىپ كەتتىم، — دېدى قۇتادمىش ئاتىسىنىڭ قولىدىن تارتىپ.

دەل شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئايال كىشىنىڭ:

— قۇتادمىش! — دەپ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئاتا ـ بالا كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراشتى. ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدا، قۇتادمىشنىڭ ئانىسى قولىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارنى چاقىرماقتا ئىدى:

— قۇتادمىش، تاماق پىشتى، ئاتاڭ بىلەن بىللە كېلىڭلار. تېز بولۇڭلار!

بوتاسۇن بۇقا قۇتادمىشنى ئەگەشتۈرۈپ كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى. قۇتادمىشنىڭ ئانىسى ئۇلارنى ئالدىراتقىلى تۇردى.

— بۈگۈن سوغدى سودىگەرلىرى دەريا بويىدا يايما بازار ئېچىپتۇ، — دېدى ئۇ، — ھەممە خەق شۇ ياققا كېتىۋاتىدۇ، بىزمۇ تاماقنى يەپ بولۇپ شۇ يەرگە بارايلى.

ئۇلار قوي گۆشى بىلەن شورپا ئىچىپ، قورساقنى توقلىغاندىن كېيىن بوتاسۇن بۇقا ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىغا قوي، كالا، ئات، جەرەن، تۈلكە ۋە توشقان تېرىلىرىنى باستى.

— سوغدىلاردا بىزگە كېرەكلىك مال بولسا، مۇشۇ تېرىلەرگە تېگىشىۋالايلى، — دېدى ئۇ.

ئۇلار ئۈچەيلەن ھارۋىدىكى تېرىلەر ئۈستىگە ئولتۇرۇپ يولغا چىقتى.

قىرغاقلارغا تولۇپ ئېقىۋاتقان تىنىق ئورخۇن دەرياسىنىڭ ساھى-

لىدىكى يېشىل ئوتلاقتا ھارۋىلىق ، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر مىغىلداپ يۈرەتتى . ھەر قېتىم سوغدى سودىگەرلىرى كەلگەندە ، بۇ يەردە مۇ-شۇنداق قايناق بازار بولۇپ كېتەتتى .

بوتاسۇن بۇقا ھارۋىنى بىر چەتكە توختىتىپ ، ئاتنىڭ پۇتلىرىغا چۇشەك سالدى . ئۇلار ئۇچەيلەن كىشىلەر توپى ئىچىگە قىسىلىپ كىردى . بۇ يەردە قىممەت باھالىق لىباسلارنى كىيىشكەن بەگ سۇپەت بايلارمۇ ۋە تاشلانمىغان قوي تېرىسىدىن ئىشتان ـ چاپان كىيىپ ، تەر-لەپ ـ پىشىپ يۈرۈشكەن ياللانما پادىچىلارمۇ ئارىلىشىپ كەتكەنىدى . يالتىراپ تۇرغان تاۋار ـ دۇردۇنلارغا پۈركەنگەن سالاپەتلىك سوغدى سودىگەرلىرى بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە گىلەملىرىنى كەڭ يېيىپ ، تۈرلۈك ـ تۈمەن ئېسىل ماللارنى دۆۋىلەپ تىزىۋەتكەنىدى . رەڭگا رەڭ يىپەك رەختلەر ، نەپىس ئىشلەنگەن جانان چىنىلەر ، ساپال ئىدىشلار ، مىس قازانلار ، ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان ئۈزۈك ، سىرغا ، بىلەزۈكلەر ، قاشتاش بۇيۇملىرى ۋە يەنە باشقا تۈرلەردىكى نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماللار بۇ يەرگە توپلانغان يايلاق خەلقىنىڭ كۆزلىرىنى چاق-نىتاتتى . كىشىلەر ئۇنى ـ بۇنى كۆرەتتى ، تۇتۇپ باقاتتى ، سودىلىشات-تى . سوغدىلار مۇلايىم كۈلۈمسىرەپ ، شېرىن سۆزلەر بىلەن خې-رىدارلارغا جاۋاب قايتۇراتتى :

— بۇ ئاسان تاپقىلى بولمايدىغان مال ، چاڭئەندە ئىشلەنگەن ، مانا ھىندىستاننىڭ مېلى ، مانا بۇنىڭغا قاراڭلار ، بۇنى مەن ئەرەب سو-دىگەرلىرىدىن سېتىۋالغان ... ياق ، بۇرادەر ، بۇنى قوي ، كالىغا تېگىش-كىلى بولمايدۇ . بۇ ماللار ئالتۇن ياكى كۈمۈشكە سېتىلىدۇ . ھە ، نېمە ؟ ئالتۇن يوقمۇ ؟ ئۇنداق بولسا ئاتقا تېگىشەيلى ، ئاتقا ! قېنى ، ئاتلىرىڭلار بولسا ئەكېلىڭلار ، قانچىلىك بولسا ئالىمىز ، سىلەرمۇ زىيان تارت-مايسىلەر ...

بىرقىسىم ھاللىق كىشىلەر سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ قوللىرىغا ئالتۇن ، كۈمۈش تەڭگىلەرنى ساناپ تۇتقۇزۇپ ، ئۇنلاپ ـ يىگىرمىلەپ نەسىللىك ئاتلارنى ئۆتكۈزۈپ ، ئۇلاردىن ئالغان تاۋار ، كىمخاپ قاتارلىق

ھەر خىل ماللارنى ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ ياكى ھارۋىلىرىغا بېسىپ ئېلىپ كېتەتتى . ئۇنداق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەنلەر سوغدىلار بىلەن تولا سودىلىشىپ ، تالىشىپ ـ تارتىشىپ ئاۋازلىرى پۈتۈپ كېتەتتى .

ــ بىر ئاتقا نەچچە توپ يىپەك بېرىسەن ؟ ــ پۈتلىرىغا چورۇق تارتىۋالغان ساقاللىق بىر تۈرك سودىگەرلەرنىڭ كۆزىگە كىرىۋېلىپ ، يېنىشلاپ سورىغىلى تۇردى .

ــ ساڭا ئېيتتىمغۇ ، بىر ئاتقا ئىككى توپ يىپەك بېرىمەن ، ــ دەپ جاۋاب قايتۇراتتى سوغدى سودىگەر يەنىلا مۇلايىم كۈلۈمسىرەش بىلەن .

ــ ھەي ئىنساپسىز ! ــ دەپ ۋارقىرايتتى ھېلىقى ساقاللىق تۈرك ، ــ سىلەر تابغاچلاردىن بىر ئاتقا يىگىرمە توپ يىپەك تېگىشىپ ئەكېلىسىلەرغۇ ؟

ــ ھەي بۇرادەر ، ــ دەيتتى سوغدى سودىگەر ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ ، ــ سەن قاچانقى گەپلەرنى قىلىۋاتىسەن ؟ ھازىر ئاتنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى . تابغاچلارمۇ يىپەكلەرنى ئۇنداق ئاسانلىقچە بەرمەيدىغان بولۇۋالدى .

ــ شۇنداق بولسىمۇ ئىنساپ بىلەن گەپ قىلمامسەن !

ــ ماقۇل . ئىككى توپ يىپەككە يەنە ماۋۇ ساپال كوزىنى قوشۇپ بېرەي ...

شۇ تەرىقىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىن پۈتۈن ئەتراپ ئۇزۇلمەس ۋاراڭ ـ چۇرۇڭغا تولغانىدى . بوتاسۇن بۇقا كىشىلەر ئارىسىدا قىستىلىپ ، ئىتتىرىلىپ يۈرۈپ ، بىر سوغدىنىڭ ئالدىدا توختىدى .

ــ مۇنۇ بىر يۈرۈش كۈمۈش قاچىلارنى ماڭا بەرگىن ، ئاۋۇ ھارۋىدىكى تېرىلەرنىڭ ھەممىسىنى ساڭا بېرەي ، ــ دېدى ئۇ قولى بىلەن ئۆزىنىڭ تېرە بېسىلغان ھارۋىسىنى كۆرسىتىپ .

ــ بولمايدۇ ، بۇرادەر ، ــ دېدى سودىگەر ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ئاۋازىنى سوزۇپ ، ــ ياخشى ئاتلىرىڭ بولسا ئەكەلگىن .

ئۇلار بىر ھازاغىچە سودىلاشتى . بوتاسۇن بۇقا ئاخىر ئەكەلگەن

ھەممە تېرىلىرىنى سوغدىنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ بېرىپ ، بىر تۈچ قازان بىد-لەن بىر نەچچە غېدىر ، كومزەكلەرنى ئېلىپ ھارۋىسىغا سالدى .
— ھەي ئىنساپسىز كاززاپلار ، — دېدى ئۇ بېشىنى چايقاپ ، — بىر دانە كۈمۈش كاسىنىمۇ بەرمىدى ـ ھە !
— ھاي بوتاسۇن بۇقا ، نېمىگە خاپا بولسەن ؟
بوتاسۇن بۇقا ئارقىغا بۇرۇلۇپ ، كۈلۈپ تۇرغان ئىنەچۈك تاينى كۆردى . ئۇلار ئىككىسى خۇشال بولۇپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى . ئاندىن بازار قالايمىقانچىلىقىدىن يىراقراق يەرگە بېرىپ ، ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە چازا قۇرۇپ بەھۇزۇر ئولتۇرۇشتى ، ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن بوتاسۇن بۇقا مۇنداق دېدى :
— كۆردۈڭمۇ ، بۇ سوغدىلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقىنىنى . بىردىن ئىككى ـ ئۈچ توپ يىپەككە بىر ئاتنى تېگىشىۋالدۇ ، ئاندىن بۇ ئاتلارنى تابغاچ يېرىگە ئاپىرىپ ، بىر ئاتقا يىگىرمە ـ ئوتتۇز توپتىن يىپەك تېگىشىۋالدۇ . ئارىدا ئون ھەسسە پايدا تاپىدۇ . بىزدە پەقەن قاغان ئوردىسىلا تابغاچلار بىلەن ئاتقا يىپەك تېگىشىش سودىسىنى قىلىدۇ . ئادەتتىكى پۇقرالار ئىچىدە سودىگەرچىلىك قىلىدىغان كىشى يوق . چارۋىچىلىقتىن باشقا ئىشنى بىلمەيمىز . ئاشۇ سوغدىلار قىلىۋاتقان ئىشنى بىز قىلالمامدۇق ؟
ئىنەچۈك تاي بۇ گەپلەرگە ئانچە پەرۋا قىلمىدى .
— بۇ سوغداق[1] دېگەن خەقنىڭ بارمايدىغان يېرى يوق ، — دېدى ئۇ ، — ئۇلارنى يەنى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا ، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقتىكى يەرلەرگە ، پارسلار ، ئەرەبلەرنىڭ يۇرتلىرىغىمۇ بارىدۇ ، دېيىشىدۇ .
— بىزمۇ شۇنداق قىلساق بولىدىغۇ ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ئىچى قايناپ ، — مانا مەن ئاز ـ تولا ئات يىغىپ ، ئۆز ئالدىمغا سودا قىلىپ باقايمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن .
ئىنەچۈك تاي كۈلۈپ كەتتى .
— ئۆتكەندە شەھەر قۇرىمەن دەپ يۇرەتتىڭ ، ئەمدى سودا

---

① سوغداق — سوغدى .

قىلىمەن دەيسەن . نېمانداق غەلىتە ئويلار كىرىۋالىدۇ سېنىڭ كاللاڭغا ؟

— بىزگە شەھەرمۇ كېرەك ، سودىمۇ كېرەك ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ، — شەھەر ئىچىدە سودا دۇكانلىرى دائىم ئوچۇق تۇرسا ، مال باھاسى تۆۋەنلەيدۇ ، تۇرمۇش ئاۋاتلىشىدۇ .

— بولدى ، قويغىنا ئۇنداق گەپلىرىڭنى ، — دېدى ئىنەچۇك تاي ۋە يەنە كۈلۈپ كەتتى ، — قارىغىنا ، باللارنىڭ خۇشال بولۇشۇپ كەتكىنىنى .

قۇتادمىش بىلەن ئادارقىز ئادەملەر ۋە ئات - ئۇلاغلار ئارىسىدىن بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ، شادىيانە كۈلكە ساداسىنى ياڭرىتىپ ئويناپ يۈرەتتى .

— مېنى تۇتالمايسەن ، تۇتالمايسەن ، — دەپ ۋارقىرايتتى ئادار-قىز ۋە زىل ئاۋازى بىلەن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە قاچاتتى .

— سېنى تۇتىۋالىمەن ، ھازىرلا تۇتىۋالىمەن ، — دەپ ۋار-قىرايتتى قۇتادمىش ۋە ئۇمۇ جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلۈپ ، بۇ زەر گۈللۈك ھال رەڭ تاۋاردىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ ، چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆ-رۈۋالغان ئاق يۇمىلاق قىزچاقنى تېز قوغلايتتى .

سوغدىلارنىڭ يايمىسىدىن يىراقراق بىر يەردىكى يالغۇز ئۆسكەن ئاق قېيىننىڭ تۈۋىدە بۇ ئىككى شادىمان ئۆسمۈرنىڭ ئانىلىرىمۇ تاۋار - دۇردۇنلارغا پۈركەنگەن ھالەتتە بىر - بىرىگە يېقىن تۇرۇپ ، قىزغىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتكەنىدى .

— ئەي بۇرادەر ئىنەچۇك تاي ، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى بو-تاسۇن بۇقا ، — قارىغىنا ، باللىرىمىز بىر - بىرىگە بەك ئامراق ، ئۇلار-نىڭ ئانىلىرىمۇ يېقىن دوست . بىز ئىككى ئائىلە تازا كۆڭۈلدىكىدەك قۇدا بولالايمىز ـ ھە ؟ قانداق دەيسەن ؟

— ياخشى ئويلاپسەن ، بوتاسۇن بۇقا ، — دېدى ئىنەچۇك تاي ئاۋۋالقىدەكلا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ، — بىراق ، باللىرىمىز تېخى كىچىك ـ تە .

— شۇنداق ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — بىز ئالدى بىلەن شا-مان ، باخشىلارنى چاقىرىپ ، قارا قوچقار ، قىزىل خورازنى بو-غۇزلاپ ئەل - جامائەت ئالدىدا قۇتادمىش بىلەن ئادارقىزنىڭ باشلىرىنى باغلاپ قويايلى . كېيىن ئۇلار چوڭ بولغاندا ئات - كالا سويۇپ رەسمىي توي قىلىمىز .

— بولدى ، كېلىشتۇق ! — دېدى ئىنەچۇك تاي .

— كېلىشتۇق ! — دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنىڭ قوللىرىنى مەھكەم قىسىشتى .

شۇ ئەسنادا بازار بولۇۋاتقان ئورۇننىڭ ئاياغ تەرىپىدە قانداقتۇر ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈلدى . كىشىلەرنىڭ قالايمىقان ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرى ، ئات تۇياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلاندى . ھايال بولماي ، ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ ، يانلىرىغا ئەگرى قىلىچلىرىنى ئاسقان بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى كېلىپ ، ياپما بازارغا يېقىن جايدا توختىدى .

— ئەي خالايىق ، تەييارلىنىڭلار ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرەيلەن ، — ئۇيغۇرلار بۈيۈك خان-لىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۆكتە قوپتى . كۆك تۈركلەرنىڭ باتۇر ئەزىمەتلىرى ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتىدۇ . تەڭرىدە قۇت بولمىش ئوزمىش قاغان بارلىق پۇقرالارغا چاقىرىق قىلدى . ئەي كۆك تۈرك نەسلىدىن بولغان باتۇرلار ، ئۇزۇن نەيزە ، ئۆتكۈر قىلىچلى-رىڭلارنى ئېلىپ ، ئۇچقۇر ئارغىماقلىرىڭلارغا مىنىپ ئوردىمىزنى قوغداشقا تەييار بولۇڭلار !

شۇ گەپ بىلەن چەۋەندازلار يەنە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى . بازارغا توپلانغان خالايىق ئۆرە - تۆپە بولۇشۇپ كەتتى . سوغدى سودىگەرلەر ماللىرىنى ھارۋىلىرىغا بېسىپ ، تۆگە ۋە ئاتلىرىغا ئارتىپ ، بۇ يەردىن تېزرەك كېتىۋېلىشقا جابدۇندى . بازارغا يىغىلغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئاتلىرىغا مىنىشىپ ، بەزىلىرى ھارۋىلىرىنى ھەيدىشىپ ، ئالدىراپ تارقىلىشقا باشلىدى .

ئۇيان ـ بۇياندىن كىشلەرنىڭ ئەنسىز خىتابلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى :

ــ ئۇرۇش باشلىنىپتۇ ، ئۇرۇش !

ــ ئۇيغۇرلار ئوزمىش قاغانغا قارشى چىقىپتۇ .

ــ ئۇيغۇرلار بۇ تەرەپكە بېسىپ كېلىۋېتىپتۇ !

ــ ئەي كۆك تەڭرى ، بىزگە مەدەت بەرگەيسەن !

تېخى ھېلىلا باس ـ باس بازار بولغان جاي بىردەمدىلا چۆلدەرەپ قالدى . ئىنەچۇك تايمۇ جىددىيلەشكەن ھالدا نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ھارۋىسىغا چىقتى .

ــ ئوردىغا بارىمەن ، ــ دېدى ئۇ بوتاسۇن بۇقىغا قاراپ ، ــ ئوزمىش قاغاننىڭ يېنىدا بولۇشۇم كېرەك .

بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي ئىز ـ جايىدا قاققان قوزۇقتەك تۇ-رۇپ قالدى . قۇتادمىش بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى خۇددى قورقۇپ كەتكەن كېپىنكىلەردەك كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ ، شۇ يەردە جىم تۇراتتى . ئىنە-چۇك تاي مۇھىم بىر گەپنى ئۇنتۇپ قالغاندەك يەنە ھارۋىسىدىن چۈ-شۈپ ، بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ــ سەن ئۆيۈڭگە قايتىپ ، مالىمانچىلىقتا ئارىلاشما ، ــ دېدى ئۇ ، ــ سەن ھارۋىكەشلىك قىلىمەن دەپ ئۆز قەبىلەڭدىن ئايرىلىپ ، جاھان كېزىپ ، ئاخىر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالدىڭ . بۇ يەردىكىلەرنىڭ تولىسى سېنىڭ ئەسلىڭنى بىلمەيدۇ . ئۆزۈڭنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىڭنى چاندۇرۇپ قويما . بىز پات ئارىدا ئەلنى تىنجىتىپ قايتىپ كېلىمىز .

بوتاسۇن بۇقا يەنە جاۋاب قايتۇرمىدى . ئىنەچۇك تاي خوتۇن ـ بالىسىنى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ كېتىپ قالدى . بوتاسۇن بۇقا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن بىر ھازاغىچە ھارۋىنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى .

ــ ئۇيغۇرلار باش كۆتۈرۈپ چىققان بولسا ، ئۇلارنى ئۇنداق ئا-سان باستۇرالمايسىلەر ! ــ دېدى ئۇ بوش ، لېكىن چوڭقۇر ئىشەنچ بى-لەن سۇغۇرۇلغان ئاھاڭدا .

× × ×

ئوزمىش قاغاننىڭ يىپەك چېدىرلىرى ئەتراپىدا ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ ، قىلىچ ، قالقانلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق نۆكەرلەر سانجاق - سانجاق بولۇپ تىزىلىپ كەتكەنىدى . ئىنەچۇك تايمۇ ئۆزىنىڭ گەۋدىلىك قۇلا ئېتىنى مىنىپ ، سۆسۈن شايى پەشمىتى ئۈستىدىن باغلانغان كەڭ كەمىرىگە ئەگرى قىلىچىنى ئېسىپ ، دەل ۋاقتىدا ئۇلگۇرۇپ كەلگەنىدى . ئۇ خورۇم ئۆتۈكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆكچىسى بىلەن ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا نىقتاپ ، نۆكەرلەر سەپلىرى ئارىسىدىن تەستە قىستىلىپ ئۆتۈپ ، ئالدىنقى قاتارغا كېلىپ توختىدى .

ئوزمىش قاغان ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ چېدىرىنىڭ ئالدىغا توختىتىپ قويۇلغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك هارۋىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ، ۋەزىر ۋە قورۇقچى نۆكەرلەرگە نۇتۇق سۆزلىمەكتە ئىدى . ئۇ ئەمدى ئۇزۇن يىپەك تونلىرىنى سېلىۋېتىپ ، كالتە شايى پەشمەت ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيگەنىدى ، لېكىن ئاقىرىشقا باشلىغان ئۇزۇن قارا چاچلىرى ئۈستىدىن يەنە بۇرۇنقىدەكلا قىزىل تاۋار ياغلىق چىگىۋالغانىدى . كۆتەك هارۋىنىڭ يېنىغا تىكلەپ قويۇلغان ئۇزۇن ۋە تۈز شادىنىڭ ئۇچىدا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق ئىزغىرىن شامالدا يېنىك لەپىلدەپ تۇراتتى . قاغان چىڭ تۈگۈلگەن مۇشتلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ، غەزەپلەنگەن هالدا ئۈنلۈك سۆزلىدى :

— ئەي شەۋكەتلىك بەگلەر ، ئەي باتۇر جەڭچىلەر ! ھەممىمىزنىڭ بېشىمىزغا ئېغىر كۈنلەر كېلىۋاتىدۇ . ئۇيغۇرلار بىزگە قارشى ئاتلىنىپ چىقتى ، باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ ئۇلارغا قوشۇلدى . بۇ مەلئۇن دۈشمەنلەر بىرلىشىپ ، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان ئالتۇن تەختىمىزنى تارتىۋالماقچى ، ئۇزۇن نەيزە ، ئۆتكۈر قىلىچلىرىمىز بىلەن تىكلىگەن خانلىقىمىزنى يوقاتماقچى ، كۆك تۈركلەرنىڭ سەلتەنىتىنى ئاغدۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ سۇلالىسىنى تىكلىمەكچى . ئەي تەگداشىمىز باتۇر ئەزىمەتلەر ، ئۆزىمىزنىڭ سۇلالىمىزنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەددەس جەڭگە ئاتلىنايلى ! كۆك تەڭرى بىزگە مەدەت بېرىدۇ ! كۆك بۆرە بىزنى

يېڭىش يولىغا باشلايدۇ !

ئۇنىڭ جەڭگىۋار چاقىرىقىنى ھۆرمەت ۋە ئىتائەت بىلەن تىڭشاپ تۇرۇۋاتقان كۆك تۈركلەر گوياكى شاۋقۇنلۇق دېڭىزدەك دەۋرەپ كەتتى . ھەر تەرەپتىن غەزەپلىك چۇقان - سۈرەن كۆتۈرۈلدى :

— ئۇيغۇرلارنى يوقىتايلى !

— باسمىللارنى ئۆلتۈرەيلى !

— قارلۇقلارنى قىرىپ تاشلايلى !

ئوزمىش قاغان يەنە ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، خالايىقنى جىم بولۇشقا ئۈندىدى .

— ئوبدان ئاڭلاڭلار ، باتۇرلىرىم ، — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، — بىز ئۇيغۇر ، باسمىل ، قارلۇق ئىتتىپاقىنى يەڭگەندىن كېيىن سىلەرنى ئۈچ كۈنگىچە ئۇلارنىڭ مال - بايلىقىنى بۇلاشقا قويۇپ بېرىمەن ! ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى سىلەرگە قۇل قىلىپ تەقسىملەپ بېرىمەن !

كۆك تۈركلەر خۇشاللىقىدىن ئەس - ھوشىنى يوقاتتى ۋە ئەسەبىيلىشىپ ، ئاۋازلىرى بوغۇلۇپ كەتكۈچە ۋارقىراشتى :

— ئاتلىنايلى !

— جەڭگە چىقايلى !

— قاغانىمىزغا ئۆكتە قوپۇشقا پېتىنغانلارنى تېزرەك يوقىتايلى !

ئوزمىش قاغان كۆتەك ھارۋىدىن چۈشۈپ ، يالى ۋە قۇيرۇقى قىرقىپ چىرايلىق ياسالغان ئاق ئېتىغا مىندى . قوشۇنىنىڭ بايراقدارى بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، ئېتىنى كەڭ دالاغا قاراپ چاپتۇردى . ئوزمىش قاغان كۆك تۈرك قوشۇنىنى باشلاپ بايراقدارنىڭ كەينىدىن ئات سالدى . ئىنەچۈك تايمۇ ئىلاجى بار قاغاندىن بەك يىراقتا قالماسلىققا تىرىشىپ ئېتىنى قامچىلىدى .

× × ×

— ئەمدى بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدۇ ، — دېدى بوتاسۇن

بۇقا بازاردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، — ئۆزىمىزنىڭ ئۇيغۇرلىرىمىز تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىمىز .

ئۇلار تۈن نىسپى يېتىپ كەلگۈچە كىگىز ئۆيدىن چىقماي جىم ئولتۇرۇشتى . ئەلنىڭ ئايىغى بېسقىپ ، ھەممە خەلق قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەندە بوتاسۇن بۇقا ئايالى بىلەن ئاستا سىرتقا چىقىپ ، سۇ ۋە قىمىز تولدۇرۇلغان تورسۇقلارنى ئىككى ئاتقا ئارتىپ تاڭدى ، خۇرجۇن ۋە خالتىلارغا پىشلاق ، تالقان ۋە سېرىق مايلارنى سېلىپ ، يەنە بىر ئاتقا غانجۇغىلىدى .

ئىنچىكە كۈمۈش ئورغاقتەك يېڭى ئاي ۋە سانسىزلىغان يورۇق يۇلتۇزلار تىنىق ئاسماندا چاراقلاپ تۇرغان يېرىم كېچە پەيتىدە ئۇلار بىر ئائىلىدىكى ئۈچ كىشى ئاتقا مىنىپ ، ئېھتىيات بىلەن يولغا چىقتى . كى- چىك قۇتادمىشمۇ ئۆزى ئايرىم بىر ئاتقا مىندى . ھەقىقەتەن ، « تۈرك با- لىلىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن گەپ توغرا ئېيتىلغان - دە .

ئۇلارنىڭ كىگىز ئۆيى ، ھارۋىلىرى ھەتتا بىر نەچچە ئاتلىرىمۇ ئۆز جايىدا قالدى . يېقىن ئەتراپتىكى كۆك تۈرك چارۋىچىلىرىدىن ھېچ- كىممۇ ئۇلارنىڭ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى . ئانا يەر باغرىدىكى تونۇش يايلاقلاردا تولۇق بىر كېچە - كۈندۈز توختىماستىن يۈرگەندىن كېيىن ئىككىنچى كۈنى گۇگۇم چۈشكەن مەھەلدە ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ چارلى- غۇچى چېرىكلىرىگە ئۇچرىدى . چېرىكلەرنىڭ قىلىچلىرىنى قىنلىرىدىن سۇغۇرۇپ ئالغاندىكى شاراق - شۇرۇق قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى .

— توختاڭلار ! كىم سىلەر ؟ — دەپ ۋارقىراپ سورىدى ئۇلار- دىن بىرى .

— بىز ئۇيغۇر ، ئىسمىم بوتاسۇن بۇقا ، ھارۋىكەشلىك قىلىمەن ، كارۋانچى مەن .

— ئەمىسە ھارۋىلىرىڭ قېنى ؟

— ھەممىنى تاشلاپ ، كۆك تۈركلەر ئارىسىدىن قېچىپ چىقتۇق .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار تىغ كۆتۈرۈپ ئاتلىنىپ چىققان ئۇيغۇرلار

ئـىچىگە ئامان ـ ئېسەن كېلىشۋالدى . كىچىك قۇتادمىش ئانىسى بىلەن
ئۇيـغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپىدىكى مەخسۇس قوغدىلىدىغان جايغا
ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى . بوتاسۇن بۇقا « ئەل قوزغالغاندا مەن چەتتە
قـاراپ تۇرسام بولمايدۇ » دەپ ، ھايات ـ ماماتلىق جەڭلەر بولۇۋاتقان
ئالدىنقى سەپكە پىدائىي بولۇپ كەتتى . ئۇ ئۇزاق يىللار داۋامىدا كارۋان-
چىلىق قىلىپ ، يىراق ـ يېقىندىكى تاغ ـ دەريالارنى ، تۈركىي تىللىق
خەلقلەر ماكان قىلغان ھەممە يەرنىڭ ئوي ـ دۆڭلىرىنى پىششىق بىلىد-
غان بولغاچقا ، تەكلىپ بويىچە بىر ھۇجۇمچى قوشۇنغا يول باشلىغۇچى
بولۇپ خىزمەت قىلدى .

كۆك تۈرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر ، قارلۇق ، باسمىل
ئىـتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ ، كەڭ
كـۆلـەملىك مۇنتىزىم ئۇرۇشقا ئايلاندى . بۇ ئۇرۇشقا سەددىچىن سېپىلى-
نىڭ شىمالىدىكى پايانسىز يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ يا-
شايدىغان تۈركىي تىللىق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تولۇق قات-
ناشتى .

ئوزمىش قاغان كۆك تۈركلەرگە مەدەت بېرىپ :

ــ كـۆك تەڭرى بىزنى قوللايدۇ ، كۆك بۆرە بىزنى يېڭىشكە
باشلايدۇ ، ئالغا ! ــ دەپ ئىشەنچ بىلەن ئۈنلۈك توۋلايتتى .

ئۇيـغۇرلارنىڭ رەھبىرى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادمۇ خۇددى
شۇنداقلا قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ :

ــ كۆك تەڭرى بىزگە كۈچ بېرىدۇ ، كۆك بۆرە بىزگە مەدەت
بېرىدۇ ، ئالغا ! ئالغا ! ــ دەپ تولۇپ تاشقان غەيرەت بىلەن ۋار-
قىرايتتى .

شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى كۆك تەڭرىدىن
مەدەت كۈتۈپ ۋە بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بايراقلارنى كۆ-
تۈرۈشۈپ ، بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن ئېتىلاتتى . جەڭ مەيدانلىرىدا ئا-
دەملەرنىڭ جەسەتلىرى ۋە ئۆلۈك ئاتلار چېچىلىپ ياتاتتى .

كـەينى ـ كەينىدىن ئۈزۈلمەي داۋاملاشقان قانلىق جەڭلەر ئۇدا

ئىككى يىلغىچە سوزۇلۇپ، مىلادىيە 744 ـ يىلىغا كەلگەندە يايلاقتىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى كىمنىڭ قولىدا بولىدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى. ھالاكەتلىك تەقدىر گوياكى ئۆزىنىڭ قارا قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ، كۆك تۈركلەر ئۈستىگە تەدرىجىي يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇ تاسۇن بۇقا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ھەر قېتىمقى غەلىبىلىك ھۇجۇملىرىدىن كېيىن ئەسىرگە چۈشكەن كۆك تۈرك ئەسكەرلىرىنى بىرمۇبىر كۆرۈپ چىقاتتى. ئۇ ھامان ئۆزىنىڭ يېقىن دوستى ئىنەچۈك تايىنى ئەسلەيتتى. ھالبۇكى، ئۇ ئىنەچۈك تايىنى ئەسىرلەر ئىچىدىنمۇ تاپالمىدى، جەڭ مەيدانلىرىدىنمۇ ئۇچرىتالمىدى.

بۇ چاغدا ئىنەچۈك تاي پولاتتەك مۇستەھكەم ساداقەتمەنلىكى بىلەن ئۇزمىش قاغاننىڭ قارارگاھىدا ئىدى. ئۇ باشتىن ـ ئاياغ قاغاننىڭ يېنىدا بولدى. ئۇزمىش قاغان ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان جەڭلەرنىڭ ھەممىسىگە جان پىدالىق بىلەن قاتناشتى. ئۇنىڭ نۇرغۇن سەپداشلىرى، يېقىن سىرداش بۇرادەرلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇيغۇرلار ياكى قارلۇق، باسمىللارنىڭ قىلىچ، نەيزىلىرىدىن ئەجەل تاپتى. كۆك تۈركلەر كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولماقتا ئىدى. بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بۇنداق تۈگىمەس مەغلۇبىيەتلەردىن ئۈمىدسىزلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى يەتمەيدىغان چەت ـ ياقا جايلارغا قېچىپ كەتكىلى تۇردى. يەنە بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بولسا، ئۇزمىش قاغاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە باشلىدى، ھەتتا بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە سانغۇنلارمۇ ئۇرۇشنى توختىتىپ تەسلىم بولۇش ھەققىدە سۆز ئاچىدىغان بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇزمىش قاغان بۇنداق پىكىرلەرنى ھەرگىز قوبۇل قىلمايتتى. ئۇ رەقىبكە تەسلىم بولۇپ باش ئېگىشتىن قىلىچ تۇتۇپ ئۆلگەننى مىڭ ئەۋزەل كۆرەتتى.

— بىزنىڭ قاغانىمىز تەسلىم بولمايدۇ! — دەيتتى ئىنەچۈك تاي مەغرۇرلۇق بىلەن، — ئۇزمىش قاغان بىزنى ھامان غەلىبىگە باشلايدۇ.

ئەنە شۇنداق ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد ئۇنىڭغا زور غەيرەت ۋە كۈچ ئاتا

قىلاتتى .

تىنجىق ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى . ئېگىز تۆپىلىككە ئورۇنلاشقان ئوزمىش قاغاننىڭ قارارگاھىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى . ئەمەلدار ۋە ئاقساقاللار بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ تىكىلگەن چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەردە سالقىنلاپ ئارام ئالماقتا ئىدى . توختاۋسىز يۈرۈشلەردە چارچىغان ئەسكەرلەرمۇ چۈشەك سېلىنغان ئاتلىرىنى ئوتلاشقا قويۇپ بېرىپ ، ئۆزلىرى مەخمەلدەك يۇمشاق چىملىقتا راھەتلىنىپ ياتماقتا ئىدى .

پەقەت ئىنەچۈك تايلا چېدىردا ئۇخلىيالماي سىرتقا چىقتى ۋە ياپيېشىل ئوت - چۆپ قاپلىغان تۆپىلىكتە ئالدىرىماي مېڭىپ ، ئەڭ ئېگىز بىر جايدىكى چوقچىيىپ تۇرغان يوغان قورام تاشنىڭ ئۈستىگە كېلىپ ئولتۇردى . تۇرۇپ - تۇرۇپ غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كېتىدىغان مەيىن شامال ئۇنىڭ يەلكىلىرىگە چېچىلىپ چۈشكەن ئۇزۇن چاچلىرىنى يېنىككىنە ئۇچۇرۇپ قوياتتى . ئىنەچۈك تاي ساپ ھاۋادىن چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ ، ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى . بۇ قورام تاش ئۈستىدىن تۆۋەندىكى تۈز كەتكەن يېشىل يايلاق تاكى ئۇپۇققا تاقاشقان چېكىگىچە ئالىقاندىكىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى . لېكىن ، ئىنەچۈك تاينىڭ يىراقلارغا تىكىلگەن كۆزلىرى ھېچنېمىنى كۆرمەيتتى . ئۇ نېمە ئۈچۈندۇر غېرىبلىق ھېس قىلدى . ئۇنىڭ تىنچسىز قەلبى ساداقەتمەنلىك ، باتۇرلۇق ، غەمكىنلىك ۋە يەنە قانداقتۇر تەشۋىشلىك ھېس - تۇيغۇلارغا تولغانىدى . شۇ تاپتا ئۇ ئوزمىش قاغان توغرۇلۇق ، كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تەقدىرى توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى بولاتتىيۇ ، ھېچنېمىنى ئويلىيالمايتتى . كۆك تۈركلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىرى ، تاغ - دالىلاردا داۋاملىق چېكىنىپ ، قېچىپ يۈرۈشلەر ئۇنى جىسمانىي جەھەتتىن ئەمەس ، روھىي جەھەتتىن چارچاتقانىدى .

ئۇ ئىختىيارسىز تۈردە قەدىناس دوستى بوتاسۇن بۇقىنى ئېسىگە ئالدى . ئۇ قوشۇنغا كېيىن كېلىپ قوشۇلغان بەزى تونۇش كىشىلەردىن بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئۆي ۋە مال - مۈلكىنى تاشلاپ ، يېرىم كېچىدە خۇپىـ

يـانه هالدا قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئۇققاندى . لېكىن ، ئۇنى ھېچ يەردە ئۇچرىتالمىدى ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى توغرۇلۇقمۇ ھېچقانداق ئۇچۇر ئالالمىدى .

« ئۇ ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ، — دەپ ئويلىدى ئىنەچۇك تاي ، — بەلكىم ئۇيغۇر قوشۇنىغا قاتنىشىپ ، بىزگە قارشى جەڭ قىلىۋاتقاندۇر . توغرا ، ئۇ چوقۇم شۇنداق قىلىدۇ . شۇنچە يېقىن دوست ئىدۇق ، قۇدا بولۇشماقچىدۇق . ئەمدىچۇ ؟ ئەمدى دۈشمەن بولۇپ قالدۇقمۇ ؟ ئاقىۋىتىمىز قانداق بولار ؟ »

ئۇشتۇمتۇت ئىنەچۇك تاينىڭ خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى . يىراقتىن بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى . ئىنەچۇك تاي ئىختىيارسىز تۇردە ئولتۇرغان يېرىدىن ئۆرە قوپۇپ ، دىققىتىنى شۇلارغا مەركەزلەشتۈردى . بۇ چەۋەندازلار ئۇزمىش قاغاننىڭ چارلىغۇچى چېرىكلىرى ئىدى . ئۇلار قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلىرىغا ئارام بەرمەي چاپتۇرغان پېتى قارارگاھ جايلاشقان بۇ دۆڭلۈككە چىقىپ ، ئۇدۇل قاغاننىڭ يېپەك چېدىرى ئالدىغا كەلگەندە توختىدى .

بۇ چاغقىچە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىنى ئاڭلاپ قارارگاھتىكى بارلىق ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىدى . ئۇزمىش قاغانمۇ جىددىيلەشكەن هالدا ئالدىراپ چېدىردىن چىقتى . ئۇزۇن چاچلىرى تەرلەشكەن پېشانىسىگە چاپلىشىپ كەتكەن چارلىغۇچىلار باشلىقى ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، قاغانغا تەزىم قىلدى .

— تەڭرىدە قۇت بولمىش بۈيۈك قاغانىمغا مەلۇم بولسۇنكى ، باسمىللارنىڭ چوڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

ئۇزمىش قاغان ئۆز يېنىدا تىزىلىشىپ تۇرغان سانغۇنلارغا ئوت چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن قاراپ قاتتىق ۋارقىرىدى :

— دەرهال جەڭگە تەييارلىنىڭلار !

قارارگاھتىكىلەر خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇۋېتىلگەن ھەرىلەردەك ھەر تەرەپكە چېچىلىپ ، يۈگۈرۈشۈپ كەتتى . كۆپ ئۆتمەي ھەممەيلەن

جەڭگە تەييار بولۇپ، سەپ تارتىپ تۇرۇشتى.

قىممەت باھالىق تابغاچ تاۋىرىدىن تىكىلگەن يەكتەك ئۈستىگە پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيگەن ئوزمىش قاغان چەبدەسلىك بىلەن ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ، ئەگرى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى.

— ئەزىمەتلەر، — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى ئۇ قىلىچىنى بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، — ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىزنى قوللايدۇ. پېشۋايىمىز ئۇلۇغ ئىستەمى① قاغاننىڭ نۇرلۇق روھى بىزنى غەلىبىگە باشلايدۇ! ئالغا!

مىڭلىغان جەڭچىلەرنىڭ كۆكرەكلىرىدىن خۇددى گۈلدۈرمامىدەك ئېتىلىپ چىققان ئۇنلۇك چاقىرىقلار كەڭ دالىلارنى تىترىتىۋەتتى:

— ئايهاي، ئىستەمى قاغان!

— ئايهاي، كۆك بۆرە!

شۇنىڭ بىلەن ئوزمىش قاغاننىڭ بىۋاستە قوماندانلىقى ئاستىدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ زور قوشۇنى باسمىللارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن تولۇپ تاشقان جاسارەت بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. كۆك تۈرك قارارگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى كەڭ دالادا ئىككى قوشۇن توقۇنۇشتى.

بۇ كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى تەقدىر بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى.

كۆك تۈرك جەڭچىلىرى بەجايىكى چۆل قاپلانلىرىدەك جەسۇرلۇق بىلەن ئېلىشتى. شەخسەن ئوزمىش قاغان ئۆزىمۇ بارلىق كۈچ ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوڭ ۋە سول يانلىرىغا شىددەتلىك قىلىچ ئۇرۇپ، باسمىل ئەسكەرلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى يەرگە يىقىتتى. شۇنداقتىمۇ، باسمىللارنىڭ زەربىسى بارغانسېرى كۈچەيگىلى تۇردى. كۆك تۈركلەرنىڭ نۇرغۇن پالۋانلىرى ۋە سانغۇنلىرى ئات ئۈستىدىن قارا يەرگە دومىلاپ چۈشۈپ مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى. ھەر ئىككى تەرەپ قايتماس ئىرادە بىلەن جان تىكىپ ئېلىشۋاتقان بولغاچقا، جەڭ بەك

---

① ئىستەمى — كۆك تۈركلەرنىڭ VI ئەسىردىكى بىر قاغانى.

ئۇزاق داۋاملاشتى . ئوزمىش قاغان توختىماي قىلىچ ئۇرۇشۇپ ، بارا - بارا بىلەكلىرى تالدى . باسمىل جەڭچىلىرى كۆك تۈرك قاغانىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن قىيقاس - چۇقان سېلىپ ، كەينى - كەينىدىن باستۇرۇپ كېلىشۈەردى . كۆك تۈركلەرنىڭ سەپلىرى بارغانسېرى شالاڭلاپ ، ئوزمىش قاغاننىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئۆز كىشىلىرى قالمىدى . ھەر ياندىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن باسمىللارنىڭ قىلىچ ، نەيزىلىرىنى ئەمدى توسۇۋېلىشقا ئامال بولمىدى . قاغان مىنگەن ئاق بوز ئاتنىڭ باش ، بويۇنلىرى قىپقىزىل قانغا بويالدى . ئاق قۇ سۈپەت چىرايلىق ئارغىماق يېشىل چىمەن بىلەن قاپلانغان يۇمشاق يەرگە « گۈپ » قىلىپ يىقىلدى . ئوزمىش قاغاننىڭ بىر پۇتى ئاتنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالدى . قاغان پۇتىنى چىقىرىۋېلىپ ، ئۆرە قوپۇش ئۈچۈن جان - جەھلى بىلەن يۇلقۇنۇپ ، كۈچەپ باقتى . ئامال بولمىدى . باسمىل جەڭچىلىرى ئۇنى غەزەپ بىلەن قىلىچلاپ ، ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ، مىلىق - سىلىق قىلىۋەتتى . ئاندىن بەستلىك كەلگەن بىر ساقاللىق باسمىل ئېتىدىن چۈشۈپ ، قولىدىكى قانغا بويالغان قىلىچى بىلەن يەردە سوزۇلۇپ ياتقان ئوزمىش قاغاننىڭ بوينىغا بىر چاپتى . قاغاننىڭ بېشى « چورتلا » ئۈزۈلۈپ تېنىدىن ئايرىلدى . ساقاللىق باسمىل قاغان بېشىنى ئۇزۇن چاچلىرىدىن سىقىملاپ تۇتۇپ ، غالىبانە تۇستە ئېگىز كۆتۈردى . باسمىللار كۆك تۈرك قاغانىنىڭ قانغا مىلەنگەن بېشىنى ئۆز ئادىمىنىڭ قولىدا كۆرۈپ ، تەنتەنە بىلەن كۈچلۈك چۇقان سېلىشتى . ئۇلارنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇلدى . ئەكسىچە ، كۆك تۈركلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى ، ئۇلارنى ۋەھىمە باستى .

باسمىللار پۈتۈن سەپ بويىچە ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە جان قايغۇسىغا قېلىپ ، دالادا قالايمىقان چېچىلىپ كەتكەن كۆك تۈركلەرنى بىرمۇبىر قوغلاپ يۈرۈپ قىرىشقا باشلىدى .

كۆك تۈركلەردىن ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتىن قېچىپ قۇتۇلالىدى . تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قۇتۇلۇپ قالغانلار ئىچىدە ئىنەچۇك تايمۇ بار ئىدى . ئۇيغۇر ئىتتىپاقى بىلەن ئۇرۇش

باشلانغان ئىككى يىلدىن بېرى ئۇ تالاي ـ تالاي مەغلۇبىيەتلىك جەڭ-لەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، بۇ قېتىمقى زەربە ئۇنىڭغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلدى. ئات ئۈستىدە ئۆتكەن ئىككى يىللىق ھاياتىدىكى بارلىق خەۋپ ـ خەتەر ۋە جاپا ـ مۇشەققەتلەر گويا ئەمدىلا ئۇنىڭغا پۈ-تۈن ئېغىرلىقىنى ئارتقاندەك تۇيۇلدى. ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن ھارغىنلىق ھېس قىلدى. گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالدى.

« تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خانلىقى شۇنىڭ بىلەن تۈگىشەمدۇ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ دەرمانسىز غەزەپ ۋە ئاچچىق ئەلەم بىلەن مۇشتلىرىنى مەھكەم تۈگۈپ، — ياق! كۆك تۈركلەر ئۆز تارد-خىدا تابغاچلار، تۈبۈتلەر① ، سىر ـ تاردۇشلار② ، ئەرەبلەر ۋە يەنە تۈرلۈك ـ تۈرلۈك خەلقلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ئۆتكەن. ھېچكىممۇ كۆك تۈركلەرنى يېڭەلمىگەن! شۇنداق، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھېچكىم بىزنى يېڭەلمەيدۇ. ئوزمىش قاغان ئۆلگەن بولسا، بىز يەنە ئۆزىمىزگە يېڭىدىن بىر قاغان سايلىۋالىمىز، خانلىقىمىزنىڭ شەرىپى يەنە داۋاملىشىدۇ».

ئىنەچۇك تاي ئەنە شۇنداق غۇۋا چاقناپ تۇرغان ئۈمىد ئۇچقۇن-لىرى بىلەن ھەسرەتلىك دىلىنى يورۇتۇشقا تىرىشىپ، كۆك تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئۇچۇپ كەتكەن ئوزمىش قاغانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن تاغ ـ دالالارنى كېزىپ تېنەپ يۈردى.

ئۇزاق ئۆتمەي جاي ـ جايلاردا تاسقىلىپ، پىتراپ كەتكەن كۆك تۈركلەر قايتىدىن يىغىلىپ، بىر يەرگە جەم بولدى.

— بىزگە باش بولىدىغان قاغان كېرەك. يېڭىدىن قاغان سايلايلى، — دېدى ئاقساقاللار كېڭەش ئۆتكۈزۈپ.

قاغان جەمەتى ۋە بەگ ـ سانغۇنلارنىڭ بىردەك ئاۋاز قوشۇشى بىلەن مەرھۇم ئوزمىش قاغانىنىڭ ئىنىسى بولمىش تېگىن③ ۋەيران بو-

① تۈبۈت — تىبەت، زاڭزۇ.
② سىر ـ تاردۇش — ئەينى دەۋردىكى بىر تائىپە.
③ تېگىن — خانزادە.

لۇپ ، ھېچقانچە ھالى قالمىغان كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ يېڭى قاغانى بو-لۇپ سايلاندى . كۆپچىلىك ئۇنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ ، ئوزمىش قا-غان ئىككى يىلدىن بېرى يېڭىدىن ئايرىماي بىللە ئېلىپ يۈرگەن ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى . ئاقساقاللار نەدىندۇر بىر شامان ئايالنى تېپىپ كېلىشتى . تەخت ئالدىغا گۈلخان يېقىلىپ ، ئەتراپىغا تۇغ - ئەلەملەر تىكلەندى . كۆپچىلىك شامانىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ، چىملىق ئۈستىدە ئۇن - تىن چىقارماي ئولتۇرۇشتى .

شامان ئايال گۈلخاننى ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئويناپ ، سەكرەپ ، ئاللىقانداق چۈشىنىكسىز بىر نېمىلەرنى دەپ زىكىر سوقۇپ ، « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ توۋلاپ ، پېرىخونلۇق قىلىشقا باشلىدى . ئۇ ھەر قېتىم سىلكىنگەندە ياكى سەكرىگەندە ئۇزۇن تونىنىڭ كۆكرەك ۋە يەڭلىرىگە ، شۇنداقلا بەلۋېغىغا ئېسىلغان قوڭغۇراق ، تەڭگە ، يارماق ۋە ھەر خىل قاداقلار جىرىڭلاپ ، شاراقلاپ ئەتراپتىكى تاماشىبىنلارنىڭ سېھىرلەنگەن دىللىرىغا تېخىمۇ سىرلىق تەسىر كۆرسەتتى . گۈلخانغا يېقىن ئولتۇر-غان بىر توپ باخشىلار داپ - دۇمباقلارنى جېنىنىڭ بارىچە گۇمبۇرلىتىپ ئۇرۇپ ، ھە دېسە « ھۇم ! ھۇم ! » دېيىشىپ ئۇن سېلىپ ، شامانغا ماس-لىشىپ بېرەتتى .

شامانىنىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى جىددىيلىشىپ ، ئەسەبىي-لەشمەكتە ئىدى . ئۇ ئاقىرىشقا باشلىغان چاچلىرىنى چۇۋۇپ ، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ ، قوللىرى بىلەن ئاللىقاياقلارنى كۆرسىتىپ ، بار ئاۋازى بە-لەن ۋارقىراپ كەتتى :

— كۆرۈۋاتىمەن ، كۆرۈۋاتىمەن ! ئەنە ، مىڭ يىللىق ، تۈمەن يىللىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى كېلىۋاتىدۇ ! كېلىۋاتى-دۇ ! مانا كەلدى ، كەلدى . ئۇلار بىزگە گەپ قىلىۋاتىدۇ . ئۇلار كۆك تۈرك خەلقىگە ئېسەنلىك تىلەۋاتىدۇ .

بۇ يەردە توپلاشقان كۆك تۈركلەر چوڭقۇر ئېتىقاد كۆچى بىلەن خىتاب قىلىشتى :

— ئەي ئىستەمى قاغان ، كۆل تېگىن ، تونيوقۇقنىڭ پاك روھ-

لىرى ! ئاھ ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى ، بىزگە مەدەت بې-
رىڭلار !
— بىزگە كۈچ بېرىڭلار !
— بىزگە غەلىبە ئاتا قىلىڭلار !
شامان تېخىمۇ ئەسەبىيلەشتى . ئۇ بىر چەتتە « ھۇم ! ھۇم ! »
دەپ زىكىر سوقۇپ ئولتۇرغان بىر باخشىنىڭ قولىدىكى نەيزىنى ئېلىپ ،
ئۇياق - بۇياققا پۇلاڭلاتقىلى تۇردى .
— ئەي ياۋۇز دۈشمەنلەرنىڭ روھلىرى ! ئەي قارا نىيەت پاسىق
ئالۋاستىلار ! — دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ ، — سىلەر ھەممىڭلار كۆك تۈرك-
لەرنىڭ ئارىسىدىن كېتىڭلار . يىراق - يىراقلارغا كېتىڭلار ! سۇسىز
چۆللەرگە ، تۈۋسىز ھاڭلارغا بېرىڭلار ! يالغۇز دەرەخلەرگە ، غالجىر
ئىتلارغا بېرىڭلار ! بۇ يەرگە كەلمەڭلار ، ھەرگىز كەلمەڭلار !
ئېتىقادنىڭ قۇدرىتى بىلەن سېھىرلەنگەن كۆك تۈركلەر ئورۇنلى-
رىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىشتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شاماننى دوراپ
قىلىچ ، نەيزىلىرىنى پۇلاڭلاتقىلى تۇردى . يەنە بەزىلىرى ئوقيادىن ھەر
تەرەپكە ئوق ئۈزدى . پۈتۈن سورۇندىكىلەر ، جۈملىدىن بولمىش قاغانمۇ
شامانغا ئوخشاش سەكرەپ ، ئاۋازلىرى بوغۇلۇپ كەتكۈچە ۋارقىراشتى :
— ئەي پاسىق ئالۋاستىلار ، كېتىڭلار !
— ئەي دۈشمەنلەرنىڭ ياۋۇز روھلىرى ، كېتىڭلار !
— بىز سىلەرنى قوغلايمىز !
— بىز سىلەرنى يوقىتىمىز !
شامان خۇدىنى يوقاتقان ھالدا چىرقىراپ كەتتى :
— كەتتى ! قاچتى ! يامان روھلار قاچتى ! ئالۋاستىلار قاچتى !
مۇقەددەس روھلار بولمىش قاغاننى يۆلەۋاتىدۇ ... ئاڭلاۋاتىمەن ... بول-
مىش قاغان بارلىق دۈشمەنلەرنى يوقىتىدۇ . كۆك تۈركلەر مەڭگۈ يوقال-
مايدۇ ... ئاڭلاۋاتىمەن ، مۇقەددەس روھلار شۇنداق دېدى ...
شاماننىڭ چىرايى دەھشەتلىك تۈس ئالدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى
تېخىمۇ يوغان ئېچىلىپ كەتتى ، ئاغزىدىن كۆپۈك ئۆرلەپ ، پۇت - قول-

لىرى تارتىشىپ ، تىترەپ كەتتى . ئۇ ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ يىقىلدى
ۋە گۈلخان يېنىدا دومىلاپ تىپىرلاشقا باشلىدى . باخشىلار داپ ـ دۇم-
باقلىرىنى تېخىمۇ كۈچەپ ئۇردى . كۆك تۈركلەر خۇشاللىقىدا ئۆزىنى
ئۇنتۇپ قىيقاس ـ چۇقان سېلىشتى ، ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇلغا چۈشتى .

تۆتىنچى باب

كۆك تۈركلەر كەتكەندىن كېيىنكى ئىشلار

شامان ئېيتقان بىشارەتلەر خاتا بولۇپ چىقتى. يېڭىدىن سايلان-
غان بولمىش قاغانغا ئەگىشىپ ماڭغان كۆك تۈركلەر ئۇيغۇر قوشۇنى
بىلەن بولغان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭلەردە يەنە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە
ئۇچرىدى.

ئاي دالادا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق كېڭەشتە كۆك تۈركلەر-
نىڭ چوڭلىرى بىر - بىرىنىڭ گېپىنى ئاڭلىماي، بىر - بىرىگە يول قوي-
ماي كەسكىن مۇنازىرىلەشتى.

— ئەمدى يەنە ئۇرۇش قىلىشنىڭ پايدىسى يوق، — دېيىشتى بە-
زىلەر.

— ياق، ئاخىرغىچە ئۇرۇش قىلىمىز! كۆك تۈركلەر ئەزەلدىن
تەسلىم بولغان ئەمەس، — دەپ ئېتىراز بىلدۈرەتتى يەنە بەزىلەر.

بولمىش قاغان قول ئاستىدىكىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە ئۇرۇ-
نۇپ باقتى.

— كۆك تەڭرىگە ئىشىنەيلى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس
روھلىرىغا ئىشىنەيلى، ئۇلار ھامان بىزنى قوللايدۇ. كۆك بۆرىگە ئە-
گەشكەن خەلق مەغلۇپ بولمايدۇ، — دەپ ۋەز ئېيتتى ئۇ.

ۋەھالەنكى، يېڭى قاغاننىڭ بۇ سۆزلىرىگە تەنتەنە قىلىپ، ئاۋاز
قوشىدىغانلار ناھايىتى ئاز بولدى.

— ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىللارمۇ كۆك تەڭرىگە سىغىنىدۇ،
ئۇلارمۇ كۆك بۆرىنى ئۇلۇغلايدۇ، — دېيىشتى بەزىلەر قاغاننىڭ سۆزلە-

رىگە ئىشەنمىگەن ھالدا ئارىسالدى بولۇپ .

ئەتىسى تىخى تاڭ يورۇماي تۇرۇپلا كۆك تۈركلەرنىڭ زور بىر قىسمى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ ، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ ، بولمىش قاغان قارارگاھىدىن كېتىپ قالدى . ئۇلار ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى باسمىل قارارگاھىغا كەلدى ۋە باسمىللارنىڭ رەھبىرى ئىلتەرىش قاغاننى ئۆزلىرىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشـتى . ئىلتەرىش قاغانمۇ ئۆزىگە ئەل بولۇپ كەلگەن بۇ كۆك تۈركلەرنى قارشى ئالدى ۋە « بۇلار بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ پۇقرالىرىم بولىدۇ » دەپ جاكارلىدى .

بولمىش قاغان كۆك تۈركلەرنىڭ ئۆزىگە سادىق بولغانلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە كۆچۈپ كېتىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلاندى . ئۇ ئۆتـۈكەن تاغلىرىدىن ۋە ئورخۇن ، سېلېنگا ، تۇغلا دەريالىرىدىن ۋاز كېچىپ ، ئۇرۇش ئوتلىرىدىن چەتتەرەك بولغان تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلىششنى كۆزلىگەنىدى .

× × ×

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي باسمىل ، ئۇيغۇر ، قارلۇق ئىتتىپاقى ئۆز ئىچىدىن پارچىلىنىشقا يۈزلەندى .

مىلادىيە 745 ـ يىلى ياز .

نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنگەن بىرمىڭ ئۇيغۇر چەۋەنداز تۇزلەڭلىك ۋە ئېدىرلىقلارنى ئارىلاپ تېز ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇلار ئېگىز ۋە كەڭ تۆپىلىككە چىققاندا توختىدى .

— ئـاتـتىن چۈشـۈپ چېـدىر تىكىڭـلار ، مۇشۇ يەردە دەم ئالىمىز ، — دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى ئۇلارنىڭ باشلىقى ۋە ئۆزىمۇ ئاتتىن چۈشتى .

بوتاسۇن بۇقا ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ، باشلىقنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئىجازەت بولسا بىر گېپىم بار ، ئىنانچۇ تون باغا تار-
قان[1] ، — دېدى ئۇ باشلىققا تەزىم قىلغاندىن كېيىن .
مەزكۇر مىڭ كىشلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئىنانچۇ تون
باغا تارقان كۆزلىرىدىن قەيسەرلىكى چىقىپ تۇرىدىغان ياش ھەم كې-
لىشكەن كىشى ئىدى . ئۇنىڭ بوي - بەستى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ ،
يۇرۇش - تۇرۇشلىرىدىن ساغلاملىقى ۋە كۈچلۈكلۈكى چىقىپ تۇراتتى .
ئۇ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ تۇرغان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئۇستىدىن
قىزىل تاۋار ياغلىقنى چىڭ تارتىپ چىگىۋالغان ، قىسقا كىمخاپ يەكتەك
ئۇستىدىن پولات قاسراقلىق ساۋۇت ۋە ئاستىغا قاپلان تېرىسىدىن تى-
كىلگەن چىپار شىم ، قارا خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن بولۇپ ، پۇتۇن قو-
شۇندىكىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى ، چۈنكى باشقا جەڭچىلەر-
نىڭ ھەممىسى ھالقىسىمان تۆمۈر ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيىشكەنىدى .
— خوش ، نېمە گېپىڭ بار ، ئەي بوتاسۇن بۇقا ؟ — دەپ سو-
رىدى مىڭبېشى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .
— گېپىم شۇكى ، شەۋكەتلىك باغا تارقان ، - دېدى بوتاسۇن
بۇقا ، — مەنزىلىمىز يىراق ئەمەس . قۇتلۇغ بويلا ياغلاقارشادنىڭ قارار-
گاھىغا ئاز قالدۇق . بۇ يەردە چېدىر تىكمەستىن يولىمىزنى داۋاملاشتۇر-
ساق بولمامدۇ ؟
— بولمايدۇ ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، — قاراڭغۇ
چۈشۈشكە ئاز قالدى . ھازىر يايلاقلار تىنچ ئەمەس ، دوستىمۇ بار ، دۈش-
مەنمۇ بار دېگەندەك . ئەگەر كېچىدە كۈتۈلمىگەن ۋەقە بولۇپ قالسا ، بۇ
مۇداپىئەلىنىشكە ئەپلىك جاي ئىكەن .
— خوپ ، چۈشەندىم ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — ئەمىسە ئې-
تىمىنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىنى چۈشۈرۈپ ، چېدىر تىكىشكە تۇتۇش
قىلاي .
— توختا ، — دېدى باغا تارقان ، — چېدىرنى باشقىلار تىكى-
ۋەرسۇن . سەن دەرھال ئۆزۈڭ خالىغان ئون ئەسكەرنى تاللىۋېلىپ ، بۇ

[1] تارقان — تارخان ، بىر خىل ئۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان .

ئەتراپنى چارلاپ كەلگىن .

— باش ئۈستىگە ، شەۋكەتلىك ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ۋە چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئېتىغا مىنىپ ، چارلىغۇچى ئەسكەرلەر توپلىشىپ تۇرغان جايغا يۈرۈپ كەتتى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان تۆپىلىكنىڭ چېتىگە كېلىپ ، بوتاسۇن بۇقا باشچىلىقىدىكى بىر توپ چارلىغۇچىلار پەستىكى ئېدىرلار ئارىسىدا غايىب بولغانغا قەدەر ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى . قارىغاندا ، ئۇ بۇ قېتىمقى چارلاش ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى . دەر-ۋەقە ، بۇنداق بولۇشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرى بار ئىدى .

ئاخىرقى كۈنلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىلەن باسمىللارنىڭ يېقىندىن تەختكە چىققان قاغانى ئىلتەرىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر جىددىيلىشىپ قالغانىدى . باسمىللار ئۆز-مىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ بېشىنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلتەرىش قاغان تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئۆزىنى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىردىنبىر قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى سورىدى . تابغاچ كاتتىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كونا دۈشمىنى بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن خۇش بولۇپ ، ئىلتەرىشنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلار-نىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ، دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھەر جە-ھەتتىن ھەمكارلىششقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى . شۇنىڭ بىلەن ئىلتەرىشنىڭ كىبىرى ئۆسۈپ ، نىيىتى بۇزۇلۇشقا باشلىدى . ئۇ تەڭرى ئوغلىنى ، يەنى قۇدرەتلىك تاڭ پادىشاھىنى ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرىكى بولدى دەپ ھېسابلايتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، مەغلۇپ بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىلتەرىش قاغانغا ئەل بولدى . شۇنىڭ بىلەن باسمىللارنىڭ ئەمەلىي كۈچى زور دەرىجىدە ئۇلغايدى .

« ئەمدى ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇشىمىز كېرەك ، — دېدى ئىلتە-رىش قاغان قول ئاستىدىكىلەرگە ، — ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ يېتەكچى ئورنىدا تۇرۇۋاتقان ياغلاقار ئۇرۇقىنى قىرىپ تاشلايمىز . ئاندىن قالغان

پۇقرالىرىنى ئۆزىمىزگە ئەل قىلىمىز » .

« لېكىن ، بىز ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنىغۇ . كۆك تۈرك-لەرگە قارشى ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار باشلامچى بولغانىغۇ » دېدى ۋەزىرلەردىن بىرى .

« شۇنداق ، — دېدى ئىلتەرىش قاغان ، — كۆك تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشنى شۇلار باشلىغان . كېيىن ئۇلارغا قارلۇقلار قوشۇلدى ، ئاخىردا بىزمۇ قوشۇلدۇق . ئەمدى ئۇلار چوقۇم بىزدىن ئۈستۈنلۈك تالى-شىدۇ . ياغلاقار شاد هامان قاغان بولۇشنى ئويلايدۇ . شۇڭا ، بىز قار-لۇقلار بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك » .

شۇ گەپ بىلەن ئىلتەرىش قاغان قارلۇق يابغۇسىغا[1] ئەلچى ئەۋەتتى . ئەمما ، قارلۇقلار ياغلاقار شاد بىلەن قارشىلىشىشنى خالىمىدى . باسمىل ئەلچىلىرى كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەتتى . قارلۇق يابغۇسى ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئىشنى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا مەلۇم قىلدى .

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ ، باسمىللار بىلەن ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى . قۇتلۇغ بويلا ياغلا-قار شاد ئۆز قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرى بول-غان ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى قارلۇقلار بىلەن سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى . قارلۇق يابغۇسى باسمىللار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان بۇ سۆهبەتنىڭ نەتىجىسىنى ياغلاقار شادقا تېزرەك يەتكۈزۈش ئۈچۈن دەرهال ئاتلىنىپ قايتتى . ئۇ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە قوماندان-لىقى ئاستىدىكى بىرمىڭ قورۇقچى چەۋەندازنى باشلاپ ماڭغانىدى . بۇنداق ئېهتىيات چارىسىنىڭ ناهايىتى ئورۇنلۇق بولغانلىقى ئەمەلدە ئىس-پاتلاندى .

---

[1] يابغۇ — قاغاندىن تۆۋەن تۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانلاردىن بىرى .

باغا نارقان بوتاسۇن بۇقا باشلىق چارلىغۇچىلارنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن ھەش ـ پەش دېگۈچە تىكىلىپ بولغان چاققانلىقىنى يېڭىدىن ئالدىغا كەلدى. بۇ يەردە بىر ياش جەڭچى چىرايلىق بىر شۇڭقارغا ئوزۇق بېرىۋاتاتتى. باغا تارقان شۇڭقارغا قاراپ بىردەم سۈكۈتتە تۇردى.

— شۇڭقارغا ئوبدان قارا، قاچۇرۇپ قويما، — دېدى ئۇ ياش جەڭچىگە.

— قېچىپ كېتەلمەيدۇ، مەن تالاي شۇڭقارلارنى كۆندۈرگەن، — دەپ جاۋاب بەردى ياش جەڭچى ئۆزىگە ئىشەنگەن قىياپەتتە.

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئارتۇق سۆزلىمەي چېدىرغا كىرىپ ئۆزى ئۈچۈن هازىرلاپ قويۇلغان ئېيىق تېرىسىگە يانپاشلىدى.

« بۇ شۇڭقارنى ئۆز قولۇم بىلەن ياغلاقار شادقا تاپشۇرۇپ بېرەلىشىم كېرەك، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — بۇ ئىنتايىن مۇھىم ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش. بۇ شۇڭقار ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئىتتىپاقلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ».

شۇنداق، قارلۇق يابغۇسى شەخسەن ئۆزى ئوۋغا چىققاندا ئىشلىتىدىغان مۇشۇ شۇڭقارنى ئۆز قولى بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقانغا تۇتقۇزۇپ، قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغانىدى.

چوغدەك قىزىرىپ كەتكەن قۇياش غەربكە قىيسىيىپ ئۇپۇق بىلەن تۇتىشاي دەپ قالغانىدى. كەچكى شەپەقنىڭ قىزىل نۇرىدا تاۋلانغان كۆك ئاسماندا پارچە ـ پارچە لالەرەڭ بۇلۇتلار خۇددى ئۇستا رەسسامنىڭ نادىر ئەسىرىدەك سۈرەتلىنىپ كۆرۈنەتتى. جەڭچىلەر گۈلخان يېقىپ، غىزا تەييارلاشقا تۇتۇش قىلدى.

شۇ ئەسنادا بوتاسۇن بۇقا باشچىلىقىدىكى چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى. باغا تارقان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىنى ئاڭلاپ چېدىردىن چىقتى.

— تۆۋەندىكى ئېدىرلار ئارىسىغا باسمىل قوشۇنى كېلىپ ئو-رۇنلاشتى ، — دەپ مەلۇمات بەردى بوتاسۇن بۇقا تارقاننىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ .

— بولىدۇ ، سىلەر ئارام ئېلىڭلار ، — دېدى باغا تارقان ۋە بو-تاسۇن بۇقىنىڭ يەلكىسىگە دوستانە رەۋىشتە يېنىك ئۇرۇپ قويدى .

چارلىغۇچىلار كەتكەندىن كېيىن باغا تارقان بارلىق يۈز بې-شىلارنى ئۆز چېدىرىغا چاقىرتتى .

— تۆپىلىكنىڭ ھەممە يېرىدىكى كۆزەتچىلەر كۈچەيتىلسۇن ، — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ ، — باشقا جەڭچىلەر ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ ، يې-شىنمەستىن يېتىپ ئۇخلىۋالسۇن . ھەممىڭلار ھوشيارلىقنى بوشاشتۇر-ماي ، جەڭگە تەييار ھالەتتە تۇرۇڭلار .

شۇنداق قىلىپ ، تۆپىلىككە ئورۇنلىشىۋالغان مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى « باسمىللار سۆزلىشىشكە ئادەم ئەۋەتىشى ياكى ئاشكارا ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن » دېگەن پەرەز بىلەن كېچىچە تۆۋەندىكى ئې-دىرلىقلارنى كۆزىتىپ چىقتى . لېكىن ، باسمىللاردىن ھېچقانداق شەپە بولمىدى . پەقەت تاڭ يورۇغاندىن كېيىنلا ئېدىرلىقلار ئارىسىدىن باسمىل قوشۇنى سەپ تارتىپ چىقىشقا باشلىدى .

— ئالاھازەل بەش مىڭدىن ئارتۇق چىقىدۇ ، — دەپ مۆلچەرلىدى باغا تارقان تۆپىلىكتىن ئۇلارغا قاراپ .

— قاراڭلار ، ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى بوتا-سۇن بۇقا قولى بىلەن پەس تەرەپنى كۆرسىتىپ .

ئوڭ ياندىن ئېزىلىنىدىغان زەرباپ تون كىيگەن ۋە باشلىرىنى يالتىراق تاۋار ياغلىقلار بىلەن تېڭىۋالغان ئۈچ نەپەر دۆلەتمەن باسمىل تۆپىلىككە چىقىپ كەلگەندىن كېيىن ئېگەر - جابدۇقلىرى ئالتۇن - كۈ-مۈشلەر بىلەن بېزىتىلگەن غاز بويۇن ئارغىماقلىرىدىن چۈشۈپ ، ئىنانچۇ تون باغا تارقاننىڭ ئالدىغا كېلىشتى .

— تەڭرى ياراتمىش ئىلتەرىش قاغان بىزنى سىز بىلەن كۆرۈ-شۈشكە ئەۋەتتى ، — دەپ سۆز باشلىدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خام سېمىز

كەلگەن مويسىپىت كىشى .
— ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۇر ، — دېدى باغا تارقان ۋە باسمىل ئەلچىلىرىنى چېدىرىغا باشلىدى .
ئەلچىلەر جەرەن ۋە قوي تېرىلىرىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ھېلىقى خام سېمىز مويسىپىت يەنە سۆزلىدى :
— تەڭرى ياراتمىش ئىلتەرىش قاغان سىز ئىززەتلىك ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى ئوردىمىزدا مېھمان بولۇپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى . ھازىر قاغانىمىزنىڭ قارارگاھىمۇ بۇ يەردىن ئانچە يىراق ئەمەس . تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ ، بىز بىلەن بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز .
— ئىلتەرىش قاغانغا مېنىڭ نامىمدىن ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ قويغايسىز . باشقا بىر مۇۋاپىق پەيتتە مەن خۇشاللىق بىلەن قارارگاھىڭىزلارغا بارىمەن . لېكىن ، ھازىر ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتىمەن . تەكلىپىڭىزلارنى قوبۇل قىلىشقا ئامالسىزمەن .
— بۇ ۋەزىپىڭىز بەك مۇھىممۇ ؟ — دەپ سورىدى خام سېمىز مويسىپىت . باغا تارقان ئۇنىڭ بۇ سوئالىدىن قانداقتۇر تەنە قىلغاندەك ئالامەتنى سەزدى .
— شۇنداق ، ۋەزىپەم بەك مۇھىم ، — دېدى ئۇ ، — رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد شەخسەن ئۆزى تاپشۇرغان ۋەزىپە .
— قارلۇقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ۋەزىپىسىمۇ ؟ — باسمىل ئەلچىسى يەنە سورىدى .
— مېنى سوراق قىلىۋاتامدىغانسىز ؟ — دېدى باغا تارقان ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ .
— يوقسۇ ، يوقسۇ ، ھۆرمەتلىك ئىنانچۇ تون باغاتارقان ، — دېدى ئەلچى چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ ، — بىز سىزنى بەك چوڭ كۆرىمىز . قاغانىمىز سىزنى ئۇيغۇر ئېلىگە رەھبەر بولۇشقا تېگىشلىك دەپ ھېسابلايدۇ .
باغا تارقاننىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى .
— بولدى ، بەس ! — دېدى ئۇ ، — بىزنىڭ رەھبىرىمىز بار .

ھەممەيلەن بىر دەقىقە جىم بولۇپ قالدى .

— سىز ئىلتەرىش قاغاننى ئىپتىراپ قىلامسىز ؟ — ئورۇقراق كەلگەن يەنە بىر ئەلچى تارقاننىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادىلىپ سورىدى .

باغا تارقانمۇ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى .

— ئىپتىراپ قىلىۋاتىمىزغۇ .

— ئۇنداق بولسا ، قاغاننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىشقا بولمايدۇ .

— سىلەرنىڭمۇ ماڭا بىسىم ئىشلىتىشىڭلارغا يول قويۇلمايدۇ .

ئەلچىلەرنىڭ چىرايلىرى ئۆڭۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە باغا تارقانغا قارىتا « خەپ توختاپ تۇر ! » دېگەندەك ئالامەت روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . باغا تارقاننىڭ كۆزلىرىدىن بولسا ، « سەنلەردىن قورقىدىغان ئادەم مەن ئەمەس » دېگەن مەنە چىقىپ تۇراتتى . ئەلچىلەر « ئەمدى قىلىشقۇدەك گەپ قالمىدى » دېگەندەك زۇۋان سۈرمەي چېدىردىن چىقىشتى . ھازىرغىچە ئاغزىنى ئېچىپ باقمىغان ئۈچىنچى ئەلچى چېدىرنىڭ يېنىدىكى يوغان ياغاچ قوزۇققا بىر پۇتىدىن باغلاپ قويۇلغان شۇڭقارنى كۆرسىتىپ سورىدى :

— بۇ قارلۇق يابغۇسى بەرگەن شۇڭقارمۇ ؟

— شۇنداق ، — دەپ جاۋاب بەردى باغا تارقان ، — بۇنى قانداق ئۇقتۇڭلار ؟

خام سېمىز ئەلچى خۇددى قارا مۇنچاقتەك كىچىككىنە دۈگىلەك كۆزلىرىنى قىسىپ مۇغەمبەرلەرچە كۈلۈپ قويدى .

— بىزنىڭ ھەممىمىزنىڭ تىلىمىز بىر ، ھەممە يەردە ئۆز ئادەملىرىمىز بار ، — دېدى ئۇ .

باغا تارقان : « قارلۇقلار ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئايغاقچىلىرى بار ئىكەن - دە » دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى .

— بۇ شۇڭقارنى بىزگە بەرسىڭىز بوپتىكەن ، — دېدى ئىككىنچى ئەلچى باغا تارقاننىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ .

ئەمدى باغا تارقان ئاچچىقىنى يوشۇرالماي قالدى .

— سىلەر بىزنىڭ غۇرۇرىمىزنى دەپسەندە قىلماقچىمۇ ؟ — دېدى

ئۇ كەسكىن تەلەپپۇز بىلەن ، — بۇ قارلۇقلار رەھبىرىنىڭ قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا ئۆز قولى بىلەن تەقدىم قىلغان سوۋغىتى . بۇ شۇڭقارغا ھېچقانداق ئادەم كۆزىنى قىزارتمىسۇن !

— ئەمما لېكىن ، بۇ شۇڭقارنى بىزگە بەرمىسىڭىز ، بىزنىڭ غۇرۇرىمىز دەپسەندە بولىدۇ ، — دېدى يەنە خام سېمىز ئەلچى ھەربىر سۆزنى ئالاھىدە مەنىلىك چىقىرىپ .

— بىر تائىپىنىڭ باشلىقى بولغان كىشىنىڭ شۇڭقار تەقدىم قىلىشى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ، — دېدى ئىككىنچى ئەلچى .

— شۇڭقار تەقدىم قىلىش قارشى تەرەپنى قاغان ئورنىدا كۆرگەنلىك بولىدۇ ، — دېدى ئۈچىنچى ئەلچى ، — ۋەھالەنكى ، ياغلاقار شاد قاغان ئەمەس . ئەجەبا ، قارلۇقلار ئىلتەرىش قاغاننى ئۇنتۇپ قالغانمىدۇ – ھە ؟

باغا تارقاننىڭ سىياقىدا تەكەللۇپ ئىپادىسى پۈتۈنلەي يوقالدى . ئۇ بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئەلچىلەرگە ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى .

— ئۆزئارا قانداق سوۋغا ئالماشتۇرۇش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى . سىلەر بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ، مەقسىتىڭلارنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن . سىلەر « بۇ شۇڭقارنى ئۇيغۇرلار بىزگە تاپشۇرۇپ بەردى » دەپ ئىغۋا تارقىتىپ ، قارلۇقلار بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزغا زىددىيەت سالماقچى بولۇۋاتىسىلەر . بولدى ، قايتىپ كېتىڭلار ، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش تامام بولدى .

شۇ گەپ بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقان كەينىگە بۇرۇلدى – دە ، ھېچكىمگە قارىماستىن چېدىرغا كىرىپ كەتتى . باسمىل ئەلچىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ياشراق كەلگەن بىرى قېنى قىزىق ئادەم بولۇپ چىقتى . ئۇ ئۆزىنى بىسۇالىماي شۇڭقارغا قولىنى ئۇزاتقانىدى ، چېدىر ئالدىدا تۇرغان قاراۋۇل ئۇنىڭ بىلىكىدىن « كاپ » قىلىپ تۇتۇۋالدى – دە ، قاتتىق سىلكىپ ئىتتىرىۋەتتى . يەنە بىر ئەسكەر قىلىچىنى قىنىدىن « شارت » قىلىپ سۇغۇرۇپ ئالدى . ئەلچىلەر تېز – تېز مېڭىپ ، تۆپە-

لىكتىن چۇشۇپ كەتتى . بۇ قېتىمقى غەيرىي دوستانە سۆھبەتنىڭ بىر تېمىسىغا ئايلانغان ھېلىقى شۇڭقار بولسا ، بەخىرامان ھالەتتە ئالدىدىكى بىر پارچە خام گۆشنى ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن قامالاپ ، ئىلمەك تۇمشۇقى بىلەن يۇلۇۋېلىپ ، ئالدىرىماي يۇتماقتا ئىدى .

باسمىل قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئەلچىلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قول ئاستىدىكىلەرگە تۆپىلىكنى كۆرسىتىپ ، ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى . ئۇستۇۋېشى پولات - تۆمۈر بىلەن نىقابلانغان بەش - ئالتە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر قىلىچ - نەيزىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ، چۇقان سېلىپ ، ھەيۋە قىلىپ ، تۆپىلىككە تاشلاندى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئۆزىنىڭ بويلۇق جەدە ئېتىغا مىنىپ ، قىلىچىنى يالىڭاچلىدى ۋە ئۆز ئەتراپىغا يىغىلغان يۈزبېشىلىرىغا ياڭراق ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :

— جەڭگە تەييارلىنىڭلار !

ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئاللىقاچان تەييار ئىدى . باسمىللار تۆپىلىككە يامراپ چىقىشقا باشلىدى . تۆپىلىكتىكىلەرمۇ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ، ئۇلارغا ئۇدۇلدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىنقى سەپلىرى نوقۇنۇشتى . ئۇيغۇرلار يۇقىرىدىن چۈشۈۋاتقان بولغاچقا ، ئىگىلىگەن ئورنى جەھەتتە بەلگىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى . باغا تارقاننىڭ مۇشۇ تۆپىلىكنى قونالغۇ قىلىشقا تاللىغانلىقى ، ھەقىقەتەنمۇ ، ئاقىلانە تەدبىر بولغانىدى . جەڭ باشلىنىش بىلەنلا باسمىللارنىڭ قولايسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى . تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتىپ قىلىچ ئۇرۇشمۇ ، نەيزە سانجىشمۇ ئەپسىز ئىدى . ئەكسىچە ، ئۇيغۇرلار ئۇلارنى راسا كېلىشتۈرۈپ ، ئەپچىللىك بىلەن قىلىچتىن ئۆتكۈزەتتى . باسمىللار چېكىندى . باغا تارقاننىڭ ئەسكەرلىرى بولسا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ھۇجۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ قىستاپ كېلىۋەردى . باسمىللارنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى ھۇجۇمچى ئەسكەرلىرى ئەمدى ئالدى - ئارقىغا قارىماي قالايمىقان قاچقىلى تۇردى .

— ئالغا ! توختىماي ئالغا ! — دەپ ۋارقىرايتتى ئىنانچۇ تون باغا

تارقان قارشى تەرەپنىڭ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشىغا پۇرسەت بەرمەسلىك ئۈچۈن .

ھەر قايسى يۆزبېشىلارمۇ بۇ پايدىلىق ۋەزىيەتتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئالدىراپ ، ئۆز جەڭچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ، دۈشمەننى قىرىشتا ئۈلگە كۆرسەتتى . تۆپىلىكنىڭ قاپتاللىرىدا باسمىللارنىڭ جەسەتلىرى تېز كۆپىيىشكە باشلىدى .

ئۇيغۇر قوشۇنى باغا تارقاننىڭ يول باشلىشى بىلەن باسمىللارنىڭ سەپلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كەڭ دالاغا چىقتى . باسمىللارنىڭ سەركەردىسى ئۆز قوشۇنىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە ئارتۇقچە ئىشىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ تۆپىلىكتە قونالغۇغا توختىغان ئۇيغۇرلارنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا تىرىپىرەن قىلىۋېتىشنى ئويلىغانىدى . بىراق ، ئەھۋال ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولمىدى . ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە قاتتىق زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە باسمىللارنىڭ سەپلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . بەزىلىرى جېنىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن ئاتلىرىنى قامچىلاپ قاچقىلى تۇردى ، بەزىلىرى قانداق قىلىشنى بىلمەي ، بىر تۇرۇپ قېچىپ كېتىۋاتقان سەپداشلىرىنىڭ كەينىدىن ئىسەنكىرەپ قارىسا ، يەنە بىر تۇرۇپ مىڭلىغان ئات ۋە ئادەملەرنىڭ مالىمانچىلىقى ئىچىدىن ئۆز قوماندانلىرىنى ئىزلەپ ئۇياق ـ بۇياققا كۆز تاشلايتتى .

بۇ چاغقىچە ئۇيغۇرلار ئىنانچۇ تون باغا تارقاننىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقى ئاستىدا جەڭ مەيدانىدىن تەرتىپلىك چېكىنىپ چىقىپ ، ئاتلىرىنى خۇددى چۆل شامىلىدەك تېز چاپتۇرۇپ كەتتى . باسمىللار ئەس ـ ھوشىنى يىغىۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى . ئۇيغۇرلار قىلىچلىرىنى قىنلىرىغا سېلىپ ، ئوقيالىرىنى ئىشقا سېلىشتى . ئۇلارنىڭ كەينىگە قارىتىپ ئاتقان ئوقلىرى قوغلىغۇچىلارنى يەنە بىر ـ بىرلەپ يىقىتقىلى تۇردى . باسمىللار ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ قوشۇنىغا ئۇچراپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ قوغلاشتىن توختىدى .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۆزىنىڭ ئازادە يىپەك چېدىرىدا ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى

ئاڭلاپ دەھشەتلىك غەزەپكە كەلدى. ئۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ تاشقى-
رىغا چىقتى. چېدىر ئالدىدا قۇشچى يىگىت ھېلىقى شۇڭقارنى بىلىكىگە
قوندۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغانىدى. ياغلاقار شاد شۇڭقارنىڭ قانات - قۇي-
رۇقلىرىنى سىلاشتۇرۇپ قويدى.

— قارلۇقلارنىڭ يابغۇسى تەقدىم قىلغان شۇڭقار مۇشۇ، —
دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان.

— ياخشى، — دېدى ياغلاقار شاد بېشىنى رازىمەنلىك بىلەن
لىڭشىتىپ، — دېمەك، قارلۇقلارغا ئىشەنسەك بولىدىكەن.

ئىككى كۈندىن كېيىن قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۇيغۇرلارنىڭ
زور قوشۇنىنى باشلاپ باسمىللارغا يۈرۈش قىلدى.

«بۇ نېمە ئۈچۈن؟ — دەپ ئويلايتتى بوتاسۇن بۇقا يۈرۈشكە
ئاتلانغان توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئىچىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋې-
تىپ، — بىز ھەممىمىزنىڭ تىلىمىز بىر، ھەممىمىز بۆرە بايرىقىنى كۆ-
تۈرۈپ يۈرىمىز. شۇنداق تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن سوقۇشىمىز؟ بىز بۇرۇن
سىر - تاردۇشلار بىلەن ئۇرۇشقان، كېيىن كۆك تۈركلەر بىلەن ئۇ-
رۇشتۇق. مانا ئەمدى باسمىللارغا يۈرۈش قىلىۋاتىمىز. بەزىدە باشقىلار
بىزگە ھۇجۇم قىلدى، بەزىدە بىز باشقىلارغا ھۇجۇم قىلدۇق. تىنچ،
ئىناق بولۇپ ياشاشنى زادى ئۆگىنەلمىدۇق. بىزگە نېمە كەم؟ نېمە كې-
رەك؟ كۆل تېگىن، تونيوقۇق، بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدىكى با-
يانلاردىن قارىغاندا، بىز خەق بۇرۇندىنلا بىر - بىرىمىزنىڭ گېپىگە
كىرمەي ئۇرۇق - قەبىلە سۈرۈشتۈرۈپ، يۇرت سۈرۈشتۈرۈپ، جېدەل -
ماجىرادىن خالىي بولالماي ئۆتكەنىكەنمىز. مانا ھازىرمۇ شۇنداق بولۇۋا-
تىدۇ. بىزنىڭ پۈتۈن زېھنىمىز، كۈچىمىز تۈگىمەس ئۇرۇشلارغا سەرپ
قىلىنىپ ئىسراپ بولۇۋاتىدۇ. بىزمۇ تابغاچلارغا ئوخشاش چوڭ شەھەر-
لەرنى قۇرۇپ، كارخانا - دەستىگاھلاردا تۈرلۈك ئېسىل بۇيۇملارنى ئىشـ-
لەپ چىقىرىپ، ئاشلىق ۋە مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈپ، تۇرمۇشىمىزنى تې-
خىمۇ بېيىتساق ياخشى بولماسمىدى؟»

بوتاسۇن بۇقا ھەمىشە مۇشۇنداق خىياللار بىلەن بەند بولۇپ

ئىچى قاينايتتى . خۇسۇسەن مۇشۇنداق ئۇزۇن سەپەرگە ماڭغان چاغلاردا ئۇنىڭ خىيالىي مەنزىللەرنى كېزىشكە يېتەرلىك ۋاقىت چىقاتتى . تۇ-رۇپلا ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ قەدىناس دوستى ئىنەچۆك تايىنى ئەسلەپ قالدى .
« ئۇ ھازىر نەدە يۈرىدىغاندۇ ؟ ئۇ ھازىر ھاياتمىدۇ ؟ ياكى بولۇپ ئۆت-كەن جەڭلەرنىڭ بىرىدە ... » بوتاسۇن بۇقا ئىچىدىكى بىر يەرلىرى ئې-چىشقاندەك بولۇپ ، بېشىنى چايقىدى . ئۇ ئىشنىڭ يامان تەرىپىنى ئويلاشنى خالىمايتتى ، ئويلىيالمايتتى .
« مەن ئايالىم بىلەن ئوغلۇم قۇتادمىشنى پات - پات كۆرۈپ تۇ-رىمەن ، — بوتاسۇن بۇقا باشقا تەرەپتىن ئويلاشقا كىرىشتى ، — ئۇلار باشقا بىرمۇنچە ئائىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا يۈك - تاقلىرىنى بېسىپ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئارقىدىن ئەگىشىپ يۈرىدۇ . توققۇز ئوغۇزلار ھازىرغا قەدەر ئوكۇشلۇق جەڭ قىلىپ كېلىۋاتىدۇ . شۇڭا ، خوتۇن - بالىلارغا خەۋپ يەتمىدى . لېكىن ، كۆك تۈركلەر ئا-رىسىدا يۈرگەن ئىنەچۆك تايىنىڭ ئائىلىسى قانداق بولغاندۇ ؟ مېنىڭ بولغۇسى كېلىنىم ئادارقىز ھازىر ئامان - ئېسەنمۇ ؟ »
— توختاڭلار ! بارگاھ قۇرۇلسۇن ! — شامالدەك ئارغىماقلارغا مىنىشكەن چاپارمەن يىگىتلەر قوشۇنىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە چېپىپ يۈرۈپ ، ياغلاقار شادىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى .
بوتاسۇن بۇقا خىياللىرىنى بۆلۈپ ، ئۆپچۆرىسىگە كۆز يۈگۈرت-تى . تۇپتۈز يېشىل ئوتلاق تاكى ئالدى تەرەپتە ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈ-رۈپ تۇرغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگىچە كەڭ يېيىلغانىدى . ئۆتۈكەن باغرىدىكى جىرالاردىن بالقىپ چۈشكەن سۈزۈك تاغ سۇلىرى-دىن ھاسىل بولغان شوخ دەريا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئالدىدىن ئويناقلاپ ئېقىپ ئۆتمەكتە ئىدى . كۆك ئاسماندا پارچە - پارچە ئاق بۇلۇتلار لەرزان لەيلەپ يۈرەتتى .
« ئىلتەرىش قاغاننىڭ تۇرالغۇسىغا يېقىن كەپتۇق - تە » دەپ ئويلىدى بوتاسۇن بۇقا ئېتىدىن چۈشۈپ . ئۇ باسمىللار ئۆتۈكەن باغ-رىغا ، يەنى سابىق كۆك تۈرك خانلىرىنىڭ يازلىق تۇرالغۇسى بولغان

يەرگە ئۈز قارارگاھىسى قۇردى ، دەپ ئاڭلىغانىدى . مانا ئەمدى توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان ۋە شاد ئۇنۋانى بىلەن تونۇلغان رەھبىرى شۇ يەرگە قوشۇن تارتىپ كەلدى .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنىڭ قوشۇنى دالاغا كەڭ يېيىلىپ بارگاھ قۇردى . چېدىرلار تىكىلدى ، گۈلخانلار يېقىلىپ ، قازانلار ئېسىلدى . خىللانغان نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنگەن چېۋەر چارلىغۇچىلار تەرەپ ــ تەرەپلەرگە چېپىپ كېتىشتى . باسمىللارنىڭ چارلىغۇچىلىرىمۇ ھېلى ئۇياندىن ، ھېلى بۇياندىن پەيدا بولۇپ ، ئۇيغۇرلارغا كۆز يەتكۈدەك ئارىلىقتىچە كېلىپ ، يەنە ئاتلىرىنى ئويناقلاتقىنىچە قويۇندەك ئۇچۇپ كېتىپ قالاتتى .

قاراڭغۇ چۈشتى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بارگاھلىرىدا سانسىز گۈلخانلارنىڭ يالقۇنلىرى پىلىلداپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى . كۆك ئاسماندىكى نۇرلۇق يۇلتۇزلار بىلەن قوڭۇر يەردىكى ئوت ئۇچقۇنلىرى ئاي قاراڭغۇسىدا گويا ئۆزئارا تۇتىشىپ ، ھەر ئىككى تەرەپتىكى جەڭچىلەرنىڭ ئۇيقۇسىز كۆزلىرى ئالدىدا ئاجايىپ سىرلىق مەنزىرىنى نامايان قىلاتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىكى جەڭچىلەردىن تارتىپ سەردارلارغىچە ھەممە ئادەم ئەتىكى كۈننىڭ تەقدىرنى بەلگىلەيدىغان كۈن بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى .

بوتاسۇن بۇقا گۈلخان ئەتراپىدىكى جەڭچىلەر قاتارىدا ئېگەرنى بېشىغا قويۇپ ، سوزۇلۇپ ياتتى ۋە قايسى ۋاقىتلاردا ئۇخلاپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ ئۇقماي قالدى . ئىشقىلىپ ، ئۇ كۆزلىرىنى ئاچقاندا تاڭ قۇياشىنىڭ دەسلەپكى نۇرلىرى ئۇپۇق سىزىقىنى يورۇتۇشقا باشلىغانىدى .

جەڭچىلەر جەرەن ۋە قۇلان گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلغان كاۋاپ ھەم تالقان بىلەن ناشتا قىلغاندىن كېيىن ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ ، قىلىچ ، نەيزىلىرىنى تەخ قىلىپ قويۇشتى . قىزىل قۇياش ئاسماننىڭ شەرقىي تەرىپىدىن گوياكى ھېكمەتلىك نۇر چېچىپ ، ئالاھىدە بىر خىل تەنتەنە بىلەن ئۆرلەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . سۇس ۋە نېپىز تۇمان پەردىسىگە ئورالغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قويندىن كېلىۋاتقان سالقىن ھاۋا دىماغقا

ئۇرۇلۇپ ، كۆكۈللەرگە ھۆزۈر بېغىشلايتتى .
— ئاتلىنىڭلار ! — سانغۇنلارنىڭ بۇيرۇقلىرى بۇ تەنتەنىلىك جىمجىتلىقنى بۇزۇپ ، تەقدىر بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى جاكارلىدى .
جەڭچىلەر چەبدەسلىك بىلەن ئاتلىرىغا مىنىپ ، قاتار - قاتار سەپ تارتىپ تىزىلدى . ئۆتۈكەن تەرەپتىكى تۇمان ئىچىدىنمۇ قاتار - قاتار تىزىلغان باسمىل چەۋەندازلىرى چىقىشقا باشلىدى . توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىغا تەبىئىي پاسىل بولغان تېيىز دەريانى كېسىپ ئۆتۈپ ، باسمىللارنىڭ ئالدىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى بىر - بىرىنىڭ چىرايلىرىنى پەرق ئېتەلىگۈدەك ئارىلىقتا كېلىپ توختىدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سەپ ئالدىدا ئالتۇن رەڭلىق بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق سەلكىن شامالدا لەپىلدەپ تۇراتتى .
بارلىق سانغۇن ، جەڭچىلەرگە ئوخشاشلا ساۋۇت ، دۇبۇلغا كىيگەن ئاق ساقاللىق ، ئاق چاچلىق قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئېتىنى دېۋىتىپ سەپنىڭ ئالدىغا چىقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ يالى ۋە قۇيرۇقى تەكشى قىرقىلىپ ، سىلىق تارالغان چىرايلىق ئاق بوز ئېتىدا ئۆزىگە ياراشقان سالاپەت بىلەن مەغرۇرانە قىياپەتتە ئولتۇراتتى . باسمىللار تەرەپتىنمۇ چار ساقاللىق ئىلتەرىش قاغان سىلىق يۈڭلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان تۇم قارا ئېتىنى مىنىپ سەپ ئالدىغا چىقتى . ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە ئۈنلۈك سۆزلىسە ئاڭلىغۇدەك ئارىلىقتا كېلىپ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتتى .
— ئەي توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىچارە خوجايىنى ، — دەپ مەسخىرە قىلىپ قاتتىق ۋارقىرىدى ئىلتەرىش قاغان ، — جاھانغا پاتمىغان ئۇزمىش قاغاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ تابغاچلارغا تەقدىم قىلغان پالۋاننىڭ ئالدىغا تىغ كۆتۈرۈپ كېلىشكە قانداق پېتىندىڭ ؟
— ئەي باسمىللارنىڭ يارىماس خوجايىنى ، — دەپ جاۋابەن ۋارقىرىدى ياغلاقار شاد ، — توققۇز ئوغۇز باتۇرلىرىنىڭ ئالدىدا شۇنچە

كۆرەڭلەپ كەتكۈدەك قانچىلىك نىمىدىڭ سەن ؟
ئىلتەرىش قاغان مۇشتىنى پۇلاڭلىتىپ يەنە ۋارقىرىدى :
ــ مىنىڭ كىملىكىمنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ـ ھە ؟ مەن سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ـ دەريا ، چۆل ـ يايلاقلارنىڭ بۈيۈك قاغانى بولىمەن . بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ، ئەي ئەخمەق ياغلاقار !
ياغلاقار شادمۇ مەھكەم تۈگۈلگەن مۇشتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىرىدى :
ــ كىم سېنى قاغان دېدى ، ئەي كارغا كەلمەس مۇتتەھەم ؟ قاغان دېگەن مانا توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىقىدۇ . بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ، تەنتەك باسمىل ؟
ئىلتەرىش قاغان قولىنى شىلتىپ ھەيۋە قىلدى :
ــ سېنىڭ كاللاڭنىمۇ تەڭرى ئوغلىغا ئەۋەتىپ بېرىمەن !
ياغلاقار شادمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشماي ھەيۋە قىلدى :
ــ تەڭرى ئوغلىغا مانا مەن سېنىڭ دۆت كاللاڭنى ئەۋەتىپ بېرىمەن !
ئەمدى ئىلتەرىش قاغاننىڭ زەردىسى قايىنىدى .
ــ بىرگە بىر چىقىدىغان باتۇرۇڭ بارمۇ ؟ ــ دەپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى ئۇ تۈكۈرۈكلىرىنى چاچرىتىپ .
ــ بىرگە بىر ! ــ دەپ تېخىمۇ قاتتىق ۋارقىرىدى ياغلاقار شاد .
ــ مەن چىقاي ! ــ دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ ، ياغلاقار شادنىڭ يېنىغا كەلدى .
ــ ياق ، مەن چىقىمەن ! ــ دېدى ياغلاقار شادنىڭ ئوغلى بايانچۇر ئاتىسىنىڭ يەنە بىر يېنىغا كېلىپ .
شۇ تاپتا قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىر دەقىقە ئىككىلەنگەندەك بولۇپ ، ئوغلى بىلەن باغا تارقانغا نەزەر سالدى . خانزادە بايانچۇر بوي ـ بەستى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ ، تېنى چىڭ ، دىقماق كەلگەن قارا بۇرۇتلۇق ئەزىمەت ئىدى . ئۇ يىرىك بىر تارماق قوشۇننىڭ قوماندانى بولۇپ ، بىر قاتار ئەسكىرىي يۈرۈشلەردە ئاتىسىغا ۋاكالىتەن ھەربىي ـ مەمۇرىي

ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلغان تەجرىبىلىك ئەرباب ئىدى . ئىنانچۇ تون باغا تارقان گەرچە ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولمىسىمۇ ، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىت- تىپاقىدىكى ئەڭ مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى . ئادىز ئۇرۇقىدىن چىققان بۇ زېھنى ئۆتكۈر تارقان كۆك تۈركلەر بىلەن ئۇرۇش باشلىنىش- تىن خېلى بۇرۇن قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى بولۇپ قالغانىدى .

قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان بارلىق سانغۇنلار بۇ قېتىمقى بىرگە بىر ئېلىششقا كىمنىڭ چىقىدىغانلىقىنى كۈتۈپ ، ئۈنچىقماي تۇ- رۇشاتتى . قۇتلۇغ بويلا شاد ئوغلى بايانچۇر تەرەپكە بۇرۇلدى .

— سەن چىق ، ئوغلۇم ، — دېدى ئۇ .

— مەنچۇ ؟ — دەپ خىتاب قىلدى باغا تارقان .

— ماڭا ۋاكالىتەن ئوغلۇم چىقسۇن ، — دېدى شاد .

بايانچۇر ۋالىلداپ تۇرغان ئەگرى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ ، ئېتىنى دېۋىتتى . قارشى تەرەپتىنمۇ ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئوغلى قىلىچىنى ئوينىتىپ چىقىپ كەلدى . شاد ئوغلى بىلەن قاغان ئوغلى ئات ئۈستىدە قىلىچۋازلىق قىلىپ ئۇزاق ئېلىشتى . ئاخىر بايانچۇرنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قىيپاش ئۇرغان قىلىچى باسمىل خانزادىسىنىڭ بېشىدىكى پولات دۇبۇلغىسىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى . ئارقىدىنلا ئىككىنچى قېتىم يەنە چاقماق تېزلىكىدە ئۇرۇلغان قىلىچ ئۇنىڭ باش - كۆزىنى قىپقىزىل قانغا بويىۋەتتى . ياش باسمىل ئات ئۈستىدىن موللاقلاپ چۈشۈپ كەت- تى . ئىگىسىز قالغان ئات قورقۇپ كەتكەنلىكتىن قاتتىق كىشنەپ ئاللىقا- ياقلارغا قېچىپ كەتتى .

ئىلتەرىش قاغان ئوغلىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى كۆرۈپ ، جان ئاچ- چىقىدا تىپىرلاپ ۋارقىراپ كەتتى :

— ئالغا ! ئالغا ! توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاڭلار ! بىرىنىمۇ قويماڭلار ! رەھىم قىلماڭلار !

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقارشادمۇ ئۆز قوشۇنىغا بۇيرۇق بەردى :

— ھۇجۇمغا ئۆتۈڭلار ! ئالغا !

مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىككى تەرەپتىن بىر ـ بىرىگە ئېتىلدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى « كۆك تەڭرى ! » « كۆك بۆرە ! » دەپ ئۇران توۋلايتتى . تىلى بىر ، قېنى بىر قوۋملارنىڭ يەنە بىر قېتىم ئۆزئارا كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىش ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان جەسۇر جەڭچىلەر ۋە ئاقىل سەردارلار پولات تىغلارنىڭ ئەجەللىك زەربىسىدە قانغا مىلىنىپ جان ئۈزدى .

توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئىچىدە ئىنانچۇ تون باغا تارقاننىڭ قەيسەرلىكى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ خۇددى كارامەت كۆرسىتىۋاتقاندەك چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئۇرۇشلىرى ئالدىدا باسمىللارنىڭ پولات زەنجىرلىك ساۋۇتلىرىمۇ ، كۆن بىلەن قاپلانغان قالقانلىرىمۇ كار قىلمىدى . ئۇ ئاجايىپ پەم بىلەن قارشى تەرەپنىڭ يۈز ، بويۇن ياكى بىلەك ، يوتىلىرىدەك نىقابلانمىغان جايلىرىغا قىلىچ ئۇراتتى ۋە ياكى سول قولى بىلەن رەقىبىنىڭ قالقىنىنى چەتكە تارتىپ ، ئوڭ قولىدىكى ئېغىر قىلىچىنى كۈچ بىلەن ئۇرۇپ تۆمۈر ھالقىلار بىلەن زەنجىرسىمان توقۇلغان ساۋۇتلىرىنى چۇۋۇپ تاشلايتتى ۋە يەنە بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى نابۇت قىلىپ يىقىتاتتى .

باسمىللار بەرداشلىق بېرەلمەي پۈتۈن سەپ بويىچە ئۆتۈكەن تەرەپكە چېكىنىشكە باشلىدى . ئەگەر ئۇلار شۇ چېكىنگىنىچە ئوتۈكۈشلۈق ھالدا تاغلارغا چىقىۋالسا ، ئۇلارغا داۋاملىق زەربە بېرىش تەس بولاتتى . شۇڭا ، قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۆز قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ، سانغۇنلارغا جىددىي ۋارقىرىدى :

— تېز قوغلاڭلار ! ھۇجۇمنى كۈچەيتىڭلار !

توققۇز ئوغۇزلار تېخىمۇ تېز قوغلىدى ، ھۇجۇم تېخىمۇ كۈچەيدى . ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئېتىنى قارا قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كېلىپ ، ئارقا ـ ئالدىغا قارىماي قېچىپ كېتىۋاتقان ئىلتەرىش قاغانغا يېتىشىۋالدى . قاغاننىڭ خاس قوروقچىلىرى توققۇز ئوغۇز جەڭچىلىرىنىڭ كەينى ـ كەينىدىن قىستاپ زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە ئۆلگىنى ئۆلۈپ ،

قالغانلىرى تىرىپىرەن بولۇپ تارقىلىپ كەتكەنىدى . باغا تارقاننىڭ ئۇ-
رۇلغان قىلىچىنى ئىلتەرىش قاغان ئۆز قىلىچى بىلەن توسۇۋالدى . ئۇلار
ئىككىسى يەككىمۇ يەككە قىلىچۋازلىقا چۈشۈپ كەتتى . ئىككىسىنىڭ
ئاتلىرىمۇ ئىگىلىرىگە ئوخشاش قېنى قىزىپ تىپىرلايتتى ، پىرقىرايتتى ،
يۇلقۇنۇپ سەكرەيتتى ، ئۇنىلۇك كىشنەپ بىر ـ بىرىگە كۆكرەكلىرى بە-
لەن سوقۇلاتتى . تارقان بىلەن قاغان بولسا بار كۈچى بىلەن بىر ـ بە-
رىگە ئېتىلىپ ، قاتتىق كۈچىگەنلىكتىن « هە ! هۇ ! » دەپ ئۈن سېلە-
شىپ قىلىچ ئۇرۇشاتتى . ئاخىر ياش هەم كۈچلۈك باغا تارقان ئۇتۇپ
چىقتى . ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئاق ئارىلاشقان قويۇق هەم ئۇزۇن چاچلىق
بېشى « چورتلا » ئۈزۈلۈپ ، ئات تۇياقلىرى بىلەن تىلغىنىپ ، يۇم-
شاقلاشقان قارا تۇپراققا چۈشۈپ كەتتى .

شۇ هامان ياش بىر ئۇيغۇر جەڭچى ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ
دە ، يەردە ياتقان باشنى چېچىدىن تۇتۇپ ، تەنتەنىلىك قىياپەتتە ئېگىز
كۆتۈردى .

شۇنىڭدىن كېيىن جەڭمۇ تېزلا ئاياغلاشتى . باسمىل سانغۇنلىرى
ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، قىلىچلىرىنى يەرگە تاشلاپ ، ساداقلىرىنى بويۇنلە-
رىغا ئاسقان هالدا ياغلاقار شادنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى .

ـــ بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز ، ـــ دېدى ئۇلار ، ـــ بىزنى
جىن ـ ئالۋاستىلار ئازدۇرۇپ كېتىپتۇ . ئەمدى نۇرلۇق روهلار بىزگە
توغرا يولنى كۆرسەتتى . بىز هەممىمىز ئەمدى ئۇيغۇر بولىمىز ، سىزگە
ئەل بولىمىز .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ ، ئۇلارنىڭ دۇبۇل-
غىسى ئېلىۋېتىلگەن ئۇزۇن چاچلىق باشلىرىنى سىلىدى (بۇ ئۇلارنى
كەچۈرگەنلىكنى بىلدۈرەتتى) .

ـــ ئەمدى مېنىڭ ئېلىم بولۇڭلار ، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بىرلىكىنى
بۇزماڭلار ، ـــ دېدى ئۇ تەمكىنلىك بىلەن هەربىر سۆزىنى ئېنىق ئاڭلە-
تىپ .

باسمىل قوشۇنىدىكى بارلىق جەڭچىلەرمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ

ئىتائەتمەنلىك بىلدۈردى. قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقان توققۇز ئوغۇز ۋە باسمىل قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆتۈكەن تاغلىرى تەرەپكە باشلاپ ماڭدى.

× × ×

بۇرۇن ئۆتۈكەن تاغلىرى كۆك تۈرك خانلىرىنىڭ تۇرالغۇسى ۋە ئاساسلىق قارارگاھى بولۇپ كەلگەنىدى. شور پېشانە ئۇزمىش قاغان ئۆلتۈرۈلۈپ، بولمىش قاغان باشچىلىقىدىكى كۆك تۈركلەر كۈنپېتىشتىكى ئالتاي تاغلىرى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆتۈكەندە باسمىللارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىلتەرىش قاغان ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى قۇردى. مانا ئەمدى بۇ مەشھۇر تاغدا توققۇز ئوغۇز قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمدارى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ماكانلاشتى.

ھەيۋەتلىك ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى رەڭگارەڭ ياۋا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن بولۇق ئوتلاقتا يىپەك چېدىرلار ۋە چوڭ - كىچىك كىگىز ئۆيلەر تىكىلدى. تاش ئوچاقلارغا ئوت يېقىلىپ، چويۇن قازان ۋە مىس كورىلاردا قوي ۋە ئات گۆشلىرى قايناشقا باشلىدى.

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد تېخى تۈزۈك ھاردۇقىنى چىقارماي تۇرۇپلا ئوتلاقتا سورۇن ھازىرلاپ، تارقان ۋە سانغۇنلارنى كېڭەشكە چاقىردى. ھەممەيلەن كىگىز ۋە گىلەملەرگە قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشتى. قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد كېڭەش ئىشتىراكچىلىرىغا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن سۆزلىدى:

— كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلدى، باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يوقىتىلدى. بۇرۇنقى زامانلاردا ئاتا - بوۋىلىرىمىز قان تۆكۈپ، قۇربان بېرىپ بەرپا قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆك تۈركلەر يوقاتقانىدى. بىز بۈگۈن ئەنە شۇ خانلىقىمىزنى شەرەپ بىلەن ئەسلىگە كەلتۈردۇق. ھازىر توققۇز ئوغۇز خەلقىنى ئاساس قىلغان، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى يېڭى ئۇيغۇر خانلىقى بارلىققا كەلدى!

كېڭەش ئىشتىراكچىلىرى شادلىق ۋە ھاياجاندىن ئۆزىنى بېسۋالالماي قالدى . بەزىلىرى بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى ، بەزىلىرى كۆزلىرىدىن ئاققان ئىسسىق ياشلىرىنى توختىتىۋالالماي قالدى ، يەنە بەزىلىرى ئاسمانغا قوللىرىنى سوزۇپ خىتاب قىلىشتى :

— كۆك تەڭرى بىزنى قوللىدى ! كۆك تەڭرى بىزگە مەدەت بەردى ! مېھرىبان ئانىمىز ئۇماي بىزگە كۈچ بەردى !

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئورنىدىن دەس تۇردى ۋە قول ئىشارىسى قىلىپ ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈندىدى :

— ئەي دانىشمەن بەگ - تارقانلار ! ئەي باتۇر سانغۇنلار ! — دەپ سۆز باشلىدى ئۇ ، — ئۆزىمىزنىڭ خانلىقىمىز تىكلەندى ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشتى . ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنى قاغان قىلىپ تىكلىشىمىز كېرەك !

كۆپچىلىك بىردەك ئاۋاز قوشتى :

— توغرا ! باغا تارقان توغرا گەپ قىلدى .

— قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىزگە قاغان بولىدۇ !

— قېنى ، بۇرادەرلەر ، شامانىنى چاقىرايلى ، باخشىلار كەلسۇن .

چەبدەس چاپارمەنلەر شامالدەك ئۇچۇپ بېرىپ ، بىر چاغدا سا- قاللىق شامانىنى ۋە يەنە بىر توپ باخشىلارنى باشلاپ كەلدى (ئۇ دەۋر- لەردە ھۆكۈمدارلار سەپەرگە چىققاندا ياكى ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا شامان ۋە باخشىلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى) . ھەش - پەش دېگۈچە گۈلخانلار يېقىلدى . قارا قوتاز ، قارا قوچقارلار بوغۇزلىنىپ ، قان ئاققۇزۇپ قۇربانلىق قىلىندى . سورۇن ئەتراپىغا تۇرلۇك لاتا - پۇرۇچ ۋە قوتاز قۇيرۇقىدىن ياسالغان تۇغ - ئەلەملەر تىكلەندى ، باخشىلار داپ - دۇمباقلىرىنى داراڭلاتقىلى تۇردى . ئالىيېشىل ئۇزۇن تونى ئۈستىگە چوڭ - كىچىك مىس قاداق ۋە كۈمۈش قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋالغان سۇر- لۇك شامان كۆپچىلىكنىڭ ئوتتۇرىدا بوش قالدۇرۇلغان مەيداندىكى گۈل- خاننىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئادەمنى ئىختىيارسىز تۇردە سۇر باستۇرىدىغان

ھەرىكەتلىرى بىلەن ئۇسسۇل ئويناشنى باشلىدى . ئۇ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۇلخان ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلايتتى :

ــ ئەي پاسىق سۆگەك ئالۋاستىلار ، بۇ يەردىن كېتىڭلار ، يىراققا كېتىڭلار ! چۆل ـ جەزىرىلەرگە بېرىڭلار ! چوڭقۇر ھاڭلارغا بېرىڭلار ! بۇ يەرگە زادى كەلمەڭلار !

شامانىنىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى ئەسەبىيلىشىپ ، كۆزلىرى چەكچىيىپ ، چىرايى دەھشەتلىك تۈس ئالدى . ئەمدى ئۇ ئەجدادلارنىڭ پاك روھلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى :

ــ ئەي مۇقەددەس روھلار ، تېز كېلىڭلار ! چۆلدىكى شامالدەك ئۇچۇپ كېلىڭلار ! خاسىيەتلىك كۆك بۆرىدەك يۈگۈرۈپ كېلىڭلار ! بىزگە مەدەت بېرىڭلار ! ئۇيغۇر ئېلىگە مەدەت بېرىڭلار ! قۇتلۇغ بويىلا ياغلاقار شادنى قوللاڭلار ، ئۇنى ئەزىز قىلىڭلار ، ئۇنى ھەممىدىن بۈيۈك قىلىڭلار !

مەيداننى چۆرىدەپ ئولتۇرغان باخشىلار ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ ، ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ زىكىر سوقاتتى ۋە قوللىرىدىكى داپ ـ دۇمباقلىرىنى گۇمبۇرلىتىپ ئۇرۇۋاتاتتى . شامان ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ ، تەلۋىلەرچە تولغىنىپ ، ئەس ـ ھوشىنى يوقاتتى . ئۇ چاچ ـ ساقاللىرىنى يۇلۇپ ، ياقىسىنى يىرتىپ ، يەرگە يىقىلدى ۋە دومىلاپ تىپىرلاشقا باشلىدى .

مەيداننى چۆرىدەپ ، قىستىلىشىپ تۇرغان جامائەت دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ ، ئۇنىڭ يەنە قوپۇشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى .

بىر ھازادىن كېيىن شامانىنىڭ تىپىرلاشلىرى بېسىقتى . ئۇ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ، ئۇدۇل ئاسمانغا باقتى . ئاندىن قوللىرىغا تايىنىپ ، سەنتۈرۈلۈپ ئورنىدىن قوپتى .

ــ كۆرۈۋاتىمەن ! ــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، ــ مۇقەددەس روھلار كەلدى ! مەن بايا ئۇلار بىلەن سۆزلەشتىم . ئۇلار ماڭا « ئۇيغۇر ئېلىنى قوللايمىز » دېدى ! « ياغلاقار ئۇرۇقىنى قوللايمىز ، قۇتلۇغ بويىلا شادنى قوللايمىز » دېدى !!! ئەنە ئۇلار ! ئەنە ، بىزنى قۇتلۇقلاۋاتىدۇ ،

سىلەرنى ھېچكىم يېڭەلمەيدۇ ، دەۋاتىدۇ . ئەنە ئۇلار ...

ئۆتلۈكەن يېنىدىكى بۇ كەڭ ئوتلاقتا يىغىلغان مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھاياجانغا تولغان كۆكرەكلىرىدىن تەنتەنىلىك چۇقان ـ سۈرەنلەر ئېتىلىپ چىقتى . ھەممەيلەن باخشىلارنىڭ داپ ـ دۇمباقلىرىغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى .

بىر پەدە ئۇسسۇل ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈندەپ ، بىرقولىنى ئېگىز كۆتۈردى .

— ئەي خالايىق ، ئاڭلاڭلار ! — دېدى ئۇ ، — ھەممىمىز كۆر-دۇق ، شامان ھازىر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىلەن سۆز-لەشتى . پاك روھلار جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلاپ ، بىزنى قوللىدى . كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ، يەر ـ سۇ ئىلاھلىرىنىڭ رازىلىقى بى-لەن ، مېھرىبان ئانىمىز ئۇمايىنىڭ ئىللىق شاپائىتى بىلەن بىز ئۇيغۇر قە-بىلىلىرى ئۆز خانلىقىمىزنى تىكلىدۇق . ئەمدى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ ـ ئادىتىمىزگە ئاساسەن رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنى قاغان قىلىپ ، ئاق كىگىزدە كۆتۈرەيلى !

ئون مىڭلىغان كۆكرەكلەردىن ئۇرغۇپ چىققان چاقىرىق ۋە ئۇران سادالىرى كۆك ۋە يەرنى لەرزىگە سالدى :

— ياغلاقار شاد قاغان بولسۇن !

— ياغلاقار شادنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرەيلى !

— قاغانىمىزغا قۇتلۇق بولسۇن !

چاچ ـ ساقاللىرى چۇۋۇلۇپ ، چاڭگىلىشىپ كەتكەن شامان ئۇستىۋېشىدىكى قاداق ۋە قوڭغۇراقلارنى جىرىڭلىتىپ ياغلاقار شادنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئەي ئۇلۇغ ئىنسان ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — ئەجدادلارنىڭ پاك روھلىرى سىزنى قاغان قىلىپ تاللىدى . ئەمدى قاغان-لىق نام ـ ئۇنۋانىڭىزنى نېمە دەپ ئاتايمىز ؟

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنىڭ بۇ جەھەتتە ئاللىقاچان كۆڭلىگە

پۈكۈپ قويغان تەييارلىقى بار ئىدى . شۇڭا ، كۆپ ئويلانمايلا جاۋاب قايتۇردى :

— بىلىملىك ئادەم ياخشى قاغان بولالايدۇ . كۆك تەڭرى ماڭا مول بىلىم ئاتا قىلغاي . مېنى « بىلىمى كۆلدەك كەڭ » دېگەن مەنىدىكى نام بىلەن « كۆل بىلگە قاغان » دەپ ئاتىغايسىلەر .

شامان ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋە بېشىنى كەينىگە تاشلاپ كۆك ئاسمانغا كۆز تىكتى .

— كۆل بىلگە قاغان ! — دەپ يەنە ئۈنلۈك خىتاب قىلدى ئۇ ، — كۆك تەڭرى شۇنى خالىدى ! كۆك بۆرە گۇۋاھ بولغايسەن ! مۇقەددەس روھلار ئاڭلاپ تۇرۇڭلار ! ئۇيغۇر ئېلىنىڭ رەھبىرى بۈگۈندىن ئېتىبارەن كۆل بىلگە قاغان دەپ ئاتالدى .

بۇ پەۋقۇلئاددە تەنتەنىلىك سورۇندا جەم بولغان تۈمەنلىگەن كىشىلەرنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا توۋلىغان ئۇران ۋە شوئارلىرى كۆك ئاسماننىڭ قەرىدە پەرۋاز قىلاتتى ، ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قاپتاللىرىدا ئەكس سادا پەيدا قىلاتتى :

— كۆل بىلگە قاغان قۇتلۇق بولسۇن !

— كۆل بىلگە قاغان ئاي ۋە كۈندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۇن !

قولمۇقول كۆتۈرۈپ كېلىنگەن يوغان ئاق كىگىز ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا قويۇلۇپ كەڭ يېيىلدى . كۆپچىلىك ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغاننى يەنە تۇشمۇ تۇشتىن شۇ ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى . تارقان ۋە سانغۇنلار كىگىزنىڭ گىرۋەكلىرىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈشتى ھەمدە باخشىلارنىڭ داپ - دۇمباق سادالىرى ئاستىدا يالقۇنلاپ ، چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان گۈلخاننىڭ ئەتراپىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندى .

بۇ رەسمىيەت ئادا قىلىنىپ بولغۇچە جەڭچىلەر ئالتۇن تەختنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ، گۈلخانغا يېقىن جايغا قويۇشتى . بۇ ئالتۇن تەختتە كۆك تۈركلەرنىڭ بىر نەچچە ئەۋلاد قاغانلىرى ئولتۇرغانىدى ، كېيىن باسمىللارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىلتەرىش قاغان ئولتۇردى . ئەنە شۇ تەۋەررۈك تەخت ئەمدى كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتتى .

تارقان ۋە سانغۇنلار كۆل بىلگە قاغاننى شۇ ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىغا ئەپكېلىپ ئاق كىگىزدىن چۈشۈردى . ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغان سالماق قەدەملەر بىلەن كېلىپ تەختكە ئولتۇردى . ئۇنىڭ ئوغلى بايانچۇر تېگىن ۋە ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى ئىنانچۇ تون باغا تارقان سەلتەنەت نىشانىسى بولغان بۇ ئالتۇن تەختنىڭ ئىككى يېنىغا ئۆتۈپ تۇردى .

لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان يالقۇنلىرى بۇ يېڭى قاغاننىڭ ئۇچىسىغا كىيىلگەن ساۋۇتنىڭ پولات قاسراقلىرىدا ئوت چاقنىتاتتى . شۇ تاپتا ئاق چاچلىرى شالاڭلاپ ، ئاق ساقىلى مەيدىسىگە چۈشۈپ تۇرغان بۇ تەخت ساھىبىنىڭ چىرايى ئالاھىدە ئۇلۇغۋار تۈس ئالغانىدى .

بەشىنچى باب

قەدىناسلار قايتا كۆرۈشتى

ئارىدىن بىر يىل ئۆتتى .

كۆل بىلگە قاغان خۇددى بۇرۇنقى كۆك تۈرك قاغانلىرىغا ئوخشاش ئۆتۈكەن تاغلىرىغا يېقىن جايغا ئۈچ چوڭ يىپەك چېدىر تىكتۈردى . ھەممىدىن چوڭراق بولغان ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ يېنىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق تىكلەندى . شۇ چېدىرنىڭ ئىچىگە غەنىيمەت ئېلىنغان ھېلىقى ئالتۇن تەخت قويۇلدى .

كۆل بىلگە قاغان شۇ ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ، ئوغلى بايانچۇر تېگىن بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى ئالدىغا چاقىرتتى .

— مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ، — دېدى ئۇ تەخت ئالدىدىكى قېلىن ۋە يۇمشاق گېلەمدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئىككىيلەنگە قاراپ .

بايانچۇر تېگىن بىلەن باغا تارقان قاغانغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ باشلىرىنى ئەگدى .

— دېمەكچى بولغىنىم شۇكى ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى قاغان ، — ئوردا ئايغاقچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا ، بىزگە قوشۇلمىغان بىرقىسىم باسمىللار كۆنپېتىش تەرەپكە قېچىپ ، ھازىر بەشبالىق① دىيارىدا ماكانلىشىپتۇ . كۆك تۈركلەرنىڭ بىزگە قوشۇلمىغانلىرىمۇ شۇ تەرەپكە كەتتى . ئۇلار ھامان پاراكەندىچىلىك سالىدۇ . بىر كۈنى

---

① بەشبالىق — ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

بولمىسا بىر كۈنى كۈچ توپلاپ بىزگە قارشى ئاتلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشىغا يول قويماي، ئۆزىمىز يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى تولۇق بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك.

— توغرا! — دېدى بايانچۇر قەتئىيلىك بىلەن.

— دانا پىكىر، — دەپ ئىپادە بىلدۈردى باغا تارقان.

كۆل بىلگە قاغان بۇ مەسىلىنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولۇپ، ئالتۇن تەخت ئۈستىدىن ئۇلار تەرەپكە سەل ئېڭىشىپ سۆزلىدى:

— مەن قېرىدىم، ئات ئۈستىدە ئۇزاق ئولتۇرالمايدىغان بولۇپ قالدىم. شۇڭا، كۈنپېتىش تەرەپكە يۈرۈش قىلىدىغان زور قوشۇنغا ئوغلۇم بايانچۇر قوماندان بولسا دەيمەن.

— باش ئۈستىگە، قاغان ئاتا، — دېدى بايانچۇر تېگىن.

— خوپ، شۇنداق بولسۇن، — دەپ قوشۇلدى باغا تارقانمۇ.

قاغان ئۇلاردىن رازى بولغان ھالدا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

— ئەمدى يەنە بىر گەپ بار، — دېدى ئۇ، — بايانچۇر كۈنپېتىش تەرەپلەرگە بېرىپ باقمىغان. شۇڭا، ئۇنىڭغا كۆزى پىشقان، تەجرىبىلىك بىر يول باشلىغۇچى كېرەك. بۇ ئىشقا كىمنى تاللىساق بولار؟

— بۇ ئىشتىن خاتىرجەم بولۇڭ، بۈيۈك قاغانىم، — دېدى باغا تارقان، — بىزنىڭ بۇ يەردىكى قوشۇنىمىزدا بوتاسۇن بۇقا ئىسىملىك بىر كارۋانچى بار. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا كۆك تۈرك ئوردىسىنىڭ ۋە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى توشۇپ، چاڭئەن، لوياڭلاردىن تارتىپ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغىچە ھەممە يەرگە كۆپ قېتىم بارغان. شۇنى يول باشلىغۇچى قىلساق بولىدۇ.

— ئۇ ئىشەنچلىك ئادەممۇ؟ — قاغان سوئال نەزىرى بىلەن تارقانغا قارىدى.

— ئىشەنچلىك. كۆك تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن ئۇ بارلىق مال ـ مۈلكىنى، ھەتتا شۇنچە كۆپ ئات ـ ھارۋىلىرىنىمۇ

تاشلاپ ، خوتۇن ـ بالىسى بىلەن بىز تەرەپكە قېچىپ كەلگەن . شۇنىڭ‌ـ
دىن بۇيان ئۇ مېنىڭ قوشۇنۇمدا خىزمەت قىلىۋاتىدۇ . جەڭلەردە پىدا‌ـ
كارلىق ۋە باتۇرلۇقىنى كۆرسەتتى .
كۆل بىلگە قاغان بېشىنى لىڭشىتتى ۋە :
ـــ ھىم ، ئەمىسە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي ، ـــ دېدى .
ئىنانچۇ تون باغا تارقان چېدىردىن چىقىپ ، ياش بىر جەڭچىگە
بوتاسۇن بۇقىنى چاقىرىپ كېلىشنى بۇيرۇدى . ئۇزاق ئۆتمەي بوتاسۇن
بۇقا كىرىپ ، چېدىر ئىچىدىكى ئۇلۇغلارغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ، ئان‌ـ
دىن قاغاننىڭ ئىجازىتى بىلەن پەگادا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى .
ـــ سېنى كارۋانچىلىق قىلىپ كۆپ يەرلەرگە بارغان دەپ ئاڭلى‌ـ
دىم ، ـــ دېدى قاغان ئۇنىڭغا سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ .
ـــ شۇنداق ، بۈيۈك قاغانىم .
ـــ ئالتاي تەرەپلەرگىمۇ بارغانمۇ سەن ؟
ـــ شۇنداق ، بۈيۈك قاغانىم . ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەرگىمۇ
بارغان .
ـــ ئوغلۇم بايانچۇر تېگىن شۇ ياقلارغا قوشۇن تارتىپ بارماقچى .
سەن ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولالامسەن ؟
ـــ باش ئۈستىگە ، بۈيۈك قاغانىم . بايانچۇر تېگىنگە جان پىدا‌ـ
لىق بىلەن خىزمەت قىلىمەن .
قاغان ئۇنىڭغا تېخىچە سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ ،
بىردەم سۈكۈت قىلدى .
ـــ سېنىڭ قانداق تەلەپلىرىڭ بار ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ .
ـــ ھېچقانداق تەلىپىم يوق .
ـــ ماڭا دەيدىغان گەپ ـ سۆزلىرىڭمۇ يوقمۇ ؟
ئەمدى بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي بىر پەس جىمىپ قالدى .
ـــ قانداق گېپىڭ بولسا تارتىنماي سۆزلەۋەر ، ـــ دېدى قاغان
ئۇنىڭ بىر نېمە دېمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ .
ـــ ئۇزاقتىن بېرى بۈيۈك قاغانىم بىلەن كۆرۈشۈپ ، كۆڭلۈم‌ـ

دىكى بىر گەپنى دەپ بېقىشنى ئويلاپ يۈرگەنىدىم، — دېدى بوتاسۇن بۇقا.

— سۆزلە.

— سۆزۈم شۇكى، — بوتاسۇن بۇقا سەل قورۇنۇپ سۆزىنى قانداق باشلاشنى بىلمەي قالدى، — دېمەكچىمەنكى ... ھە، مەن دانىشمەن ۋەزىر ئەمەس، ئوردا ئەمەلدارى ئەمەس ... لېكىن شۇنداقتىمۇ، خانلىقىمىزغا پايدىسى بولامدىكىن دەپ بىر مەسلىھەت بېرىشنى ئويلاپ يۈرەتتىم ...

— ياخشى گەپ، دادىل سۆزلە.

— مەن ئويلايمەنكى، بىزمۇ تابغاچلارغا ئوخشاش سېپىل سوقۇپ، شەھەر بىنا قىلغان بولساق ياخشى بولاتتى.

قاغان بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئاغزىدىن بۇنداق گەپلەرنىڭ چىقىشىنى زادى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ تەئەججۈپلەنگەن ھالدا ئۇنىڭغا قىزىقىپ قاراپ قالدى.

— نېمە؟ — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ، — شەھەر دەمسىنا؟ شەھەرنىڭ بىزگە نېمە كېرىكى؟

— شەھەرنىڭ پايدىسى كۆپ، بۈيۈك قاغانىم. شەھەر ئېگىز ھەم مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشالغان بولغاچقا، دۈشمەنلەر خالىغانچە ئۇسۇپ كىرەلمەيدۇ. كىشىلەر ئۇياقتىن بۇياققا كۆچۈپ يۈرمەي، ئىسسىق ئۆيلەردە ياشايدىغان بولىدۇ. ھۈنەرۋەن، سودىگەرلەر دۇكان ئېچىپ، تۇرمۇش ئاۋاتلىشىدۇ. شەھەر ئىچىدە ھەم شەھەر سىرتىدا باغۋەنچىلىك، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرساق يېمەك-ئىچمەكتىن غەم قىلمايدىغان بولىمىز.

— قىزىق گەپ قىلىدىغان ئادەم ئىكەنسەن، — دېدى قاغان ۋە كۈلۈپ كەتتى، — بىز سېپىل سوقمىساقمۇ قايسى دۈشمەن بىزگە تەڭ كېلەلەيدۇ؟ تار ئۆيلەردە بۇرۇقتۇرما بولۇپ ياشىغاندىن كۆرە، كەڭ يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ ياشىغان ياخشى ئەمەسمۇ! تاغ-دالالاردا كۆچۈپ يۈرگەنىنىڭ نېمە يامىنى بار؟ ھۈنەرۋەنلىرىمىز دالالاردا يۈرۈپمۇ

قىلىچ ـ نەيزىلەرنى ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلارنى ياساۋاتىدىغۇ . سوغدى سو-
دىگەرلەر بىز نەدە بولساق ، كەينىمىزدىن ئىزلەپ بېرىپ ماللىرىنى سې-
تىۋاتىدىغۇ . بىز گۆش يەيمىز ، سۈت ـ قىمىز ئىچىمىز . كۆكتات ، مې-
ۋىلەرنى ئازراق يېسەك نېمە بوپتۇ ؟ ياق ، بۇ گېپىڭ قاملاشمىدى ، هار-
ۋىكەش . بۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى ئويلاپ يۈرمە .
بوتاسۇن بۇقىنىڭ روهى چۈشۈپ كەتتى .
ــ خوپ ، بۈيۈك قاغانىم ، ــ دېدى ئۇ بوغۇق ئاۋازدا .
ــ لېكىن ، گەپلىرىڭدىن قارىغاندا سەممىي ئادەم ئىكەنسەن ، ــ
دېدى قاغان يەنە ، ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە ، تەجرىبىلىك كارۋانچى ئىكەن-
سەن . شۇڭا ، دەرهال تەييارلىقىڭنى پۈتتۈر . بايانچۇر بىلەن يۈرۈشكە
چىقىسەن .
ــ باش ئۈستىگە ، بۈيۈك قاغانىم .

× × ×

بايانچۇر تېگىن قوماندانلىقىدىكى ئون مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر
قوشۇنى كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ كەڭ دالادا كېتىۋاتقىنىغا يەتتە ـ
سەككىز كۈن بولۇپ قالغانىدى . ياز كۈنلىرى كېلىپ قالغان بولۇپ ،
يايلاقلاردا ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسۈپ كەتكەنىدى . كۈنلەر ئۇزارغان ،
هاۋا تېخى ئانچە قىزىپ كەتمىگەن چاغلار بولغاچقا ، قوشۇننىڭ ئىلگى-
رىلىشى ناهايىتى تېز بولماقتا ئىدى .
بوتاسۇن بۇقا قوشۇننىڭ ئالدىدا يول باشلاپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ-
نىڭغا بۇ كارۋان يوللىرىدىكى هەممە تاغ ـ دەريالار ، هەربىر ئوي ـ
دۆڭمۇ ئوبدان تونۇشلۇق ئىدى . ئۇ ئۆزىمۇ مۇشۇنداق ئۇزۇن سەپەر-
لەردە يۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى . ئۇ ئىلگىرى كۆك تۈرك ئوردىسىنىڭ ،
سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ۋە يەنە باشقا تائىپە كىشىلىرىنىڭ مال ـ دۇنيا-
لىرىنى ئۇياق ـ بۇياقلارغا توشۇپ نىرىكچىلىك قىلاتتى . ئاشۇ داڭقى
چىققان هارۋىكەش مانا ئەمدى ئۆز قوشۇنىغا ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇ-

نىغا يول باشلاپ كېتىۋاتماقتا. شۇنى ئويلىسا، بوتاسۇن بۇقا پەخىرلە-
نىش تۇيغۇسىغا چۆمۈلۈپ، كۆڭلى يايراپ كېتەتتى.
« يەنە ئىككى - ئۈچ يىلدىن كېيىن ئوغلۇم قۇتادمىشنى سەپەر ۋە
يۈرۈشلەرگە بىللە ئېلىپ چىقىپ، كارۋانچىلىق كەسپىنى ئۆگە-
تىمەن، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — ئۇنىڭغا ھەر قايسى تائىپىلەر ياشايدى-
غان يەرلەرنى، چۆللەرنى ۋە بوستانلىقلارنى، شەھەرلەرنى ۋە يېزا -
قىشلاقلارنى كۆرسىتىمەن. ئۇمۇ بۇ دۇنيانىڭ كەڭلىكىنى كۆرۈپ ئەقىل
تاپسۇن. »
بوتاسۇن بۇقا ئوغلى قۇتادمىشنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ-
دىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتەتتى. « ئەگەر مەن ئۆز ئۆمرۈمدە ئۇيغۇر
ياپلاقلىرىدا شەھەر قۇرۇش ئىشلىرىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرەلمىسەم، بۇ
ئارزۇيۇمنى قۇتادمىشقا ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرىمەن » دەيتتى ئۇ ئۆز
ئىچىدە.
ھالبۇكى، قۇتادمىش تېخى كىچىك. بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئۇنىڭ-
دىن بۇرۇن تۇغۇلغان ئىككى پەرزەنتىنى كۆك تەڭرى ئۆز دەرگاھىغا
ئېلىپ كەتتى. پەقەت مۇشۇ قۇتادمىشلا ئەي بولۇپ، قاتارغا قوشۇلۇپ
قېلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، بوتاسۇن بۇقا بۇ يالغۇز ئوغلىدىن دائىم
ئەنسىرەپلا يۈرەتتى. ئۇ ئۆيدە بولغان چاغلىرىدا قۇتادمىشنى يېنىدىن
ئايرىمايتتى. سىرتلارغا چىقىپ كېتىدىغان ۋاقىتلىرىدا ئايالىغا ئۇنى
ياخشى بېقىشنى يېنىش - يېنىشلاپ تاپىلايتتى.
ئۇلار بىر ئائىلىدىكى ئۈچ جان كۆك تۈركلەرئارىسىدىن قېچىپ
چىقىپ، توققۇز ئوغۇز قوشۇنىغا قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي بۇ
كۆيۈمچان ھارۋىكەش ئايالى بىلەن ئوغلىنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ كۈن-
چىقىش تەرىپىدىكى يىراق يەرلەرگە، يەنى كۆك تۈرك ۋە باسمىللارنىڭ
ئايىغى يەتمەيدىغان سېلىنگا ۋادىسىغا كۆچۈرۈلگەن باشقا ئۇيغۇر ئائىلە-
لىرى توپىغا قوشۇپ قويدى. باسمىللار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن قۇ-
تادمىش ئانىسى بىلەن بىللە يەنە ئۆتۈكەن باغرىغا قايتىپ كېلىپ، ئا-
نىسى بىلەن جەم بولدى.

« مـانا ئەمدى يەنە ئايرىلدۇق » دەپ ئويلىدى بوتاسۇن بۇقا پا-
يانسىز دالادا كېتىۋېتىپ .

ئۇشتۇمتۇت ئالدى تەرەپتىكى دۆڭلۈكنىڭ نېرىقى تەرىپىدىن بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى .

— بىزنىڭ چارلىغۇچىلار ، — دېدى بوتاسۇن بۇقىغا يانداشىپ كېلىۋاتقان بايانچۇر تېگىن ئالىقىنى بىلەن ئاپتاپنى توسۇغان ھالدا شۇ ياققا قاراپ .

چارلىغۇچىلار باشلىقى شەيتاندەك ئويناقلاپ تۇرغان غاز بويۇن ئارغىماق ئېتىنى بايانچۇر تېگىن بىلەن بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئالدىدا توختاتتى .

— باسمىللار بىزگە تەسلىم بولۇپ بۇ ياققا كۆچۈپ كېلىۋاتىدۇ ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

بۇ بىر كۈتۈلمىگەن خەۋەر بولدى . بايانچۇر تېگىن باسمىللار بىلەن بۇنداق تېز ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى . ئىلتەرىش قاغان قازا تېپىپ ، ئۇنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدىكى باسمىللار ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغاندىن كېيىن ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ كۈنپېتىش تەرەپلىرىدىكى باس-مىللار تەڭرىتاغنىڭ غەربىي ئۇچى يېنىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەتكە-نىدى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — سورىدى بوتاسۇن بۇقا بايانچۇر تېگىن-دىن ، — ئۇلارنى مۇشۇ يەردە كۈتەمدۇق ؟

— ياق ، — دېدى تېگىن ، — سەپەر ئۈستىدە توختاپ قېلىش ياخشىلىقتىن بېشارەت بەرمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى .

قوشۇن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى . قۇياش غەربكە قىيسىيىپ ، ئۇپۇقنى قىزارتىشقا باشلىغان مەزگىلدە ، يېقىنلاپ كېلىۋاتقان باسمىللار كۆرۈندى . مىڭلىغان ئات ـ ئۇلاغ ، قاتار تىزىلىپ ماڭغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىلار ... قىلىچ ئاسقان ، نەيزە تۇتقان ياش جەڭچىلەر ئاتلارغا مىنىشكەن ، بوۋاي ـ مومايلار ، ئايالـلار ۋە بالـلار ھارۋىـلارغا ئولتۇ-رۇشقان .

باسمىللار ئۇيغۇر قوشۇنىغا يېقىن كەلگەندىن كېيىن توختىدى. توققۇز نەپەر ئاقساقال هارۋىلاردىن چۈشۈپ، بايانچۇر تېگىننىڭ ئالدىغا كەلدى. توققۇز ئادەمنىڭ كەلگەنلىكى قارشى تەرەپكە كۆرسىتىلگەن ئەڭ ئالىي هۆرمەت ئىپادىسى ئىدى.

— جىن - ئالۋاستىلار بىزنى ئازدۇرۇپتۇ. گۇناھىمىزنى تونۇدۇق، — دېدى ئۇلارنىڭ چوڭى تىزلىنىپ ۋە باش ئېگىپ، — بىز ئەمدى سىلەرگە ئەل بولىمىز، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سادىق پۇقرالىرى بولىمىز.

— پاك روھلار سىلەرنى ھەق يولغا باشلاپتۇ، — دېدى بايانچۇر تېگىن، — كۆل بىلگە قاغان سىلەرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. ئۇنىڭ هۇزۇرىغا بېرىڭلار.

ئوتلاققا كىگىز، گىلەملەر سېلىنىپ، داستىخان تارتىلدى. قويلار سويۇلۇپ، قازانلار ئېسىلدى. بايانچۇر تېگىن باسمىللارنىڭ چوڭلىرىنى مېھمان قىلدى، ئۇلاردىن هال - ئەھۋال سورىدى.

باسمىللارنىڭ يولباشچىسى بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەردى:

— بىز ئۆتكەن تاغلىرىدىن چېكىنىپ، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بىزنىڭ ئاقساقىلىمىز بەشبالىق شەھىرىگە ئورۇنلاشتى. لېكىن كۆپ ئۆتمەي بىزگە قارلۇقلار هۇجۇم قىلدى. بىزنىڭ ئاقساقال ئۆز جەمەتى ۋە يېقىنلىرىنى باشلاپ تابغاچلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بىز ئۇنىڭغا ئەگەشمەي، بۇياققا قايتىپ كېلىشنى قارار قىلدۇق.

— مەرهابا، قېرىنداشلار، مەرهابا، — دېدى بايانچۇر تېگىن خۇشال بولۇپ ۋە ئۇلارنى مەي ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، بايانچۇر تېگىن قوشۇنى بىلەن باسمىللار بۇ كەڭ دالادا بىرلىكتە بىر كېچىنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئەتىسى تاڭ سەھەردە خوشلىشىپ، ھەر قايسىسى ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى: باسمىللار ئۆتكەن تەرەپكە، ئۇيغۇرلار داۋاملىق غەربكە.

— باسمىللارنىڭ ئىشى تىنچلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى،

ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ — دەپ سورىدى بوتاسۇن بۇقا ئات ئۇستىدە با-
يانچۇر تېگىنگە ياندىشىپ كېتىۋېتىپ .
— ئەمدى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرگە يۈرۈش قىلىمىز ، — دەپ
جاۋاب بەردى تېگىن .
— ھە ، ئۇنداق بولسا ، شىمال تەرەپكىرەك بۇرۇلۇپ ، ئەنە ئاۋۇ
ئېدىرلارنى كېسىپ ئۆتەيلى .
قوشۇن ئالتاي دىيارىغا يېقىنلاشقانسېرى ، ياز قۇياشى كۆيدۈرۈپ
تۇرغان ئىسسىق دالا ھاۋاسىغا سالقىن تاغ ھاۋاسى سىڭىپ كىرىشكە
باشلىدى . ھەر ئىككى كۈندە دېگۈدەك ھاۋا گۈلدۈرلەپ ، چاقماق چې-
قىپ ، شارىلداپ يامغۇر يېغىپ كېتەتتى . لېكىن ، تاغلىق جايلاردا بولى-
دىغان بۇنداق يېغىنلار تېز باشلىنىپ ، تېز توختايتتى - دە ، بىردەمدىلا
ئاسماننىڭ تىنىق كۆك يۈزى ئېچىلىپ ، قۇياشنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى گۈل
ۋە ياپىراقلاردىكى شەبنەملەردە خۇددى ھېكمەتلىك جاۋاھىرلاردەك چاق-
ناپ ، يايلاقنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىگە دىللارنى مەھلىيا قىلىدىغان يېڭى
گۈزەللىك بەخش ئېتەتتى .
بوتاسۇن بۇقا ئۆزىگە بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ خۇددى ئاي ۋە
كۈندەك تونۇشلۇق بولغان بۇ دالا مەنزىرىسىگە قاراپ كېتىۋېتىپ ، ئىخ-
تىيارسىز تۈردە ئۆزىنىڭ كىچىككىدىن بىللە ئويناپ ئۆسكەن قەدىناس
بۇرادىرى ئىنەچۇك تايىنى ئەسلەپ قالاتتى . « ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمى-
گەنگە توپتوغرا ئىككى يىل بولۇپ قاپتۇ . ئۇ ھازىر ھاياتمىدۇ ؟ ھايات
بولسا نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن
كۆك تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى ، ئاز بىر
قىسمى سەددىچىن سېپىلىدىن كىرىپ ، تابغاچلار ياشايدىغان يەرلەرگە
كۆچۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ يەنە خېلى زور بىر قىسمى ئالتاي ئەتراپلىرىغا
كېتىپ قالدى . ئىنەچۇك تاي ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ
ئىچىدىن تېپىلمىدى . بوتاسۇن بۇقا ئۇنى كۆپ ئىزلىدى ، كۆپ سۈ-
رۈشتۈردى ، لېكىن ھېچ يەردىن ۋە ھېچكىمدىن ئۇنىڭ دېرىكىنى ئالال-
مىدى . دېمەك ، ئۇ بىر بولسا تابغاچلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى ، يەنە بىر

بولسا هازىر ئالتايدا ، ئەگەر ئۆلۈپ كەتمىگەنلا بولسا ...

بوتاسۇن بۇقا ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە ، ئۇنىڭ كۆڭلى غەش بولاتتى . « شۇنداق قىلىپ ، بىز ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەن بولۇپ قالدۇقمۇ ؟ — ئۇ ئۆز - ئۆزىگە سوئال قوياتتى ، — مۇبادا ئۇ هازىر ئالتايدىكى تۈركلەرنىڭ ئىچىدە بولسا ، بىز بىلەن يەنە سوقۇشامدۇ ؟ ئەگەر شۇنداق بولۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن جەڭ مەيدانىدا ئۇچرىشىپ قالسام قانداق قىلىشىم كېرەك ؟ دوستلۇقىمىزنىڭ يۈز - خاتىرىنى قىلىپ ئۇنى ئاياپ قويۇشۇم كېرەكمۇ ؟ ئۇ مېنى ئاياپ قويامدۇ ؟ ياق ، قانداقلا بولمىسۇن ، بۇ ئىشتا كۆڭۈلچەكلىك قىلىشقا بولمايدۇ . مەن ئۆز خانلىقىمىزنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشتەك مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا كېتىۋاتىمەن . بۇ مۇقەددەس ئىش دەخلىسىزدۇر . ئۇ هەرقانداق شەخسىي دوستلۇق ، هەر قانداق ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مېھرىدىنمۇ ئۈستۈن » .

بوتاسۇن بۇقىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ئېنىق ، ئىرادىسى مۇستەھكەم ئىدى . لېكىن ، ئىنەچۈك تايىنى ئويلىسىلا ، كۆڭلى يېرىم بولاتتى . هەي تەقدىر ! ئادەمنىڭ تەقدىرى نېمىدېگەن مۇرەككەپ !

— قاراڭلار ، چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى ، — بىر جەڭچىنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا توۋلىشى بوتاسۇن بۇقىنىڭ خىياللىرىنى بۆلۈۋەتتى .

— ئالدىمىزدىكى تاغدا قارلۇقلار بار ئىكەن ، — دەپ مەلۇمات بەردى چارلىغۇچىلار باشلىقى بايانچۇر تېگىننىڭ ئالدىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ .

— ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈڭلارمۇ ؟ — سورىدى بايانچۇر .

— كۆرۈشتۇق . ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ .

تېگىن قوشۇننى دەم ئېلىشقا بۇيرۇدى . شۇ ئەسنادا قارلۇقلارنىڭ ئۈچ نەپەر ۋەكىلمۇ ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يېتىپ كەلدى . بايانچۇر ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇلار بىلەن سالاملاشتى . قارلۇقلار ئوتلاققا سېلىنغان گىلەمگە ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چوڭى سۆزىنى باشلىدى :

— كۆك تۈركلەر بۇ ئەتراپقا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئاقسا-

قالدىرى بولمىش بىلەن بىرلىكتە بەشبالىق شەھىرىگە ئورۇنلاشتى . ئۇلار بۇ ئەتراپتىكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ تۆرىلىرىنى يىغىنغا چاقىرىپ ، ئۇيغۇر ـ قارلۇقلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشنى چاقىرىق قىلدى . بىز بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدۇق . بىر نەچچە كۈندىن بېرى ئۇرۇش داۋاملىشىۋاتىدۇ . ئالتايدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەر ۋە بەشبالىقنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئۇلار بىلەن بىرلىشىۋالدى . شۇڭا ، ئەھۋال مۇرەككەپلىشىپ كەتتى .

— ئۇنداق بولسا ، بىزمۇ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلايلى ، — دېدى بايانچۇر تېگىن .

شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن قارلۇق قوشۇنى ئالتاي تاغلىرىنى يانداپ ئۆتۈپ ، بەشبالىق شەھىرىگە ئىككى ياندىن قىستاپ ھۇجۇم قىلدى . بىرىنچى قېتىملىق جەڭدىن كېيىن ئالتايلىق ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر كۆك تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۆز ئاۋۇللىرىغا قايتىپ كەتتى . ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە كۆك تۈركلەر قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى . بولمىش قاغان جەڭدە ئۆلدى . بارلىق كۆك تۈركلەر شەھەرنى تاشلاپ قاچتى .

كۆك تۈركلەر گەرچە قېچىۋاتقان بولسىمۇ ، ئىنتايىن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇلار ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن زەربىدار قىسىملىرىنى چىقىرىپ ، ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنىڭ چېكىنىش يوللىرىنى قوغدايتتى . ئۇيغۇر ۋە قارلۇق قوشۇنلىرىغا ھېلى ئۇيياقتىن ، ھېلى بۇياقتىن ھۇجۇم قىلىپ ، قارشى تەرەپ قوغلىسا ، يەنە دەرھال تۇتۇق بەرمەي قېچىپ كېتىپ ، قوغلىغۇچىلارنى خېلى ئاۋارە قىلدى . كۆك تۈركلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىش جېڭى ئۈچىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا ، قارلۇقلار ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ئالتاي ئەتراپىدىكى جايلاردىن يىراقلاپ كېتىشنى خالىماي كەينىگە يېنىپ كەتتى .

بايانچۇر تېگىننىڭ قوشۇنى قوغلاپ زەربە بېرىشنى داۋاملاشتۇردى . لېكىن ، كۆك تۈركلەرنىڭ قېچىشى بارغانسېرى تېزلىشىپ ، ئۇلارنى قوغلاپ يېتىش تەس بولۇپ قالدى . بۇ چەكسىز چۆللەر ، ھې-

سابىسىز ئىبدىرلار ۋە چوڭ ـ كىچىك تاغلار ئارىسىدا ئۆلارنىڭ زادى نەگە كەتكەنلىكىنى ، قايسى تەرەپكە ماڭغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى . ئۇلار جەڭ بولۇپ بەشىنچى كۈنىگە كەلگەندە بەئەينى چۆلدىكى ئىزىتقۇلاردەك جىمجىتلا غايىب بولدى .

بايانچۇر تېگىن قىلىچىنى زەردى بىلەن قىنىغا سېلىپ ، ئەلەملىك ئاھاڭدا خىتاب قىلدى :

— ھەي ئىست ! ئاخىر تۇتالمىدۇق ـ تە !

ئۇيغۇر قوشۇنى كەينىگە ياندى .

— ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ — دەپ سورىدى بوتاسۇن بۇقا .

— ئامال يوق ، ئەمدى قايتىمىز . ئۆتۈكەنگە ، — دەپ جاۋاب بەردى تېگىن ، — لېكىن ئالدى بىلەن بەشبالىقتا بىر نەچچە كۈن دەم ئالايلى .

قوشۇن بەشبالىقنىڭ ئۆزىگە كىرمىدى ، بەلكى كۆچمەن خەلق-لەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا چېدىر تى-كىپ ئورۇنلاشتى . شەھەر ئىچىگە پەقەت ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىك-لەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈنلا كىرىپ ـ چىقىپ تۇرۇشتى . شۇ تەرىقىدە ئۈچ كۈن ئۆتتى . جەڭچىلەر ئاتلىرىنى ئوبدان ئوتلىتىپ ، يۇيۇپ ـ تاراپ ، ئۆزلىرىمۇ ھاردۇق چىقىرىپ ، قايتىش سەپىرىگە ئاتلىنىشقا تەييار بولۇشتى .

بايانچۇر تېگىن قول ئاستىدىكى مېڭبېشىلارنى يىغىپ باش قوشتى .

— ئەتە سەھەردە يولغا چىقايلى ، — دېدى ئۇ ، — بۈگۈن بار-لىق تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ تەخ بولۇڭلار .

— باش ئۈستىگە ، — مېڭبېشىلار تېگىنگە تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئۆز قىسىملىرىغا تارقىلىپ كېتىشتى .

شۇ ئەسنادا بىر چارلىغۇچى ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلدى ـ دە ، قولى بىلەن شەرقىي جەنۇب تەرەپنى كۆرسىتىپ مەلۇمات بەردى :

— بايانچۇر تېگىنگە مەلۇم بولسۇنكى ، ئاۋۇ تەرەپتىن بىر بۆلۈك

كۆك تۇركلەر كېلىۋاتىدۇ.
— كۆك تۇركلەر؟ — بايانچۇر تېگىن دەرھال ياندۇرۇپ سو-رىدى، — قانچىلىك ئادەم؟ قانداق كېلىۋاتىدۇ؟
— ئادەم سانى ئىككى - ئۈچ مىڭغا يېتىدۇ. بەزىلىرى ئاتلىق، بەزىلىرى ھارۋىلاردا، ئاياللار - بالىلارمۇ، قېرى - چۆرىلەرمۇ بار. ئۇ-رۇش قىلغۇچى قوشۇنغا ئوخشىمايدۇ.
بايانچۇر مىڭبېشىلاردىن بىرىنى چاقىرىپ، كېلىۋاتقان كۆك تۇركلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا بۇيرۇدى.
ھايال بولماي شۇ كۆك تۇركلەر ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تۇرالغۇسىغا يېتىپ كەلدى. دېگەندەك، بۇلارنى ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن دېگىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياش بېجىرىم جەڭچىلەرمۇ، ئەمەلدار سۆ-پەت ئاقساقاللارمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار-نىڭ تۇرقىدىن ھېچقانداق جەڭگىۋارلىق ئالامىتى كۆرۈنمەيتتى. ئادەم-لەرنىڭ ھەرىكىتى سۇس، چىرايلىرى سولغۇن، ئات - ئۇلاغلىرى ئو-رۇقلاپ ھالى قالمىغان، ھەتتا ھارۋىلىرىمۇ كونىراپ ئەبجىقى چىقىشقا باشلىغان...
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر مويسىپىت ئاپئاق ساقىلىنى تىترىتىپ ۋە ھاسا تايىقىغا تايىنىپ ھارۋىدىن چۈشتى-دە، بايانچۇر تېگىننىڭ ئال-دىغا كېلىپ تىزلاندى.
— سىلەرگە ئەل بولايلى دەپ قايتىپ كەلدۇق، — دېدى ئۇ، — گۇناھىمىزدىن ئۆتۈپ، بىزنى قوبۇل قىلغايسىلەر. يۇرت - ماكا-نىمىزدىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇشنى خالىمايمىز. كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن يەرلەرنى سېغىندۇق.
بايانچۇر تېگىن مويسىپىتنى يۆلەپ تۇرغۇزدى ۋە ئىلتىپات كۆر-سىتىپ، ئۆز چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى. تېگىن چېدىرغا كىرىپ كې-تىۋاتقاچ قول ئاستىدىكىلەرگە بۇيرۇق قىلدى:
— مېھمانلارنى ئوبداق كۈتۈڭلار، قورسىقىنى تويغۇزۇڭلار.
قوي، قوتازلار بوغۇزلاندى. تاش ئوچاقلارغا ئوت يېقىلىپ،

داش قازانلار ئېسىلدى. كۆك تۈركلەرمۇ ئات ـ هارۋىلىرىدىن چۈشۈپ، ئۆزلىرىنىڭ چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلىرىنى تىكىشكە باشلىدى.

بـوتاسۇن بۇقا كۆك تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىپ، ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن سوراشتۇرغىلى تۇردى:

ـــ ئىنەچۈك تاينى تونۇمسىلەر؟ ئاراڭلاردا ئىنەچۈك تاي ئىسىملىك ئادەم بارمۇ؟

ـــ بار، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇنىڭغا هارۋىدىن يۈك ـ تاقلىرىنى چۈشۈرۈۋاتقان بىر ئوتتۇرا ياشلىق كىشى ۋە قولى بىلەن نېرىقى بىر چەتنى كۆرسەتتى، ـــ ئەنە ئاۋۇ يەردە.

بوتاسۇن بۇقا ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە ماڭدى.

يان ياغاچلىرى سۇنۇپ كەتكەن بىر كونا هارۋىنىڭ يېنىغا چەتلىرى تىتىلىپ، كىرلىشىپ كەتكەن تەگلىمات سېلىنغان بولۇپ، ئىنەچۈك تاي شۇ تەگلىمات ئۈستىدە بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئايالى هارۋىدىن بوپا ـ تۈگۈنلىرىنى چۈشۈرۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ قىزى ئادارقىز تېخى هارۋىدىن چۈشمىگەنىدى.

بوتاسۇن بۇقا نەچچە ۋاقىتلاردىن بېرى بۇ قەدىناس بۇرادەرلىرىنى كۆرۈشكە شۇنچە تەقەززا بولغانىدى. ئەمدى ئۇنى ئۆز ئالدىدا كۆرگەندە ئۇنىڭ بىلەن قانداق كۆرۈشۈشنى، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي، بىر ئەسناغىچە ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. شۇ ئارىدا ئىنەچۈك تاي بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنى كۆردى. ئۇمۇ ئوخشاشلا زۇۋان سۈرمەستىن، غەمكىن كۆزلىرى بىلەن بوتاسۇن بۇقىغا تىكىلىپ قارىدى.

ـــ قۇت بولسۇن[1]، ئىنەچۈك تاي، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا بېشىنى ئېگىپ، ئاندىن هارۋا تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئايالى ۋە قىزىغىمۇ ئېگىلدى، ـــ سىلەرگىمۇ قۇت بولسۇن، قېرىنداشلار.

ئىنەچۈك تاينىڭ ئايالى خۇددى ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشكەن كېيىكتەك قورقۇپ كەتكەن قىياپەتتە ئۆز ئائىلىسىنىڭ كونا دوستىغا قاراپ

---

[1] قۇت بولسۇن ـــ قەدىمكى تۈركىي تىللاردا «بەخت يار بولسۇن» دېگەن مەنىدە.

گەپ قىلماقچى بولدىيۇ ، ھېچنېمە دېيەلمەي كۆلۈمسىرەشكە تىرىشىپ ، يىپەك رومال چىگىلگەن بېشىنى ئىتتىك ـ ئىتتىك لىڭشىتىپ قويدى ، ئادارقىز بولسا ، ئەكسىچە شادلىنىپ :

— بوتاسۇن تاغا ! — دەپ توۋلىدى ۋە ھارۋىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى .

— پاھ ، مېنىڭ قىزىم چوڭ بولۇپ كېتىپتىغۇ ، — دېدى بوتا-سۇن بۇۋا ۋە ئۇنىڭ چاچلىرىنى سىلاپ ، ماڭلىيىغا سۆيۈپ قويدى .

ئىنەچۆك تاي قولاشمىغان ھەرىكەتلىرى بىلەن ئورنىدىن تەستە قوپتى .

— قۇت بولسۇن ، بوتاسۇن بۇۋا .

ئىككىيلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ، ئاندىن تەڭلىماتقا ئولتۇ-رۇشتى .

— ھەر نېمە بولسا ئامان ـ ئېسەن تۇرۇپسىلەر ، ساق ـ سالامەت كۆرۈشتۇق ، — دېدى بوتاسۇن بۇۋا .

— شۇنداق ، — دېدى ئىنەچۆك تاي ۋە ئىچ ـ ئىچىدىن چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى ، — ئۆي ئىچىڭ تىنچلىقمۇ ؟ قۇتادمىش ياخشى تۇردىمۇ ؟

ئۇلار ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن يەنە جى-مىپ قالدى .

— سىلەر ئاخىر يەڭدىڭلار ، — دېدى ئىنەچۆك تاي خورسىنغان ئاھاڭدا .

— « سىلەر » دېگىنىڭ نېمىسى ؟ — دېدى بوتاسۇن بۇۋا ، — بىز ھەممىمىز تاغ ۋە يايلاقلاردا بىللە ياشاپ ئۆتكەن خەلققۇ . ھۆ-كۈمدارلار ئالماشتى شۇ . بۇ گەپنى قويۇپ ، ئۆزۈڭلار توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرسەڭچۇ . قانداق بولۇپ بۇياققا قايتىپ كەلدىڭلار ؟ باشقىلار قاياققا كەتتى ؟

— ماقۇل سۆزلەپ بېرەي ، — دېدى ئىنەچۆك تاي يەنە چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ ، — بولمىش قاغان ئۆلگەندىن كېيىن چوڭلىرىمىزنىڭ ئى-

چىدە پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلدى. بەزىلەر ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەل بولۇشنى لايىق تاپتى. يەنە بەزىلەر تابغاچلارغا ئەل بولۇشنى، كېيىن قايتا كۈچ توپلاپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. ئاقساقاللار تالاش - تارتىش قىلىپ، ئاخىر تابغاچلارغا ئەل بولۇش قارارىغا كېلىشتى. مەن بەك قىينالدىم، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەردىن زادى كەتكۈم كەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ماڭا ئوخشاش كۆز قاراشتىكىلەر بىرلىشىپ قايتىپ كەلدۇق.

— ياخشى قىپسىلەر، — دېدى بوتاسۇن بۇقا، — يەنە ئۆزىمىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىدىكى ياپلاقلىرىمىزغا قايتىپ بېرىپ بىللە ياشايمىز.

بۇ چاغدا ئادارقىز يۈگۈرۈپ كېلىپ، تەڭلىماتقا تىزلىنىپ ئولتۇردى.

— بوتاسۇن تاغا، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ زىل ۋە جاراڭلىق ئاۋازىدا، — قۇتادمىش ئاكام نەدە؟ ئۇ سىز بىلەن بۇ يەرگە كەلمىدىمۇ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭ چۈچۈك سۆزلىرىدىن سۆيۈنۈپ كۈلۈپ كەتتى.

— ياق، ئۇ بۇ يەرگە كەلمىدى. ئۇنى كۆرگۈڭىز كەلدىمۇ، ئاپئاق قىزىم؟

— ھەئە، بەك كۆرگۈم كېلىپ كەتتى.

ئىنەچۈك تايىنىڭ ئايالىمۇ ئەمدى بوپا - تۈگۈنلىرىنى قويۇپ، ئۇلارغا يېقىن كەلدى. ئۇنىڭ بايىقى ھودۇقۇشلىرى بېسىلغانىدى.

— ئادارقىز دائىم قۇتادمىشنىڭ گېپىنى قىلىدۇ، — دېدى ئۇ مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ، — ئۇ دائىم «قۇتادمىش ئاكاملار نېمە ئۈچۈن بۇ ياققا كەلمەيدۇ؟ بىز قاچان قۇتادمىش ئاكاملارنىڭ يېنىغا كېتىمىز؟» دەپلا يۈرىدۇ.

— مانا ئەمدى قۇتادمىش ئاكىڭىزنىڭ يېنىغا بارىمىز، — دېدى بوتاسۇن بۇقا قىزچاقنىڭ قولىنى تۇتۇپ، — سىلەر يەنە بۇرۇنقىدەك بىللە ئوينايدىغان بولىسىلەر.

ئادارقىز خۇشال بولۇپ چاۋاك چېلىپ كەتتى . ئاندىن ئۇ ئانىسى بىلەن بىرلىكتە يەنە ھارۋىدىكى ئۇششاق - چۈششەكلەرنى يىغىشتۇرغىلى ماڭدى .

— قارا ، ئۇلارنىڭ خۇشال بولۇپ كەتكىنىنى ، — دېدى بوتا-سۇن بۇقا .

— شۇنداق ، — دەپ قويدى ئىنەچۈك تاي .

— بىز قۇدا بولۇشقا كېلىشكەن ، ئۇنتۇمىغانسەن ؟

— ئەلۋەتتە ، ئۇنتۇمىدىم .

ئۇلار ئىككىسى شوخ ، جۇشقۇن كۈلۈشۈپ كەتتى .

ئەتىسى سەھەردە بايانچۇر تېگىننىڭ قوشۇنى بىلەن ئەل بولغان كۆك تۈركلەر بىرلىكتە سەپەرگە چىقتى . ھەيۋەتلىك ئۆتۈكەن تاغلىرى ، تىنىق ئورخۇن ، تۇغلا ، سېلېنگا دەريالىرى ، شۇنچە گۈزەل ، سۆيۈملۈك يايلاقلار كەڭ قۇچاق ئېچىپ ئۇلارنى كۈتمەكتە ئىدى .

ئالتىنچى باب

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان

ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغان بىتاپ بولۇپ يېتىپ قېلىپ ، قىدىشچە ئوڭشىلالمىدى . ئەتىياز كىرىشى بىلەن ئۇنىڭ كېسىلى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى . بايانچۇر تېگىن ، ئىنانچۇ تون باغا تارقان ۋە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ھەر تەرەپتىن ئىزلەپ يۈرۈپ ئۇيغۇر ، تابغاچ ، سوغدى تېۋىپلىرىنى تېپىپ كېلىشتى ؛ باخشى ، پېرىخۇنلارنى چاقىرىپ جىنلارنى قوغلاش ، مۇقەددەس روھلاردىن شىپالىق تىلەش ئۇدۇملىرىنى بەجا كەلتۈرۈشتى . ئەمما ، قاغاننىڭ ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئوساللىشىپ كېتىۋەردى . قار - مۇزلار ئېرىپ ، ھاۋا ئىللىپ قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ خاس مەھرىمىنى يېنىغا چاقىردى .

— تېز بېرىپ باغا تارقانغا خەۋەر قىل ، توققۇز بۇيرۇقنىڭ ① ھەممىسى كەلسۇن ... بايانچۇرمۇ كەلسۇن ، — دېدى ئۇ .

بايانچۇر تېگىن كېچىچە ئاتىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بولۇپ ، تاڭ ئاتقاندا ئۆز چېدىرىغا چىقىپ ئۇخلاپ قالغانىدى . مەھرەم ئۇنى ئويغىتىپ ، قاغان ئەمرىنى ئاڭلاتقاندىن كېيىن ئۇ دەرھال ئورنىدىن تۇردى - دە ، ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ قاغان چېدىرىغا كىردى . كۆل بىلگە قاغان ئورۇقلاپ ، قاقشال بولۇپ قالغان قولىنى ئاران مىدىرلىتىپ ، ئۇنىڭغا يېقىن كېلىشنى ئىشارەت قىلدى . بايانچۇر تېگىن گېلەمگە ئاستا دەسسەپ كېلىپ ، ئاتىسى ياتقان كاتنىڭ چېتىگە ئولتۇردى . ئۇنىڭغىچە ئىنانچۇ تون باغا تارقان باشلىق توققۇز بۇيرۇق قاغان چېدىرىغا

---

① بۇيرۇق — ۋەزىر (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

كىرىپ ، گېلەم ئۈستىگە تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى .

كۆل بىلگە قاغان مەھرەم ۋە ئوغلى بايانچۇرنىڭ ياردىمى بىلەن ئاستا قوزغىلىپ ، توزغاق بىلەن چىلىڭ تولدۇرۇلغان يوغان مەخمەل تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇردى .

— گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار ، — دېدى ئۇ زەئىپلەشكەن ئاۋازى بىلەن ، — ئەرۋاھلار مېنى چاقىرىپ كەلدى ... چۈشۈمدە كۆردۈم . ساناقلىق كۈنلىرىم قالدى . تېنىم قوڭۇر يەردە چىرىپ تۈگەيدۇ ، روھىم ئەرشكە چىقىپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ . روھىم تېنىمدىن ئايرىلغان شۇ كۈندىن باشلاپ ئوغلۇم بايانچۇر مېنىڭ ئورنۇمدا قاغان بولسۇن . ئەي دانىشمەن بۇيرۇقلىرىم ، ئۇنى قەدىرلەڭلار ، ئىززەتلەڭلار . ئۇنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ ، ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزۇڭلار .

— باش ئۈستىگە ، — دەپ جاۋاب بېرىشتى بۇيرۇقلار ، — ھۆكۈمدارىمىز كۆل بىلگە قاغاننىڭ ۋەسىيىتىنى ئەينەن ئىجرا قىلىمىز .

كۆل بىلگە قاغان ئۆز ئالدىدا سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرغان بۇيرۇقلارغا بىرقۇر قاراپ چىقىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— قۇلاق سېلىڭلار ، سىلەر مەن بىلەن ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىسسىقتىمۇ ، سوغۇقتىمۇ بىللە بولدۇڭلار ، جەڭ مەيدانلىرىدا باھادىر سانغۇن ، ئەلنى سوراش ئىشلىرىدا دانىشمەن مەسلىھەتچى بولدۇڭلار . بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن سىلەر داۋاملىق بۇيرۇق بولىسىلەر . ئىنانچۇ تون باغا تارقان يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۇلۇغ بۇيرۇق[1] بولسۇن . ئۇنىمۇ قەدىرلەڭلار ، ئىززەتلەڭلار . سىلەر ئىتتىپاق بولساڭلار ، خانلىقىمىز روناق تاپىدۇ .

بۇيرۇقلار بىر ئېغىزدىن قەسەم قىلىشتى :

— ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمىز ، بۈيۈك ھۆكۈمدارىمىز . ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاق بولۇپ ، بايانچۇر تېگىننى قوغدايمىز ! ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى ئىززەتلەيمىز !

---

① ئۇلۇغ بۇيرۇق — باش ۋەزىر .

كۆل بىلگە قاغان « مېنىڭ دەيدىغانلىرىم تۈگىدى » دېگەندەك قىلىپ، يەنە كات ئۈستىگە ئاستا سوزۇلۇپ ياتتى.

— بولدى، ئەمدى قايتىڭلار، — دېدى ئۇ تېخىمۇ بەكرەك زەئىپلەشكەن ئاۋازدا ۋە گويا خوشلىشىش ئىشارىسى قىلغاندەك بىر قولىنى بىلىنەر - بىلىنمەس مىدىرلىتىپ قويدى.

بۇيرۇقلار ئېگىلگىنىچە چىقىپ كەتتى.

بۇ مىلادىيە 747 - يىلى بولغان ئىش. كەڭ يايلاقلار ئەمدىلا يېشىل رەڭگە كىرىشكە باشلىغان ئىللىق كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، تارىختا مەشھۇر ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇپ، ئەسىرلەر مۇقەددەم ئەرشكە چىقىپ كەتكەن ئەجدادلىرىغا قوشۇلدى.

قاغانىنىڭ تۇرالغۇسى ماتەم قايغۇسىغا تولدى. كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدار، مەھرەملەر ياقىلىرىنى يىرتىپ يىغلاشتى. ئات، كالا، قويلار بوغۇزلىنىپ، نەزىر قىلىندى ۋە قاغانىنىڭ جەسىتى ياتقۇزۇلغان ئاق كىگىز ئۆيىنىڭ ئەتراپىغا تىزىپ قويۇلدى. شامان ۋە باخشىلار گۈلخانلار ئەتراپىدا پىرە ئويناپ، داپ - دۇمباقلىرىنى داراڭلىتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاشتى، پاك روھلارنى چاقىرىشتى.

شۇ تەرىقىدە يەتتە كۈن ئۆتكەندە بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈككە خوشلاشقان كۆل بىلگە قاغانىنى ئاق كىگىز بىلەن كۆتۈرۈپ، يوغان ياغاچ ساندۇققا ياتقۇزۇشتى. توققۇز بۇيرۇق مېيىت ساندۇقىنى مۈرىلىرىگە ئېلىپ كۆتۈرۈشتى.

كەڭ تۈزلەڭلىكتە خېلى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بىر دۆڭ بولۇپ، يىراقتىنلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. دۆڭنىڭ چوققىسىغا گۆر كولانغانىدى. شامانىنىڭ يول باشلىشى بىلەن توققۇز بۇيرۇق مېيىت ساندۇقىنى شۇ چوققىغا ئېلىپ چىقىشتى. مېيىتنى ئۇزاتقۇچىلار كىيىم - كېچەكلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، داد - پەرياد سېلىپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن توپلىشىپ كېلىشتى. ھازىدارلارنىڭ يىغىسى، شامان

ۋە باخشىلارنىڭ زىكىر سوقۇشى ۋە دۇمباق سادالىرى ئىچىدە مىيىت ساندۇقى گۆرگە چۈشۈرۈلۈپ، قولمۇقول كۆمۈلدى، قەبرە تۇرغۇزۇلدى. قەبرە ئەتراپىغا ئادەم شەكلىگە كەلتۈرۈپ يونۇپ ياسالغان بىر نەچچە تاش بالبال[1] تىك قىلىپ ئورنىتىلدى.

يەتتە كۈن هازا تۇتۇلغاندىن كېيىن مەرھۇم قاغاننىڭ ئۆتۈكەن باغرىدىكى قارارگاھىدا ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تۆرىلىرى جەم بولدى. شامان، باخشىلار تەكلىپ قىلىندى. گۈلخانلار يېقىلدى. توققۇز بۇيرۇق بايانچۇر تېگىننى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ، گۈلخان ئەتراپىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇردى. ئاندىن ئۇنى ئىگىز تىكلەنگەن بۆرە بايرىقىنىڭ يېنىدىكى ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى. بايانچۇرنىڭ خانىشى تەختنىڭ ئوڭ يېنىغا كېلىپ تۇردى، ئۈچ ئوغلى سول تەرەپتىن ئورۇن ئالدى.

— بۈيۈك بايانچۇر قاغان قۇت بولسۇن! — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان تەخت ئالدىدا تىز پۈكۈپ.

— قۇت بولسۇن! — توققۇز بۇيرۇق ئاۋاز قوشتى.

بايانچۇر ئۇچىسىغا قاغانلارغا خاس قىزىل تاۋار تون كىيگەنىدى. بېشىغا چىگىلگەن قىزىل تاۋار ياغلىقىنىڭ تېگىدىن ئۇنىڭ ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى يەلكىلىرىگە چېچىلىپ تۇراتتى.

— قاغانلىق نام ـ ئاتىقىڭىزنى نېمە دەپ ئاتايمىز، بۈيۈك قاغانىم؟ — دەپ سورىدى باغا تارقان.

بايانچۇر ئالتۇن تەختتە قەددىنى رۇسلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆز ئالدىدا ئىنتائەت بىلدۈرۈپ تۇرۇشقان توققۇز بۇيرۇققا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى. ئۇنىڭ تۇرقىدىن ئالىي ھۆكۈمدارلارغا خاس ئۇلۇغۋارلىق ۋە ھايات ـ ماماتلىق ئۇرۇشلاردا چېنىققان ئەزىمەتلەرگە خاس قەيسەرلىك ئالامەتلىرى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ھۆكۈمدارلىق نام ـ ئاتىقىم ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان دەپ ئاتالسۇن، بالىلىرىمنىڭ ئانىسى ئەل بىلگە

---

[1] بالبال — قەبرە ئالدىغا تىكلىنىدىغان تاش ھەيكەل.

قاتۇن[1] دەپ ئاتالسۇن ، — دېدى ئۇ ھەممە ئادەم تولۇق ئاڭلىغۇدەك ياڭراق ئاۋازدا .

ھەممەيلەن قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى :

— ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان قۇت بولسۇن !

— ئەل بىلگە قاتۇن قۇت بولسۇن !

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغىنىچە غالىبانە قىياپەتتە بىر قولىنى يۇقىرى كۆتۈردى . كۆپچىلىك جىم بولۇپ ، ئۇنىڭغا كۆز تىكتى . قاغان يەنە شۇنداقلا ئالاھىدە تەنتەنىلىك ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلدى :

— كۆك تەڭرى بىزنى ئەزىز قىلدى ! كۆك بۆرە بىزنى غالىبلار يولىغا باشلىدى ! قۇياشتەك نۇرلۇق ئوماي ئانىمىز بىزنى بالا - قازادىن يىراق قىلدى ! شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر بۇدۇنى[2] يوقالمايدۇ ، مەڭگۈ بۇدۇن بولۇپ ياشايدۇ . تۆپىمىزدە كۆك تەڭرى ، ئاستىمىزدا قوڭۇر يەر بىزنى قوللايدۇ .

كەڭ دالاغا كىگىزلەر سېلىنىپ ، داستىخان تارتىلدى . قاغان ، قاتۇن ۋە تېگىنلەر سورۇنغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى . ئاندىن باشقىلارمۇ داستىخاننى چۆرىدەپ ئورۇن ئېلىشتى . كۆپچىلىك بىرلىكتە ئۇچۇق دالالاردا قاپقانغا چۈشكەن جەرەنلەر ، ئېگىز تاغ - ئورمانلاردا ئوۋلاپ كېلىنگەن بۇغا - ماراللارنىڭ گۆشلىرىنى ، دەريا - كۆللەردىن تۇتۇپ كېلىنگەن غاز - ئۆردەكلەرنىڭ كاۋاپلىرىنى يەپ ، چاڭئەن ، لوياڭلاردىن كەلتۈرۈلگەن ئېسىل شارابلارنى ئىچىشتى . شىر كەيپ بولغان جەڭچىلەر شوخ ، جۇشقۇن ناخشىلارنى ئېيتىشتى . نۇرلۇق كۆزلىرىدە سۆيگۈ ئوتى يېنىپ تۇرغان يىگىت - قىزلار بىر - بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى ...

يېڭى قاغاننىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمى مىسلىسىز شاد - خۇراملىق بايرام تۈسىنى ئالدى .

---

① قاتۇن — خانىش (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

② بۇدۇن — خەلق (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

× × ×

ئۆتـۈكەن تاغلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى تەز دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا خۇددى كۆك تۇرك دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا بۈيۈك قاغاننىڭ يوغان ـ يوغان ئۈچ چېدىرى تىكىلگەنىدى . ھەر قايسى بۈيۈرۇقلارنىـڭ چېدىرلىرى ۋە بىر قىسىم قارا بۇدۇنلارنىڭ[1] كىگىز ئۆيلىرىمۇ ئۇ يەر ـ بۇ يەردە بىردىن ـ ئىككىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئۇدۇم بويىچە بارلىق چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى كۈنچىقىش تەرەپكە قارىتىلغان بولۇپ ، ئىشىك بېشىغا بۆركۈت قاناتلىرىنىڭ چوڭ پەيلىرى قاداپ قويۇلغانىدى . ئەتراپتىكى قويۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان تۈزلەڭ ۋە ئېدىرلاردا ئات ۋە كالىلار ئوتلاپ يۈرەتتى . بەزەن ئەركەكلەر ئاتلىرىنى مىنىپ ، ئۇيان ـ بۇيان ئۆتۈپ تۇراتتى . ئاياللار تاش ئوچاقلارغا ئېسىلغان قازان ۋە كورىلاردا غىزا تەييارلىماقتا ، كىچىك باللار موزايلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا ئېسىلىپ ، ئىتلار بىلەن قوغلىشىپ ئويناشماقتا ئىدى .

بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئىككى مەھرەمنىڭ ھەمراھلىقىدا سول تەرەپتىكى چېدىردىن چىقىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئەڭ چوڭ چېدىرغاكىردى ۋە ئىشىككە ئۇدۇل قويۇلغان ئالتۇن تەختكە ئولتۇردى .

— ئۈچ ئوغلۇمنىڭ ھەممىسى كىرسۇن ، — دېدى ئۇ بىر مەھرەمگە قاراپ .

— خوپ ، بۈيۈك قاغانىم .

— ئۇلۇغ بۈيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقانمۇ كىرسۇن ، — دېدى ئۇ يەنە بىر مەھرەمگە .

— خوپ ، بۈيۈك قاغانىم .

ھەر ئىككى مەھرەم چىقىپ كەتتى . ھايال بولماي چاقىرىلغانلار قاغان چېدىرىغا كىرىپ ، تەخت ئالدىدا تىز چۆكتى .

— ئولـتۇرۇڭلار ، — دېدى قاغان قول ئىشارىسى بىلەن گېپلەمنى

[1] قارا بۇدۇن — ئاۋام خەلق (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

كۆرسىتىپ .

ئۈچ خانزادە ۋە ئۇلۇغ بۇيرۇق قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشتى .

— ھەممىڭلارغا مەلۇم ، — دەپ سۆزلىدى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ، — بىزنىڭ بۇ يېقىندىن قۇرۇلغان خانلىقىمىزغا قارىتىلغان ئاغدۇرمىچىلىقلار ۋە پاراكەندىچىلىكلەر تېخىچە بېسىقمايۋاتىدۇ . بۇرۇن بىزنىڭ ئوردىمىزدا خىزمەت قىلغان تاي بىلگە تۇتۇق تەخت تالىشىپ ئىسيان كۆتۈردى . يەنە بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۇنىڭغا قوشۇلدى .

— بىزگە ھەممىدىن بەكرەك دۈشمەنلىك قىلىۋاتقانلار كۆنچەقىشتىكى قىتانلار ، — دېدى چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ، — قاغان ئاتا ، ماڭا ئىجازەت بېرىڭ ، مەن قوشۇن تارتىپ ، ئۇ قىتان دېگەنلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىمەن !

بۇ گەپلەرنى دېگەندە ئۇنىڭ چىرايى شۇنداق قەھرى - غەزەپلىك تۈس ئالدىكى ، خۇددى ھازىرلا قىلىچىنى يالىڭاچلاپ چىقىپ كېتىدىغاندەك بىلىنىپ كەتتى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ بۇ چوڭ ئوغلى ئادەتتە كەم سۆز ، ئېغىر - بېسىق بولسىمۇ ، جەڭ ئىشلىرىدا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قاپلاندەك يىگىت ئىدى . شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى ، بوي - بەستى ئانچە قامەتلىك بولمىغان بۇ خانزادە يات - پاتلا مەي - شارابنى ئارتۇقچە ئىچىۋېلىپ ماجىرا چىقىراتتى . بىر بولسا ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قوشۇن تارتىپ ، يات قەبىلە ياكى ئۇرۇقلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ كېلەتتى ؛ يەنە بىر بولسا ، توسۇن ئاتقا يۈگەنسىز مىنىپ ياكى قۇترىغان قوتاز ۋە بۇقىلار بىلەن ئېلىشىپ ، يۈز - كۆزىنى يارا قىلىپ ، نەچچە كۈنگىچە ئاقساقلاپ يۈرەتتى .

بايانچۇر قاغان بەزىدە ئۆزىنىڭ بۇ تۇنجى ئوغلىغا قاراپ سۆيۈنۈپ كېتەتتى . « ئوغۇل بالا دېگەن مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك ! » دەيتتى ئۇ يېقىنلىرىغا . لېكىن ، بەزىدە بېشىنى ئەلەم بىلەن چايقاپ ھەسرەتلىنەتتى ۋە : « بۇ كاساپەت بېشىمغا بالا تېپىپ بەردى . يات ئۇرۇق ، چەت قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى نارازىلىق بىلدۈرۈپ ، كۆڭلۈمنى پاراكەندە قى-

لىۋاتىدۇ » دەپ زارلىناتتى .
چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قىتانلارغا قوشۇن تارتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ، ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان قاغان ئۇنىڭغا سىنچىلاپ بىر قارىۋالدى . بۇ قاراشتىن قاغاننىڭ « ئۇ يەنە شاراب ئىچىۋالدىمۇ ، قانداق ؟ » دېگەن گۇماننى سەزگىلى بولاتتى . ياق ، بۈگۈن قۇتلۇغ يابغۇ شاراب ئىچمىگەنىدى . قاغان ئۇنىڭ ئىچمىگەنلىكىگە ئىشەنگەندىن كېيىن رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى .
— يارايسەن ، ئوغلۇم ! — دېدى ئۇ ، — سەن قىتانلارنىڭ دەككىسىنى بېرەلەيسەن ، بۇنىڭغا ئىشىنىمەن .
ئىككىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان سۆز قىلدى :
— هازىر كۆنچىقىشتىن قىتانلار ، كۈنپېتىشتىن ئاسىي قارلۇقلار قىستاپ كېلىۋاتىدۇ . ئاكام قىتانلارغا يۈرۈش قىلسا ، مەن قارلۇقلارغا قارشى چىقاي .
— يارايسەن ، ئوغلۇم ! — دېدى بايانچۇر قاغان ئۇنىڭغىمۇ دەرھال ئىپادە بىلدۈرۈپ .
ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق ئىشلىرىغا ھېرىسمەنلىكى بىلەن قېرىنداشلىرى ئىچىدىمۇ ۋە ئومۇمەن ئوردا ئىچىدىمۇ ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى . قاغاننىڭ تۈرلۈك يازما بۇيرۇق ۋە يارلىقلىرىنى ، يىراق جايلارغا ، چەت ئەللەرگە ئەۋەتىدىغان مەكتۇپلىرىنى دەل مۇشۇ ئىككىنچى خانزادە يازاتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۇنىڭ نام شەرىپىگە « بىلگە » دېگەن ئاتاقنى قوشۇپ ئېيتىشقا ئەمر قىلغانىدى .
بۇ خانزادە بىر قارىماققا ياۋاش ، مۇلايىم ، كەمتەر كۆرۈنەتتى . ئادەتتىكى تالاش - تارتىشلاردا بەك قىزىپ كەتمەي ، چوڭلارغا يول قوياتتى . نۇرغۇن ئىشلاردا ئۇ باشقىلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ۋە مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى . ھالبۇكى ، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئاتىسى بايانچۇردىن باشقا ھېچكىم دېگۈدەك تازا چۈشىنىپ كەتمەيتتى . ئۇ ئادەتتە كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمەيدىغان ، مۇرەسسەچىلىككە

مايىل يۇمشاق تەبىئەتلىك تارقان بولغىنى بىلەن ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش تـەۋرەنمەس كۆز قاراشلىرى بار ئىدى . ئۇ بىرەر ئىشتا توغرا يولنى ۋە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل كۆز قارىشىنى تىكلىۋالغۇچە مەسىلىنىڭ باش ـ ئا- خىرىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ تۈرلۈك پىكىرلىرىنى سەۋرچانلىق بىلەن ئاڭلايتتى ، مەسلىھەتلىشەتتى . ئەمما ، ئۆزى توغرا دەپ تونۇغان يولنى تاللىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئېگىلمەس ئىرادە بىلەن قوغدايتتى ، ئۇنى ئۆز ئىرادىسىدىن ھېچقانداق ئادەم تايدۇرالمايتتى . ئۇ خانلىققا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارنى تەھلىل قىلغاندا شەيئىلەرنىڭ ئۆتمۈشى ، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى ئىنچىكە ۋە پـۇختا ئويلىشىپ تەپەككۇر قىلاتتى . ئۇردا دانىشمەنلىرى قىسمەن مەسى- لىلەر ئۈستىدە ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ باقسىمۇ ، لېكىن قۇتلۇغ بىلگە تار- قاننىڭ ئاساس ۋە دەلىللىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جىمىپ قالاتتى ـ دە ، باش قاتۇرۇپ ئويلاپ بېقىپ ئۇنىڭغا قايىل بولاتتى .

ئەل ئەتـمىش بىلگە قاغان ئۆزىنىڭ بۇ ئوغلىدىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتەتتى . « ئىدىگەن ياراملىق ھۆكۈمدار بولىدۇ » دەيتتى ئۇ بۇي- رۇقلارغا . بۇيرۇقلارمۇ ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقاننى چىن دىلىدىن ھۆرمەت قىلاتتى ، ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى .

شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، بۇ ئىككىنچى خانزادە قارلۇقلارغا قارشى چىقىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ، بايانچۇر قاغان ھېچ ئىككى- لەنمەيلا رازىلىق بىلدۈردى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان سۆز ئالدى :

— ھازىر يەنە قىرغىز ، چىگىل ، تاتار[1] قەبىلىلىرىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقتى . سىر ـ تاردۇشلارمۇ سىيلىق تۈلەشتىن باش تارتىۋا- تىدۇ . تابغاچلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن كۆك تۈركلەر چەت ـ ياقا يەرلىرىمىزگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئەھۋال مۇرەككەپ ، مەسىلە ئېغىر . شۇڭا ، ئەلنى تىنجىتىش ئۈچۈن كۈچنى بىرلىككە كەل- تـۈرۈپ ، ھـەممىمىز ئاتلىنىپ چىقىشىمىز كېرەك . ئەڭ ئالدى بىلەن باش

---

[1] تاتار — موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى (ھازىرقى تاتار مىللىتى ئەمەس) .

ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇقنى يوقىتىشىمىز كېرەك .

— تـوغرا ، ھەممىمىز بىراقلا چىقابلى ! — دېيىشتى توققۇز بۇيـ‑رۇق ، — ھازىر بىر ـ ئىككى سانغۇن ، تارقانلارنىڭ چىقىشى بىلەنلا ئەلنى تۈزەپ كەتكىلى بولمايدۇ .

— شۇنداق ، — ئەل ئەتمىش بىلگەن قاغان بۇيرۇقلارنىڭ سۆز‑لىرىگە قوشۇلدى ، — ھازىر ئەھۋالىمىز چاتاق . كۈنچىقىشتا قىتانلار بىـ‑لەن تاتارلار ، كۈنپېتىشتا قارلۇقلار بىلەن چىگىللەر ، شىمالدا قىرغىزلار ، جەنۇبتا كۆك تۈركلەر نىيىتىنى بۇزۇپ چىقىشتى . ئۇلار بىرنى « كۆك تۈركلەر ۋە باسمىللار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ ھالسىرىدى ، ئەمدى ئۇلارنـى يىقىتىش ئاسان » دەپ ئويلاۋاتىدۇ . لېكىن ، ئۇلار بىز‑نىڭ كۈچىمىزنى خاتا مۆلچەرلىدى . بىز ئۇلارغا ئۆزىمىزنى يەنە بىر قېتىم تونۇتۇپ قويايلى .

— قـاغان ئاتا ، پەرمان چۈشۈرۈڭ ، مەن ھازىرلا ئاتلىناي ! — دەپ خىتاب قىلدى چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ .

— قـاغان ئاتا ، مەن تەييار ! — دېدى ئىككىنچى خانزادە ئىدى‑گەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان .

— قاغان ئاتا ، مەنمۇ بار ! — دەپ ھەممىدىن ئۈنلۈكرەك خىتاب قىلدى كەنجى خانزادە ئالپ ئۇلۇغ تۇتۇق ياغلاقار مەيدىسىگە مۇشتلاپ .

— بىـز ھەممىمىز تەييار ! — دەپ تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى بۇيرۇقلار .

قاغان بىر قولىنى كۆتۈرۈپ ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈنـ‑دىدى .

— سۆزۈمنى ئاڭلاڭلار ، — دېدى ئۇ رەسمىي بۇيرۇق تەلەپپۇزى بىلەن ، — يېڭى قۇرۇلغان خانلىقىمىز ئېغىر تەھدىت ئاستىدا تۇرۇۋاتـ‑ىدۇ . شۇڭا ، توققۇز بۇيرۇقلىرىم ئېيتقاندەك ، ھەممىمىز بىرلىكتە ئىسـ‑يانچىلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشىمىز كېرەك . ئوغلۇم ئالپ ئۇلۇغ تۇتۇق ياغلاقار كەنجى خانزادە بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئاتا ئۆيىگە ئىـ‑گىدارچىلىق قىلىپ ، ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ئارىلىـ

قىدىكى مۇقەددەس جايلارنى باشقۇرۇپ مۇشۇ يەرلەردە قالدۇ . قالغانلىرىمىز كۆچنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، ئالدى بىلەن قىتانلار ۋە تاتارلارنى باستۇرىمىز . ئاندىن ، بىزگە ئەل بولۇشتىن باش تارتقان باشقا قەبىلەلەرنى نۆۋەت بىلەن تىنجىتىمىز .

— باش ئۈستىگە ، قاغان ئاتا .

— باش ئۈستىگە ، بۈيۈك قاغان .

× × ×

قاغان چېدىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن كېڭەشتە ئەنە شۇنداق قارار قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ زور قوشۇنىغا بىۋاستە ئۆزى باش قوماندان بولۇپ ، ئىككى ئوغلى ۋە توققۇز بۇيرۇقىنىڭ ھەمراھلىقىدا يۈرۈشكە ئاتلاندى .

بۆكەگۆك دېگەن يەرگە كەلگەندە باش ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇق قوشۇنى قىتان ۋە تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ، قاغان قوشۇنىغا بىرىنچى بولۇپ ھۇجۇم قىلدى . ئىككى كۈنلۈك جەڭ نەتىجىسىدە توققۇز ئوغۇز قوشۇنى زور غەلىبىگە ئېرىشتى . قىتان ۋە تاتارلار قاچتى . لېكىن ، ئىسيانكار ئۇيغۇر قوشۇنى بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندە قاغان قوشۇنىغا قايتا ھۇجۇم قوزغىدى . ئۇزۇنغا سوزۇلغان قىرغىنچىلىق جېڭىدە ئىسيانچىلار ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىدى . باش ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇق ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئۆلتۈرۈلدى . ئىسيانغا قاتناشقان ئادەتتىكى پۇقرالارغا كەڭچىلىك قىلىندى ۋە ئۇلار ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ قوشۇنىغا قوشۇۋېلىندى .

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتۈپ ، سېلېڭگا دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر جايدا توققۇز ئوغۇز قوشۇنى قىتانلار ۋە تاتارلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن يەنە توقۇنۇشتى . ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قوغلاپ ، سېلېڭگا دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە قىستاپ كەلدى . قىتانلار بىلەن تاتارلار ئەھۋالنىڭ چاتاق بولۇۋاتقانلىقىغا كۆزى يېتىپ ، بىر - بىرىدىن ئايرىلدى

ھەمدە ھەر قايسىسى ئۆز يوللىرىغا قاراپ چېكىندى . ئاخىر ، قىتانلار ئا-
مان - ئېسەن قۇتۇلۇپ قېچىپ كەتتى . تاتارلارنىڭ تەخمىنەن يېرىمى
ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئەل بولدى ، قالغان يېرىمى پىتىراپ ، ھەر
جايلارغا تارقىلىپ كەتتى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۆزىگە ئەل بولغان ئۇيغۇر ۋە تاتار
ئىسيانچىلىرىغا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى ۋە ئۇلارنى يىغىپ نۇتۇق سۆز-
لىدى :

— سىلەر ، ئەي مېنىڭ پۇقرالىرىم ، قارا كۆڭۈل ئىسيانچىلارغا
ئەگىشىپ ، ئۆلۈم ۋە ئاپەت يولىغا ماڭدىڭلار . لېكىن ، ئاداشقانلىق ئەيىب
ئەمەس ، گۇناھىنى تونۇش ساۋاب . كېلىڭلار ، ماڭا قوشۇلۇڭلار ، بىز
يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۆم - ئىناق بولۇپ ، خاتىرجەم ياشايلى .

ۋەھالەنكى ، 750 - يىلى كىرىشى بىلەنلا پاراكەندىچىلىكلەر يەنە
باشلاندى . شۇ يىلى ئەتىيازدا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان يېنىسەي دەريا-
سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا چىك قەبىلىسىنى تارمار قىلدى . شۇ يىلى كۈزدە
ئۇ يەنە تاتارلارنىڭ قالدۇقلىرىنى بويسۇندۇردى .

ئارىدىن يەنە بىر يىل ئۆتكەندە قىرغىزلار چىكلەر بىلەن بىرلى-
شىپ ، توققۇز ئوغۇزلارغا قارشى ئاتلىنىپ چىقتى . دەل شۇ چاغدا ئالتاي
ئەتراپلىرىدىكى قارلۇقلارمۇ چىك ۋە قىرغىزلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن
جەڭگە ئاتلاندى . ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان مىڭ كىشىلىك بىر كىچىك
قوشۇننى ئەۋەتىپ چىكلەرنى تىنجىتتى . قاغاننىڭ يەنە بىر تارماق قو-
شۇنى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى . توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئا-
ساسلىق قوشۇنى قاغاننىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدا ئېرتىش دەرياسىنى
كېسىپ ئۆتۈپ ، قارلۇقلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى .

مىلادىيە 753 - يىلى قارلۇقلار باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ يەنە بىر
قېتىم ئىسيان كۆتۈردى . ئۇيغۇر قوشۇنى ئۇلارنى يەنە بىرقېتىم مەغلۇپ
قىلدى ھەمدە سائۇر ۋە تارباغاتايدىكى قارلۇق يايلاقلىرىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈپ ، خانلىقنىڭ چېگرىلىرىنى پەچەنەكلەرنىڭ[1] يەرلىرىگىچە

---

① پەچەنەك — ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن بىرى .

تۇتاشتۇردى.

× × ×

مەخمەلدەك يۇمران ئوت - چۆپلەر قاپلاپ كەتكەن تۈپتۈز يايلاقتا ئىككى چەۋەنداز يانمۇيان كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار قانداقتۇر چوڭقۇر خىيالغا بېرىلىپ كەتتىمۇ ياكى ئەتراپتىكى گۈزەل مەنزىرىنى ھەۋەس بىلەن تاماشا قىلىۋاتامدۇ، ئىشقىلىپ، ئۇلار ئۇياقتا - بۇياقتا قارىغاچ سۈكۈت ئىچىدە كەلمەكتە ئىدى. ئاتلىرىمۇ خۇددى ئۇلارغا ماسلاشماقچى بولغاندەك يۇمران كوكاتلارنى قېلىن كالپۈكلىرى بىلەن يالماپ ئوتلىغاچ ئالدىرىماي، ئاستا قەدەم تاشلايتتى. ئاتلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا خۇددى ئاق قۇلاردەك ئاپئاق ۋە بويۇنلىرى ئۇزۇن بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندىلا ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسىللىك ئارغىماقلاردىن ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چەۋەندازلار قىممەت باھالىق تاۋاردىن قىسقا يەكتەك، قاپلان تېرىسىدىن شىم، سېرىق گۈللۈك قارا ئۆتۈك كىيگەن ۋە ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن قىزىل تاۋار ياغلىق چىگىۋالغان بولۇپ، بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارلار تەبىقىسىنىڭ ئەزالىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى.

ئۇلار ئاتلىرىنىڭ رىتىملىق ئاستا مېڭىشىنى ئۆزگەرتمەي بىر كەڭرى تۆپىلىككە چىقتى. تاقىر تۆپىلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان بىر تاش تۈۋرۈك ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. چەۋەندازلار شۇ تاشنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتلىرىنى توختاتتى. بۇ ئادەم بويى ئېگىزلىكىدىكى تۆت قىرلىق سىلىقلانغان تاش ئابىدە بولۇپ، باشتىن - ئاخىرغىچە رەتلىك قۇرمۇقۇر خەتلەر چېكىلگەنىدى. بۇ مۇشۇ يايلاقلاردا ياشايدىغان خەلقلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئورخۇن - يېنىسەي تۈرك يېزىقى ئىدى.

— مانا بۇ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، — دېدى چاچ ۋە ساقاللىرىغا ئاق سانجىلىشقا باشلىغان سالاپەتلىك چەۋەنداز.

بۇ چەۋەنداز بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگەن قاغان ئىدى .

— شۇنداق ، — دەپ تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتتى قارا بۇرۇتلۇق ياش چەۋەنداز .

بۇ — بايانچۇرنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئىدى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بەجايىكى زامانلار ھېكمەتلىرىنى ئاخىتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىۋاتقاندەك بۇ مەڭگۈ تاشقا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— ئوغلۇم ، ئىككىمىز نۇرغۇن مەڭگۈ تاشلارنى تاۋاپ قىلىپ كۆرۈپ چىقتۇق . ئىستەمى قاغان ، كۆل تېگىن ، تونيوقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنى كۆردۇق . ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ شەرەپلىك ئىش ئىزلىرىدىن خاتىرە قالدۇرغان . كۆردۇڭمۇ ، ئوغلۇم ، شۇنچە كۆپ دەۋرلەر ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، بۇ مەڭگۈ تاشلار قاغانلار ۋە قەھرىمانلارنىڭ ناملىرىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈپ ساقلاپ كەلمەكتە .

— دانا گەپ قىلدىڭىز ، قاغان ئاتا ، — دېدى بىلگە تارقان ، — قىلىچ ، نەيزە بىلەن تىكلەنگەن شان - شەرەپ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ . لېكىن ، قەلەم بىلەن يېزىلغان پۈتۈك ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ كىشىلەرگە ئىلھام بېرىدۇ .

— توغرا دېسەن ، ئوغلۇم ئىدىگەن ، — دېدى قاغان ، — ئەمدى بىزمۇ مەڭگۈ تاش تىكلەپ ، خانلىقىمىزنىڭ نامىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈشىمىز كېرەك .

— يازايلى ، قاغان ئاتا ، ئۆز ئابىدىمىزنى تىكلەيلى .

— مەن كۆڭلۈمگە پۈككەنلىرىمنى ساڭا سۆزلەپ بېرەي . سەن شۇلارنى رەتلەپ ، ئوبدان بىر پۈتۈك يېزىپ چىققىن .

— باش ئۈستىگە ، قاغان ئاتا .

ئىككى چەۋەنداز ئاق ئارغىماقلىرىنى يانمۇيان ماڭغۇزۇپ ، شۇ ئەتراپتىكى جايلارنى ئۇزاق ئايلاندى . قاغان مەڭگۈ تاشقا يېزىشقا تېگىشلىك مەزمۇنلارنى ئوغلىغا ئەستايىدىللىق بىلەن تەپسىلىي سۆزلەپ

بەردى .

× × ×

ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئۆز چېدىرىدا تەنها ئولتۇرۇپ ئۇزاقىچە ئويلاندى . ئۇ ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان شەرىپىگە ئورنىتىلماقچى بولغان مەڭگۈ تاشقا قايسى مەزمۇنلارنى يېزىش ھەققىدە باش قاتۇرۇپ ، تەپەككۇر ئۈنچىلىرىنى چوڭ ۋەقەلەر يىپىغا بىرمۇبىر ئۆتكۈزۈپ تىزماقتا ئىدى .

ئۇ تۆت بۇرجەك قىلىپ كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان ئاق يىپەك رەختنى ئېلىپ ، ئالدىدىكى شىرە ئۈستىگە يايدى . « ئالدى بىلەن ئاتامنىڭ ئېيتقانلىرىنى يازاي » دەپ ئويلىدى ئۇ ۋە يۇڭ قەلەمنى قارا سىياھقا چىلاپ ، ئاق رەختكە ئورخۇن تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپ بەلگىلىرىنى رەتلىك يېزىشقا باشلىدى :

« مەن تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن تەڭرىدىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن ، قاغان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرى بىلەن ئاتىلىپ ، ئۆتۈكەننىڭ غەربىي چېتىدە ، تەز دەرياسىنىڭ بېشىدا بارگاھ قۇرغۇزدۇم ... »

بىلگە تارقان يەنە بىر ئاز ئويلىۋالغاندىن كېيىن يېزىشنى داۋاملاشتۇردى :

« ... مىڭ يىللىق ، تۈمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى ، تامغامنى شۇ يەردە سىلىق تاشقا ئويدۇردۇم . يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇشى ، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئېلىمنى قۇردۇم ، تۈزۈملىرىمنى تىكلىدىم . ئالدىمدا كۈنچىقىشتىكى خەلقلەر ، ئارقامدا ئاي چىقىشتىكى خەلقلەر ، تۆت تەرەپتىكى خەلقلەر ماڭا قوشۇلدى ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچلىرىنى ماڭا بەردى » .

ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقان پۈتۈكنىڭ ھەربىر سۆز ، جۈملىلىرىنى پۇختا ئويلاپ ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا يازماقتا ئىدى :

« تەگرى ياراتمىش ئەل بىلگە قاغانىم ئەل ئىچىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى » .

شۇ جۈملىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن قۇتلۇغ بىلگە تارقان قەلەمنى شىرەگە قويدى ۋە خىيالچان كۆزلىرى بىلەن بەلگىسىز بىر نۇقتىغا تىكىلىپ ئۇزاققىچە جىم ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تېخى يېقىندىلا بولۇپ ئۆتكەن جەڭ مەنزىرىلىرى سۈرەتلىنىپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى .

قايسى زامانلاردىن باشلانغان ئىدىكىن ، ئىشقىلىپ ، بۇ كەڭ يايلاقلار ۋە ئېگىز تاغلارنى ماكان قىلغان ھەر قايسى ئۇرۇقلار ، قەبىلىلەر ئوتلاق تالىشىپ ، ئۇستۇنلۇك تالىشىپ ، ئۆزئارا جېدەللىشىپ ، كىچىك كۆلەمدىكى جەڭلەر ۋە كەڭ دائىرىدىكى ئۇرۇشلاردىن خالىي بولالماي كەلدى . مانا ھازىرمۇ شۇنداق بولۇۋاتىدۇ . قايسىكى بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقسا ، باشقا ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر دەرھال ئۇنىڭغا ئۆكتە قوپىدۇ ، بىرلىششنى خالىمايدۇ ، بۆلۈنۈپ چىقىپ ئۆزىنىڭ كىچىك ئائىلىسىنى قۇرۇشقا تىرىشىدۇ . « يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس » دېگەن تەمسىلنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ ، لېكىن ئۆز ئەمەلىيىتىدە بۇنىڭغا ئەمەل قىلمايدۇ . « كۈچ ئۆملۈكتە » دېگەن ھەقىقەتنى ھەممە قەبىلىنىڭ دانىشمەنلىرى ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدۇ ، لېكىن يەنە « سەن ئۇ تاغلىق ، مەن بۇ تاغلىق » دەپ بىر ـ بىرىگە قىيا باقىدۇ .

« بۇنداق ئىناقسىزلىق گۇناھلىرى قايسى زامانلاردىن باشلانغان ؟ بۇنى بىلمەيمەن ، — دەپ ئويلىدى ئىدىگەن بىلگە تارقان ، — ئىشقىلىپ ، مەن ئۆزۈمنى بىلگەندىن تارتىپ مۇشۇنداق جېدەل ـ ماجىرالار بېسىقماي كېلىۋاتىدۇ . مانا ، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قاغانلىرى ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققانىدى ، باشقا ئۇرۇقلار چىدىماي قالدى . توققۇز ئوغۇز خەلقى خانلىقىنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىپ ، ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسەتكەنىدى ، باشقا قەبىلىلەر نوچىلىق تالىشىپ ، تىغ كۆتۈرۈپ چىقىشتى ، ھەتتا كۆك تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشلاردا بىز بىلەن بىرلەشكەن باسمىل ، قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشكەندە

بىزگە دۈشمەن بولدى . ئۇلارغا نېمە كەم ؟ ئۇلار يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۆز-لىرىنىڭ يايلاق ، تاغلىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ ئۆتىۋېرىدىغۇ . توققۇز ئوغۇزلار بىلەن باسمىل ، قارلۇق ، كۆك تۈركلەرنىڭ ئوخ-شىمايدىغان نەرى بار ؟ مۇشۇنداق ئىناقسىزلىقلارنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولار ؟ »

ئىدىگەن تارقان ئويلىغانسېرى ئىچى قايناپ ئولتۇرالماي قالدى . ئۇ شىرە يېنىدىن قوپۇپ ، چېدىر ئىچىدە ئۇياقتىن بۇياققا مېڭىپ كەتتى .

« بۇنداق ئارازچىلىق ، ئۆچمەنلىكلەر قاچان تۈگەيدۇ ؟ بۇنداق بولىۋەرسە ، ئاخىرقى ھېسابتا ھېچقانداق قەبىلە ، ھېچقانداق خەلقمۇ پاي-دىغا ئېرىشەلمەيدۇ . قاچانمۇ ئىنسانلار ئۆچمەنلىك ، دۈشمەنلىك ئۇرۇق-لىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىپ ، ئىناق ، ئىتتىپاق تۇرمۇشنىڭ قەدرىگە يېتىپ ، ھەقىقىي بەختلىك كۈنلەردە ياشايدىغان بولار ؟ »

ئىدىگەن بىلگە تارقان بۇ ئېغىر خىياللاردىن قۇتۇل-ماقچى بولغاندەك بېشىنى چايقاپ قويدى - دە ، قايتا شىرە يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى . پۈتۈكنى يېزىپ تاماملاش كېرەك . ئۇ قولىغا قە-لەمنى ئالدى .

« ئەمدى خانلىقىمىزنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ يازاي . ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تىكلىگەن بۇرۇنقى خانلىقلار-نىڭ تارىخىي بايانلىرىنى يېزىش كېرەك » .

شىرە ئۈستىگە يېيىلغان ئاق يىپەك رەختكە قارا سىياھ بىلەن يې-زىلىۋاتقان ھەرپ شەكىللىرى كەينى - كەينىدىن رەتلىك تىزىلىپ كۆ-پىيىۋەردى .

پۈتۈك يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن بىلگە تارقان چاپارمەننى چا-قىردى .

— تاشچى ۋە ئويمىچىلاردىن ئەڭ ئۇستىلىرىنى چاقىرىپ كەل ، — دېدى تارقان .

— باش ئۈستىگە ، بىلگە تارقان .

تاشچى بىلەن ئويمىچى كېلىپ ، تارقانغا تەزىم قىلدى .

— مەڭگۈ تاش ياساش كېرەك ، — دەپ ئەھۋالنى چۈشەندۈردى تارقان .

— خوپ ، — دېدى پېشقەدەم تاشچى ئۇستا ، — مەن ھەر خىل تاش پۈتۈكلەرنى كۆپ ياسىغان . تاش چوقۇش ھەم تاشنى سىلىقلاش ھۈنىرى مېنىڭ ئاتا كەسپىم .

— سىلىق تاش ئۈستىگە خەت چېكىشمۇ مېنىڭ ئاتا كەسپىم ، — دېدى ئويمىچى ئۇستا .

— ياخشى ، ئەمىسە دەرھال ئىشنى باشلاڭلار .

ئىش دەرھال باشلاندى ۋە بىر نەچچە كۈندىلا تاماملاندى .

تىنىق كۆك ئاسماندا ئالتۇن قۇياش ئۆزىنىڭ يارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈپ تۇراتتى . كۆكلەم پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ ، تاغ - داللار يېشىللىققا ئورالغان ، ياۋا گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىشقا باشلىغانىدى . چوڭ - كىچىك ۋە رەڭمۇرەڭ كېپىنەكلەر ۋە يىڭناغۇچ ، بوغۇنلار گۈل - گىياھلار ئۈستىدە ئويناشماقتا ئىدى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك خانىشى ئەل بىلگە قاتۇن ، خانزادىلەر ۋە ئۇلۇغ بۇيرۇقلار تۆت مىڭ نۆكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ياپيېشىل تۆپىلىككە چىقىپ كەلدى . ئاندىن قۇللار ۋە چاكارلار شامان ۋە باخشىلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن بىر توپ ئات ۋە قويلارنى شۇ تۆپىلىككە ھەيدەپ چىقىشتى . ھېلىقى مەڭگۈ تاش تۆپىلىكنىڭ ئەڭ ئېگىز جايىغا تىكلەپ قويۇلدى . ئۇنىڭ ئەتراپىغا گۈلخانلار يېقىلدى . ئات ۋە قويلار بوغۇزلاندى . شامان ۋە باخشىلار مەڭگۈ تاش ۋە گۈلخانلارنى ئايلىنىپ ، جىن قوغلاش ئۇسسۇللىرىنى ئويناشتى .

تەڭرى ياراتمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ۋە ئەل بىلگە قاتۇن شەرىپىگە بەرپا قىلىنغان مەڭگۈ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە شۇ يەردە قەد كۆتۈرۈپ ئەسىرلەر ، دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى .

ئارىدىن 1200 يىل ئۆتۈپ ، تارىخ چاقى ئايلىنىپ ، 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بۇ مەڭگۈ تاش دەۋرىمىزدىكى ئالىملار تەرىپىدىن شەرتلىك ھالدا « تېرخىن[1] مەڭگۈ تېشى » دەپ ئاتالدى .

① تېرخىن ــــ شۇ مەڭگۈ تاش ئورنىتىلغان جايغا يېقىن بولغان بىر دەريانىڭ نامى ، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە .

ئىككىنچى قىسىم

قۇتادمىش ، ئادارقىز ۋە ئايتولۇنىنىڭ قىسمىتى

بۆرە بايرىقى لەپىلدىمەكتە

بىرىنچى باب

ئۆتۈكەندە پەيدا بولغان قارا كۆلەڭگە

بۇ كەڭ دالا بىلەن ئۇدۇل جەنۇبقا ماڭسا، دۇنياغا مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يولدا ئېدىرلىق ۋە دۆڭلۈكلەر ناھايىتى كۆپ. ئەنە شۇنداق دۆڭلەرنىڭ بىرىگە يىگىرمىدىن ئارتۇق چەۋەنداز ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ چىقىپ كەلدى. ئۇلار يىراق جايلارغا قاتنايدىغان سودىگەرلەرگە ئوخشىمايتتى، چۈنكى بۇ كارۋان ئەمەس، بىر توپ ئاتلىقلار ئىدى. ئۇلار قاغاننىڭ ياكى باشقا بىرەر بەگنىڭ چېرىكلىرىمۇ ئەمەس، چۈنكى چەۋەندازلاردىن بىرەرسىمۇ ساۋۇت ياكى دۇبۇلغا كىيىشمىگەن، بەلكى ھەممىسى يۇڭى تېشىغا قىلىپ تىكىلگەن قوي تېرىسىدىن كېپىنەك تون يېپىنچاقلاشقانىدى. بۇنداق قېلىن كېپىنەك تونلار ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا بەك ئەسقاتىدۇ، كۈندۈزى چاپاننىڭ ئورنىدا، كېچىسى يوتقان ـ كۆرپىنىڭ ئورنىدا خىزمەت قىلىدۇ ياكى بوران، يامغۇردا قالغاندا پاناھلىنىدىغان يېپىنچا بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بۇ چەۋەندازلار دۆڭ ئۈستىدە ئاتلىرىنى توختىتىپ، جەنۇب تەرەپكە ئۇزاق تىكىلىپ قاراشتى.

— ئەنە، قاراڭلار، كېلىۋاتىدۇ! — دەپ تەقەززالىق بىلەن ۋارقىرىدى ياش بىر چەۋەنداز قولى بىلەن يىراقنى كۆرسىتىپ.

ئېيتقاندەك؟ ئۇپۇققا تاقاشقان دالانىڭ جەنۇبىي چېكىدە ئات ۋە تۆگىلەردىن تەركىب تاپقان كىچىكرەك بىر كارۋاننىڭ قارىسى كۆرۈندى. چەۋەندازلار خۇشال بولۇپ، ئۆزلىرىنى بېسىۋالالماي قالدى.

— مانا، مال ـ دۇنيا كەلدى! بايلىق كەلدى!

— ئەمدى باي بولىدىغان بولدۇق !
يالىڭاچلانغان قىلىچلار ئاپتاپتا يالتىراپ كەتتى . چەۋەندازلار ئە-
چىدىن قارا بۇرۇتلۇق ، چىرايى سۇرلۇك ۋە قامەتلىك بىر يىگىت ئېتىنى
دېۋىتىپ توپنىڭ ئالدىغا ئۆتتى ۋە بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بۇيرۇق
ئاھاڭىدا خىتاب قىلدى :
— توختاڭلار ، ئالدىرىماڭلار !
بۇيرۇق بەرگەن بۇ يىگىت مۇشۇ توپنىڭ ئاتامانى ئىكەنلىكى بىر
قاراشتىلا روشەن بىلىنىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ چىرايى ، ئۆزىنى تۇتۇشلىرى
ھەممىدىن مەغرۇر ئىدى . ئۇنىڭ مىنگەن ئالا ئېتىمۇ باشقا چەۋەندازلار-
نىڭ ئاتلىرىدىن قاۋۇل ھەم ئېسىل ئىدى . توپتىكى ھەممەيلەن ئۇنىڭ
بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلىپ ، ۋارقىراشلىرىنى توختاتتى ۋە قىلىچلىرىنى
قايتىدىن قىنلىرىغا سالدى .
— ماقۇل ، ئالدىرىمايلى . ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟
— بۇ كارۋاننى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىنىمىزغا ئىككى كۈن
بولدى . ئەمدى نېمە قىلىمىز ؟ تېز گەپ قىلمامسەن .
— تېزرەك بۇيرۇق بەرگىن ، ماسمادار ، — توپتىكى چەۋەندازلار
ھەر تەرەپتىن چۇقان سېلىشتى .
ماسمادار ئىسملىك ئاشۇ ياش ئاتامان بۇ تەرەپكە يېقىنلىشىپ
كېلىۋاتقان كارۋاندىن كۆزىنى ئۈزمەي ، ئۆزىگە يارىشىپ تۇرغان قارا
بۇرۇتىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن سىلاپ تولغاشتۇرۇپ قويدى .
— قانداق قىلىشنى ئويلاۋاتىمىز ، — دېدى چەتتە تۇرغان چە-
ۋەندازلاردىن بىرى ئاتامانغا قاراپ .
باشقا چەۋەندازلارمۇ « شۇنداق » دېگەن مەنىدە باشلىرىنى ئىر-
غىتىپ قويۇشتى . ئۇلار ئاتامان ماسمادارنىڭ بىرەر ئىشنى باشلاشتىن
بۇرۇن بۇرۇتىنى مۇشۇنداق سىلاپ قويىدىغان ئادىتىنى بىلەتتى .
— پەسكە قايتىپ چۈشەيلى ، — دېدى ماسمادار ، — كارۋان
يېقىن كەلگۈچە يوشۇرۇنۇپ تۇرايلى .
چەۋەندازلار بۇ دۆڭگە قانداق تېز چىققان بولسا يەنە شۇنداق

نېزلىكتە پەستكە چۈشۈپ كەتتى .

ھېلىقى كارۋان تۆگىلەرنىڭ سالماق قەدەم ئېلىشلىرى بىلەن ئاستا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى . ماسمادار ئۆزىنىڭ بويلۇق ئالا ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە ، ئالدى تەرەپتىكى قويۇق ئۆسكەن چاتقاللار ئىچىگە كىرىپ ، كارۋاننى كۆزەتكىلى تۇردى .

ـــ ئون تۆگە ، ئون چەۋەنداز ، ـــ دەپ ساندى ماسمادار .

كارۋان يېقىنلا كېلىپ قالدى . تۆگىلەردىكى ھەربىر تېڭىق ۋە ھەتتا چەۋەندازلارنىڭ پىژغىرىم ئاپتاپتا تەرلىشىپ كەتكەن ھارغىن چىرايلىرىمۇ بۇ يەردىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى . « چوڭ كارۋان ئەمەس ئىكەن ، ھۇجۇم قىلساق بولغۇدەك » دەپ ئويلىدى ماسمادار . ئەگەر بۇ قىرىق ـ ئەللىك چەۋەنداز قوغداپ ماڭىدىغان چوڭ كارۋان بولسا ، ئەلۋەتتە تەۋەككۇلچىلىك قىلىشقا بولمايتتى .

ماسمادار يۈگۈرۈپ قايتىپ كېلىپ ، ئالا ئېتىغا سەكرەپ مىندى ۋە « ئالغا ! » دېگەن بۇيرۇقنى ئىپادىلەپ ، ئوڭ قولىنى ئالدىغا قارىتىپ كەسكىن شىلتىدى . چەۋەندازلار دەرھال ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ، ئۆزلىرى يوشۇرۇنۇپ تۇرغان دۆڭنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقتى ـ دە ، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كارۋانغا ھۇجۇم قىلدى .

كارۋان ئەھلى ئۇلارنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى ۋە ئاتلىرىنى ئارقىغا بۇراپ قاچقىلى تۇردى . ماسمادارنىڭ چەۋەندازلىرى ھەش ـ پەش دېگۈچە ئۇلارنى قوغلاپ يەتتى . كارۋانچىلارنىڭ بەزىلىرى جان ئاچچىقىدا قارشىلىق كۆرسىتىپ باقتى ، بەزىلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، يەرگە باش ئۇرۇپ « بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز » دەپ يالۋۇرۇشتى .

ماسمادار بىر چەتتە داڭقېتىپ تۇرۇپ قالغان چار ساقاللىق سوغدى سودىگەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنى توختاتتى .

ـــ بۇ كارۋان سېنىڭمۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ .

ـــ شۇنداق ... مېنىڭ ، ـــ دېدى چىرايى تاتىرىپ كەتكەن سودىگەر .

ـــ جانغا تۇرامسەن ، مالغىمۇ ؟ ـــ يەنە سورىدى ماسمادار .

— مېنى ئۈلتۈرمىگىن ... مېلىمنى ئال .
ماسمادارنىڭ چەۋەندازلىرى ھەر ياقلارغا قېچىپ چېچىلىپ كەتـ-كـەن تۆگىلەرنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر يەرگە يىغىشتى ۋە خۇشاللىقىدىن ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ ، ئاتامانىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتتى .
ماسمادار سودىگەرنى مازاق قىلىپ كۈلدى .
— ماقۇل ئەمىسە ، خوجايىن ، — دېدى ئۇ ، — ساڭا جان كېـ-رەك ، ماڭا مال . بۇنچىلىك مالنى سەن يەنە تېپىۋالىسەن ، لېكىن بىزنىڭ تاغلىرىمىزدا بۇنداق ياخشى نەرسىلەرنى ئاسان تاپقىلى بولمايدۇ . گېـ-پىمدە تۇرۇپ سېنى ئۆلتۈرمىدىم . كېيىنكى قېتىمدا بۇ يەرلەرگە تېخىمۇ كۆپ ماللارنى ئەكەلگىن .
بۆلاڭچى چەۋەندازلار قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى .
— ئەمدى بۇ يەردىن كېتىڭلار ، — دەپ بۇيرۇق قىلدى ماسمادار سودىگەرگە .
سودىگەر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاتلىرىغا مىنىپ ، يەنە جەنۇب تە-رەپكە قايتىپ مېڭىشتى .
— ئۇلار نەگە بارىدۇ ؟ — دەپ سورىدى ماسمادارنىڭ قاراقچى-لىرىدىن بىرى .
— سوغدىلارنىڭ سودىگەرلىرى تابغاچلارنىڭ شەھەرلىرىدە تۇ-رىدۇ ئەمەسمۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى ئىككىنچى بىر قاراقچى .
ماسمادار ئۇلارنىڭ گېپىنى بۆلدى :
— ماڭايلى ، تۆگىلەرنى ھەيدەڭلار .
قاراقچىلار ئولجىغا چۈشكەن ئون تۆگىنى ھەيدەپ شىمال تە-رەپكە يول ئالدى .
شۇ مېڭىشتا يەتتە - سەككىز كۈن ئۆتكەندە ئۇلار تاغ سۇلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان چىمەنزار يايلاقتا كېلىپ قالدى . تەتۈر ئۆرۈل-گەن قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيگەن بىر ياشانغان يىلقىچى يىگىرمە - ئوتتۇزچە ئاتنى ئوتلاتقاچ ھەيدەپ كېلىۋاتاتتى . يوغان بىر قارا ئىت يىلقىچىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ ، ئويناقلاپ كېتىۋاتاتتى . نەچچە كۈندىن

بىرى ئادەمزات كۆرمەي كىلىۋاتقان قاراقچىلار بۇ كۆكۈللۈك مەنزىرىگە قاراپ توختاپ قىلىشتى.

— بۇ قىرىنىڭ ئاتلىرى ياخشىكەن، — دىدى قاراقچىلاردىن بىرى.

— شۇنداق، ياخشىكەن، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ماسمادار، — بۇ ئاتلارنى سوغدى سودىگەرلەرگە بەرسەك نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەرگە تىگىشكىلى بولىدۇ.

— توغرا، ياخشى گەپ! — قاراقچىلار خۇشال بولۇشۇپ كەتتى.

— قىنى ئەمىسە، بۇ ئاتلارمۇ بىزنىڭ بولدى. ھەيدەپ مىڭىڭلار! — دەپ بۇيرۇق بەردى ماسمادار.

قاراقچىلار قالايمىقان ۋارقىراشقان ھالدا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كىلىپ، يىلقىلارنى ئۆزلىرى ماڭىدىغان تەرەپكە ھەيدىگىلى تۇردى. يىلقىچى غەزەپكە كىلىپ:

— ھاي ئىنساپسىز قاراقچىلار، توختاش! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سىلىپ كەلدى.

ماسمادار ئۇنى قامچىسى بىلەن ئىككى - ئۈچنى ئۇرۇپ، يەرگە يىقىتىۋەتتى ھەمدە ئۆزىگە ئەگىشىپ كىلىۋاتقان ئىككى قاراقچىغا قاراپ ۋارقىرىدى:

— باغلاڭلار بۇ قىرىنى!

شۇ ئارىدا يىلقىچىنىڭ ھىلىقى قارا ئىتى قاتتىق قاۋاپ ئىتىلىپ كەلگەنىدى، ماسمادار ئۇنى ئۆتكۈر قىلىچى بىلەن بىرنى چىپىپ ئىككى پارچە قىلىۋەتتى. قاراقچىلار ئاتتىن چۈشۈپ، يىلقىچىنى قىل ئارقان بىلەن باغلاشتى.

— ئۇنى بۇنداقلا تاشلاپ كەتسەك بولمايدۇ، — دىدى قاراقچىلاردىن بىرى، — بۇ ئىشنى ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرى بىلىپ قالسا كەينىمىزگە چۈشۈپ قوغلايدۇ.

— بۇ گىپىڭمۇ توغرا، — دىدى ماسمادار، — ئەمىسە ئۇنى

دەرباغا تاشلىۋېتىڭلار .
قاراقچىلار چەمەرخاس تاغلىۋىلگەن بىلمچىسى سۆرەپ كىر-
لىپ ، شىددەتلىك ئىڭراۋاتقان كىچىك دەرباغا تاشلىۋېتىشتى .
قاراقچىلار بىگىدىن ئۇلجا ئېلىنغان بىلمىلارنى ۋە ئىلگىرىكى ئون
تۆگىنى ھەيدەپ ۋارقىرىشىپ ، كۆلۈشۈپ يولغا راۋان بولۇشتى .
بۇ قاراقچىلار ئۆز ئاتامانى نەگە باشلىسا ، شۇ يەرگە كېتىۋېرىش-
كە ، نىمىسى بۇيرۇسا ، شۇنى قىلىشقا كۆنۈپ كەتكەندى . نەگە بارىمىز ،
نېمە قىلىمىز دەپ سوراشمايتتى . بۇنداق بولۇشتا ئىرىنچى سەۋەب : ئۇلار
ماسمادارغا يېقىندىن ئەگەشسە پايدا كۆرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ؛ ئىك-
كىنچى سەۋەب ، ئۇلار بۇ قارام ۋە ئۆز سۆزلۈك ئاتاماندىن قورقاتتى .
ئەگەر كىمدە كىم ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇنمىسا ، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش
ماسمادار ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى . ئۆزگىنىڭمۇ ھەم ئۆز ئادەملى-
رىنىڭمۇ يۈرەكلىرىگە قورقۇنچ سېلىپ يۈرىدىغان بۇ قارام ۋە باشباشتاق
ئاتامان ئادەتتە ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى مەقسەت - مۇددىئالىرىنى ۋاقتى كەل-
مىگۈچە ئاشكارىلىمايتتى . قاراقچىلارمۇ بۇنىڭغا كۆنۈك ئىدى . ئۇلار ئۆز
ئىختىيارلىرىنى ئەنە شۇ قارا بۇرۇتلۇق ، قاپىقى يامان بولباشچىسىغا تاپ-
شۇرغانىدى . شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، ئۇلار بۇ قېتىم ماسمادارنىڭ
ئۆزلۈكىدىن سۆزلەپ كەتكىنىگە قاراپ ھەيرانلىق ھېس قىلىشتى .
ئۇلار نۇپتۇز دالادا قونالغۇغا توختىغانىدى . تۆگىلەر چۆكتۈرۈ-
لۈپ ، ئاتلارنىڭ ئالدى پۇتلىرىغا چۇشەك سېلىندى ، گۈلخان يېقىلدى .
كىگىز ۋە پالاسلار بىسلىپ ، ھەممىيلەن گۈلخان ئەتراپىدا ياتپاشلاشتى .
— بىز ئەمدى ئۆتۈكەن تاغلىرىغا بېرىپ ماكانلىشىمىز ، —
دېدى ماسمادار يالغۇزلاپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا قاراپ ئولتۇرۇپ .
قاراقچىلار ئۈن - تىن چىقارماستىن ئۇنىڭغا تىكىلىشتى . ئۇلار
ئاتامانىنىڭ داۋاملىق سۆزلىشىگە تەقەززا ئىدى . ئەتراپ شۇنداق جىمجىت
ئىدىكى ، ھەتتا ئاسماندىكى بېرىم ئاي ۋە توروق يۇلتۇزلارمۇ بەر بۇردە
نېمە ئىش ، نېمە گەپلەر بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە بەتە قانداق جىنايەتلەرنىڭ
بولىدىغانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ زارىقىپ تىڭشاۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— بىز ھەممىمىز بىراق چەت جايلاردىن نېرىلىپ مۇشۇ يەرلەر-گىچە كەلدۇق ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ماسمادار ، — ئۆتۈنۈكەن ئەنراپلىرىدىكى كىشىلەر بىزنى تونۇمايدۇ . ھەممىمىز ئالتۇن - كۈمۈش ، ناۋار - دۇردۇن ، ئات - تۆگە دېگەندەك مال - مۈلۈكلەرگە ئىگە بولدۇق . ئەمدى شۇ بايلىقىمىزنى دەسمايە قىلىپ كىگىز ئۆيلەردە تىنچ ياشايلى . مەن ئەمدى بايلار قانارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، تۈزۈكرەك بىرەر ئادەمنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ ، ئائىلە تۇرمۇشىدىن ھوزۇرلىناي دەيمەن .

— لېكىن بۇ بايلىقىمىزنى تۆگىسىپ بولغاندىن كېيىن قانداق قى-لىمىز ؟ — دەپ سورىدى بىر چوقۇر قاراقچى .

ئاتامان جاۋاب بەرمىدى . ئۇنىڭ ئوي يالقۇنلىرىغا ئىككىلگەن كۆزلىرىدە قاندافۇر ئىگىگە يەنكىلى بولمابدىغان بىر خىل ئىپادە ئەكس ئەتىپ تۇراتتى . ئۇ خىيال سۈرۈۋاتامدۇ ؟ مۈگدەپ قالدىمۇ ؟ بۇنى بى-لىپ بولمايتتى .

ئۇرۇن ساقىلى چىگىشلىشىپ كەتكەن كۆرۈمسىز بىر قاراقچى ھېلىقى چوقۇرنىڭ سوئالىغا جاۋاب قايتۇردى :

— ھەي نادان چوقۇر ، بايلىقىمىزنى تۈگىتىپ بولغاندىن كېيىن يەنە دالىلارنى كېزىپ ، كارۋانلارنىڭ ئىزىغا چۈشىمەمدۇق ، چەت - ياقا جايلاردىكى بىلىقلارغا بىگىش قىلمامدۇق . شۇمۇ سورايدىغان گەپمۇ ؟

باشقا قاراقچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى سۆزلىگىلى تۇردى :

— ھەي ئۇرادەرلەر ، چۆل - جەزىرىلەردە تىنەپ يۈرۈپ چار-چاپتۇق . ئەمدى بىرمۇ خەققە ئوخشاش كىگىز ئۆيلەرنى تىكىپ ، يىلقا بېقىپ قىمىز ئىچىپ ، راسا بىر ھوزۇرلىنىپ باقايلىچۇ !

— مېنىڭ ئابال كىشى بىلەن بىر ئۆيدە تۇرۇپ باققۇم بار . ھەممە ئىشلارنى بىر چەتنە قويۇپ تۇرۇپ بىر خوتۇن ئالاي دەيمەن .

— قىمىز ئىچىپ تويسەڭ ، خوتۇندىنمۇ زېرىكسەن . بەنىلا ئۆ-رىمىزنىڭ كەڭ دالالاردىكى ئەركىن ھاياتىمىز ياخشى .

— توغرا دەيسەن . بىر ئۆينىڭ قۇلى بولۇپ ياشاش ئەرىمەتنىڭ

ئىشى ئەمەس .

— ھەي ئائىنىلەر ، ئۇنداقمۇ دەيسىلەر ، بۇنداقمۇ دەيسىلەر ، لېكىن ھەر كىمنىڭ كۆڭلى باشقا . تال - سۆگەتلەر ئاپپاپنى خالايدۇ ، ئارچا - قارىغايلار قار - مۇزنى .

— ھەي بولدى ، ئۇخلايلى .

ئەنىسى ناڭ سەھەردە ئۇلار يەنە سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى . ئۆتۈكەن تاغلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قەدەممۇ قەدەم يېقىنلاشماقتا ئىدى .

× × ×

— قۇت بولسۇن ، ئىنەچۇك تاي .

— قۇت بولسۇن ، بوتاسۇن بۇقا .

ئىككى قەدىناس دوست قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

— كەل ، بوناسۇن بۇقا ، ئولتۇرغىن .

ئىككىيلەن چېدىر ئالدىدىكى قويۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر ئۈستىگە سېلىنغان نەگىلماتقا ئولتۇرۇشتى . ئۇلار خۇددى باش چاغلىرىدىكىگە ئوخشاشلا ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىشىپ تۇراتتى . بۇ قېتىم بوتاسۇن بۇقا ئىنەچۇك تاينى يوقلاپ كەلگەنىدى . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى قېرىشقا باشلىغانىدى . چاچلىرى شالاڭلاپ ، ساقال - بۇرۇتلىرىغا ئاق ئارىلاشقان ، كۆزلىرىنىڭ ئەتراپلىرىغا قورۇق چۈشكەن ۋە كۆزلىرىنىڭمۇ ئىلگىرىكىدەك شوخ چاقناشلىرى يوقالغانىدى . ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، ئىنەچۇك تاي بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ نەكرەك سەمرىپ كەتكەن ، بوناسۇن بۇقا ئەكسىچە ، ئورۇقلاپ ، چىرايى سۇلغۇن كۆرۈنەتتى .

— سالامەتلىكىم باخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ ، بۇرادەر ئىنەچۇك ناي . كۈندىن - كۈنگە ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتىمەن .

— قارا پاقلانىڭ گۆشىنى يەپ ، شورپىسىنى ئىچىپ بەرگىن ، بوناسۇن بۇقا . كەينەر ، قۇشقاچلارنىمۇ كاۋاپ قىلىپ بېگىن .

— يېدىم ، بۇرادەر ، ئاڭلىغىنىڭ ھەممىنى قىلىپ باقتىم . بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ قىيىسىمۇ ئىچىپ باقتىم ، كۆك قوچقارنىڭ بېرىسىگە يۆگىنىپ باقتىم ، ئېيىق ، غاز مايلىرىدا ئۆگىلىرىمنى مايلاپ باقتىم .

— شامالنى چاقىرىپ مەسلىھەتىنى ئالغىن ، قارا قوچقارنى بوغۇزلاپ قان ئاققۇزۇپ قۇربانلىق قىلغىن . باخشىلار پېرە ئويناپ ، جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلىسۇن .

— ئۇنىمۇ قىلدىم ، يەنە قىلاي دەۋاتىمەن .

ئىنەچۈك ناي چېدىر تەرەپكە بۇرۇلدى .

ئادارقىز يۈگۈرۈپ چىقىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سالدى .

— قۇت بولسۇن ، بوناسۇن ناغا .

— قۇت بولسۇن ، قىزىم .

ئادارقىز ئىككى ھېجىر ۋە ياغاچ چۆمۈچنى داستىخانغا قويدى ، ئاندىن قىمىز تولدۇرۇلغان كىچىكرەك بىر تورسۇقنى ئاتىسىنىڭ يېنىغا قويۇپ يەنە چېدىرغا كىرىپ كەتتى .

— بۇ يالغۇز بالام ئەقىللىق ، ئىنساپلىق قىز بولدى ، — دېدى ئىنەچۈك ناي ، — ئانىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۆيدىكى ھەممە ئىشنى قولىغا ئالدى . مېنىڭ ھالىمدىن ئوبدان خەۋەر ئالىدۇ .

بوناسۇن بۇقا چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى .

— قېرىپ قالغاندا بويتاقچىلىق ئادەمگە تەس كېلىدىكەن . مانا مەنمۇ ئىككى يىلدىن بۇيان يالغۇز ئۆتۈۋاتىمەنغۇ ، — دېدى ئۇ غەمكىنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ .

ئىنەچۈك ناي تورسۇقتىكى قىمىزنى ياغاچ چۆمۈچ بىلەن خېلى ئۇزاق چايقاتقاندىن كېيىن ئىككى ھېجىرغا تولدۇرۇپ قويدى . ئىككىيلەن قىمىزنى ئالدىرىماي ئوتلاشقا باشلىدى .

— باللىرىمىز چوڭ بولۇپ قالدى ، — دېدى بوناسۇن بۇقا ، — بىرىنىڭ قۇدامىشىمۇ باخشى يىگىت بولۇپ چىقتى .

— شۇنداق ، قۇدامىش ياخشى بالا بولدى ، — دېدى ئىنەچۈك نايمۇ ئەسنىقلىغان تەرزدە بېشىنى لىڭشىتىپ .

شۇ ئەسنادا تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق ئادەم كۆرۈن-
دى . بۇ ئادەم ئۇدۇل مۇشۇ بەرگە كەلمەكتە ئىدى . شۇنىڭ بىلەن
ئىككى بوۋاينىڭ سۆھبىتى ئۈزۈلۈپ قالدى . ئۇلار سۈكۈت ئىچىدە شۇ
يېگانە چەۋەندازغا كۆز تىكتى .

بۇ چەۋەنداز سۇرلۇك كۆرۈنىدىغان قارا بۇرۇتلۇق ياش كىشى
ئىدى . ئۇ قىمىز ئىچىشىپ ئولتۇرغان موبىسپىنلارنىڭ ئالدىغا كەلگەندە
بويلۇق ئالا ئېتىدىن چۈشۈپ سالام بەردى :

— قۇت بولسۇن ، ھۆرمەتلىك ئاغىلار .

— قۇت بولسۇن ، پالۋان يىگىت ، — دەپ جاۋاب قايتۇردى ئې-
نەچۇك تاي ، — قىنى ، ئولتۇر ، مېھمان بولغىن .

ياش چەۋەنداز چېدىرغا يېقىن جايدىكى مەخسۇس ئات باغلاش
ئۈچۈن بەرگە قېقىپ قويۇلغان ئۆمۈر قوزۇقا ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى باغلاپ
قويۇپ ، ئەگلىماتقا ئولتۇردى . ئۇچەيلەن ئىنچلىق - ئامانلىق سوراشتى .

— مېنىڭ ئىسمىم ماسمادار ، — دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ياش
چەۋەندار ، — بۇ يەرگە نىبخى ئىسسىدىلا كۆچۈپ كەلدىم ، تاغ ئىچىدە
تۇرۇۋاتىمەن .

ماسمادار ئاخىرقى سۆزلىرىنى قىلغاندا يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان
ئۆتۈكەن تاغلىرىنى قولى بىلەن كۆرسەتتى .

ئىنەچۇك تاي چېدىر تەرەپكە بۇرۇلۇپ توۋلىدى :

— ئادارقىز ، بەنە بىر چىنە بەرگىن ، مېھمان كەلدى .

ئادارقىز چېدىردىن چىقىپ ، ماسمادارغا ئېگىلىپ سالام بەردى ۋە
قولىدىكى ھېجىرنى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا قويدى . ماسمادار قىز قايتىپ چې-
دىرغا كىرىپ كەتكۈچە كەينىدىن زەن سېلىپ قاراپ قالدى . ئىنەچۇك تاي
قىمىز قۇيۇلغان ھېجىرنى قوش قوللاپ مېھمانغا سۇندى . ماسمادار
خۇددى باياۋاندا چاڭقاپ كەتكەن مۇساپىردەك قىمىزنى توختىماستىن
گۇپۇلدىتىپ ئىچىۋەتتى - دە ، ھېجىرنى ساھىبخانىغا قايتۇرۇپ بەردى .
ئىنەچۇك تاي ھېجىرغا يەنە قىمىز قۇيۇپ بەردى . ئۇ ئەدەپ يۈزىسىدىن
مېھماننىڭ نىگى - نەكتىسى سۈرۈشتۈرمەستىن ، ئۇنى قىمىز ئىچىشكە

زورلاشتى. قائىدە بويىچە ماسمادار بۇ ھەقتە ئۆزى سۆزلىدى.

— مەن بۇ يەرگە كۈنچىقىش تەرەپتىن كۆچۈپ كەلدىم، — دېدى ئۇ، — قىشلارغا تىنىق جايلاردىكى تاغلاردا ياشايتتۇق. بىر ياقتىن قىتانلار، يەنە بىر تاقىش تابغاچ ئېلىدە پاناھلىنىۋالغان كۆك تۈركلەر ھە دېسىلا باستۇرۇپ كېلىپ، تۇلاڭچىلىق قىلىپ بىزگە كۈن بەرمىدى. شۇنىڭ بىلەن كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن يايلاقنى تاشلاپ، ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ماكان تۇتتۇم. ئات – تۇلا يىلقا – چارۋام بار، ئوتتۇزدەك چاكار – قوروقچىلىرىم بار. ۋاقىتلار يەنە مېھمان بولۇپ بېرىڭلار. خىزمىتىڭلاردا بولىمەن.

— تەشەككۈر، قەدىرلىك مېھمان، — دېدى ئىنەچۈك ناي، — پۇرسەت بولسا، ئەلۋەتتە كۆرۈشۈپ تۇرىمىز.

— چوقۇم بېرىڭلار. سىلەرنى چىن كۆڭلۈمدىن تەكلىپ قىلىۋاتىمەن. ئۆي ئىچىدىكى ھەممىڭلار بېرىڭلار، بىزنىڭ ھوزۇرىمىزدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ كېلىڭلار.

— تەشەككۈر، قەدىرلىك مېھمان، تەشەككۈر.

ئۈچەيلەن ئالدىرىماي قىمىز ئىچىشكەچ پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. ماسمادار ئىككى موسىپىتا تۇيدۇرماستىن بىرنەچچە قېتىم چېدىر ئىشىكىگە مىختەك قادىلىپ قاراۋالدى.

بىر ئەسنادىن كېيىن چېدىر ئىچىدىن ئادارقىز چىقتى، قىز ئەمەس گويا كى تولۇن ئاي چىقتى. ماسمادارنىڭ ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەنلىكى بىكار ئەمەس ئىدى. ئادارقىز بويلىرىنىڭ يېرىمىغا كەلگۈدەك ئۇرۇنلۇقىنى بېغىرەڭ مەخمەل جاپان، ھال رەڭ تاۋار ئىشتان ۋە قونچىلىرىغا گۈل چېكىلگەن قىزغۇچ – سېرىق ئۆتۈك كېيگەنىدى. چاچلىرى ئۇششاق ئۆرۈلگەن بولۇپ، ئۇستىدىن جاققانغا ھال رەڭ تاۋار تاغلىق چىگىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئىككى مەڭزى خۇددى ئاشۇ ھال رەڭ تاۋاردەك سۈزۈك بولۇپ، قىسىق قىزىل لەۋلىرى ھەم سىرىپ قويغاندەك قانىق – كۆزلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇمايدەك پاك روخسارىنى تەشكىل قىلاتتى.

— ئاپا، مەن چاتقاللىقتا بىرىپ قارىفات تېرىپ كىلەي، — دىدى قىز ۋە قولىدىكى كىچىكرەك بۆز خالتىنى يېسىككىنە پۇلاڭلىتىپ قويدى.
— ماقۇل، قىزىم، بېرىپ ئويناپ كەلگىن، — دىدى ئىنەچۈك ناي.
ئادارقىز بىنىك قەدەملەر بىلەن ئىتتىك — ئىتتىك مېڭىپ يىراقلاشتى. ماسمادار قىزنىڭ تال چىۋىقتەك ئەۋرىشىم بەدىنىنىڭ ھەربىر چامدىغاندىكى ھەرىكەتلىنىشلىرىگە بوشۇرۇن ھەۋەس ۋە يەنە مۇرەككەپ ھېسسىياتلار ئارىلاشقان نەزىرى بىلەن قاراپ ئولتۇردى. ئىككى مويسىپىت ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى بۇ خىل غەيرىي ئالامەتلەرنى سەزمىگەن ھالدا ئۆزلىرىنىڭ گەپلىرىنى قىلىشىپ ئولتۇراتتى. ئادارقىزنىڭ ببغىر رەڭ ۋە ھال رەڭ تاۋارلارغا پۈركەنگەن زىلۋا بويى ئانچە يىراق بولمىغان بەردىكى بېشىل دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ غايىب بولدى.
«ئۇنىڭ قارىقات تەرگىلى بارىمەن دېگىنى يالغان، — دەپ ئويلىدى ماسمادار، — قارىقات تەرگىلى بارسا ئۇنداق ئىسىل كىيىملەرنى كىيىپ، ياسىنىپ بارامتى».
شۇ ناپنا ئىككى موبسىپىتنىڭ ئۆزئارا نېرى — بېرىدىن قىلىشىۋاتقان پاراڭلىرى بۇ باش قارافچىنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. ئۇ جاپىرحەم ئولتۇرالماي قالدى ۋە ئالدىدىكى قىمىز تولدۇرۇلغان ھىجىرىنى ئېلىپ بىر كۆتۈرۈۋىشتىلا نوختاتماي ئىچىۋەتتى — دە، ئورنىدىن تۇردى.
— قىزغىن كۈتۈۋالغىنىڭىزغا رەھمەت، مۆھتەرەم ساھىجانا، — دېدى ئۇ ئىنەچۈك نايغا ئېگىلىپ، — مېنىڭ يەنە قىلىدىغان ئىشلىرىم بار. مەن خوشلىشاي. ئامان بولۇڭلار.
— بول بولسۇن، قەدىرلىك مېھمان. ۋاقتىڭ يەنسە يەنە كېلىپ تۇرغىن.
ماسمادار ھەر دائىمقىدەك مەغرۇر قەدەملەر بىلەن كېلىپ ئېتىنىڭ چۇلۇۋۇرىنى بەشنى ۋە بىر سەكرەپلا ئېگەرگە ئەپچىللىك بىلەن مىنىۋالدى. بويلۇق ئالا ئات شۇ ھامان ئىرغىپ قورغالدى — دە، بۇياقلىرى

ئاسىدىن يۇمشاق قارا بۇپراقنى چاچرىتىپ چىپىپ كەتتى . ماسمادار بابا ئادارقىز كەتكەن دۆڭ بەرەبكە ماڭمىدى ، بەلكى شۇ دۆڭنى ياىداپ ئۆتۈپ ، ئىنىسنىڭ بىشنى سىرىدىكى ئىدىرلىقا بۇرىدى . ئۇ ئارقىنا قابرىلىپ قارىدى . ئىنەچۇك باى سىلەن بوباسۇن بۇقا بىخىچە ئۆز جايلىرىدا ئولتۇرانتى . ماسمادار ئىنىنى چاپۇرغىسچە ئىدىرلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە شۇنىڭدىن كىيىن ئىسىنىڭ بىشنى ئادار قىر كەتكەن نەرەپكە بۇرىدى .

« ئۇ قارىقاب بەرمەيدۇ ، — دىدى قاراقچى ئۆز ئىچىدە ، — باى ، ئۇ چوقۇم بىر ئەر كىشى بىلەن كۆرۈشكىلى كەتتى » .

ماسمادار ئەمدى ئىنىنىڭ سىرگىسىنى تارتىپ ، ئىھنىباب بىلەن ئەترابىنى كۆزىتىپ ئاسنا ماڭدى . « ئۇ ئەبە ئاۋۇ دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتكەن » . شۇ دۆڭگە بىغىن جايلاردا چىرمىشىپ ئۆسۈپ كەتكەن چاتقاللار كۆرۈبەتتى .

« بۇ بەردە راستىنلا قارىقاب چاتقاللىرى بار ئىكەن ، — دەپ بەنە ئويلىدى ماسمادار ، — ئۇ راستىنلا قارىقاب ئۇرۇۋاتامدۇ يا ؟ نىمە بولسمۇ ئىھتىيات قىلىش كېرەك » .

ئۇ ئىسىنىڭ چۇلۋۇرىنى چەتىكى بىر قارىقاب شىخىغا باغلاپ قويۇپ ، ئۆزى ئۇياق - بۇياققا قارىغاچ چاتقاللىققا ئىچكىرىلەپ كىردى . ماسمادار كۆپ ئىرلەپ ئاۋارە بولمىدى . سۆزلىشىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ ئاۋازى ئاڭلانىدى . « ئويلىغىسمىدەك چىقتى ، — دىدى قاراقچى ئۆز ئىچىدە ، — بىر ئەر ، بىر ئاياللىڭ ئاۋازى ! » ئۇ ئەمدى چاتقاللار ئارىسىدا چوك - چوك چامداپ شۇ ئاۋاز چىققان بەرگە كەلدى . ئادارقىز ياش بىر يىگىت بىلەن يىغىن نۇرۇپ سۆرلەشمەكتە ئىدى . ئۇلار ئۇشتۇمتۇت ئاسمانىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ قالغان ماسمادارنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى . كىيىن ئادارقىز ئۆرىنى ئوڭشۇۋىلىپ ، ھەيران بولغان ھالدا سورىدى :

— ھە ، ھۆرمەتلىك مىھمان ، بۇ بەردە نىمە قىلىپ بۇرىسىز ؟ سىزگە نىمە كېرەك ؟

ماسمادار باشتا قىزغا ، ئاندىن ئۆيىنىڭ يېنىدا تۇرغان ياش يىگىتكە تىكىلىپ قارىدى .

— بۇ نېمە قىلغىنىڭلار ، ئاپىمىز ؟ — دېدى ئۇ بەنە قىلغان ئاھاڭدا ، — ئاتىڭىزغا مۇشۇنداق يالغان گەپ قىلىسىڭلار بولامدۇ ؟ ئانىڭىزغا قارىغاندا تېرىشىپ بېرىدىغان ھەمراھىم بار دېمىگەنىدىڭىز .

ياش يىگىت ئەجەبلەنگەن ھالدا سوئال نەزىرى بىلەن ئادارقىزغا قارىدى .

— بۇ كىشى كىم بولىدۇ ؟

— بىرىنىڭ ئۆيىگە كەلگەن مېھمان ، — دەپ چۈشەندۈردى ئادارقىز ۋە ماسمادارغا قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ، — بۇ مېنىڭ دوستۇم ... سۆيگىنىم قۇتادمىش . سىزنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ ، ھۆرمەتلىك مېھمان ، ئاتام بۇ ئىشنى بىلىدۇ . ئاپا سىز بىلەن قىممىز ئىچىشىپ تونۇشقان بولسىڭىز ئاتام ماڭا مۇشۇ قۇتادمىشنىڭ ئاتىسى بولىدۇ .

— ئادارقىز توغرا ئېيتتى ، — دېدى قۇتادمىش ماسمادارغا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ قاراپ ، — ئەمەلىيەتتە ئاتامنىڭ مېھمىنى ئىكەنسىز . سىزنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ ، سىز بىلىشىدا يوق قىلىمىز .

ماسمادار زۇۋان سۈرمىدى . ئۇ گويا بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ئۇ-ھۇقۇپ كەتكەندەك بولدى ۋە باشقا ئادارقىزغا ، ئاندىن قۇتادمىشقا تىكىلىپ ـ قادىلىپ قارىدى . شۇ ياپنا ئۆينىڭ چىراي ـ تۇرقىدىن مېھمانلارغا خاس تۇزۇۋ ۋە دوستانىلىك ئالامەتلىرى زىنھار كۆرۈنمەيتتى . ئەكسىچە ، ئۆينىڭ ئوڭ قولى ئېغىنبارسىر تۇردە كەڭ ناسما كەمەرگە ئېسىلغان خەنجەرنىڭ دەستىسىنى سىقىملاپ تۇتتى . قۇتادمىش بىلەن ئادارقىز ئۆينىڭغا قاراپ نېمىشقا ئەجەبلەندى ۋە نېمە دېيىشىنى ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى .

ماسمادار كەيىنگە كەسكىن بۇرۇلدى ـ دە ، چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ يىراقلاشتى . بىردەمدىن كېيىن ئۆينىڭ بىر جىبىپ كىيشۋاتقان ئېتىنىڭ تۇياق تىۋىشلىرى ئاڭلاندى .

— ئۆينىڭغا نېمە بولدى ؟ — خۇشەنمەسلىك سورىدى

قۇتادمىش .

— ۋاي ئاكەى ، — دېدى ئادارفىر لەۋلىرىنى ئۈمچەيتىپ ، — ئەجەب ئەلىتە خۇيى بار ئادەمكەنغۇ ! بولدى ، ئۇنى قويغىنا ، ئۆرىمىرىنىڭ گېپىمىزگە كىلەيلى ، بابا بىمە دەۋاتقانىدىڭ ؟

قۇتادمىش قىزنىڭ قوللىرىنى مەھكەم قىسىپ تۇتتى ، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە سۆيگۈ نەشالىقى بىلەن تويماي ، قانماي تىكىلىپ قارىدى . يىگىتنىڭ شۇ تاپتىكى پەقەت ئاشىقلاردىلا بولىدىغان مەجنۇن سۆيەت كۆرۈنۈشىدىن قىزنىڭ ئاشۇ بۇلاقتەك ئوقچۇپ تۇرغان يوغان كۆزلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كىرىپ ، ئۆزىنىڭ شوخ سوقۇپ تۇرغان بالقۇلۇق يۈرىكىنى ئۇنىڭ يۈرىكىگە قوشۇۋەتكۈسى باردەك تۇيۇلاتتى . ئادارفىرمۇ ئۇنىچىقماستىن ، سۆيگۈ ھارارىتىنىڭ لەززىتىگە بېرىلىپ ، سۆيگەن يىگىتىگە تۇرلۇق كۆزلىرىنى تىكتى .

قۇتادمىش توي - تەستى راسا كىلىشكەن بەرنا يىگىت بولۇپ ئۆسكەنىدى . ئۇ قارا قاشلىق ، قاڭشارلىق ، تۇرۇۇنى تىكى ئۆسكەن ماتىسىدەك خەت تارتقان ، ئۆتكۈر كۆزلىرىگە مۇھەببەتنىڭ ئىللىقلىقى گوياكى باھارنىڭ تەپسىنى قوشقان ، مۇرىلىرى كەڭ ، كۆكرىكى كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولۇپ ، ئادارقىزنىڭ تەزىرىدە تەئەنى بەخت ئاتا قىلغۇچى تورۇقلۇق ئىلاھى بولۇپ قالغانىدى .

— ئاھ قۇتادمىش ...

— ئادارفىر ...

پىچىرلاشلار ، ئوتلۇق تىنىقلار ...

— قاچان تولغا چىقماقچى بولۇۋاتىسەن ؟ — ئادارفىر گوياكى باھارنىڭ تاشقى سۇلىرىدەك ئۆركەشلەپ تۇرغان ھىسسىياتىنى بېسىۋېلىپ سورىدى .

قۇتادمىشمۇ مىسلىسىز راھەت - ھاراغەتلىك روھىي دۇنيادىن مەۋجۇدىيەت دۇنياسىغا يەنە قايتىپ كەلدى .

— مۇشۇ بىر نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە ماڭىمەن ، — دېدى ئۇ .

— شۇ سەپەرگە چىقمىساڭ رادى بولماسمۇ ؟ — ئادارفىر بەنە

سورىدى .

ـــ ىولـماىـدۇ ، ئادارقىر . قۇرۇق قول ىـىلەن نوى قىلعىلى ىول-
مايدۇ ـ ده . جاڭئەن ىارارلىرىدا ئازراق سودا قىلىپ ، نوبلۇقفا بەىكۈدەك
مال ىېپىپ كېلىشىم كىرەك .

ئادارقىز ئۇلۇغ ـ كىچىك نىسدى .

ـــ ئەسلى ئۇنچىلىك قىلىپ كەتمىسەڭمۇ بولاتتى . شۇ ئانامنىڭ
گېپى ىىلەن مۇشۇنداق بولۇۋاتىدۇ ـ ده ...

قۇيادمىشمۇ بېسىككىنە ىىر ىىنۇالدى .

ـــ ئاتاڭنى رازى قىلمىساق بولمايدۇ ، ئادارقىز . قۇرۇق قول بىـ
لەن سىبى سوراشقا بىزنىڭمۇ كۆڭلىمىز ئۇنىمايدۇ .

ئۇلار ئىككىسى بەبە ئۇزاق مۇڭداشتى . ئىككىيلەن ىىرلىكتە چاڭ-
قالىىڭ ىىكەيلىك شاخلىرىدىن قارىغاپ ئۆزۈپ ، ئادارقىزىىڭ قولىدىكى
ھىلىقى كىچىككىنە يۆر خالتىغا سېلىشتى .

ئىككىنچى باب

ئوغۇل بالا سەپەردە چېنىقىشى كېرەك

مىلادىيە 754 ـ يىلى باھار.

يوپاسۇن بۇغا ئوغلى قۇيادمىشنى ئۆز يېنىغا چاقىردى. قۇيادمىش بىر يېنىغا ئوقيا سېلىنغان سادىقى ئاسقان ھالدا ئاتنىڭ چۇشنى ۋە ئې-گەرنىڭ ئارقىسىغا ئارتىلغان جانسىز كىيىكنى كۆتۈرۈپ ئېلىپ، كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا تاشلىدى. ئۇ تېخى تاڭ يورۇماستا تاغقا چىقىپ كېتىپ، مۇشۇ كىيىكنى ئوۋلاپ كەلگەنىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كىرىشتىن بۇ-رۇن قانچىلىك ۋاقىت بولدىكىن دېگەندەك قىلىپ شەرق تەرەپكە قاراپ قويدى. قۇياش ئېدىرلار ئۈستىدىن ئەمدىلا ئۆرلەپ چىققان بولۇپ، گۈل ـ گىياھلار ياپراقلىرىدىكى شەبنەملەر تېخى قۇرۇمىغانىدى.

قۇيادمىش كىگىز ئۆيگە كىرگەندە ئاتىسى يوپاسۇن بۇغا قات ـ قات سېلىنغان كالا ۋە قوي تېرىلىرىنىڭ ئۈستىدە جەينىكى بىلەن يوغان تەكىيەگە تايانغان ھالدا قىيسىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇ يالاڭباش بولۇپ، ئا-قارغان ئۇزۇن چاچلىرى پاخىيىپ ۋە قالايمىقان چېچىلىپ تۇراتتى. ئوڭ يەڭسىدىن يىرتىلىشىدىغان، كونىراپ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن تاۋار چاپىنىنىڭ ياقىسى ئېچىۋېتىلگەن، چىرايى سۇلغۇن كۆرۈنەتتى.

— كەل، ئولتۇرغىن، قۇيادمىش، — دېدى ئۇ خىرقىرىغان بوش ئاۋازدا.

قۇيادمىش يېقىن كېلىپ، كىگىزگە يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

— كىيىك ئوۋلاپ كەلدىم، — دېدى ئۇ ئاتىسىغا قاراپ، — ھازىرلا سويۇپ كاۋاپ قىلاي. كىيىك گۆشى سىزگە پايدا قىلىدۇ.

— نوحناپ نۇر ، — دىدى نوناسۇن بۇقا ، — ئاۋۋال گېپىمگە قۇلاق سال . سوغدى سودىگەرلىرىدىن نىر نونۇشۇم بار . ئۇ سىنى ئۆز كارۋىنىغا قوشۇۋېلىشقا ماقۇل بولدى . شۇڭا ، تەييارلىقىڭنى پۇتتۈ- رۈۋال .

— لېكىن ئانا ، سىز ...

— بولدى ، ئارتۇق گەپ قىلما ، شۇلار بىلەن بولغا چىقىسەن . تەييارلاپ قويغان ئات ۋە ئېگەر - جابدۇقلارنى چاكئەنگە ئاپىرىپ سې- نىپ ، ئوندابراق بىپەك رەختلەردىن ئېلىپ كەلگىن . كۆزۈمنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا ئىسەچۈك تايغا توپلۇق تاپشۇرۇپ ، ئادارقىز بىلەن ئىككىڭلارنىڭ نويۇڭلارنى قىلىۋېتەي .

— ئانا ، بىزدە ئاران ئون ئات بار . بۇنىڭغا قانچىلىك مال تې- گىشكىلى بولار ؟

— قانچىلىك بولسىمۇ ئېلىپ كەلگىن . سەن قايتىپ كەلگۈچە مەن بۇ بەردىكى هارۋىلىرىمىزنى بەنە بىر نەچچە ئاتقا نېگىشىپ قويى- مەن . ئەمدى هارۋىلارنىڭ بىزگە كېرىكى يوق . سەن هارونكەشلىك قىلىشنى خالىمايدىكەنسەن .

— كۆپرەك مېلىمىز ، دەسمايىمىز بولسا ، ئاشۇ سوغدىلاردەك سودىگەر بولسام دېيمەن ، ئاتا .

— ئۇمۇ بولۇپ قالار ، ئوغلۇم . سەن باشتا چاكئەنگە بىر بېرىپ كۆرۈپ كەلگىن . « كۆپنى كۆرگەن كۆپنى بىلەر » دېگەن گەپ بار . ئوغۇل بالا سەپەردە چېنىقىشى كېرەك .

— ماقۇل ئەمىسە ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلاي .

نوناسۇن بۇقا ئوغلى بىلەن پاراڭلىشىپ ، كۆرۈنەرلىك نېنىكلە- شىپ قالدى . ئۇ ئەمدى نەكىسگە ناتانماسىنى ، چارا قۇرۇپ نىك ئول- تۇردى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ناشقىچە نىرخىل جانلىنىش ئىپادىسى كۆ- رۈندى .

— ماڭغا قارا ، قۇنادىمىش ، — دېدى ئۇ روهلانغان نەلەپ- پۇزدا ، — مەن ئىلگىرى شەهەر قۇرۇش توغرىسىدا كۆپ ئويلانغان .

كۆك بۆركلەر دەۋرىدە مەن بۇ ئويلىرىمنى ئۇزمش قاعاىعا ئىبنقانىدىم. ئۇ مىنى ىنللاپ ۋوعلاپ چىعاردى. كىبىن ئۇيعۇر خانلىقى ىىكلەىگەندە كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئالدىغا كىرىپمۇ بەنە شۇ ئارزۇيۇمنى ئىبىنىم. ئۇ مىنى ۋورقۇىمغان بولىسمۇ، بۇ ھەقتىكى گەپلىرىمنى ئاڭلاشنى خالىمىدى. ئەل - يۇرت ئىچىدە بەزىلەر مىنى ماراق قىلىشتى، بەزىلەر بولسا «ئانا - ىوۋىلىرىمىز قىلىپ باقمىعان ئىشلارنى قىلىمەن دەۋاتىسەن، ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى بۇزماقچى بولدۇڭ» دىيىشىپ مىنى ئەيىبلەشتى، ھەتتا بەزىلەر مىنى «خائىن، مۇناپىق» دەپ دۈشمەنلىك كۆزىدە قارايدىغان بولۇپ كەتتى. ياكى ھارىرعىچە شۇ سەۋەبىن بىرمۇنچە كىشىلەر مىنى ئۆچ كۆرىدۇ.

— مەنىڭغۇ شەھەرلەرنى كۆرۈپ باقمىغان، — دىدى قۇنادمىش، — شۇىداقتىمۇ، سىپىل سوقۇپ، مۇستەھكەم ئۆيلەرنى سالسا، بۇنىڭ ىىمە يامىنى بار دەپ ئويلايمەن.

بويانسۇن بۇقا ئىخىمۇ جانلىنىپ، خۇددى بىرسى ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلىشىۋاتقاندەك قىزىپ كەتتى.

— يۇرۇنقىلار قىلىپ باقمىغان ئىشلارنى قىلىشقا بولمايدۇ دىگەن گەپلەرگە مەن قايىل بولمايمەن، لېكىن كۆڭلۈمدىكى شۇ ئىشلارنى قىلالمىدىم. بۇنىڭدىن كىيىنمۇ قىلالمايدىغان ئوخشايمەن. قېرىدىم. كۈچ - ماعدۇرۇم يىلدىن - يىلعا خوراپ كېتىۋاتىدۇ. ئوعلۇم قۇنادمىش، مىنىڭ بۇ ئارزۇيۇم يادىڭدا بولسۇن. چاڭئەنگە بارساڭ شەھەرنىڭ نەقەدەر ياخشى بولىدىعانلىقىنى كۆرىسەن. ئىمكانىيەت بولسا، سېپىل سوقۇپ، خىش - كېسەكلەردە ئۆي سېلىش ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋالغىن. بىزنىڭ ئادەملىرىمىزمۇ ئازادە كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرسا قانداق ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرسە خاھىللىقىنى تاشلاپ، بىزنىڭ تەشەببۇسلىرىمىزغا قوشۇلىدۇ.

قۇنادمىش بېشىنى لىڭشىتتى.

— ئىسىمىسكىردەك قىلىمەن، ئاتا.

— ھە بولدى. ئەمدى بولغا تەييارلىق قىلغىن، بالام.

قۇبادمىش ئانىسىنىڭ بېشىدىن چىقىپ ئىسىعا مىندى ـ دە ، ئانچە سىراق بولمىعان قارىغابىلىق ناغدىن ئۆتۈپ ئىسەچۇك نايىلىڭ كىگىر ئۆيى حابلاشقان ئوبلافقا باردى ۋە سۇرمىدىن فۇرب باساپ ، ناۋاق ۋە بەگىند-لەرگە بىزىۋانقان ئادارفىرى فول ئىشارىتى بىلەن چاقىردى .

ئۇلار ئىككىسى باغ گۈللىرى قاپلاپ كەتكەن خىلۋەت بىر حاب-دىكى دۆڭىلىك نۇۋىدە ئولتۇرۇپ سۆزلەشتى . قۇبادمىش ئەنە سەھەردە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، سۆيۈملۈك قىز بىلەن خوشلاشتى . ئادارفىز ئۇنىڭغا تەلمۈرۈپ قاراپ ، يالۋۇرعان سىباقتا مۇراجىئەب قىلدى :

— ئەسلى شۇ بەرگە بارمىساڭمۇ بولاتتى ، قۇنادمىش . بارساڭمۇ كېچىكمەي قايتىپ كەلگىن ... بىز قايتىپ كەلگىن ، تېز ...

— ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمەن ، ئادارفىز . ئىشلىرىمنى تۈگىتىپلا دەرھال قايتىمەن . بىر قايتىپ كېلىشكە سەندىن بەكرەك ئالدىرابمەن .

ئاخىرقى سۆزلەرنى قۇنادمىش كۈلۈپ تۇرۇپ ئېيتتى ، لېكىن ئادارفىز كۈلمىدى . ئۇ بەكلا پەرىشان ئىدى .

— سىنىڭ كېتىدىعانلىقىڭنى ئوبلىسامىلا كۆڭلۈم بۇزۇلىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — ئاخشام كېچىچە قارا بېسىپ ئۇخلىيالمىدىم ، بۈگۈن ئەتە-گەندىن بېرى قاپىقىم تارتىۋاتىدۇ .

— ھېچقىسى يوق ، ئادارفىز ، حاتىرجەم بول ، كۆڭلۈڭنى توق تۇت . مەن قايتىپ كەلگەندە ئىككىمىز بەنە خۇشال ـ خۇرام كۆرۈشى-مىز . ھېچنېمە بولمايدۇ . سوعدى سودىگەرلىرى ھەمىشە ئۇزۇن سەپەر-لەردە كۈن ئۆتكۈزىدىغۇ . مەنمۇ شۇلاردەك سودىگەر بولاي دەيمەن . كېيىن ئىككىمىزنىڭ كۈنىمىز باياشاتچىلىقتا ئۆتىدۇ . مېنىڭ ئانامىۇ ئۆ-مۈرىدە ھارۋىكەشلىك قىلىپ بارمىغان يېرى قالمىدى ، ھېچنېمە بولمى-دىغۇ .

ئۇلار شۇ بەرىقىدە ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي سۆزلىشىپ ئولتۇ-رۇپ ، ئۈچىنچى بىر ئادەمنىڭ ئۆزلىرىنى حۇپىيانە كۆزىتىپ تۇرعانلىقىنى سەزمىدى . بۇ ئۈچىنچى ئادەم حىلى بۇرۇنلا قۇبادمىشنىڭ كەينىدىن مارلاپ كەلگەنىدى . ئۇ ئىنىنى ئېيدىرلىقىكى بىر چاتقاللىقتا بوشۇرۇپ

قويۇپ ، ئۆزى يىگىت بىلەن قىز ئولتۇرغان بەردىكى دۆڭنىڭ كەينىگە ئوغرىلىقچە كېلىپ مۆكۈۋېلىۋالغانىدى . ئۇ قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ تىڭشاپ ياتقان بولسىمۇ ، فۇنادمىش بىلەن ئادارقىزنىڭ تۇتۇق ئاۋازىنىلا ئاڭلىيالىدى ، ئەمما ئۇلارنىڭ زادى نېمە دېيىشىۋاتقانلىقىنى پەرق ئېتەلمىدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى بەھايىكى بۆكەنگە ئېتىلماقچى بولۇپ تۇرغان قاپلاننىڭ كۆزلىرىدەك دەھشەتلىك چاقناپ كەتتى ، ئۇنىڭ قولى كەڭ ياسىما كەمىرىگە ئېسىلغان پولات خەنجەرنى چىڭ سىقىملاپ غىلاپتىن سۇغۇرۇپ ئالدى . ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى . لېكىن ئۇ بىردەمدىن كېيىن پەسكويىغا چۈشۈپ ، خەنجەرنى غىلاپقا سالدى .

شۇ ئەسنادا فۇنادمىش بىلەن ئادارقىز ئولتۇرغان يېرىدىن تۇرۇشتى . ھېلىقى ئۈچىنچى ئادەم « ئۇلار ئەمدى نېمە قىلدىكىن ؟ » دېگەندەك قىلىپ تېخىمۇ جىددىيلەشتى ۋە ئىختىيارسىز تۈردە بويىنى سوزۇپ قارىدى . يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىگە بېقىشتى ، قۇچاقلاشتى . ئاندىن فۇنادمىش ئېتىغا مىنىپ تاغ تەرەپكە يول ئالدى . ئادارقىز ئۆز ئۆيىگە قايتتى . ھېلىقى ئۈچىنچى ئادەممۇ يۈگۈرۈپ بېرىپ ئېتىغا مىندى - دە ، فۇنادمىشنىڭ كەينىگە چۈشتى .

فۇنادمىش ئېتىنى يورغىلىتىپ ئىدىرلار ئارىسىدىن ئۆتتى ۋە ئۆز ئۆيى بىلەن ئادارقىزنىڭ ئۆيىنى ئايرىپ تۇرغان قارىغايلىق تاغنىڭ باغرىغا يېقىنلاشتى . تۇساتتىن ئۇ ئارقىدىن كېلىۋاتقان ئاتنىڭ تۇياق تىۋىشلىرىنى ئاڭلاپ كەينىگە بۇرۇلدى .

— ھە ، بۇ سىز ئىكەنسىزغۇ ، — دېدى فۇنادمىش دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ۋە ئېتىنى توختاتتى .

ھېلىقى ئۈچىنچى ئادەممۇ يېقىن كېلىپ توختىدى .

— قۇت بولسۇن ، — فۇنادمىش بېشىنى ئېگىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى .

ھېلىقى ئادەم سالامغا سالام قايتۇرۇشنىڭ ئورنىغا سوغۇق كۈلۈپ قويدى ۋە :

— مېنى تونۇدۇڭمۇ ؟ — دەپ سورىدى .

قۇتادمىش ئەجەبلەنگەن ۋە ئوڭايسىزلانغان ھالدا ئۇنىڭغا قاراپ قالدى. قارا بۇرۇتلۇق، قارا كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان بۇ ئادەمنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق دوستانە كەيپىيات كۆرۈنمەيتتى. قۇتادمىش كىشىلەرنىڭ بۇنداق مۇئامىلىسىنى كۆرۈشكە ئادەتلەنمىگەنىدى. بۇ كەڭرى يايلاقلاردا، ئېگىز تاغلاردا مال بېقىپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان، بوش ۋاقىتلىرىدا ئوقيا ئېتىپ ئوۋچىلىق قىلىدىغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەر يول ئۈستىدە ئۇچرىشىپ قالسا ئۆزئارا قىزغىن، دوستانە مۇئامىلىدە بولىدۇ، بىرەر ئادەمنىڭ قىيىنچىلىقىنى كۆرسە تونۇيدىغان - تونۇمايدىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىدۇ، ھارغان - ئاچقان يولۇچىلار كېلىپ قالسا ئۆيىگە باشلاپ، نېمىسى بولسا شۇنىڭ بىلەن مېھمان قىلىدۇ، خۇشال بولسىمۇ، خاپا بولسىمۇ ئىچىدىكىنى يوشۇرماي تۈز كۆڭۈللۈك بىلەن دەۋىرىدۇ. قۇتادمىش ئەنە شۇنداق ھالال باشايدىغان مېھرىبان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى. ئۇ يول ئۈستىدە ئۇچرىشىپ قالىدىغان كىشىلەرنىڭ بۇنداق كىسايلىك سوغۇق كۆلۈشلىرىنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئۇ كۆڭلىدە رەنجىگەن بولسىمۇ، «قارىماققا مەندىن بىر نەچچە ياش چوڭدەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ، يەنىلا ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلدى ۋە ئۇنىڭ بايىقى سوئالىغا ئەدەپ بىلەن جاۋاب قايتۇردى:

— تونۇدۇم. سىز ئىنەچۇك تاغامنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغانىكەنسىز.

— گېپىڭ توغرا بولمىدى، — دېدى ھېلىقى ئادەم، — مەن ئۇ ئىنەچۇك بايىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان، لېكىن سېنى مەن ئۇ يەردە كۆرمىگەن. بىز سېنىڭ بىلەن ھېلىقى چاتقاللىقتا كۆرۈشكەن، سەن ئىنەچۇك بايىنىڭ قىزىنى ئالداپ ئاپىرىۋالغان چاتقاللىقتا.

ئەمدى قۇتادمىشنىڭ قېنى قىزىشقا باشلىدى.

— ئاغزىڭغا بېقىپ گەپ قىل، — دېدى ئۇ ئەمدى يۈز - خاتىر قىلماستىن، — ئادارقىر بىلەن ئىككىمىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىزنى تىلغا ئېلىشقا ھەققىڭ يوق!

— مېنىڭ كىملىكىمنى بىلمەيدىغان ئوخشىمامسەن، — دېدى هېلىقى ئادەم يەنە قىلغان ئاھاڭدا، — بىلىپ قوي، مەن ماسمادار. مې‑نىڭ ئىسمىمنى ئاڭلىسا قوتارنى كۆتۈرۈپ باسىدىغان پالۋانلارمۇ تىترەپ كېتىدۇ.

— سەنمۇ بىلىپ قوي، — دېدى قۇنادمىش، — مەنمۇ قوتازنى كۆتۈرۈپ باسىدىغان پالۋانلار يولسىزلىق قىلسا باش ئېگىپ تۇرمايمەن. لېكىن، بۈگۈن مەن ھېچكىم بىلەن جېدەللىشىشنى خالىمايمەن، چۈنكى ئەتە سەھەردە ئۇزۇن سەپەرگە چىقىمەن.

ماسمادار ئۆپچۆرىسىگە ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ «ھېچكىم يوق ئىكەن، بۇنى مۇشۇ يەردىلا جايلىۋېتەي» دېگەن ئوينى كۆڭلىگە پۈك‑كەندى، بىراق قۇنادمىشنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قارارىنى ئۆزگەرتىپ ھورىنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭ بايىقى قوپاللىقى ئۆز‑گەردى.

— سەپەرگە چىقىمەن دەمسەن؟ — دېدى ئۇ سەل مۇلايىملاش‑قان ئاۋازدا، — نەگە بارىسەن؟ نېمە ئىش بىلەن؟

— چاڭئەنگە تىجارەت ئىشى بىلەن بارىمەن.

— ھە مۇنداق دېگىن. ياخشى ئىش ئىكەن.

— خەير ‑ خوش، ماسمادار.

— خوش، قۇنادمىش.

قۇنادمىش ئېتىنى دېۋىتىپ، ئۆز يولىغا ماڭدى. ماسمادار بىر ئەسناغىچە خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن بىر قارارغا كەلدى بولغاي، ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرىنى ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا قاتتىق تىق‑تى. ئالا ئات چاپچىپ قوزغالدى ‑ دە، قۇيۇندەك ئۇچۇپ كەتتى. ماسمادارمۇ ئۆز تۇرالغۇسى تەرەپكە يول ئالدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە قۇنادمىش تاغار، تۈگۈن ۋە تورسۇقلار ئارتىلغان توققۇز ئاتنى ئالدىغا سېلىپ تۇرالغۇسىدىن ئاي‑رىلدى. جەنۇبقا ماڭىدىغان كارۋان يولىغا كەلگەندە ئۇ چوڭ بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلدى. ئات ۋە تۆگىلەر سەپ تارتىپ تىزىلغان ھالدا ئۆ‑

نۆكەن ناعلىرىدىن يىراقلىشىپ ، كەڭ دالاغا ئىچكىرىلەپ ماڭدى .
كارۋان ئىگىسى ياشانعان سوعدى سودىگەر ، يانلىرىغا قىلىچ ـ خەنجەر-
لەرنى ئاسقان ئون نەچچە قورۇقچى چەۋەنداز ۋە خۇددى شۇنداقلا قىد-
لىچ ، خەنجەر بىلەن قوراللانغان قۇنادمىش كارۋان ئەھلىنى نەشكىل
قىلاتتى . ھالبۇكى ، ئۇلاردىن ھېچكىم كارۋاننى يىراقنىن جۇپپيانە پايلاپ
كېلىۋاتقان بىر كىشىنى بايقىمىدى .
ئۇ پايلاقچى يەنىلا ئاشۇ ماسمادار ئىدى . ئۇ تاكى كارۋان ئۇپۇق
سىزىقىغا يېقىنلاشقۇچە ئۇيدىمەي قاراپ تۇردى . ئاندىن ئىنىسىڭ بېشىنى
كەينىگە بۇرىدى .
بۇ قاراقچىلار ئاتامانى ئۆز تۇرالغۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن
قول ئاستىدىكى يىگىرمە نەچچە ئاتارمەن ـ چاپارمەننى ئالدىغا چاقىردى .
ــ نەرسە ـ كېرەكلىرىڭلارنى بىغىشتۇرۇپ تەييار بولۇڭلار ، ئەتە
سەپەرگە چىقىمىز ، ــ دەپ بۇبرۇق بەردى ئۇ .
سەرگەردانلىق ھاياتىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن كاللىكېسەرلەر بۇ
بۇيرۇقنى ئاڭلاپ خۇشاللىقتىن سەكرىشىپ كەتتى .
ــ ۋاھ ئەمدى يايرايدىغان بولدۇق !
ــ كالا بېقىپ ، سۈت ساغىدىغان خوتۇنلاردەك بىكار ئولتۇرۇپ
پۇت ـ قوللىرىمىزمۇ بوشاپ كەتكىلى تۇرغانىدى . ئەمدى قەپەستىن قۇ-
تۇلغان قۇشتەك ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان بولدۇق !
ــ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ھەر ناڭدا قۇياشقا ئىلىنجا قىلىپ ،
كۆك ئەگرىدىن بىرنى كەڭ دالاغا قايتۇرۇشنى تىلىگەنلىكىمىز بىكار
كەتمەپتۇ .
ــ ياشىسۇن كەڭ دالا !
ــ ياشىسۇن چۆلدىكى بوران !
قاراقچىلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى ، شادلىقنى نامايان قىلىپ بىر ـ
بىرلىرىنى مۇشتلاشتى ، مەيدىلىرىنى كەڭ ئېچىۋېتىپ ، قان ھىدىنى ئال-
غان يىرتقۇچلاردەك ۋارقىراپ ـ ھۇۋلاپ تەلۋىلەشتى .
ماسمادار ئەكسىچە ، لام ـ مىم دېمەستىن ئۇلارغا خىيالچان كۆز-

لىرى بىلەن بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئۆزىنىڭ
چىرايلىق ئاق كىگىز ئۆيىگە كىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ كۆڭلى پاراكەندە
ئىدى . ئۇ ئىپىق ۋە نۇلكە نىرىلىرى سىلىنغان كاب ئۈستىگە ئولتۇرۇپ
باقتى ، يېنىپ باقتى ، بىراق ئولتۇرغۇسىمۇ ، يانغۇسىمۇ كەلمەيتتى . يەنە
ئۆرە قوپۇپ كىگىز ئۆي ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا ماڭدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى
ئالدىغا بىردەم قۇتادمىش ، بىردەم ئادارقىز كېلىۋالاتتى .
« ئادارقىزنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قۇتادمىشنى يوقىتىشىم
كېرەك » دەپ ئويلايتتى ئۇ .
ماسمادار ئادارقىزنى بىر كۆرۈشتىلا ئاشىق بولغانىدى . ئۇ ئەمدى
ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ ، ھسابسىز ئۆتمۈشتىن قول ئۈزۈپ ، تىنچ
تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىستىكى بىلەن مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقا-
نىدى . ئۇ نەچچە يىللاردىن بېرى بۇلاپ - تالاپ توپلىغان مال - دۇن-
ياسى بىلەن توقچىلىق ، باياشاتچىلىقتا كۈن ئۆتكۈزمەكچى ئىدى . ئۇنىڭ
ئات ، كالا ، قويلىرى بار . ئۇ خۇددى چوڭ بايلاردەك ئاق كىگىز ئۆي
سېلىۋالدى . ئۇمۇمەن ، ھەممە جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ھېچكىمدىن قې-
لىشقۇچىلىكى يوق . پەقەت بىرلا مەسىلە ئۇنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلىپ
تۇراتتى ، يەنى ئۇ ئۆزىگە تۇزۇك بىر لايىق تاپالماي يۈرەتتى . ئۇ
تاساددىپى ئىسەچۈك ناپىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ ، ئۆز بەختىنى تاپقان-
دەك بولغانىدى . ئەپسۇس ! ئۇنىڭ بەخت يولىدا قۇتادمىش ئىسىملىك
رەقىب توسالغۇ بولدى .
ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە ماسمادار خۇددى ھېرىپ كەتكەن
ئادەمدەك چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ نەگىلماتقا ئولتۇردى . ئۇنىڭ ئىچكى دۇن-
ياسىدا خۇددى شامانلار ئېيتقاندەك ياخشى روھلار بىلەن يامان روھلار
ئۆزئارا كۈرەش قىلماقتا ئىدى .
« ئادارقىز ماڭا يېقىپ قالغانلىقى ئۈچۈن قۇتادمىشنى ئۆلتۈرۈشۈم
كېرەكمۇ ؟ » ماسمادار ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويانتى . « بۇ ئىشتا قۇتاد-
مىشنىڭ نىمە گۇناھى بار ؟ ئەگەر ئادارقىز ماڭا ئۇنىمىسا باشقا بىر قىز
تاپسام بولمامدۇ ؟ »

ماسمادار قانچە ئويلىسىمۇ نەتىجىسى بىرلا بولۇپ چىقاتتى. ئادارقىزدىن باشقىسى بولمايدۇ. ئۇ جەزمەن ئادارقىزنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك! لېكىن، ئادارقىز قۇتادمىشتىن باشقىسىغا ئۇنىمايدۇ. بۇنى ماسمادار چۈشىنىپ بولدى، بىلىپ بولدى. دېمەك، قۇتادمىشنىڭ يوقىلىشى شەرت.

«ئۇنى بۇ يەردە ئۆلتۈرۈۋەتسەم ھەممە خەقنىڭ مەندىن گۇمان قىلىشى تۇرغان گەپ، چۈنكى مەن بۇ يەرگە مۇساپىر، — دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى ماسمادار، — ئۇنىڭ ئۇزۇن سەپەرگە چىققىنى بەك ياخشى بولدى. ئەگەر كارۋان بۇ يەردىن يىراق يەردە ھۇجۇمغا ئۇچرىسا ھېچكىم مەندىن گۇمان قىلمايدۇ».

ماسمادار ئورنىدىن تۇردى ۋە يەنە بېشى قايغان ھالدا ئۇياق-بۇياققا ماڭغىلى تۇردى. ئۇ ئەسلى ئانارمەن-چاپارمەنلىرىنى ئۆزى باشلاپ بېرىپ، ئادەمزاتسىز چۆلگە بارغاندا قۇتادمىشنى ئۆز قولى بىلەن جايلىۋېتىشنى ئويلىغانىدى، لېكىن ھازىر ئۇ بۇ قارارىدىن يانىدى. «ئەگەر ئۇنداق قىلسام بۇ يەردىكىلەر بەرىبىر مەندىن گۇمانلىنىدۇ. ئەمىسە قانداق قىلىش كېرەك؟»

ماسمادار ئاق كىگىز ئۆيدىن سىرتقا چىقتى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى يېنىغا چاقىردى.

— بۇياققا كېلىڭلار، تېز بولۇڭلار!

ئاتامانىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا كۆنۈپ كەتكەن قاراقچىلار دەرھال تەرەپ-تەرەپتىن يۈگۈرۈپ كېلىشتى.

— گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار، — دېدى ئاتامان ئۆزى ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇيرۇق تەلەپپۇزى بىلەن، — ئەتە ئەتىگەندە سىلەر سەپەرگە چىقىسىلەر، مەن بۇ يەردە قالىمەن. تۈنۈگۈن يۈرۈپ كەتكەن ھېلىقى سودا كارۋىنىنى كۆرگەنسىلەر؟ شۇ كارۋاننى قوغلاپ يېتىپ ھېلىقى قۇتادمىش دېگەننىڭ جېنىنى ئالىسىلەر. ئۇنى تونۇمسىلەر؟

— تونۇيمىز. ئۇ بىر نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا مۇشۇ ئورماندا ئوۋ قىلىپ قايتىپ كېتىۋاتقاندا ئۇنى بىزگە كۆرسىتىپ قويغانىدى-

ڭىر ، ـــ دېدى قاراقچىلاردىن بىرى .

ـــ ئۇنى ھېچكىمگە بۇيدۇرماي خابلۇنتىشىنىڭ ئامالى بارمۇ دەپ بىر ىىلەن مەسلىھەتلەشكەنىدىڭىر ، ـــ دېدى يەنە بىر قاراقچى .

ـــ شۇنــداق ، ـــ دەپ ئۇلارنىڭ سۆزىــنى يەسىفــلىدى ماســمادار ، ـــ ئۇنى بۇ يەردىن بىراقتا بارغاندا ، ئىنىس ـ جىن كۆرۈنمەيدىـغان چۆلگە بارغاندا خايلۇننىڭلار . ئۇنى كىم ئۆلتۈرۈۋەنسە شۇنىڭغا چوڭ مۇكاپات بېرىمەن .

ماسمادارنىڭ مۇددىئاسى ۋە قاراقچىلارغا بايشۇرغان ۋەزىپىسى ئېنىق بولدى . ئەتىسى ناڭ يورۇشى بىلەن بىگىرمە نەچچە قاراقچى يانلىرىغا قىلىچ ۋە سادافلىرىنى ئېسىپ ، خىللانغان ئارغىماقلارغا مىنىشتى ـ دە ، بىر كۈن بۇرۇن بۇرۇپ كەتكەن كارۋاننىڭ ئىزىغا چۇشۇپ ماڭدى . ماسمادار ئۆزىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدا غالىبانە قىياپەتتە بۇرۇپ ، ئۇلارنى ئۇزىسىپ قويدى . ئۇ ئۆز يىسدا پەقەت ئىككىلا قاراقچىنى ئېلىپ قالدى .

ئۈچىنچى باب

دالادىكى توقۇنۇش

پۇتۇن باغ ۋە دالالار يېشىللىق دۇنياسىغا ئايلانغان ياز كۈنلىرىدە ئورخۇن دەرياسى نەيىنىنىڭ گۈزەللىكىگە گوياكى يەنە ياداقتۇر دىللارنى مەھلىيا قىلغۇچى نەگداشسىز سېھرىي گۈزەللىكىنىڭ قۇدرىتىنى قوشۇپ تۇرانتى . ياشتىن ناشقا سوقۇلۇپ ، شوخ ئويناپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك سۇغا قارىسا ئادەم كىشىلىك دۇنيادىكى غەم ـ قايغۇلىرىنى ئۇنۇ-تۇپ ، بەخايىكى قانات چىقىرىپ پەرۋاز قىلىدىغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلىدۇ .

دەريا بويىغا تەگلىماب ۋە گىلەملەر كەڭ يېيىلغان ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئېيىق ، تۈلكە ۋە قوناز تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ ، بۇ سورۇندا بابانچۇر ئەل ئەيمش بىلگە قاغان ئۆز يېقىنلىرى بىلەن گۈگۈر ـ مۇگۇر پاراڭلاشقاچ ئىزالىماقتا ئىدى . ئۇلار ئەتراپىنىكى گۈزەل مەنزىرە ۋە ساپ ھاۋادىن ھۇزۇرلىنىپ ، ئوتتۇرىدىكى داستىخانغا كۈمۈش لىگەنلەردە قو-يۇلغان قوي گۆشى ۋە غار كاۋاپلىرىغا ئېغىز تېگىپ ، چاڭئەندىن كەل-تۈرۈلگەن خانان چىنىلەردە قىمىز ئىچىشمەكتە ئىدى .

— مۇشۇنداق باخشى كۈنلەردە چىدىر ئىچىگە بېكىنىپ ئولتۇرۇپ ئىزالانسام دېمىم سىقىلىپ كەنكەندەك بولىدۇ ، — دەيتتى بابانچۇر قا-غان ، — ئوچۇق ئوتلاقتا ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرغانغا يېتەمدۇ .

— شۇنداق ، شۇنداق ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلدىغاد-لىقىنى بىلدۈرەنىنى سورۇنغا ھەم بولغانلار .

كۆپچىلىكنىڭ كەيپى چاغ ئىدى . پەقەت قاغاننىڭ ئوڭ يېنىدا

ئولتۇرغان ئىنانچۇ تون باغا تارقانلا ئومۇمىي پاراڭغا ئارىلاشماي ، قولدىكى جانان چىنىگە قۇيۇلغان قىمىزنى ئالدىرىماي بىر - ئىككى ئوتلاپ ئوتۇپ سۈكۈت قىلماقتا ئىدى . ئۇنىڭ بۇ خىل ئويچان قىياپىتى قاغانغا ياقمىدى بولغاي ، ئۇ سورۇن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ بۇ يىل يارىلىڭ باخشى كەلگەنلىكى ۋە تۆل ، قۇلۇنلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەي بولۇپ ، چارۋا - مالنىڭ ئوبدان كۆپەيگەنلىكى ھەققىدىكى تەسىراتلىرىنى ئاڭلاشنى قويۇپ ، خىتاب قىلدى :

— نېمە بولدىڭىز ، باغا تارقان ؟ بىزنىڭ سۆھبەتلىرىمىز سىزگە ياقماي قالدىمۇ ؟ ياكى دىلىڭىزغا ئارام بەرمەيۋاتقان غەم - تەشۋىشلىرىڭىز بارمۇ ؟

ئىنانچۇ تون باغا تارقان بۇ ئۇشتۇمتۇت خىتابنى ئاڭلاپ خۇددى چۆچۈپ ئويغانغان ئادەمدەك ئىتتىك بېشىنى كۆتۈردى .

— تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا قېچىپ كەتكەن كۆك تۈركلەرنىڭ قىلمىشلىرىنى دائىم ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم ، — دېدى ئۇ ، — ئۇلار ھەدېسىلا كۈچ توپلاپ بىزنىڭ قاراۋۇلخانىلىرىمىزغا ، كارۋانلىرىمىزغا ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتسا بىز قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ ئولتۇرامدۇق ؟

— راست .

— توغرا گەپ ، — دېيىشىپ ئاۋاز قوشتى سورۇن ئىشتىراكچىلىرى .

بايانچۇر قاغانمۇ خىيال سۈرۈپ قالدى .

— شۇنداق ، — دېدى ئۇ بىر قارارغا كېلەلمىگەن ئادەملەرگە خاس ھالدا قەتئىيسىزلىك بىلەن ئاۋازىنى سوزۇپ ، — كۆك تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇ يەردە قېلىپ تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان بولسىمۇ ، يەنە بىرمۇنچىلىرى بىزنىڭ باشقۇرۇشىمىزدا تۇرۇشنى خالىماي تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كەتتى .

— ئۇلار كۆچۈپ كېتىش بىلەنلا قانائەتلەنمەي ، باشقا تائىپىدىكىلەردىمۇ ئەسكەر ئېلىپ ، كۈچ توپلاپ ، خانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇۋېتىشنى

فەستلەۋاتىدۇ ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .
بايانچۇر قاغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ ، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇ-
لىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى . باغا تارقان سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :
— بىز ۋاقىتنى كەينىگە سورماي دەرھال ئۇتۇملۇك تەدبىر قوللى-
نىپ ، كۆك تۈركلەردىن كېلىدىغان يوشۇرۇن ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشى-
مىز كېرەك .
ئارىدا بىر ھازاغىچە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . كۆپچىلىك بۇ
پىكىرنىڭ توغرىلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ ، قاغان بۇنىڭغا نېمە دەيدى-
كىن دەپ سۈكۈت قىلىشتى . ئاخىر قاغاننىڭ سول بېشىدا ئولتۇرغان
چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئېغىر ئېچىپ ، جىمجىتلىقنى بۇزدى :
— زادى قانداق تەدبىر قوللىنىشىمىز كېرەك ، دانىشمەن باغا تار-
قان ؟ « ئۇتۇملۇك تەدبىر » دېيىشنە نېمىنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسىز ؟
ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئادىتى بويىچە ئالدىرىماستىن بىر پەس
ئويلىنىۋېلىپ جاۋاب بەردى :
— كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغانىغا ھازىر ئون يىل بولۇپ
قالدى . بۇ جەرياندا ئۇلار قايتىدىن بىرلىشىپ ، قوشۇن تەشكىللەپ ،
بىرگە قارشى ئىنغۇاگەرلىك ھەرىكەتلىرىنى قوزغاشقا باشلىدى . مۇ-
شۇنداق كېتىۋەرسە ئۇلار ئاخىر بىرىنىڭ بېشىمىزغا بالا بولىدۇ . شۇڭا ،
ھازىردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئىنغۇاگەرچىلىكلىرىنى توسۇش ، ئۇلارغا
قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشىمىز كېرەك .
— لېكىن ئۇلار ھازىر تابغاچلارنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ . بىز
جازا يۈرۈشى قىلساق تابغاچلار بىزگە قارشى چىقىشى مۇمكىن ، — دەپ
ئېتىراز بىلدۈردى ئاقساقال تۈرىلەردىن بىرى .
باغا تارقان ئۇنىڭغا ئويچان كۆزلىرى بىلەن بىر قاراپ قويۇپ ،
يەنە تەمكىنلىك بىلەن سۆزلىدى :
— ئىھتىياج تۇردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشى-
مىز كېرەك . مېنىڭچە ، تابغاچلار بىلەن كېلىشەلەيمىز .
چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ تۈزلۈكى ۋە ھېچقانداق ئا-

دەمدىن ھېيىقمايدىغان چۇسلۇقى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— ياق ، ياق ! بۇ گېپىڭىز قاملاشمىدى ، باغا تارقان . ھازىر بىرمۇنچە كۆك تۈركلەر تابغاچلارنىڭ ئوردىسىدا مەنسەپ تۇتۇپ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ . تابغاچلارنىڭ بىرمۇنچە قوشۇنلىرىدىمۇ يەنە كۆك تۈركلەر قوماندانلىق قىلىۋاتىدۇ . ئەنە شۇ قوماندانلار بىزگە قارشى ئىغۋاگەرلىك قىلىشىۋاتىدۇ . شۇنداق تۇرۇپ ، بىز تابغاچلار بىلەن بۇ ھەقتە قانداق سۆزلىشىمىز ؟

سورۇن ئىشتىراكچىلىرى غۇلغۇلا قىلىشتى . بەزىلەر قۇتلۇغ يابغۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ :

— راست دەيدۇ ، بۇ ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس ، — دېيىشتى .

يەنە بەزىلەر تەڭقىسلىقتا قېلىپ ، بىر - بىرىگە قاراشتى ۋە :

— ئەھۋال مۇرەككەپ ، بىر نېمە دېمەك تەس ، — دېيىشتى .

يەنە بەزىلەر ئۈنچىقماستىن قاغانغا قاراشتى .

سايانچۇر قاغان كۆپچىلىككە بىرقۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ مۇنداق دېدى :

— بىزنىڭ ئادەملىرىمىز چاڭئەن ۋە لوياڭغا پات - پات بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا ، كۆك تۈركلەرنىڭ بىرقىسىم سانغۇنلىرى تابغاچلارغىمۇ ئەسكىلىك قىلغىلى تۇرۇپتۇ . تاڭ شۈەنزۇڭ قاغان ئۇلارنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلالماي قىيىن ئەھۋالدا قاپتۇ . ئۇ قانۇن - تۈزۈملەرگە بويسۇنماي ئۆز بېشىمچىلىق قىلىدىغان بىر قىسىم سانغۇنلارنى ئاستانىدىن يىراق جايلاردىكى ۋە چېگرا رايونلىرىدىكى قورغانلارنى قوغداشقا ئەۋەتىپتۇ . ئېيتىشلىپ ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ كۆك تۈرك سانغۇنلىرىنى ئوردىدىن بىراقلاشتۇرغىلى تۇرۇپتۇ .

— شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تابغاچلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز ، — دېدى ئىشانچۇ تون باغا تارقان .

قۇتلۇغ يابغۇ بۇ سۆھبەتنىڭ زېرىككەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ، بىپەرۋالىق بىلەن قولىنى بىر سىلكىپ قويدى .

— سۆزلەشسەڭلار سۆزلىشىۋېرىڭلار ، — دېدى ئۇ ، — مەن ،

ئىشقىلىپ جارا يۇرۇشىنى قوللايمەن .

بۇ خابىرادە ھەرقانداق ئىشنى ئاچ ـ ئۇچلا قىلىۋېتىشنى باخشى كۆرەتتى ، ئۇرۇنغا سوزۇلىدىغان سۆھبەت ، مۇزاكىرىلەردىن بىزار ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بۇ سورۇندىكى نۇرلۇك پىكىر ـ نەكلىپلەرگە ئارتۇقچە قولاي سالماي ، گۆش ـ كاۋاپلارنى يەپ ، قىمىزنى بولۇشىغا ئىچىپ ئورنىدىن نۇردى .

— نوسۇن ئاتلارنى كۆندۈرىدىغان ئىشىم بار ئىدى ، ماڭغاچ نۇراي ، — دېدى ئۇ ۋە ئالدى يولىرىغا چۇشەك سېلىپ ، ئۇنىلاققا قو- يۇپ بىرىلگەن ئىتىسىك يېنىغا كەننى .

ئوردا ئەھلى بۇ خۇيى ئوسال خانزادىنىڭ قاملاشمىغان قىلىقلىرىغا كۆنۈك ئىدى . شۇنداقتىمۇ ، سورۇن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ چىرابلىرىدا نارازىلىق ئالامەتلىرى ئەكس ئەتتى . ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئاسىرتىن قاراپ قويۇشلىرىدىن « كۆپچىلىكنى كۆرگە ئىلمىسىمۇ مەيلى ، ھېچبول- مىغاندا قاغان ئانىسىدىن ئىجازەت سوراپ ماڭسا بولماسمۇ » دېگەن مەنە روشەن سېزىلىپ نۇراتتى . بابانچۇر قاغان ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى چۈ- شەندى ۋە خۇددى ئاشۇ قائىدە ـ يوسۇننى بىلمەيدىغان ئوغلىغا ئوخشاش قولىنى بىر سىلكىپ :

— كەنسە كېتىۋەرسۇن ، كارىڭلار بولمىسۇن ، — دەپ قويدى .

دەل شۇ چاغدا ياش بىر چاپارمەن قارا ئارغىماقنى بەئەينى قارا قۇيۇندەك ئۇچۇرتۇپ كېلىپ ، بەرگە چەبدەسلىك بىلەن سەكرەپ چۈشتى ـ دە ، قاغاننىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن مەلۇمات بەردى :

— قىسابلارنىڭ ئەلچىلىرى بۈيۈك قاغانىمىزغا سالام بېرىش ئۈ- چۈن كېلىۋاتىدۇ . پېقىر مەخسۇس مۇشۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇلاردىن بۇرۇن يېنىپ كەلدىم .

سورۇن ئىشتىراكچىلىرى بۇ مەلۇماتنى ئاڭلاپ جانلىنىپ كەتتى ۋە چاپارمەنگە قىزىقىپ قاراشتى . ھەممەيلەن قىسابلارنىڭ بۇ يەرگە نېمە ۋەجىدىن كېلىدىغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىراتتى .

— ئەلچىلەر بۇ بەرگە قاچاں بىسىپ كېلەلەيدۇ ؟ — دەپ سو-
رىدى بايانچۇر قاغان .
— پەرىزىمچە ، ئۇلار ئەيە بىسىپ كېلىشى مۇمكىن ، — دەپ
جاۋاب بەردى چاپارمەن .
قىتانلار نەرەپنىڭ ئەلچىلەرىنىڭ كېلىشى ئۇيغۇر ئوردىسى ئۈچۈن
ھەقىقەتەنمۇ كۆڭۈلسىز خەۋەر بولدى . ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان
دەسلەپكى مەزگىلدە قىتانلار نوققۇز تاتار خەلقى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇي-
غۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقانىدى . كېيىن تاتارلار ئۇيغۇر خانلىقىغا قو-
شۇلدى ، لېكىن قىتانلار تاكى ھازىرغىچە ئۆكتىچىلىك قىلىپ كەل-
مەكتە ئىدى . ئەمدى ئۇشتۇمتۇت ئۇلاردىن ئەلچى كېلىشى نېمىدىن دې-
رەك بېرىدۇ ؟ ئۇلار زادى قانداق ئەلچىلەر ؟ تىنچلىق ئەلچىلىرىمۇ ياكى
ئۇرۇش ئەلچىلىرىمۇ ؟
دېگەندەك ، قىتان ئەلچىلىرى ئەتىسى كەچكە يېقىن بايانچۇر قا-
غانىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىغا قۇرۇلغان يازلىق قارارگاھىغا يېتىپ
كەلدى . ئالدى نەييارلاپ قويۇلغان شاھانە قاغان چېدىرىنىڭ ئىشىك
ئالدىغا گۈلخان ياقتۇرۇپ قىتانلارنى شۇ گۈلخان ئەتراپىدىن نوققۇز قې-
تىم ئايلاندۇرۇپ ، بۆرە بايرىقىغا نوققۇز قېتىم تەزىم قىلدۇرغاندىن كېيىن
قاغان چېدىرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى .
بايانچۇر قاغان ئۈچىسىغا ئوق يىپىدىن ئىزمىلىنىدىغان قىزىل
تاۋار تون ، بېشىغا خۇددى شۇنىداقلا قىزىل تاۋار ياغلىق چىگكەن ھالدا
ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى . كىمخاب لىباسلارنى
كىيىشكەن قىتان ئەلچىلىرى ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، قائىدە بو-
يىچە توققۇز تەزىم قىلىشتى .
— تەڭرى بارىمىش بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ ئۆمرى
ئۇزۇن بولسۇن ، سەلتەنەت ئاساسلىرى مۇستەھكەم بولسۇن .
— مەرھەمەت ، ئولتۇرغايسىلەر ، — دېدى بايانچۇر قاغان .
ئەلچىلەر گىلەم ئۈستىگە تىزىپ سېلىنغان ئىپەك ۋە قاپلان تې-
رىلىرىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . باش ئەلچى قىتان خانىنىڭ ئۇ-

زۇندىن – ئۇزۇن سالام ۋە ياخشى تىلەكلىرىنى نەپسىلىي بەتكۈزگەندىن كېيىن مۇددىئاسىنى بايان قىلدى :

— يېقىندىن بۇيان تابغاچ سانغۇنلىرىدىن ئەن لۇشەن بىرنەچچە قېتىم قوشۇن تارتىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى . بىز تاتابى قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ مۇداپىئە كۆرگەن بولساقمۇ ، تابغاچ قوشۇنلىرى سان جەھەتتە ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش تەس كەلدى . تاتابى قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ چېچىلىپ كەتتى . بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ تاغ – دەريالىرىمىزدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇق . ئەن لۇشەن تېخىچە توختىماي ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ . بۈيۈك قارا قىتان خانلىقى قىيىن ئەھۋالدا قالدى . بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ، ئەن لۇشەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ ئىغۋاگەرچىلىك سېلىۋاتىدۇ .

— شۇنداق ، — دېدى بايانچۇر قاغان ، — ئەن لۇشەننى ھازىر تابغاچ خانى ياڭ شۈەنزۇڭمۇ باشقۇرالماي قېلىۋاتىدۇ .

— ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان توغرا گەپ قىلدى ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئەلچى ، — ياڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسى ئەن لۇشەن قاتارلىق بىر قىسىم سانغۇنلارنى تىزگىنلىيەلمەي ئامالسىز قېلىۋاتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۆزىمىزنى قوغدىشىمىز كېرەك . بۇ جەھەتتە بۈيۈك قارا قىتان خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە .

بايانچۇر قاغان بۇ پىكىرگە قوشۇلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېشىنى لىڭشىتتى . قىتان ئەلچىسى ئۇنىڭ باش لىڭشىتىشىدىن رىغبەتلىنىپ بېخىمۇ دادىل سۆزلىدى :

— بىز ئۆز تەقدىرىمىزنى سىلەرگە باغلاشنى بىردىنبىر توغرا يول دەپ ھېسابلايمىز . بىزنىڭ دانىشمەن گۇرخانىمىز① قۇدرەتلىك ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئىنى بولۇشنى خالايدۇ . بىز ئۆزىمىزنىڭ ئانا ماكان ، تاغ – دەريالىرىمىزنى ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇۋېتىپ مىڭ يىللار ، تۈمەن كۈنلەرگىچە بۈيۈك ئەل ئەتمىش بىلگە بايانچۇر قاغاننىڭ سادىق پۇقرالىرى بولۇپ ياشاشنى شەرەپ دەپ بىلىمىز .

---

① قىتانلارنىڭ خانى « گۇرخان » دەپ ئاتىلاتتى .

ئەلچىنىڭ ئېيتقانلىرى بايانچۇر قاغان ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ كۆتكىنىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشتى . بايانچۇر قاغان نەختىكە ئولتۇرغان ئون يىلدىن بۇيان قىنانلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئىزچىل نۇردە دۈشمەنلىشىش مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ كەلگەنىدى . بۇ جەرياندا قىتانلار بىر نەچچە قېتىم كەڭ كۆلەمدە قوراللىق ئىغۋاگەرچىلىك قىلغان ، بەزىدە ئۆزلىرى ، بەزىدە باشقا نائىپىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغانىدى . مانا ئەمدى پەلەك چاقى ئايلىنىپ كېلىپ نەۋ-دىرنى ئۆزگەرتتى . بۇرۇنقى رەقىبلەر ئەمدى دوستلۇق ۋە قېرىنداشلىق ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلماقتا .

بايانچۇر قاغان ئەلچىلەرگە قىرغىن مۇئامىلىدە بولدى ۋە قوي ، ئات سويۇپ ئۇلارنى مېھمان قىلدى .

— بىز ئەزەلدىن مۇشۇ كەڭ يايلاقلاردا بىللە ياشاپ كې-لىۋاتىمىز ، — دېدى قاغان ، — ھەممىمىز دالادا كۆچۈپ يۈرۈپ چار-ۋىچىلىق قىلىدىغان خەلق . كۆك تەڭرى ئىلتىپات قىلىپ ، ھاۋا ياخشى بولسا ، ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسسە سىلەر بىلەن بىز مال - چارۋىمىزنى سەمرىتىپ باياشاتچىلىقتا ئۆتىمىز ، مۇبادا كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپى كېلىپ قىشتا شىۋىرغان ، يازدا قۇرغاقچىلىق ئېلىپ كەلسە يەنىلا مۇشۇ يايلاقلاردا باشاۋانقان سىلەر بىلەن بىر جاپانى تەڭ تارتىمىز . دېمەك ، سىلەر بىلەن بىزنىڭ تەقدىرىمىز ئوخشاش . ئىنتىپاقلىشىپ ، بىرلىشىپ ياشىساق كۆ-چىمىز ئاشىدۇ ، خەلقلىرىمىز تىنچ ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ . بۆلۈنسەك ، دۈشمەنلەشسەك ئاخىرقى ھسابتا بىزگىمۇ ، سىلەرگىمۇ ھېچ-قانداق پايدا يوق .

ئەنسى بايانچۇر قاغان تۇبرۇق ۋە سانغۇنلىرى بىلەن باش قو-شۇپ ، قىتانلارغا ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىشنى قارار قىلدى .

— ياردەمچى قوشۇنغا ئوغلۇم قۇتلۇغ يابغۇ قوماندان بول-سۇن ، — دېدى قاغان .

— باش ئۇستىگە ، قاغان ئاتا ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە ئور-نىدىن دەس تۇرۇپ ئاتىسىغا تەزىم قىلدى .

بـايانچۇر قاغاں ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىنانچۇ تون باغا تار-قانغا مۇراجىئەت قىلدى :

— سىز قوشۇلامسىز ؟

— ئەلۋەتتە ، قوشۇلىمەن ، — دېدى باغا تارقان بېشىنى لىڭشى-تىپ .

— سىز بۇيرۇقلار باشلىقى ، — دېدى قاغاں ، — باشقا گەپلە-رىڭىز بولسا ئېيتىپ بېرىڭ ئەقىل كۆرسەتمەمسىز .

باغا تارقان ئادىتى بويىچە سەل تولغىنىۋېلىپ ، تەمكىنلىك بىلەن سۆزلىدى :

— يىراقتا يۈرگۈچى قوشۇنغا تابغۇمنىڭ قوماندان بولغىنى تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى . ئەمدى تابغۇمغا تۆپەك ئالپ شۇلنى بار-دەمچى ۋە مەسلىھەتچى قىلىپ قوشۇپ قويساق تېخىمۇ ياخشى بولاتتى .

تۆپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولۇپ ، بايانچۇر قاغاننىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرى ئىدى ھەمدە ئوردىدىكى ئاقىل ۋە قابىل ئە-مەلدارلاردىن ھېسابلىناتتى . قاغان بۇ ئەمەلدارنى نېمە ئۈچۈن ئوغلىغا « ياردەمچى ۋە مەسلىھەتچى » قىلىش پىكرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى چۈشەندى . چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قەيسەر بولۇپ ، زور قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ، مەي - شارابقا ئارتۇقچە بېرىلىپ كېتىپ ، بەزىدە ئويلىماي ئىش قىلىپ قويىدىغان كەمچىلىكى بار ئىدى . شۇڭا ، ئۇنى تۆپەك ئالپ شۇلدەك ئابرۇيلۇق بىر شەخسنىڭ نىزگىنلەپ تۇرۇشى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدى .

— ياخشى گەپ ، — دېدى قاغاں ۋە باغا تارقانغا قاراپ بەستىق-لىغان بەرىزدە بېشىنى ئىرغىتتى . ئاندىن نەزىرىنى ئەمەلدارلار ئارىسىدا ئولتۇرغان تۆپەك ئالپ شۇلغا ئاغدۇردى ، — ئەممىسە ، سىزمۇ يۈرۈشكە تەييارلىق قىلىڭ ، تۆپەك ئالپ شۇل .

— باش ئۈستىگە ، ئۇلۇغ قاغانىم .

قۇتلۇغ يابغۇ گەپ قىلمىدى ، لېكىن روشەن سىزىلىپ تۇرغان نارازىلىق بىلەن تۆپەك ئالپ شۇلغا ، ئاندىن باغا تارقانغا ئالىيىپ قويدى .

ئۇ ئۆز بەگ ـ ئۆر خان بولۇپ ، نەنها ھەرىكەت قىلىشنى باخشى كۆ-
رەتتى . ياردەمچى ، مەسلىھەتچى دېگەنلەردىن بىزار ئىدى . « بۇ نۇپەك
دېگەنىنىڭ ئاقسافاللىق قىلىپ ، ھەممە ئىشقا چاپ كىرىۋېلىشى نۇرعان
گەپ ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — ماۋۇ باغا تارقان دېگەن نەرسە دائىم
مۇشۇنداق ماڭا پۇيلىكاشاڭ بولىدۇ . ئانامۇ مېنى بەك ئەركىنلىشىپ كې-
تىپ ئاسماننى ئۆرۈۋەتمىسۇن دەپ ھەمىشە بىر ئىش قىلاي دېسەملا مۇ-
شۇنداق كۆشەندىدىن بىرىنى پۇنۇمغا چېتىپ قويىدۇ » .
— بولدى ، سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن ، — دېدى با-
يانچۇر قاعان ۋە ئوعلى قۇنلۇع يابغۇغا بۇرۇلۇپ ، — سىلەر نۇپەك ئالىپ
شۇل بىلەن ئىككىڭلار دەرھال چىقىپ قوشۇننى رەتكە سېلىڭلار ، ئەتە
يولغا چىقىسىلەر ، — دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى .
قۇنلۇغ بابغۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماستىن ، ھەتتا قاغان ئاتىسىغا
رەسمىيەت بويىچە بولسىمۇ بەرىم بەجا كەلتۈرمەستىن ، « گۇس —
گۇس » دەسسەپ چىدىردىن چىقىپ كەتتى . تۇپەك ئالىپ شۇلمۇ ئۇنىڭ
كەينىدىن ماڭدى .

× × ×

قۇتادمىش سوعدى كارۋىنىغا قوشۇلۇپ كېتىۋاتقىنىغا يىگىرمە
كۈندىن ئاشتى . ئۇ گاھ ئەتراپنىكى نۇزلەڭ ۋە ئېدىرلارعا زېرىكىشسىز
مەفسەتسىز قاراپ قويانتى ، گاھ چىلان نورۇق ئېتىنىڭ پاكىز يۇيۇپ
تارالغان يالىغا قاراپ خىيال سۈرەتتى . ئۇ ھامان ئاشۇ ئونى بامان ئادار-
قىزنى ئويلايتتى . « ئاشۇ چاڭئەن دېگەن شەھەرگە نىررەك يېتىپ بار-
ساق بولاتتى ، — قۇتادمىش ئەنە شۇ ئىستەكنى كۆڭلىدىن نەكرار
ئۆتكۈزەتتى ، — چاڭئەنگە بېرىپلا ئاب ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرىمنى بىپەك
رەخت ۋە ئارراق ئالتۇن ـ كۈمۈشكە بېگىشىپ قايسام نويىنىڭ نەببارلىقى
پۈتىدۇ » . شۇنداق ئويلىغانسىرى ئۇنىڭغا كارۋان بەك ئاستا ئىلگىرى-
لەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— باي ئاكا، نېزرەك مېڭىشقا بولماسمۇ؟ — دېدى ئۇ كارۋاننىڭ بېشىدا كېتىۋاتقان مويسىپىت سوعدى سودىگەرگە باندىشىپ كېلىپ.

— كارۋان دېگەننىڭ مېڭىشى شۇ، — دېدى سودىگەر، — ئاتلارنىمۇ نۆگىنىڭ يۈرۈشىگە سالىدىغان گەپ.

كارۋان جىمجىت دالادا جەنۇبقا قاراپ قەدەممۇقەدەم سىلجىماقتا ئىدى. ئەڭ ئاخىرقى نۆگىنىڭ بوينىعا ئېسىلغان كولدۇرمىنىڭ بوعۇق ساداسى ۋە ئارىلاپ ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشلىرىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى. يانلىرىغا قىلىچ، خەنجەر ئاسقان ئون نەچچە قورۇقچىمۇ بىردەم ناخشا ئېيتىپ، بەنە بىردەم چاقچاق قىلىشىپ زېرىكتى.

— قاراڭلار! — ياش بىر قورۇقچى يان تەرەپنىكى ئېدىرلىقنى قولى بىلەن كۆرسەتتى.

ئېدىرلىق ئىچىدىن بىر توپ ئاتلىق كىشىلەر چىقىپ كېلىۋاتاتتى. كارۋان ئەھلى تەشۋىش بىلەن ئۇلارعا كۆز تىكتى.

— سانى يىگىرمىدىن ئاشىدىكەن، — دېدى قۇتادمىش.

— ئاپلا، ئىش چاتاق! — كارۋان ئىگىسى ۋەھىمىلىك ئۈن سالدى.

راست، چاتاق بولدى. توساتتىن پەيدا بولغان ياتۇنۇش چەۋەندازلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئەلپازىسى بۇزغان ھالدا چۇقان - سۈرەن سېلىپ كارۋانغا ئېتىلدى. كارۋان قورۇقچىلىرىمۇ دەرھال ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى. پولات تىغلار بىر - بىرىگە ئۇرۇلدى، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ۋە ئادەملەرنىڭ كۈچىسىپ قىلىچ ئۇرغاندىكى «ھايت! ھۇيت!» دەپ ۋارقىراشلىرى جىمجىت دالىنىڭ ئۈيقۇسىنى بۇزدى.

قۇتادمىش خۇددى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەرقانداق بىر ئەركەككە ئوخشاشلا كىچىكىدىن تارتىپ قىلىچ، نەيزە، ئوقيا ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ ئۆسكەنىدى، لېكىن ھەقىقىي دۈشمەن بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، قان تۆكۈپ جەڭ قىلىشنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

شۇنداقتىمۇ ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن كارۋان قوروۋقچىلىرى بىلەن بىر قاتاردا قاراقچىلارغا زەربە بەردى . چاكئەن شەھرىگە تېزرەك يېتىپ بېرىپ ، ئادارقىز ئۇچقۇن تۇيلۇق ھارىرلاپ فايتىشتىن ئىبارەت ئوتلۇق ئارزۇ ئۇنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇپ تۇراتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قالايمىقان چېپىشىشتا ئۆلۈپ كېتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ ئويلىمىدى ۋە جان - جەھلى بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ ، قاراقچىلاردىن ئىككىسىنى يىقىتتى ، ئۇ قاراقچىلارنى تېزرەك يوقىتىشنى ياكى ئۇلارنى تېزرەك قوغلىۋېتىشنىلا ئويلايتتى . لېكىن ، ھەش - پەش دېگۈچە قوروۋقچىلاردىنمۇ بىر نەچچىسى ھالاك بولدى . قاراقچىلار سان جەھەتتە كۆپ بولغاچقا ، ئاخىر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يىرىك قالغان قوروۋقچىلارنى قوغلاپ كېتىشتى ، بەزىلىرى ئۇركۈپ كەتكەن تۆگىلەرنى يېتىلەپ ھەيدىگىلى تۇردى . قۇنادىشمۇ تۇرىكى ئېچىشقان ھالدا قېچىشقا مەجبۇر بولدى . ئۈچ قاراقچى ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى .

دەل شۇ چاغدا قېچىپ كېتىۋاتقان قۇنادىشنىڭ ئالدى تەرىپىدىن ، يەنى جەنۇب تەرەپتىكى ئېدىرلار ئارىسىدىن تۇغ - ئەلەملەرنى كۆتۈرۈشكەن زور قوشۇن چىقىپ كەلدى . ھەممىسى كۆك تۇرىدا پارقىراپ تۇرىدىغان ساۋۇت - دۇبۇلغىلارنى كىيىشكەن ، ئاتلىرى خىل بولۇپ ، پۈتۈن قوشۇن ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك كۆرۈنەتتى . ئۇلارنى كۆرۈپ قۇنادىشمۇ ۋە ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقان قاراقچىلارمۇ داڭقىتىپ توختاپ قېلىشتى .

قۇنادىش تېخىنلا كېلىپ قالغان قوشۇنغا دىققەت قىلىپ قارىۋالدى - دە ، « بۇلار كۆك تۈركلەر ئىكەن » دېگەن ھۆكۈمنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى ھەمدە ئېتىنىڭ بېشىنى باشقا ياققا بۇراپ يەنە قاچتى . قاراقچىلارمۇ ۋەيران قىلىنغان كارۋاننى تاشلاپ ، ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي تەدەر قاچتى . قوشۇندىكى بىر بۆلۈك ئۇچقۇر چەۋەندازلار سەپتىن ئايرىلىپ چىقتى - دە ، قۇنادىش ۋە قاراقچىلارنى قوغلاشقا چۈشتى . قۇنادىشنىڭ يولىرى تۇم ۋە پاكار ئاۋاق كەلگەن چىلان توروق ئىدى ، ئۇرۇن يولغا چىدامىلىق بولسىمۇ ، ئانچە يۈگۈرۈك ئەمەس ئىدى . قوغ-

لىغۇچىلار كۆپ ئاۋارە بولمايلا ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى. ئۇلاردىن بىرى قىل ئارقاندىن ئەپىارلانغان سالمىنى نىشانلىق ئۇسسىدىن ئايلاندۇرۇپ - ئايلاندۇرۇپ كۈچ بىلەن تاشلىدى. ئۇستىلىق بىلەن تاشلانغان سالما چىلان توروق ئاتنىڭ بوينىغا چۈشتى. قۇنادمىش ئۆزىنى ئوڭشىۋالغۇچە بويىنى بوغۇلۇپ خارسىلداپ قالغان ئات ئەرداشلىق بىرەلمەستىن يەرگە يىقىلدى. «نۇگەشىنىم!» دېگەن ئۇي چاقماق تېزلىكىدە قۇنادمىشنىڭ مېڭىسىنى بىر كۆيدۈرۈپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە يىقىلغىنىچە قوپالمىدى. ئۇنىڭ بىر پۇتى يىقىلغان ئېتىنىڭ ئاستىدا قالغانىدى. قوغلاپ كەلگەن چەۋەندازلار ئۇنىڭ پۇتىنى ئاتنىڭ تېگىدىن تارتىپ چىقىرىشتى ۋە باپا سالما قىلىنغان قىل ئارقان بىلەن ئۇنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاشتى.

— بىرىنى بىرىك بۇتنۇق! — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇلاردىن بىرى بويلۇق ئاق ئارغىماققا مىنىپ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن باشلىقىغا.

قۇتادمىش بىمە ئىش بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇقالماي شۇ باشلىققا كۆز تىكتى. بۇ باشلىق كېلىشكەن، سۆلەتلىك ئادەم ئىدى. ئېگىز بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، قارا قاشلىق، قاڭشارلىق، قويۇق ئۆسكەن كۆتەك ساقىلىغا ئاندا - ساندا ئاق سانجىشقا باشلىغانىدى. سۆسۈن رەڭلىك تاۋار پەشمەت ئۈستىدىن قاسراقلىق پولات ساۋۇت، بېشىغا سۆسەر تۇماق كىيگەن، ئاق ئېتىنىڭ ئېگەر - توقۇملىرى كۈمۈش بىلەن بېزەنگەن بولۇپ، بىر قاراشتىلا بۇ كىشىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدار ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولاتتى.

قۇنادمىش ئىدىرلىقلاردىن چىقىپ، بۇ كەڭ دالاغا يېيىلىپ كەلگەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ «ئون مىڭدىن ئاشىدىكەن» دەپ مۆلچەرلىدى.

شۇ ئەسنادا قاراقچىلارنى قوغلاپ كەتكەن بىر توپ چەۋەندازلار قايتىپ كەلدى.

— يەنە بىرىنى تىرىك نۇتتۇق، — دەپ ۋارقىراشتى ئۇلار.

قوللىرى باغلانغان ياش قاراقچى قۇنادمىشنىڭ بىنىغا نوختىتىپ

قويۇلدى .

چار ساقاللىق بىر سەركەردە ھېلىقى ئاق ئارغىماق مىنگەن يۇ-قىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنى توختاتتى .

— ئەن لۇشەن جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ ، — مۇنۇ ئىككىسىدىن باشقا ھەممىسى ئۆلدى (ئۇ قولىنى شىلتىپ قۇنادمىش بىلەن قاراقچىنى كۆرسەتتى) ، كارۋاندىكى بارلىق ئات ۋە تۆگىلەر يىغىۋېلىندى .

ئەن لۇشەن ئېتىنى دېۋىتىپ ، ئىككى تۇتقۇنغا يېقىنراق كەلدى .

— سىلەر نېمە ئادەم ؟ نەگە كېتىۋاتقان ؟ — دەپ سورىدى .

ياش قاراقچى بېشىنى تېخىمۇ تۆۋەنرەك ئېگىپ مۈكچىيىپلا قال-دى . قۇتادمىش ئەكسىچە ، ئەن لۇشەنگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن تىك بېقىپ قارىدى .

— مەن چاڭئەنگە كېتىۋاتقان بولۇپچى ، سودا كارۋىنىغا قوشۇ-لۇۋالغان ، — دېدى ئۇ ، — مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بۇ قاراقچىلار بىزگە تۇيۇقسىزدىن ھۇجۇم قىلدى .

— دېمەك ، بۇ كارۋان ئىككىڭلارنىڭ ئەمەس ئىكەن - دە ؟

— شۇنداق ، مېنىڭمۇ ئەمەس ، بۇ قاراقچىسىڭمۇ ئەمەس .

— سېنىڭ قاراقچى ئەمەسلىكىڭنى كىم ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ ؟

قۇنادمىش مەڭدەپ قالدى .

— مانا ئۇنىڭدىن سوراپ بېقىڭلار ، — دېدى ئۇ يېنىدا تېخىچە بېشىنى ئېگىپ تۇرغان قاراقچىنى كۆرسىتىپ .

— قانداق ئادەملىكىڭنى بىلمەيمەن ، — دېدى قاراقچى ئۇنىڭغا ئالىيىپ قويۇپ .

— دېمەك ، ھەر ئىككىڭلار بۇ كارۋاننىڭ ئىگىلىرى ئەمەس ئى-كەنسىلەر - دە ؟

قاراقچى بۇ سوئالغا جاۋاب بەرمەي ، يەنە بېشىنى ساڭگىلاتتى . قۇنادمىش يەنە ئۈمىد بىلەن سۆزلىدى :

— كارۋان مېنىڭ ئەمەس ، لېكىن بۇ كارۋاندا مېنىڭ ماللىرىمۇ

بار .

ئەن لۇشەن ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماستىن باشقا بىر سوئالنى سو-رىدى :

— يولدا قىتانلارنىڭ قوشۇنىنى ئۇچرانتىڭلارمۇ ؟

— ياق ، — دېدى قۇنادمىش .

— ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئۇچراتتىڭلارمۇ ؟

— ياق ، ئۇچرانمىدۇق .

ئەن لۇشەننىڭ يېنىدا تۇرغان سەركەردە قولىنى شىلتىپ ھەيۋە قىلدى :

— راست گەپ قىل ، بولمىسا كاللاڭدىن ئايرىلىسەن !

بايانىن ئېرى رۇۋان سۇرمەى تۇرغان قاراقچى بۇ گەپنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى .

— راست كۆرمىدۇق ... قىتانلارنىمۇ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىمۇ كۆر-مىدۇق ، راست .

ئەن لۇشەن سەركەردىگە قاراپ :

— ئۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار ، — دېدى ــ دە ، ئىبنىنىڭ بىشىنى كەينىگە تۇردى ، — ئاۋۇ ئېرى راست قاراقچىدەك تۇرىدۇ ، لېكىن ئاۋۇ « كارۋاندا مېلىم بار » دېگىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئايغاقچىسى بو-لۇشى مۇمكىن .

× × ×

بۇ چاغدا قۇتلۇغ تابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى قىيان ئەلچىلىرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئەن لۇشەن باشاشاقچىلىق قىلىپ تۇرگەن بەرلەرگە يېقىن كېلىپ قالغانىدى . قۇتلۇغ تابغۇنىڭ ئايغاقچى-لىرى ئەن لۇشەن قوشۇنىنى كۆرگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىشتى .

— مۇشۇ يەردە بارگاھ قۇرۇپ ھاردۇق چىقىرايلى ، قوشۇنى رەتكە سالايلى ، — دەپ مەسلىھەت بەردى تۇپەك ئالپ شۇل .

قۇتلۇغ يابغۇ گەپ قىلماستىن ئاتنىڭ چۈشىنى . بۇ ئۇنىڭ مەسـلىھەتكە كۆنگەنلىكىنى بىلدۈرەتتى .
چېدىرلار تىكىلدى . ئوچاقلار ياسىلىپ ، قازانلار ئېسىلدى .
مەسلىھەتچى تۆپەك ئالىپ شۇل قوماندانىنىڭ يېپەك چېدىرىغا كىرگەندە خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئالدىدىكى ئاق شايى داستىخانغا قويۇلـغان كۈمۈش لىگەندىكى قوي گۆشىنى يەپ ، چۆچەككە قۇيۇلغان ئۈزۈم شارابىنى ئىچىپ ئولتۇراتتى . مەسلىھەتچى كىرگەندە ئۇ قاپىقىنى ئاچماي قاراپ قويۇش بىلەنلا چەكلەندى ، ئۇنى داستىخانغا تەكلىپ قىلمىدى . تۆپەك ئالىپ شۇل ئۇنىڭ بۇنداق توڭ ۋە قوپال مۇئامىلىسىگە كۆنۈپ كەتكەن بولغاچقا ، ئۆزلۈكىدىن داستىخاننىڭ يېنىغا ئولتۇردى .
— جىسسەكچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، بارگاھنى بىرقۇر نەكشۈرۈپ چىقتىم ، — دېدى ئۇ ۋە يېنىدىن پىچىقىنى چىقىرىپ ، كۈمۈش لىگەندىكى دۈۋىلەپ سېلىنغان گۆشنى كېسىپ پارچىلىغىلى تۇردى .
قۇتلۇغ يابغۇ ئەنە ئۈنچىقماستىن ، بىر چۆچەك شارابنى ئىرافلا كۆتۈرۈۋەتتى .
— بىللە غىرالىنايلى ، — دېدى بەنە تۆپەك ئالىپ شۇل ۋە بىر كىسىم گۆشنى ئاغزىغا سالدى .
قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويماستىن ، يوغان بىر پارچە سۆڭەكنى ئېلىپ غاجىلاشقا تۇتۇش قىلدى .
— ماڭا شاراب قۇيمامسەن ، — دېدى تۆپەك ئالىپ شۇل .
— سەن شارابقا بەك ئۆچ ئەمەسمۇ ، — دەپ تەنە قىلدى بۇ قايىقى يامان قوماندان .
— توغرا گەپ قىلمىدىڭ ، — دېدى مەسلىھەتچى ، — ئىچىدىغان بەردە ئانچە ـ مۇنچە ئىچىپ قويغاننىڭ رىيىنى يوق .
« بۇ قاقـۋاشـقا گەپ ئىپىپ نەرگىلى بولمايدۇ » دەپ ئويلىدى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە يېنىغا قويۇلغان ساپال كومزەكنى ئېلىپ ، چۆچەككە تولدۇرۇپ قۇيدى .
— ئۆرۈڭگىمۇ قۇي ، — دېدى يەنە تۆپەك ئالىپ شۇل .

قوماندان ئۇنىڭغا سەل ئەجەبلەنگەندەك قاراپ قويدى. «يەنە قانداق ئويۇن كۆرسەتمەكچى بۇ ھىيلىگەر تۈلكە؟» شۇنىڭ بىلەن قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىگىمۇ شاراب قۇيدى.

— سەن قوماندان بولساڭمۇ مەن سەندىن بىرنەچچە باش چوڭ، — دېدى تۈپەك ئالپ شۇل شاراب قۇيۇلغان چۆچەكنى قولىغا ئېلىپ، — سەن مېنىڭ بىر نەۋرە ئىنىم. شۇڭا، كۆڭلۈمدە نېمە بولسا توغرىسىنى دەۋېرىمەن. بەزىدە قۇلىقىڭغا ياقمايدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويغان بولسام كۆڭلۈڭگە ئېلىپ كەتمە. بۈگۈن سېنىڭ بىلەن بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرغۇم كېلىپ قالدى. كېلە، ئىچىۋېتەيلى.

شۇ گەپ بىلەن ئۇ قولىدىكى شارابنى توختاتماي كۆتۈرۈۋەتتى.

— يارايسەن! — دەپ خىتاب قىلدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ ئىچىشىگە قاراپ، — مانا مۇشۇنداق ئەركەكتەك ئىش قىلمامسەن.

ئۇمۇ ئالدىدىكى چۆچەكنى بىر كۆتۈرۈشتىلا قۇرۇقداپ قويدى.

ئىككىسىلەن دوستانە سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتتى. بولۇپمۇ قوماندان قۇتلۇغ يابغۇ مەسلىھەتچى كىرىشتىن ئىلگىرى ئۈچ - تۆت چۆچەكنى بوشىتىپ، خېلى قىزىپ قالغان بولغاچقا، ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ كەتتى.

— ئېسىڭدىمۇ، تۈپەك، — دېدى ئۇ خۇددى سۆھبەتدىشى ئاڭلىماي قالمىسۇن دەپ خاۋاتىرلەنگەندەك يۇقىرى ئاۋازدا، — بىر سېنىڭ بىلەن سىر - ناردۇشلارغا قارشى يۈرۈشكىمۇ بىللە بارغان، كېيىن يەنە ئۈچ قارلۇق[1] توپىلىڭىنى باستۇرۇشتىمۇ بىللە جەڭ قىلغان. قارىماققا ياۋاشتەك كۆرۈنگىنىڭ بىلەن مۈرىنى كەلگەندە باتۇر ئەزىمەتسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، سېنى ھۆرمەتلەيمەن، بەزىدە يوقىلاڭ ئىشلارغا چېپىلىۋېلىپ چىشىمنى قېرىشتۇرساڭمۇ ساڭا ئۆكتە قوپمىدىم. بىلەمسەن شۇنى؟

— بىلىمەن، — دېدى تۈپەك ئالپ شۇل تەمكىنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ.

---

① قارلۇق قەبىلە ئىتتىپاقى «ئۈچ قارلۇق» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

— ئەگەر سەندىن باشقا ئادەم شۇنداق چىشىمنى قېرىشتۇرغان بولسا، كۆك تەگرىنىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلىمەنكى، تاناۋىنى نارتىپ، ئىككىنچى مېنىڭ ئالدىمدا ئىغىز ئاچالماس قىلىۋېتەتتىم.

— بۇنى بىلىمەن، — دېدى مەسلىھەتچى مىيىقىدا كۈلۈپ.

— بولدى، بۇ گەپنى قويۇپ، شاراب ئىچەيلى، — دېدى قوماندان ۋە كومزەكنى قولىغا ئالدى.

— ياق، — دېدى مەسلىھەتچى كەسكىن نەلەپپۇزدا ۋە كومزەكنى ئۇنىڭ قولىدىن نارتىۋالدى، — ياق، ئەمدى ئىچمەيمىز.

— تولا ھەددىڭدىن ئاشما! مەن قوماندان، بۇنى ئۇنتۇپ قالما!

— ئۇنتۇپ قالمىدىم، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل ئاۋۋالقىدەكلا نەمكىنلىك بىلەن، — سەن قوماندان بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئەمدى ئىچ-مەسلىكىڭ كېرەك. ئەنە ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىمىز، بەلكىم جەڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، قوماندانىڭ مېڭىسى سەگەك بولۇشى، ئۆزى ھوشيار تۇرۇشى زۆرۈر.

— بەبە بىلەرمەنلىكىڭنى باشلىدىڭمۇ؟ ھۇ، سىبى...

قۇتلۇغ بابغۇ بۇ بوسۇنماي مەسلىھەتچىنى ئۇرۇۋېتىدىغاندەك ئەل-پازدا ھۆركىرەپ ئالدىغا ئىنتىلدى، لېكىن ئورنىدىن قوپمىدى ۋە چىش-لىرىنى غۇچۇرلىتىپ بەتۇر قارىدى.

— جىم قىپ كەت! — دېدى ئۇ قولى بىلەن ئىشىكنى كۆرسىتىپ.

— بۈگۈن مۇشۇ يەردە ئۇخلايمەن، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل ئۇنىڭ قىيىدىشىغا پەرۋا قىلماي.

دەرۋەقە، قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغانىدى. قوماندان بىلەن مەسلى-ھەتچى بەنە بىردەم گەپ نەگىشىپ، ناكاللىشىپ يېتىپ ئۇخلاپ قېلىشتى.

ئەتىسى ئەتىگەندىلا مەسلىھەتچىنىڭ قوماندانىنى ھاراقتىن چەك-لىگەنلىكىنىڭ پايدىسى كۆرۈلدى. قۇتلۇغ يابغۇ مەبخورلۇققا بېرىلىپ كەتكەندە ئەتىسى بىر كۈن كەچكىچە بىشى ئاغرىپ، ئورنىدىن قوپالماي

ئېغىناپ ياتاتتى . بۇ قېتىم ئۇنداق بولمىدى .

× × ×

ئەن لۇشەنىڭ چىرىكلىرى قوللىرى باغلانغان قۇتادمىش بىلەن هىلىقى ياش قاراقچىنى ئىككى ئاتقا مىنگۈزۈپ ، ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ ماڭدى .

— ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇق ، — دېدى قاراقچى پىچىرلاپ .

— گەپ قىلما ! — بىر چىرىك قامچا بىلەن ئۇنىڭ دۈمبىسىگە « قارس » قىلىپ بىرنى سالدى .

قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۇچۇق دالادا قونالغۇغا توختاشتى . قۇتادمىش بىلەن قاراقچىنى يېگىدىن تىكىلگەن بىر چېدىرنىڭ بېشىغا ئەپكىلىپ ، بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاپ قويۇشتى .

— قاراقچىلىق قىلغانىڭغا تويدۇڭمۇ ؟ — دېدى قۇتادمىش ئىختىيارسىز قوشۇلۇپ قالغان بۇ ھەمراھىغا دوق قىلىپ .

قاراقچى جاۋاب قايتۇرمىدى .

— سېنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلىمەنغۇ ، — دېدى يەنە قۇتادمىش ، — بۇرت - ماكانىڭ قەيەردە ؟ بۇ ئادەم ياشىمايدىغان دالاغا مەخسۇس بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۈچۈن چىققانمىدىڭ ؟

- بەرىبىر ئۆلىدىغان بولدۇق ، ساڭا راست گېپىمنى ئېيتاي ، — دېدى قاراقچى ، — بىرنى سېنىڭ كەينىڭدىن ماسمادار ئەۋەتكەن . ئۇ بىزگە سېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تاپشۇرغانىدى .

— نېمە دەيسەن ؟! — دەپ جىناب قىلدى قۇتادمىش ، — ئاشۇ ئۆتتۈكەن باغرىغا يېگىدىن كۆچۈپ كەلگەن ماسمادارمۇ ؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ ؟ مەن ئۇنىڭغا نېمە يامانلىق قىلدىم ؟

— نېمە يامانلىق قىلغىنىڭنى بىلمەيمەن ، — دېدى قاراقچى ، — بىلىدىغىنىم شۇكى ، سەن ئالماقچى بولغان قىزغا ئۇنىڭ كۆزى چۈشكەن .

قۇتادمىشنىڭ يۈرىكى قىسىلىپ كەتتى. «ئادارقىز!» دېگەن ئۈنلۈك سادا ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىقمىدى، لېكىن پۈتۈن ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتكەندەك بولدى. گوياكى ئۇنىڭ كۆزلىرىنى توسۇپ تۇرغان قويۇق تۇنەك پەردە يوقىلىپ، ئىشنىڭ نېگى-نەكتىنى كۆرگەندەك بولدى. ئۇ ئادارقىز بىلەن چاتقاللىقتا سۆزلىشىپ تۇرغاندا ئۇشتۇمتۇت ئاشۇ ماسمادار پەيدا بولۇپ قالغانىدى. ماسمادار ئۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن بارغان؟ كېيىن باشقا بىر كۈنى قۇتادمىش ئادارقىز بىلەن خوشلىشىپ قايتىۋاتقاندا يەنە شۇ ماسمادار بىلەن يۈزمۇيۈز دوقۇرۇشۇپ قالدى. شۇ چاغدا ماسمادارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشى، مۇئامىلىسى ھەرگىز دوستانە بولمىغانىدى. «ئەمدى چۈشىنىشلىك بولدى» دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ۋە ئىچىمۇ ئۆرتىنىپ كەتتى. «ئەمدى ئادارقىز قانداق بولار؟»

قۇتادمىش كېچىچە تولغىنىپ، ئاھ ئۇرۇپ چىقتى. ئۇ قايسى ۋاقىتلاردا ئۇخلاپ قالدىكىن، ئەيناۋۇر بىقىنىغا تەگكەن قاتتىق تېپىكتىن ئويغىنىپ كەتتى. تاڭ سۈزۈلگەنىدى. ئەن لۈشەن قوشۇنى يەنە يۈرۈشكە ئاتلاندى.

قۇياش خېلى ئېگىز ئۆرلەپ ئەتلەرنى قىزدۇرۇشقا باشلىغان مەھەلدە ئالدى تەرەپتىن يەنە بىر قوشۇننىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— ئۇيغۇر قوشۇنى، — دەپ خەۋەر يەتكۈزۈشتى چارلىغۇچىلار.

— جەڭگە تەييارلىنىڭلار! — ئەن لۈشەن ئۆز يېنىدىكى سەركەردىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈردى.

ھايال بولماي ئىككى قوشۇن بىر-بىرىگە يېقىن كېلىپ سەپ تارتىشتى. قۇتلۇغ يابغۇ ئۆز قوشۇنىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى.

— ئەي ئەن لۈشەن دېگەن ناكەس! — دەپ توۋلىدى ئۇ كۈچلۈك ئاۋازدا، — ئاڭلىسام، كۆرەڭلەپ جاھانغا پاتماي يۈرۈپسەن. توجى بولساڭ چىققىن، ئاتاڭ قارىغايىنى تونۇپ قوي. سېنىڭ بىلەن بىرگە بىر ئېلىشاي دەپ كەلدىم. قىلىچىڭنى يالىڭاچلاپ ئوتتۇرىغا چىق! مەردى مەيداندا سىناشىمىز.

ئەن لۈشەن بۇ چاقىرىقنى تولۇق ئاڭلىدىمۇ، ئاڭلىمىدىمۇ، ئىش-

قىلىپ ، قۇتلۇغ يابغۇغا جاۋاب قايتۇرمىدى . ئۇنىڭ قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە ئات سېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى . ئىككى قوشۇننىڭ سەپلىرى توقۇ- نۇشتى . قىلىچلار ئاپتاپتا پارقىراپ بىر - بىرىگە سوقۇلدى . ئادەملەرنىڭ كۈچەپ قىلىچ ئۇرغاندىكى ئۈن سېلىشلىرى ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈر- لەشلىرى بۇ ئادەمزانىسىز جىمجىت دالانىڭ ئىچىنى ئۇيقۇسىنى بۇزۇۋەتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر يىقىلىپ ، يارىدار بولغانلار سەپتىن ئاي- رىلىپ چىقىشقا باشلىدى .

شۇنداق قىلىپ ، كەسكىن ئېلىشىشتىن كېيىن ئىككى قوشۇن ئۆز بارگاھلىرىغا چېكىنىپ ئارام ئېلىش ، ئىززالىش ، ئۆلگەن ھەم يارىدار بولغانلارنى بىر باقلىق قىلىشنەك ئىشلار بىلەن بەند بولدى .

شۇ ئەسنادا ئەن لۇشەن قوشۇنى ئۇرىدىن قوزغىلىپ جەنۇب تەرەپكە ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇسى تەرەپكە بۇرۇپ كەتتى . قۇتلۇغ يابغۇ دەرھال قوشۇن بارتىپ ئۇلارنىڭ ئارقىدىن قوغلىماقچى بولغانىدى ، لېكىن مەسلىھەتچى تۈپەك ئالپ شۇل ئۇنى توسۇپ قالدى .

— ئەمدى قوغلىمايلى ، — دىدى ئۇ ، — ئۇلارنىڭ پىستىرمىسىغا چۈشۈپ قېلىشىمىز ياكى نېخمۇ زور قوشۇنغا ئۇچراپ قېلىشىمىز مۇم- كىن .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە كۆندى ، لېكىن ئاچچىقىغا پايلىماي ، بىراقلىشىپ كېتىۋاتقان قوشۇننىڭ كەينىدىن ۋارقىرىغىلى تۇردى :

— ئەن لۇشەن ! قورقۇنچاق ! قايتىپ كەل ، مەن سېنىڭ بىلەن بىرگە بىر ئېلىشماقچى . توختا ، بۇنداقلا كەتسەڭ بولمايدۇ ...

بىرنەچچە ئايلىق ئەسكەر قۇتادمىشنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىشتى .

— ئۇنى تۇتۇۋالدۇق ، — دەپ مەلۇمات بەردى بىر ئەسكەر .

— ياق ، سىلەر تۇتۇۋالمىدىڭلار ، مەن ئۆزۈم كەلدىم ، — دىدى قۇتادمىش .

— نەدىن كەلدىڭ ؟ — سورىدى تۈپەك ئالپ شۇل .

قۇنادمش بولعان ۋەقەنى بەپسلبي سۆرلەپ بەردى . جەڭ باشلانغاندا قۇنادمش بىلەن قارافچى مالىمانچىلىقنىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتكەندى . ئۇلار بىر ئۆلۈك ئەسكەرنىڭ خەنجىرىنى ئېلىپ ، بىر - بىرىنىڭ قوللىرى باغلانغان ئارقانىنى كەسنى . ئاندىن قاراقچى ئىگىسىز قالغان ئاتقا مىنىپ قېچىپ كەتتى . قۇتادمش يۈگۈرۈپ بېرىپ ، يىراقنىكى چاتقاللىقنا مۆكۈنۈپ ياتتى . جەڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇ ئۇبغۇرلار تەرەپكە قېچىپ كەلدى .

— ئۇنىڭغا ئات بېرىڭلار ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئەھۋالنى ئۇقفاندىن كېيىن .

شۇ كۈنى كەچكە يېقىن قىتانلارنىڭ هۆكۈمدارى گۇرخان ئۆزىنىڭ قەبىلە ۋە ئۇرۇقلىرىنى باشلاپ بۇ بەرگە يېتىپ كەلدى . ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىگە ئۆتۈش ئۈچۈن كۆچۈپ كەلمەكتە ئىدى . مىڭلىغان ئات - ئۇلاغلار ، چوڭ - كىچىك هارۋىلار پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ كەتتى . كىشىلەر ئائىلە - ئائىلە بويىچە مال - ۋارانلىرىنى ھەيدەپ كېلىۋەردى ، كېلىۋەردى .

تۆتىنچى باب

سۇيىقەستچىنىڭ ھىيلىسى

قۇتادمىش بىلەن تۇنقۇتلۇقنا بىللە بولغان ھېلىقى ياش قاراقچى ھېچ يەردە توختىماي ئۇدۇل ئۆتۈكەن تاغلىرىغا قايتىپ كەلدى. ماسمادار ئۆزىنىڭ تاغ باغرىدىكى چېدىرىدا ئۇيقۇسىز بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىككى قولى بىلەن ئۆزىنىڭ چاچلىرىنى چاڭگاللاپ تۇنقۇتچە ئۇزاققىچە ئۈن چىقارماي ئولتۇرۇپ كەتتى. «يېنىمدا ئاران ئىككى ئادەمنى قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى كارۋانى قوغلاشقا سېلىۋەتكەنىدىم. ئۇلاردىن ئاران بىر ئادەم تىرىك قايتتى. ئەمدى بۇ ئۈچ ئادەم بىلەن قانداق تىرىكچىلىك قىلغىلى بولىدۇ؟» ماسمادار ئويلاپ ـ ئويلاپ ئاخىر بىر قارارغا كەلدى. ئۇ ئولتۇرغان يېرىدىن ئىرغىپ تۇردى ـ دە، چىقىپ ئېتىنى ئىگەرلىدى.

ئىنەچۈك ناي كېگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدا غەم باسقان قىياپەتتە يالغۇز ئولتۇراتتى. ماسمادار ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا سالام بەردى. ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ماسمادار سۆز ئاچتى:

— ھازىر جەنۇب تەرەپتە ئەل تۇشەن دېگەن سەركەردە باش بولۇپ چىقىۋاتىدۇ. ئۇ كۆك تۈركلەر بىلەن سوغدىلارغا پاناھلىق بېرىپ كۈچ توپلاۋاتىدۇ. نەتىجىدە شىمالى ئەتراپتىكى كۆك تۈركلەر شۇ تەرەپكە كۆچۈپ كېتىۋاتىدۇ.

— راست، — دەپ باش لىڭشىتتى ئىنەچۈك ناي، — مەن تو-نۇيدىغان بىرمۇنچە ئادەملەر شۇ ياققا كۆچۈپ كەتتى.

— كىشىلەر داۋاملىق كۆچۈۋاتىدۇ، — ماسمادار سۆزىنى

داۋاملاشتۇردى ، — كۆچمىسە بولمايدۇ . ئەتە ـ ئۆگۈن بۇ يەردىكى خانلار ئەل لۈشەن بىلەن رەسمىي ئۇرۇش قىلىپ قالسا قانداق بولىدۇ ؟ بۇ يەرلەردىكى كۆك تۈركلەر ئامان قالارمۇ ؟

ئىنەچۈك ناي ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىپ ، بېشىنى تەستىقلىغان تەرىزدە لىڭشىتىپ قويدى .

— بىرىمۇ كۆچەيلى ، ئىنەچۈك ناي ئاكا ، — دېدى ماس-مادار ، — بولمىسا كېيىن پۇشايماننى ئالىدىغان قاچا تاپالماي قالىمىز .

ئىنەچۈك نايىنىڭ بېشى قاتتى . كىشىلىك تۇرمۇشتا ئۇچار قۇشلاردەك قانات قېقىپلا ئۇچۇپ كەتكىلى بولمايدۇ ـ دە .

— قۇتادمىش قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر نېمە دەيلى ، — دېدى ئۇ ، — ئۇ ماڭا كۈيئوغۇل بولماقچى .

ماسمادار كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن ئاساسلىق گېپىنى ئەمدى ئې-غىزىدىن چىقاردى :

— قۇتادمىش ئۆلۈپ كېتىپتۇ ، يولدا قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ . بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر كىشى ماڭا بۈگۈن بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى .

ئىنەچۈك نايىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى .

— ئۇ تېخى ئون گۈلىنىڭ بىرىمۇ ئېچىلمىغان ياش بالا ئىدىغۇ . ئۇ سەپەرگە چىقىپ كېتىپ ئون كۈن بولغاندا ئاتىسى يوتاسۇن بۇقا قازا تاپقانىدى . ئەمدى ئوغلىمۇ ئاتىسىنىڭ كەينىدىن كېتىپتۇ ـ دە ، بۇ نې-مىدېگەن ئېچىنىشلىق پاجىئە ! ھەي بىچارە ...

— راست ، بەك ئېچىنىشلىق ، — دېدى ماسمادار بۇ ئاق چاچلىق بوۋاينىڭ رايىغا بېقىپ ، — بىراق ، كۆك تەڭرىنىڭ ھۆكمى شۇنداق بولسا ، بىزدە نېمە ئامال ؟

ئىنەچۈك ناي يىغلاپ تۇرۇپ خىتاب قىلاتتى :

— ئىسىت ! ئىسىت ! يوتاسۇن بۇقا ئوبدان ئادەم ئىدى ، قۇتاد-مىشمۇ ياخشى بالا بولغانىدى .

ئېيتقاندەك ، ئۇزاقتىن بۇيان ساقلىقى بولماي كېلىۋاتقان يوتاسۇن

بۇقا ئوغلىنى سەپەرگە ئۇزىتىپ قويۇپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قەزىتىمىسى ئۆرلەپ قوپالماي قالدى. ئىنەچۈك تاي ئۇنى ھارۋىغا ياتقۇزۇپ ئۆز ئۆيىگە ئەكېلىۋالدى. ئادارقىز ھەر كۈنى ئۇنىڭ ئاش - نامىقىنى ئېتىپ، ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى قاينىتىپ ئىچۈردى. يېقىن ئەتراپىكى چارۋىچىلار شامانىنى چاقىرىپ كېلىپ پىرە ئويناتتى. لېكىن، ھېچنېمە كار قىلمىدى. بوناسۇن بۇقىنىڭ كېسىلى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، ئاخىر ئۇ مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى.

ماسمادار ئارىسالدى بولۇپ، ھەسرەتلىنىپ ئولتۇرغان ئىنەچۈك تايىغا قاراپ «ھازىرچە مۇشۇنچىلىك دەپ تۇراي» دەپ ئويلىدى - دە، خوشلاشتى.

— قاچان بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىشنى لايىق تاپسىڭىز بىللە كۆچەيلى، — دېدى ئۇ.

ماسمادار بېشىدا ئالدىرىمىغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ئىچىدە بىت - تىت بولۇپ تۇراتتى. «ھېلىقى قۇنادمىش دېگەن بۇ يەرگە كېلىپ قالغۇچە تېزرەك كېتىشىم كېرەك» دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە. شۇڭا، ئۇ ئۆز چېدىرىدا جابىرجەم ياتالماي كەچكە يېقىن ئىنەچۈك تاينىڭ كىگىز ئۆيىگە يەنە كەلدى.

— بولدى، كۆچەيلى، — دېدى ئىنەچۈك تاي كىگىز ئۆيگە كىرىپ كەلگەن ماسمادارغا، — ئويلاپ باقسام، بۇ يەردە تارتىشقۇدەك ھېچنېمەم قالماپتۇ.

ئادارقىز ئۈن سېلىپ يىغلاپ كەتتى.

— سەۋر قىلىڭ سىڭلىم، — دېدى ماسمادار ئۇستىلىق بىلەن كۆيۈمچان ۋە ئاق كۆڭۈل قېرىنداشنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، — ئۆلگەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە تۇرۇۋېرىش خەتەرلىك. بىز چاڭئەن شەھىرىگە بارىمىز. ئۇ شۇنداق چوڭ، گۈزەل شەھەركى، كۆرسىڭىز ھەيران قالىسىز، نەچچە ۋاقىتتىن باغ - دالالاردا ئۆتكەن كۈنلىرىڭىزگە ئېچىنىپ قالىسىز. مانا مەن سىلەرنى قوغدايمەن. بىز ئىسىل، ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەردە تۇرىمىز.

ھىبلىگەر ھارافچىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە كۆپىي كۆرگەن ئىد ىەچۇك نابىمۇ ، ئۇنىڭ فىرى ئادارفىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈك تەبىـ ئىنى بىلەن ئىشەندى . « نىيىتىمىز دۇرۇس بولغىنى ئۈچۈن ئەجدادلىرىـ ـمىزنىڭ پاك روھلىرى بىزگە بىر باخشى ئادەمنى يولۇقتۇردى » دەپ ئويلايتتى ئىسەچۇك باي . « مىھرى ئاپتاپتەك ئىللىق شەپقەتچىمىز ئۇماي ئانىمىزنىڭ رەھمى كىلىپ ، مۇشۇنداق مەرد بىگىتنى ماڭا قىرىنداشلىقا ئۇرىنىدا ئۇچراشتۇردى » دەپ ئويلايتتى ئادارفىر . لېكىن ئۇ سۆيگىنى قۇتادمىشنى ياد ئىتىپ ئىچ ـ ئىچىدىن ئېزىلىپ يىغلىدى ، كېچىلىرى ئۇخلىمىدى ، ئىككى كۈندىلا ئورۇقلاپ قاقشال بولۇپ قالدى . « ئەمدى بۇ بەردە تۇرىۋەرگىنىمنىڭ ماڭا نېمە پايدىسى ؟ — دەيتتى ئۇ ئۆز ئىـ چىدە ، — قۇتادمىش يوق . ئەمدى نەگە بارسامۇ ، نەدە تۇرسامۇ مەن ئۈچۈن بەرىبىر » .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار تۈن نىسپىدە ئۆي نەئەللۇفاتىنى ئانلارغا ئانحۇعىلاپ ، ماسماداربىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۆتتۈكەن باغرىدىكى ئىسسىق ماكاسى ياشلاپ ، يېڭى ماكان ئىزدەش ئىستىكىدە سەپەرگە چىقتى .

— تۈندە تۇرۇش بىخەتەر ، — دېدى ماسمادار ئۇلارغا چۈشەنـ دۇرۇپ ، — كۈندۈزى باشقىلار كۆرۈپ قالسا چاتاق چىقىشى مۇمكىن .

× × ×

قۇتلۇغ بابغۇ ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ ، قوشۇننى ئۆتۈكەن ئېتىكىدىكى يايلاقىا قايتۇرۇپ كەلدى . ئۇ قىنان كۆچمەنلىرىنى ئۆز ھىمايىسى ئاستىغا ئېلىپ ، ئەل لۇشەنىڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرـ غان قوشۇنىنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇ نەرىپىگە قوغلاپ ئۆتكۈزۈـ ۋەتتى .

بۇ قوشۇن بىلەن بىللە كەلگەن قۇتادمىش قوماندان قۇتلۇغ يابـ

غۇنىڭ ئىجارىنىسى ئېلىپ ، ئۆتۈكەن باغرىدىكى ئۆز ماكانىغا قايتىپ كەلدى .

بەختسىزلىك ۋە قايغۇ ـ ھەسرەت قۇتادمىشنىڭ بېشىغا توپە ـ توپىلەپ چۈشتى . ئۇ سۆيىمەستچى ماسمادارنى قايلىق قىساس ئېلىش نىيىتىدە ئالدىراپ ، ھېلىمۇ ئۇچقاندەك چېپىپ كېلىۋاتقان ئېتىنى يەنە قامچىلاپ باغ ئىچىگە كىرگەندى . بۇ بەردىكى چارۋىچىلاردىن ئۆزىگە شەپقەتسىز زەربە بولغان ھەسرەتلىك خەۋەرلەرنى ئاڭلىدى . ئۇنىڭ ئانىسى ۋاپات بولغان ، ئاشۇ سۆيىمەسنچى ماسمادار ئۇنىڭ سۆيگەن يارىنى ئالداپ ئېلىپ كەتكەنىدى . قۇتادمىش ئۆز ئۆمرىدە بۇنداق چىدىغۇسىز روھىي زەربىگە ئۇچراپ باقمىغان ، بۇنداق زور بەختسىزلىكنى ھېس قىلىپ باقمىغانىدى . ئۇ ھە دېگەندىلا نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى . ئانىسىنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرسۇنمۇ ؟ غايىب بولغان مۇھەببىتىنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلسۇنمۇ ؟ ئۇ خۇددى باياۋاندىكى سەكسەندەك تەنھا ئۆزى قارا بېشىم بولۇپ قالغانىدى . « ھالىڭ نېچۈك ؟ » دەپ سورابدىغان جان كۆيەر بىر قېرىندىشى يوق . قايسى ئىشنى قانداق قىلىش توغرىسىدا يول كۆرسەتكۈدەك بىر سىرداش غەمگۈزارى يوق .

« ماسمادار دېگەن مەلئۇننى ئۇتتۇشۇم كېرەك ! ئادارقىزنى قۇتۇلدۇرۇشۇم كېرەك » دەپ بەكرار تەكىتلەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە . بىراق ، ماسمادار نەگە كەتتى ؟ ئادارقىزنى نەگە ئېلىپ كەتتى ؟ قۇتادمىش بۇ سوئالغا جاۋاب تاپالماي ئۆرتەنەتتى . ئىتك قىيا باشلىق تاغلارنى ئۆرۈپ كۆكۈم ـ تالقان قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى ؛ جان ئاچچىقىدا ۋارقىراپ پۈتۈن دۇنيانى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى ؛ ماسمادارنى گېلىدىن بوغۇپ ئۇجۇقتۇرۇۋەتكۈسى كېلەتتى . ۋەھالەنكى ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا قادىر بولالماي ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ كەتتى .

قۇتادمىش ئەنە شۇ بەرىقىدە ئاش ـ تاماقتىمۇ ، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ ئۇنتۇپ ئىككى كۈننى تەلۋىلەنگەن ھالەتتە ئۆتكۈزدى . ئۈچىنچى كۈنى ئۇ بىر ئار ئىبسىي بىسۇالدى ھەمدە زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، ماسمادارنىڭ زادى نەگە كەتكەن بولۇش ئېھتىمالىنى مۆلا-

ھېزە قىلىشقا باشلىدى . ئۇ باغ ئىچىنكىدىكى چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بوغاي قورام تاش ئۈستىدە بەنھا ئولتۇرۇپ چوڭقۇر ئويغا پاتقانىدى . توساتتىن ئۇنىڭ بىنىدىلا ئات تۇياقلىرىنىڭ شەپىسى ئاڭلاندى . قۇناد- مىش ئىبعىرلاشقان بىشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ قارىدى . ئۇنىڭ ئالدىدا ھې- لىقى ئەن لۇشەننىڭ تۇتقۇنلۇقىدا بىللە بولغان ياش قاراقچى ئۇنىڭغا قاراپ تۇراتتى . قۇبادمىش ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئىتتىنىڭ ئۈرەڭگىسىدىن تۇتتۇۋالدى .

— خوجايىننىڭ قىنى ؟ ماسمادار قىنى ؟ — دەپ قاتتىق ۋارقى- رىدى قۇبادمىش . شۇ باپدا ئۇ بەجايىكى بۇ قاراقچىنى ئىتتى بىلەن قو- شۇپ پارە ـ پارە قىلىۋەتكۈدەك ئەزەپلەنگەن قاپلانغا ئوخشايتتى . ھال- بۇكى ، بىشىدىن ئىسسىق ـ سوغۇقنى بولا ئۆتكۈزگەن بۇ كەسپىي قاراقچى ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى . ئۇ قۇبادمىشنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىغان پېتى ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— ئۇ كەتتى . ئۇ ئادارقىرى ئانىسى بىلەن بىللە ئىلىپ كەتتى . ئۇنىڭ تۇرۇندىن كۆزلىگەن مەقسىتمۇ شۇ ئىدى . ئۇ ئاللىقاچان بۇ بەر- لەردىن كەتتى .

— بەگە كەتتى ؟ رادى بەگە كەتتى ؟ تېز گەپ قىل !

— ئۇلار چاڭئەنگە كەتتى . مەن ئۇ يەرگە بېرىشنى خالىماي قىچىپ كەتتىم ، يەنە ئەن لۇشەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قىلىشتىن قورقتۇم .

— چاڭئەنگە ؟

— شۇنداق ، چاڭئەنگە كەتتى . مەن ساڭا شۇ گەپنى دەپ قو- باي دەپ كەلدىم . ئەمدى ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن . بۇغلا دەرياسى بويلى- رىغا بېرىپ چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق قىلىمەن . ئەمدى ماسمادارغا ئە- گەشمەيمەن .

شۇ گەپ بىلەن ئۇ ئىتنى دېۋىتىپ تۇرۇپ كەتتى .

قۇبادمىشنىڭ تۇرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى ، ئۇنىڭ مەنزىل بى- ساتى ئايدىڭلاشقاندى . گويا ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى باغلاقتىن بو- شىتىلغاندەك بولدى ، پۈتۈن ۋۇجۇدى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ كەتكەن-

دەك تۇيۇلدى . ئەمدى ئۇنى ھېچقانداق كۈچمۇ بۇ يەردە تۇتۇپ قالال-
مايتتى .

— چاڭگەنگە ! — ئۇنىڭ قەلبىدىن ئىختىيارسىز نۇردە ئېتىلىپ چىققان بۇ خىتاب تاغلار ئىچىدە ئەكس سادا پەيدا قىلدى .

بەشىنچى باب

قوردانلىق[1] پەرىزات

مەشھۇر چاڭئەن شەھىرى. قۇتادمىش ئاق قاشقىلىق چىلان تورۇق ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ شەھەر كوچىلىرىنى ئايلاندى. ھازىرغا قەدەر يىلقا بېقىپ، ئۇۋچىلىق قىلىپ، تاغ ۋە يايلاقلاردا ياشاپ كەلگەن يىگىت چاڭئەننى ۋە ئومۇمەن ھەر قانداق شەھەرنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى. مانا ئەمدى چېدىر شەكىللىك ئۆگزىلىرىگە كاھىش ياتقۇزۇلغان ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەرگە، قاتار - قاتار رەستىلەرگە، بۇ يەرلەردىكى تۈرلۈك - تۈرلۈك مال - دۇنيانىڭ شۇنچە كۆپلۈكىگە قاراپ ھەيران بولاتتى. بولۇپمۇ كوچىلاردىكى ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇ غەلىتىلىك ھېس قىلاتتى. بۇنداق يېڭىچە مۇھىتتا ئۇ ئۆزىنى قانداق تۇتۇشنى، نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇشنى ئاڭقىرالماي ياتسىرايتتى ۋە بىرئاز قورققاندەك بولاتتى. ئۇ ئەتراپتىكى يات كىشىلەرگە ھېيىقىپ، گۇمانسىراپ قارايتتى. بۇ كىشىلەر خۇددى ئۇنىڭغا خىرىس قىلىدىغاندەك، ئۇنىڭ مۇشۇ يالغۇز ئېتىنى تارتىۋالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ئۇ سول قولى بىلەن ئاتنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلىسە، ئوڭ قولى بىلەن يېنىدىكى قىلىچىنى مەھكەم قىسىپ تۇتۇۋالدى.

ھالبۇكى، قورققۇدەك ھېچقانداق ئىش يۈز بەرمىدى، ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن بىرەر ئادەممۇ ئۇنىڭغا قاراپ قويمايتتى. ھەممە ئادەم ئۆز ھەلەكچىلىكى بىلەن ئاۋارە ئىدى. بەزىلەر رەستىلەردە سودىلىشاتتى، بەزىلەر يول بويىدىكى چايخانىلاردا ئۇسسۇزلۇق ئىچىشىپ ئولتۇراتتى،

[1] قوردان — خوتەننىڭ ئەسكى دەۋردىكى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى.

بەزىلەر ھېچ پەردە نوخشىماي ئۆز يولىغا كىرىۋېرەتتى ؛ بەزىلەر ئاتلىق ،
بەزىلەر پىيادە ، بەزىلەر ھارۋىلاردا ...

قۇتادمىش مۇشۇ يولۇچىلار ئىچىدە ئادارقىر ، ئىسەچۈك ياي ۋە باكى ئاشۇ سۇيقەستچى ماسمادارنى ئۇچرىتىپ قالارمەن دىگەن ئۈمىد بىلەن ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرماي ھەر يانغا سەپ سالاتتى . لېكىن ئۇ بىرىم كۈن كوچا ئايلانغان بولسىمۇ ، ئۇلارنى ئۇچرىتالمىدى . ئۇنىڭ قورسىقى ئاچتى ، ئۆزى ھېرىپ ھېچ ھالى قالمىدى . گۇگۇم چۈشەي دەپ قالغاندا ئۇ بىر ئاددىي كارۋان سارايغا كىرىپ ياتتى .

ئىككىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىنلا دەرھال ئېتىغا مىنىپ يەنە كوچىغا چىقتى . ئۇ كىرمىگەن كوچا ، ماڭمىغان يول قالمىدى ، لېكىن ئادارقىرنى تاپالمىدى . نۇرغۇن كىشىلەردىن سۈرۈشتۈردى ، سورىدى . ھەممىسىنىڭ جاۋابى « بىلمەيمىز ، كۆرمىدۇق » دىگەندىنلا ئىبارەت بولدى . قۇتادمىش ئۇدا ئون نەچچە كۈنگىچە چاڭئەن شەھرىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى ئاختۇرۇپ ، ئادارقىرىنى ئىزلىدى . يەنىلا ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى .

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىگە شەك چۈشۈشكە باشلىدى . « ئادارقىز راست مۇشۇ شەھەردىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ ماسمادار ئۇلارنى يەنە قايسىدۇر بىر باشقا شەھەرگە ئېلىپ كەتكەنمۇ ؟ ياكى ئۇلار ئاشۇ ئۇرخۇن ۋادىسىدىكى باشقا بىر يەرگە كەتكەنمۇ ؟ ھېلىقى قاراقچى قەستەن مېنى ئالداش ئۈچۈن ئۇلارنى چاڭئەنگە كەتتى دەپ قويغانمۇ ؟» قۇتادمىش ھەرقانچە ئويلاپمۇ بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىدى . ئۇنىڭ بېشى چىڭقىلىپ ئاغرىدى ، روھى چۈشۈپ كەتتى . ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟

دەردمەن يىگىت پۇل قاپچۇقىنى ئاختۇرۇپ باقتى . ئاران بىر-نەچچە تال كۆمۈش تەڭگە قالغانىدى . ئەمدى ئۇ مۇھەببەتلا ئەمەس ، بەلكى جان بېقىش مەسىلىسىمۇ ئويلاپ قويۇشى كېرەك ئىدى . « ئاتنى ساتايمۇ ؟ ياق ، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئاتنى سېتىشقا بولمايدۇ » .

قۇتادمىش غەم باسقان بېشىنى ساڭگىلىتىپ چاڭئەن كوچىلىرى-

دىن بىرىدە ئاتلىق كېتىپ باراتتى .

ئۇشتۇمتۇت يېنىدىكى كوچىدىن بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر چىقىپ كەلدى .

— مۇشۇ يەردە قورساقنى توقلىۋالايلى ، — دېدى ئۇلاردىن بىرى ۋە مەيخانا ئالدىدا توختاپ ئېتىدىن چۈشتى .

بېلىلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان بۇ ساقاللىق ۋە بۇرۇتلۇق ئادەملەرنى كۆرۈپ ، توپلىشىپ تۇرۇشقان بىكارچىلار ئېھتىيات بىلەن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشتى . ئوڭ يېنىدىن ئېچىلىدىغان ئەپچىل پەشمەت كىيىشكەن ، ئۇزۇن ئۆسۈپ كەتكەن چاچلىرى يەلكىلىرىگە چېچىلىپ تۇرغان بۇ ئادەملەر ئاتلىرىنى چەتتىكى لاپاس ئاستىغا باغلاپ قويۇپ ، تۆت ئەتراپى ئوچۇق راۋاق شەكلىدىكى يازلىق مەيخانىغا كىرىشتى ۋە قارا سىرلانغان يۇملاق جوزىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى .

قۇتادمىش ئۇلارغا قاراپ توختاپ قالدى . « ئۇلار ئۇيغۇر ئىكەن ، ئۇيغۇرچە سۆزلىشىۋاتىدۇ » دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە . نەچچە كۈندىن بېرى مۇساپىرچىلىقتا سىمسىرەپ يۈرگەن قۇتادمىش ئۇلارنى كۆرۈپ بۇ يەردىن كېتەلمەي قالدى ۋە شۇ مەيخانىغا كىرىپ ، ئۇلارغا سالام بەردى .

— كەل ، بىز بىلەن ئولتۇر ، — دەپ تەكلىپ قىلدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭراق بولغان بودۇر ساقاللىق كىشى .

قۇتادمىش ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قىسىلىپ ، يۆلەنچۈكسىز ئورۇندۇققا ئولتۇردى . جوزا ئۈستىگە بىر كومزەك مەي ۋە ئىككى تاۋاقتا بېلىق ۋە ئۆردەك گۆشى كەلتۈرۈلدى . سۈمۈرغ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن جانان چىسلەرگە مەي قۇيۇلدى ، بەزىلەر چوكا بىلەن ، بەزىلەر قوللىرى بىلەن غىزاغا تۇتۇش قىلىشتى . ھېلىقى بودۇر ساقاللىق كىشى (ئۇ مۇشۇ كىشىلەرنىڭ يولباشچىسى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى) بىر چىنە مەينى بىر كۆتۈرۈشتىلا ئىچىۋەتكەندىن كېيىن قۇتادمىشقا مۇراجىئەت قىلدى :

— ھەي باتۇر يىگىت ، نەدىن كەلدىڭ ؟ سېنى بۇ شەھەردە كۆرمىگەنىدىم .

— ئورخۇن تەرەپتىن كەلدىم .

— ھە مۇنداق دېگىن ، ھەقىقىي ئۇيغۇر ئىكەنسەن ـ دە .

— شۇنداق .

— بۇ يەرگە نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ؟ سودىگەرمۇ سەن ياكى كارۋانچىمۇ ؟

— ياق ، مەن سودىگەرمۇ ئەمەس ، كارۋانچىمۇ ئەمەس . بىر بېتىم مۇساپىرمەن .

بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئىككىنچى چىنىنى كۆتۈرۈۋەتتى ۋە ناۋاقتىكى ئۆردەكنىڭ بىر پۇتىنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىشتىھا بىلەن غاجىلاشقا باشلىدى .

— ھە ، مۇساپىرمەن دېگىن ، — دېدى ئۇ قۇتادمىشقا قاراپ ، — ئۇنداق بولسا بىز بىلەن كەتكىن ، قارىسام ، خېلى قاۋۇل ، بولىدىغان بالىدەك كۆرۈنىسەن .

— سىلەر نەگە بارماقچى ؟

— قەنياڭغا .

— قەنياڭ دېگەن نە ئۇ ؟

— بۇ يەردىن يىراقتىكى بىر ئايماق .

— ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىمىز ؟

بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۈچىنچى چىنىدىكى مەينىمۇ توختىماستىن سۈمۈرۈۋەتتى .

— ئەنچە ! — دەپ ئۈنلۈك خىتاب قىلدى ئۇ ۋە قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە قاتتىق شاپىلاقلىدى . ئۇ خېلى بەڭشىلىپ قالغانىدى .

قۇتادمىشمۇ ئالدىدىكى چىنىنى بىر كۆتۈرۈشتىلا بوشاتتى .

— يارايسەن ! — بۇدۇر ساقاللىق كىشى قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە يەنە بىر شاپىلاق ئۇردى ۋە ئاۋازىنى ئېگىز - پەس چىقىرىپ سۆزلىگىلى تۇردى ، — ھەي سەن تېخى قەنياڭنىمۇ بىلمەيدىكەنسەن ، قەنياڭغا نېمە قىلغىلى بارىدىغانلىقىمىزنىمۇ چۈشەنمەيدىكەنسەن ... بىر قەنياڭغا ئەركىن يايرىغىلى بارىمىز ! ئەي لۈشەنگە قوشۇلغىلى بارىمىز ! ئەمدى چۈشەنگەنسەن ؟

قۇنادمىش « ئەن لۇشەن » دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى . ئۇ سودا كارۋىنى بىلەن بۇ بافقا كېلىۋاتقاندا ئاشۇ ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىغا ئۇتقۇن بولغانلىقىنى ئەسلىدى ، لېكىن چاندۇرمىدى ۋە ئەن لۇشەننى كۆرگەنلىكىنى ئېيتمىدى .

— ياق ، چۈشەنمىدىم ، — دېدى ئۇ بۇ ناتونۇش كىشىلەردىن گەپ ئېلىشقا تىرىشىپ ، — ئەن لۇشەن دېگەن كىم ؟

— ئەن لۇشەن دېگەن قەيانڭ دىيارىنىڭ ھىراۋۇلى . ئۇ ھازىر كۆك تۈرك ۋە سوغدىلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ، چوڭ ئىش بەۋرەدەمەكچى بولۇۋاتىدۇ . ئەمدىغۇ چۈشەنگەنسەن ؟

قۇنادمىش بېشىنى چايقىدى .

— ياق ، رادى چۈشىنەلمىدىم .

— ھەي تارىمۇ ساددا نېمە ئىكەنسەن - دە ! — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى ، — شۇ ئىشلارنىمۇ بىلمەي نەلەردە يۈرگەن ئەخمەق سەن ؟

خورىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ مەي ئىچىشىۋاتقان ھەققەمسايىلەر پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى ۋە ھەر كىم ئۆزى بىلگەنچە ئاغىل - تاغىل سۆزلىگىلى تۇردى :

— ئازا ساددا نېمە ئىكەن ، ھا - ھا - ھا ...

— ئورخۇن بويىدىن كەپتۇ ئەمەسمۇ .

— يايلاق ، دالالاردا بىلقا بېقىشنى باشقىنى بىلمەيدۇ - دە ئۇ .

— چوڭ شەھەرلەردە بولىدىغان گەپلەرنى ئاڭلاپ باقمىغان - دە !

قۇنادمىشنىڭ مەڭزىلىرى قىزىرىپ كەتتى .

— مەن بۇ شەھەرگە نېخى يېقىندا كەلدىم . بۇ بەردە نېمە ئىشلارنىڭ بولۇۋاتقىنى مەن نەدىن بىلەي .

— ھە ، بوپتۇ ، بۇ ئىشلارنى مەن ساڭا سۆزلەپ بېرەي ، — دېدى ھەققەمسايىلەردىن بىرى تەكەببۇرلۇقى چىقىپ تۇرغان نەلەپپۇزدا . ئۇ بىر نوپ كىشىلەر ئىچىدە ھەممىدىن ياشراق بولۇپ ، كىد

يىملىرىمۇ باشقىلارنىڭكىدىن يېڭىراق ۋە رەڭلىك ئىدى. ئۇچىسىغا سۆسۈن رەڭلىك قىسقا شايى پەشمەت، كۆك بۆز شىم ۋە قارا خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن ھەمدە سىلىق تارالغان ئۇزۇن چاچلىرىنى خۇددى ئېسىلزادىلەردەك قىزىل تاۋار ياغلىق بىلەن چىگىۋالغانىدى؛ تۇرۇپ - تۇرۇپلا قىسقا قىرقىلغان قاپقارا بۇرۇتىنى بارماقلىرىنىڭ ئۇچلىرى بىلەن سىلاپ قوياتتى. ئىشقىلىپ، ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىن ئىشقۋازلارغا خاس سۆلەتۋازلىق چىقىپ تۇراتتى.

— مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ قوياي، — دېدى ئۇ قۇتادمىشنى مەنسىتمىگەن قىياپەتتە سۆزىنى تەكرارلاپ، — يېقىندا ئەن لۇشەن چاڭئەندىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەلەپ قويدى. ئۇ پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك توقىلى ياڭ گۇيفېينى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، تاڭ شۈەنزۇڭ بۇنىڭغا ئۇنىمىدى. شۇڭا، ئەن لۇشەن ئوردىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ياڭ گۇيفېي بىلەن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقاتماقچى.

— بىر توقالنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈش قىلىش كېتەمدۇ؟ — دېدى قۇتادمىش ھەيران بولۇپ، — پادىشاھنىڭ توقىلى بىلەن ئەن لۇشەننىڭ نېمە كارى؟

— ھەي، ھەي، ھەي! راست تومپاي نېمە ئىكەنسەن، — دەپ كۈلدى سۆلەتۋاز يىگىت، — ئەن لۇشەنمۇ بۇرۇن ئوردىدا خىزمەت قىلاتتى. شۇ چاغلاردا ئۇ ئاشۇ ياڭ گۇيفېي دېگەن ئايال بىلەن ئاشىنادارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولغان. كېيىن پادىشاھ بۇنى بىلىپ قېلىپ، ئەن لۇشەننى يىراقتىكى فەنياڭ دىيارىغا ھىراۋۇل قىلىپ يۆتكىۋەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياڭ گۇيفېي ناھايىتى چىرايلىق ۋە ناھايىتى ھىيلە - مىكىرلىك چوكان ئىكەن. پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ ئۇنىڭغا بەك ئامراق ئىكەن. ياڭ گۇيفېي پادىشاھنى راسا كۆيدۈرۈپ ئۆزىگە قارىتىۋالغاندىن كېيىن ئوردىدىكى ئۆزىگە ياقمىغان بىرمۇنچە پېشقەدەم ئەمەلدارلارنى ئەيىبلەپ، چېقىشتۇرۇپ خىزمىتىدىن قالدۇرغان. ئاندىن

ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە يېقىنلىرىنى ئوردىدىكى مۇھىم ۋەزىپە-لەرگە قويغان . ھازىر تۇرغۇن ئەمەلدارلار بۇ ئىشتىن نارازى بولسىمۇ ، پادىشاھنى قورقۇپ گەپ قىلالمايدۇ . ئەن لۇشەن مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتنى پايدىلىنىپ ئوردىغا يۈرۈش قىلماقچى . ھازىر ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەر ھەرقايسى جايلارغا قاچاپ ، تۈرك ۋە سوغدىلارنى قەدىمكىغا ئىرىپ ئەن لۇشەن قوشۇنىغا قوشۇلۇشقا چاقىرىق قىلىۋاتىدۇ . ئەمدى چۈشەندىڭمۇ ، بومپاي بېگىم ؟

— بىراق ، ئۇ ئەن لۇشەن نېمە ئۈچۈن تۈركلەر بىلەن سوغدىلارنى توپلايدۇ ؟ — يەنە سورىدى قۇتادمىش .

— چۈنكى ئەن لۇشەننىڭ ئاتىسى سوغدى ، ئانىسى تۈرك .

— ھە ... — دەپ ئاۋازىنى سوزدى قۇتادمىش ۋە چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى .

— ھە ، قانداق ؟ بىز بىلەن قەدىمكىغا كېتەمسەن ؟ — سورىدى ھىلىقى بۇدۇر ساقاللىق كىشى بەدە قۇتادمىشنىڭ بەلكىسىگە شاپىلاقلاپ .

— سىلەر ئۆزۈڭلار قايسى نائىيەدىن بولىسىلەر ؟ سوغدىمۇ ، تۈركمۇ ؟ — قۇتادمىشمۇ ئۆز نۆۋىتىدە سوئال قويدى .

— بىر توڭرا قەبىلىسىدىن بولىمىز .

— ئەمىسە ئۇيغۇر ئىكەنسىلەرغۇ .

— شۇنداق ، ئۇيغۇرنىڭ توڭرا قەبىلىسىدىن .

— ئۇنداقتا سىلەر ئۇناقتا بېرىپ نېمە قىلىسىلەر ؟

— ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى ئىسسىق جەڭگىۋار قوشۇن . ئۇلار چوقۇم غەلبە قازىنىدۇ . ئۇلارغا قوشۇلساق زىيان تارتمايمىز ، بېيىپ كېتىمىز . سەنمۇ بىز بىلەن كېتەمسەن ؟

— ياق ، بۇ يەردە ئىشىم بار .

— شۇنچە مۇھىم ئىشمۇ ؟

— مەن بۇ يەرگە ئىنەجۈك تاي دېگەن بىر كىشىنى ئىزلەپ كەلدىم . ئۇنىڭ ئادارقىر ئىسىملىك بىر قىزىمۇ بار . ئۇلارمۇ ئورخۇن بويىدىن كەلگەن . ئۇلارنى تونۇمسىلەر ؟

— باق ، تونۇمايمىز .

قۇنادمىش ئۇمىدسىزلەنگەن هالدا بېشىنى نۇۋەن سىلىپ ئۇنچىقمىدى . بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئورنىدىن تۇردى .

— يىدۇق ، ئىچىنۇق ، ئەمدى چىقايلى ، — دېدى ئۇ نۇبرۇق تەلەپپۇزىدا .

— ئەمدى نەگە بارىسىلەر ؟ — قۇنادمىشمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ سورىدى .

— سەيلە قىلىمىز ، تاماشا قىلىمىز ، — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى ، — بۇ شەھەردىن كەتكۇچە راسا بىر ئوينىۋالىمىز .

هەممەيلەن سىرتقا چىقىپ ئاتلىرىغا مىنىشتى . قۇنادمىشمۇ ئۆزىنىڭ ئاق قاشقىلىق چىلان تورۇق ئېتىغا مىنىپ ئۇلارغا ئەگەشتى . ئۇلار مەي ئىچىپ قىزىپ قالغان بولغاچقا ، كوچىلاردا ئاتلىرىنى قالايمىقان چاپتۇرۇپ ، ۋارقىرىشىپ - نوۋلىشىپ ، مەقسەتسىز ئايلىنىپ يۈرۈشنى ؛ قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ يولۇچىلارنى قورقۇتۇپ ، ئۇچرىغان قىز - چوكانلارنى قوغلاپ ، قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ يۈرۈپ ، ئاخىر بىر كەگرى مەيدانغا چىقىپ قالدى .

مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ باسالغان سەهنە بولۇپ ، ئەتراپىدا ئادەم نولۇپ كەتكەنىدى . سەهنىدە قانداقتۇر بىر سەييارە سەنئەت ئۆمىكى ئويۇن قويماقتا ئىدى . سەهنىنىڭ بىر چېتىدە سىپتا كىمخاب لىباسلارنى كىيىشكەن بىر توپ سازەندىلەر چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ باربىت ، خارب ، نەي ، داپ - دۇمباق قاتارلىق سازلارنى ماهىرلىق بىلەن ناخشىماقتا ئىدى . سەهنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا رىلۋا نويلۇق بىر قىز ئۇسسۇل ئوينىماقتا ئىدى .

قۇنادمىش ۋە ئۇنىڭ نېگى هەمراهلىرى ئاتلىرىدىن چۈشمەستىنلا سەهنىگە بىقىن كېلىپ نۇرۇشنى .

— بىردەم ئويۇن كۆرەيلى ، بۇ قىز ئۇسسۇلنى بەك باحشى ئوينايدىكەن ، — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى .

هېلىقى سۆلەنۋاز بىگىت هەممىدىن بەكرەك هاياجانلىنىپ

كەسى .

— پاھ ، پاھ ، پاھ ! نېمىدېگەن گۈزەل قىز بۇ ! — دەپ جىناب قىلاتتى ئۇ شەھۋانىي ھەۋەس ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن سەھنىگە تىكىلىپ .

— قاراڭلار ئۇنىڭ كۆكسىگە ! بەل ، ساغرىلىرى نېمىدېگەن قاملاشقان ! — دەپ تولختىماي كوتۇلدايتتى ئۇ .

ئۇسسۇلچى قىز ھەقىقەتەن گۈزەل ئىدى . ئۇنىڭ ئېگىز كۆپتۈرۈپ باسالغان قېنىق قوڭۇر چاچلىرىغا ئالتۇن زىنچىلار سانجىلغان ، سول چېكىسىگە كەلتۈرۈپ ئىككى تىزىقچە مەرۋايىت ئېسىلغانىدى . ئۇچىسىدىكى خۇددى تاڭ شەپقىدەك ھال رەڭ تاۋاردىن تىكىلگەن قىسقا بەگلىك كوپتىسى ئەۋرىشىم بەدىنىگە يېپىشىپ قىزنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى تولۇق نامايان قىلاتتى . يەنە شۇنداقلا ھال رەڭ تاۋاردىن تىكىلگەن ئۇزۇن شىمى بەلدىن تىزغىچە تار ، تىزلىرىدىن باشلاپ كاناي شەكلىدە بولۇپ ، ئۇسسۇلنىڭ شوخ ۋە بىنىك ھەرىكەتلىرىگە نازا ماسلاشقانىدى .

سەھنىنىڭ ئەتراپىدا تىپلىشىپ تۇرغان كۆرەرمەنلەر چېۋەرلىك بىلەن ئوينىلىۋاتقان ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىدىن زوقلىنىپ ئۇزلۇكسىز ئالقىش ياگرىتىپ تۇراتتى . ئۇسسۇلچى قىز قەلەمدە سىزىپ قويغاندەك قارا قاشلىرىنى ئوينىتىپ ، بۇلاقتەك بالقىپ تۇرغان يوغان قوي كۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر قاراشلىرى بىلەن كۆرەرمەنلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىپ ، بەئەينى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەردىكى پەرىزانلاردەك ھەۋلان قىلاتتى .

— بۇ سەنئەتچىلەر نەدىن كەلگەن ؟ بۇ بەرنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشمايدىغۇ ؟ — دەپ سورىدى قۇنادىمش ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان ىىر باغاچتىن .

— ئۇلار يۇبتېبەندىن[1] كەلگەن ، — دەپ جاۋاب بەردى باغاچ ، — يۇنىيەنلىكلەر ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر كېلىدۇ .

— يۇيتيەن دېگەن قانداق بەر ؟ — دەپ سورىدى قۇنادىمش

---

[1] يۇيىەن — جوڭگونىڭ ئەينى دەۋردىكى جەنۇبى چېگرا رايونلىرىدىكى بىر دۆلەت. ئۆلكىسى .

بۇدۇر ساقاللىق كىشىدىن .
— تابغاچلار قورداسى يۇيتىيەن دەيدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى بۇدۇر ساقاللىق كىشى .
— قورداندىن ئىبىسل قاشتاشلىرى چىقىدۇ دەپ ئاڭلىغانىدىم ، لېكىن قاشپېشىدىنمۇ ئىبىسل قىزلار چىقىدىكەن ، — دېدى ھېلىقى سۆ-لەتۋار يىگىت ۋە ھەۋەسلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇسسۇلچى قىزغا قاراپ ، بارماقلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن قىسقا قىرقىلغان بۇرۇتىنى سىلاشتۇرۇپ قويدى .
سەھنىدە قوردان ئۇسسۇلى داۋاملاشماقتا ئىدى . شوخ ئۇسسۇل پەدىسىگە چېلىنىۋاتقان ساز ۋە گۈزەل قىزنىڭ نازاكەتلىك ھەرىكەتلىرى نارغانىسىرى كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلماقتا ئىدى .
ئۇشتۇمتۇت ھېلىقى سۆلەتۋاز يىگىت ئىتى بىلەن كىشىلەر توپىنى بېرىپ ئۆتۈپ سەھنىگە يېقىنلاشتى .
— بۇ قورداندىق پەرىزات ئەمدى مېنىڭ بولسۇن ، — دەپ جە-ناب قىلدى ئۇ .
ئۇنىڭ ھەقەمسانىلىرىمۇ ئالىرىنى قامچىلاپ ، ھەر تەرەپتىن سەھنىگە يوپۇرۇلدى . ئالنوپىلاق كۆتۈرۈلدى . تاماشىبىنلار قان توكۇ-لۇشتىن قورقۇپ ھەر ياققا قېچىشتى .
— ۋايجان ! قۇتۇلدۇرۇڭلار ! — ئۇسسۇلچى قىزنىڭ ۋەھىملىك ۋارقىراشلىرى ھەممە ۋاراڭ - چۇرۇڭنى بېسىپ چۈشتى .
ھەش - پەش دېگۈچە سۆلەتۋار يىگىت ئىتى بىلەن سەھنە ئۇس-سىگە چىقتى ، قورداندىق پەرىزاتنى ياۇۇك بىلىدىن قامالاپ تۇتقىنچە ئىگەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ توغرىسىغا ياتقۇزۇۋالدى . سەئەت ئۆمكىنىڭ خوجايىنى بولغۇچى جار ساقاللىق بوۋاي ۋە سازەندىلەر قىرىنى قۇتۇل-دۇرماقچى بولۇپ سۆلەتۋارغا ئېسىلدى . لېكىن ، ياشقا نوكەرلار ئۇلارنى قامچىلىرى بىلەن ساۋاپ ، ئالىرىغا دەسسىتىپ ، ئۇلارنىڭ بەل ۋە نو-يۇنلىرىغا ئېسىلغان قاشتىشى نوبۇملىرى ھەم پۇل قاپچۇقلىرىنى بۇلۇۋال-غىنى نۇردى . ھېلىقى سۆلەتۋار ئىنىسى جاپپۇرغىچە قىزنى ئېلىپ

قاچتى. باشقا بۆلاكچىلارمۇ ئۇلجىلىرىنى قويۇنلىرىغا تىقىشىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. سەنئەتچىلەر داد ـ پەرياد ئۇرۇپ يىغلاپ قېلىشتى.

قۇتادمىش بىردەمنىڭ ئىچىدىلا بولۇپ ئۆتكەن بۇ كۆتۈلمىگەن ۋەقەدىن دەسلەپتە تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن ئېسىنى يىغىۋېلىپ قارىسا، تاماشىبىنلار توزۇپ كەتكەن بولۇپ، زار قاقشاپ نېمە قىلارىنى بىلمەي پۇتى كۆيگەن توخۇدەك پالاقلاپ يۈرگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆزى يالغۇز قالغانىدى. ئۇ ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا قاتتىق تىقتىدى. چىلان تورۇق يۇلقۇنۇپ قوزغالدى ـ دە، توگرا قەبىلىسىدىن چىققان ئاشۇ بۆلاكچىلارنىڭ كەينىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چېپىپ كەتتى.

قۇتادمىش قىز بۆلاكچىسىغا ئاسانلا يېتىشىۋالدى.

— توختا! — دەپ تېخىمۇ قاتتىقراق ۋارقىرىدى ئۇ.

قىز بۆلاكچىسى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى. قۇتادمىش بىر بانىغا ئەپچىللىك بىلەن ئېگىلىپ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تارتتى. بۆلاكچىنىڭ ئېتى قۇتادمىشنىڭ قولىدىن قۇتۇلالماي توختاشقا مەجبۇر بولدى. قىز ئات ئۈستىدىن سىيرىلىپ يەرگە يېقىلىپ چۈشتى.

— نېمە قىلماقچىسەن؟ ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى سۆلەتۋاز بۆلاكچى قۇتادمىشقا عەرەپ بىلەن چەكچىيىپ.

ئۇلار ئىككىسىنىڭ ئاتلىرى بىر ـ بىرىگە كۆكرەكلىرى بىلەن سوقۇلۇپ، ئەنسىز كىشنەپ تىپىرلاپ كېتىشتى.

— قىزنى قويۇۋەت، قايتىپ كەتسۇن، — دېدى قۇتادمىشمۇ بۆلاكچىنىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادىلىپ.

سۆلەتۋار بۆلاكچىنىڭ قەبىلىداشلىرى ئاتلىرىنى توختىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. ھېلىقى ئۇسسۇلچى قىز ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن چىرايى تاتىرىپ، يوغان كۆزلىرى تېخىمۇ يوغان ئېچىلىپ كەتكەن ھالەتتە ھۇددى قاپقانغا چۈشكەن كېيىك بالىسىدەك دىر ـ دىر تىترەپ تۇراتتى. ئۇ قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ ئۇياق ـ بۇياققا تەم-

شىلىپ باقانىدى، لېكىن ئۇ ھەر تاماندىن قورشاپ تۇرغان ئاتلىق كىشى-لەرگە قاراپ يەنە ئېچىنىشلىق قىياپەتتە جىمىپ قالاتتى.

قۇتادمىش بىلەن قىر تۇلاگچىسى ئات ئۈستىدە بىر - بىرىنىڭ بەك ۋە ياقىلىرىدىن تارتىشىپ ئېلىشىپ كەتتى. باشقا بۇلاگچىلار دەر-ھال قۇتادمىشقا ئېتىلماقچى بولغانىدى، ئۇلارنىڭ ھېلىقى تۇدۇر ساقاللىق باشلىقى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۈنلۈك خىتاب قىلدى:

— باشقىلار ئارىلاشماڭلار! ئىككى باتۇر مەردلەرچە ئېلىشسۇن.

ھەممەيلەن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئىككىسىگە سورۇن ھازىرلاپ بەردى. بۇ مالىمانچىلىقنىڭ سەۋەبچىسى بولغان قورداللىق پەرىزات قانداق قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ بىر چەتتە تۇرۇپلا قالدى.

ئىككى يىگىت ئىككى ياتقا ئايرىلدى ۋە قوللىرىغا قامچىلىرىنى ئېلىشىپ قايىندىن بىر - بىرىگە ئېتىلدى. ئىنچىكە تاسمىلاردىن قانىنىق ئېشىلىپ، پۇختا توقۇلغان قامچىلار ئىككى يىگىتنىڭ بەدەنلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغا قارسىلداپ تېگىشكە باشلىدى. مەردلەرچە ئېلىشىش خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى. بۇ كۈچتە بولۇپچىلاردىن بىرەر ئادەممۇ قالمى-غانىدى. باشباشتاق توگرالار ئۆز ئادىمىگە مەدەت بېرىپ چۇقان - سۈ-رەن كۆتۈرۈشتى:

— غەيرەت قىل!

— ئۇرە! بېشىغا سال!

ۋەھالەنكى، ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قار - شۇۋىرغانلىرىدا قارىغاي-دەك مەزمۇت چېنىقىپ ئۆسكەن تورخۇنلۇق يىگىتنى يېڭىش ئۇنداق ئا-سان ئەمەس ئىدى. ئۇ خۇددى چۆل قاپلىنىدەك ئالغا ئېتىلىپ، كەينى - كەينىدىن شىددەتلىك قامچا ئۇرۇپ، قىر بۇلاگچىسىنى سۇرۇشكە باش-لىدى. ھەممەيلەننىڭ دىققەت - ئېتىبارى شۇلارغا مەركەزلىشىپ قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇسسۇلچى قىز قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇندى. لې-كىن، توگرالار ئۇنى يەنە توسۇۋالدى.

— قاچما، قىز، — دەپ كۈلۈشتى ئۇلار، — نەگە بارىسەن؟ بۇ ئىككى يىگىتتىن كىم ئۇتۇپ چىقسا سەن شۇنىڭ بولىسەن.

قىزنىڭ بۇلاقتەك ئۇقچۇپ تۇرغان مەسۇم كۆزلىرىدىن ئاققان مۈنچەقتەك ياش تامچىلىرى ئۇنىڭ ئاق ـ سۈزۈك مەڭزىلىرىنى بويلاپ تاراملاپ چۈشۈشكە باشلىدى .

شۇ ئەسنادا قۇتادمىش بەككىمۇ ئېلىشىشتا مۇتلەق ئۈس-تۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، رەقىبىگە قاتتىق زەربە بەردى . قىز بۇلاڭچىسى ئۇ-زۇن چاچلىق بېشىغا قامچا يەپ ئات ئۈستىدىن يىقىلىپ چۈشتى . ئۇس-سۇلچى قىز ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا چىرقىراپ كەتتى . توغرىلاردىن بەزىلەر تۇرادىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىغا چىداپ تۇرالماي قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئوتتۇرىغا چىققانىدى ، بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇلارنى يەنە توختىتىۋالدى .

— ئۇنىڭغا چېقىلماڭلار ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، — بىر ئادەمگە كۆپ ئادەم ھۇجۇم قىلىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس .

— قىزنى قانداق قىلىمىز ؟ — دەپ سورىدى بىرەيلەن .

بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرماستىن قۇتادمىشقا مۇراجىئەت قىلدى :

— ئوغۇل بالا ئىكەنسەن ! بىز بىلەن كەتسەڭ بولامدۇ ؟

قۇتادمىشنىڭ سول تەرەپ پېشانىسى قامچىنىڭ زەربىسىدىن يېرى-لىپ ، قاش ۋە قاپاقلىرىدا قان ئۇيۇپ قالغانىدى . ئۇ بېشىدىكى يېشىل شايى ياغلىقىنى قولىغا ئېلىپ قان داغلىرىنى سۈرتتى .

— ياق ، مەن ئۆز ئادەملىرىمنى ئىزدىشىم كېرەك ، — دېدى ئۇ .

— ئۇنداق بولسا ، بۇ قىز سېنىڭ بولدى . ئۆز يولۇڭغا كېتىۋەر ، باتۇر يىگىت .

سۆلەتۋاز بۇلاڭچى يىقىلىپ چۈشكەن يېرىدىن قوپتى ـ دە ، بې-شىدىن قان ئېقىپ تۇرغىنىغا قارىماي قۇتادمىشقا يەنە ئېتىلدى . بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇنى قاماللاپ تۇتقىنىچە سۆرەشتۈرۈپ بىر چەتكە ئېلىپ كەتتى . پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا قۇتادمىش قامچىسىنى كەمىرىگە قىس-تۇردى ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ ، قورقۇپ چىرايى ئۆڭۈپ كەتكەن ئۇسسۇلچى قىزنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئېسىمغا مىسكىنلىك ، — دېدى ئۇ قىزغا قولىنى سورۇپ .

ئۇسسۇلچى قىز « باق ! » دەپ ئەسەبىيلەرچە ۋارقىرىغىنىچە كوچا بويلاپ قاچتى . قۇبادمىش ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بەنتى - دە ، ئەپچىللىك بىلەن ئېگىلىپ ، بىلىكى بىلەن ئۇنىڭ قولتۇقىدىن قامالاپ ئېلىپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇۋالدى . ھورى بېسىلمىغان چىلان نو- رۇق ئات ئۇچقاندەك چاپقان پېتى ئۇلارنى ھېلىقى سەھنە قوپۇرۇلغان مەيدانغا ئېلىپ كەلدى .

سەنئەت ئۆمىكىدىكىلەر پايپېتەك بولۇپ ، « قۇتۇلدۇرۇڭلار ! » دەپ ۋارقىرىشىپ ، ھەر بەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ ، ئاخىر قىلىچ ۋە گۈرزىلەر بىلەن قوراللانغان بىر توپ ئاتاغاچ پايلارنى باشلاپ كېلىشكەندى . دەل شۇ چاغدا قۇبادمىش بۇلاپ كېتىلگەن ئۇسسۇلچى قىزنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ مەيدانغا كىرىپ كەلدى . سەنئەتچىلەرمۇ ، بايلارمۇ ئىشنىڭ نېگى - نەكتىنى ئۇقالماي داڭقىنىپ تۇرۇپ قېلىشتى . قۇبادمىش قىرىق ئات ئۈستىدىن ئاۋابلاپ يەرگە چۈشۈرۈپ قويدى .

بايلار قىلىچ ۋە گۈرزىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قۇبادمىشنى قور- شىۋالدى .

— ئاننى چۈش ! نېمە ئادەم سەن ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلار- دىن بىرى .

ئۇسسۇلچى قىز ئاران دېگەندە ئېسىنى يىغىۋالدى ۋە يۈگۈرۈپ كېلىپ بايلارنىڭ ئالدىنى توسىدى .

— ئۇنىڭغا چېقىلماڭلار ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ، — بۇ يىگىت مېنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى .

سەنئەت ئۆمىكىنىڭ چار ساقاللىق خوجايىنى قىزنىڭ يېنىغا كې- لىپ سورىدى :

— بۇ نېمە ئىش ، ئايتولۇن ؟ بۇ كىم ؟ ئۇ سېنى قانداق قۇتۇل- دۇردى ؟

— بۇ يىگىت ھېلىقى لەيسى بۇلاڭچى بىلەن بىرگە - بىر ئېلى- شىپ مېنى قۇتۇلدۇرۇپ كەلدى .

— ئىسمىڭىز ئاينۇلۇنمۇ ؟ — سورىدى قۇنادمىش قىزدىن .
— ھەئە ، — دەپ جاۋاب بەردى قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز بې-
شىنى ئىرغىتىپ .
— چىرايلىق ئىسمىڭىز بار ئىكەن .
سەنئەت ئۆمىكىنىڭ خوجايىنى قۇنادمىشقا قاراپ نۆۋەتلىك بىلەن
ئىلتىجا قىلدى :
— مەرھەمەت قىلغايسىز ، باتۇر بېگىت . بىزدە مېھمان بولۇڭ ،
نوبۇشايلى .
قۇنادمىش ئاتتىن چۈشتى . بايلار كەلدى . سەنئەت ئۆمىكىنىڭ
بارلىق ئەزالىرى يىغىلىپ كېلىپ قۇنادمىشنى قورشىۋالدى . ئۇلارنىڭ
بەزىلىرى ھۆرمەت يۈزىسىدىن بىلەن ، بەزىلىرى قىزىقىش نەزىرى بىلەن
ئۇنىڭغا كۆز تىكەتتى .
سەھنە قوپۇرۇلغان مەيدانغا چىققىدىغان بىر تار كوچىدا دەرۋا-
زىسى قارا سىرلانغان چاققانغىنا بىر ھويلا بولۇپ ، مەزكۇر سەييارە سەن-
ئەت ئۆمىكى شۇ ھويلىدىكى چېدىر شەكىللىك ئۆگزىلىرىگە كاھىش
يانفۇرۇلغان بىر بەچچە ئىمەر ئاددىي ئۆيى ئىجارىگە ئالغانىدى . سەنئەت
ئۆمىكىنىڭ خوجايىنى قۇنادمىشنى ئۆزلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتلىق تۇرالغۇسىغا
باشلاپ كەلدى ۋە جەننىكى بىر ئىغىز كىچىك ئۆيىنى ئۇنىڭغا بوشىتىپ
بەردى .
— سىزمۇ بىرگە ئوخشاش مۇساپىر ئىكەنسىز ، — دېدى ئۇ ، —
مافۇل كۆرسىڭىز بىر يىلەن مۇشۇ يەردە بىللە تۇرۇڭ .
قۇنادمىش ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى .
— مافۇل ، مەنمۇ يالغۇزچىلىقنىڭ دەردىنى خېلى تارتىم ، سى-
لەرگە ھەمراھ بولاي .
شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆمەكنىڭ ئاتلىرىنى بېقىپ ، ھارۋىلىرىنى
ھەيدەپ ، ئىمەر - ئىسك ئىشلارغا ھەمكارلىشىپ بىرنەچچە كۈننى ئۆت-
كۈزدى . سەنئەتچىلەر سەييارە ئويۇن قويغاندا ئۇ نەرنىپ سافلاش ئىش-
لىرىغا مەسئۇل بولدى . ئۆمەك خوجايىنى ئۇنىڭ شۇنچە ئەسنايىدىللىق

بىلەن بىرىشىپ ئىشلىشىگە قاراپ مەمنۇن بولغان ھالدا بېشىنى ئىرغىناسى.

— بۇ ئاي كۆكۆل، سەمىمىي يىگىت ئىكەن، — دەيتتى ئۇ قۇتادمىشنى ماختاپ.

ھالبۇكى، ئۆمەكتىكىلەردىن قۇتادمىشقا ھەممىدىن بەكرەك دىققەت قىلىۋاتقىنى ئۇسسۇلچى قىز ئايتولۇن ئىدى.

— تەلىيىمگە تەڭرىم قۇتادمىشنى ئۇچراتمىغان بولسا ئۇ لەيلىنى بۇلاڭچىلار مېنى نېمە قىلىۋېتەتتىكىن، — دەيتتى ئۇ، — قارىسام، بۇ قۇتادمىشنىڭ ھەممە ئىشلىرىدىن، ھەتتا چىراي - تۇرقىدىنمۇ ياخشىلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ئەدەبىمۇ باتۇر، ۋىجدانلىق، ئاي كۆكۆل يىگىت ئىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قىز ھەمىشە قۇتادمىشقا يېقىن يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. پۇرسەت چىقىسىلا قۇتادمىش بىلەن ئۇنى - بۇنى دەپ پاراڭلىشاتتى، ئۇنىڭغا ھەربىر قارىغاندا چوقۇم ئىللىق كۈلۈمسىرەيتتى. قۇتادمىشمۇ قولىدىن كېلىشىچە ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنى خۇش قىلىشقا تىرىشاتتى.

ئۆمەك خوجايىنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل مۇناسىۋەتكە ۋە بولۇپمۇ ئايتولۇننىڭ ئۆزىنى تۇتۇشىدا كۆرۈلۈۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلدى. بىر كۈنى ئۇ قۇتادمىشنى يېنىغا چاقىردى.

— بۇ يافقا كەلگىنە، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ، — بىز قوردادىن بۇ شەھەرگە كەلگىنىمىزگە ئۈچ - تۆت ئاي بولۇپ قالدى. بۇ يىل قىشنى ئۆتكۈزۈۋالساق، كۆكلەم كېلىشى بىلەن قايتىمىز. سەنمۇ بىز بىلەن قوردانغا كەتكىن. قوردانمۇ چوڭ، گۈزەل شەھەر، كۆرۈپ كېيىسەن.

قۇتادمىش ئۇنىڭ تەكلىپىنى ئەدەپ بىلەن سىلىقلىقچە رەت قىلدى:

— باخشى كۆڭلىڭىزگە رەھمەت، ھۆرمەتلىك خوجايىن، لېكىن مەن ئەمەچۈك ناي بىلەن ئادارقىزنى تاپمىسام بولمايدۇ. مەن سىزگە بۇ

گەپلەرنى سۆزلەپ بەرگەنىۇ .
— ماڭا قارا ، قۇتادمىش ، — دېدى بەنە خوجايىن ، — ئايتولۇنىڭ ساڭا كۆڭلى بار . ئۇ مېنىڭ ئاسرانىدى قىزىم . ئۇنىڭ ئۆز ئاتا - ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن . مەن ئۇنى سەككىز ياش ۋاقتىدا بېقىۋالغانىدىم . مەن ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن نەربىيىلەپ ، ئۇسسۇلچى قىلىپ بېتىشتۈرۈپ چىقتىم . ئۇ بەكمۇ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى قىز ، كېيىنچە ئۆزۈڭمۇ بىلىپ قالىسەن . ئىككىڭلارنىڭ بېشىڭلارنى قوشۇپ قوياي .
— راست ، ئايتولۇن ياخشى قىز ، — دېدى قۇتادمىش ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ ، — بىراق ، مېنىڭ ئۆزۈمنىڭ سۆيگىنىم بار ، ئادارقىزنى تاشلىۋېتەلمەيمەن .
خوجايىن ئارتۇق گەپ قىلمىدى ۋە ئەلەم بىلەن بېشىنى چايقاپ نېرى كەتتى . ئۇشتۇمتۇت قۇتادمىشنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئايتولۇننىڭ ئۇنلۇق نىداسى ئاڭلاندى :
— قۇتادمىش !
قۇتادمىش چۆچۈپ كەينىگە بۇرۇلدى . ئايتولۇننىڭ شەھلا كۆزلىرىدە سۈزۈك ياش تامچىلىرى يالتىراپ تۇراتتى . ئۇ ئۆمەكنىڭ مال - مۈلكى توشۇلىدىغان سايىۋەنلىك بوغاي كۆتەك هارۋىنىڭ كەينىدە ئولتۇرۇپ ، خوجايىن بىلەن قۇتادمىشنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قالغانىدى . ئۇ قۇتادمىشنىڭ ئالدىغا كەلدى .
— قۇتادمىش ، — دېدى ئۇ خۇددى كىچىك بالىدەك يىغا ئارىلاش ئاۋازدا ، — قۇتادمىش ، سەن مېنى ياراتمامسەن ؟ سەن مەن بىلەن بەختلىك بولالمامسەن ؟
قۇتادمىشنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىدى .
— ئۇنداق ئەمەس ، ئاينولۇن ، - دېدى ئۇ ، — سەن بەك چىرايلىق ، بەك ياخشى قىز . سېنىڭ قولۇڭنى تۇتقان ئادەم بەختلىك بولىدۇ ... مەن سېنى چۈشىنىمەن ، بىراق ... سەنمۇ مېنى چۈشىنىشىڭ كېرەك .
— مەن ئاشۇ ئادارقىزغا بەك بولالمادىم ؟ سەن ئۇنىڭدىن زادى

كېچەلمەمسەن ؟
— كېچەلمەيمەن . كەچسەم بولمايدۇ ، ئايتولۇن .
ئارىدا بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . ئىككىسى بىر ئەس-ناغىچە بىر - بىرىگە ئۈن - تىنسىز قارىشىپ تۇرۇپ قالدى . ئاندىن ئاي-تولۇن كەينىگە بۇرۇلدى - دە ، يۈگۈرگىنىچە ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى .
قۇيادىش پەرىشانلىقتا چۆمدى . چۈشىنىكسىز بىر خىل ھارغىن-لىق ۋە چۈشكۈنلۈك ئۇنىڭ بۇرىكىنى مۇجۇپ ، ۋۇجۇدىنى ئېغىرلاش-تۇردى . ئۇنىڭ كۆزلىرى ئالدىدا ئادارقىز بىلەن ئاينولۇننىڭ شۇنچە گۈزەل ، شۇنچە سۆيۈملۈك سىيمالىرى ئالمىشىپ ، گىرەلىشىپ سۇرەتلەن-نىشكە باشلىدى . ئۇنىڭ خۇددى داۋالغۇپ ، تىنىمسىز ئۆركەشلەپ ئە-قىۋاتقان باھارنىڭ تاشقىن سۇلىرىدەك تىنچلىقنى يوقاتقان قەلبىگە ئادارقىزغا بولغان سېغىنىش تۇيغۇسى بىلەن بىللە يەنە ئاينولۇننىڭ ئاشۇ گۈزەل ۋە ھەسرەتلىك قىياپىتىدىن كېلىۋاتقان ئىللىق ئېقىم سىڭىپ كىرىشكە باشلىغانىدى . سۆيگۈ ۋە دوستلۇق ، ئادەمگەرچىلىك ھېسسى-ياتلىرى قوشۇلۇپ ، يۇغۇرۇلۇپ يەنە قانداقتۇر چۈشەنگىلى بولمايدىغان مۇرەككەپ ۋە ئازابلىق ئېغىنلارنى ھاسىل قىلاتتى .
ئۇ كۆيەك ھارۋىنىڭ يېنىدىكى باغاچ يەندىگە ئولتۇردى ، لېكىن ئولتۇرغۇسى كەلمەي قوپۇپ كەتتى ؛ « ھۇجرامغا كىرىپ ياتايمۇ » دەپ ئويلىدى ، لېكىن ياتقۇسى كەلمىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىشى گاراڭ بولغان ھالەتتە ھويلىدىن ياڭا چىقتى . كوچىنىڭ ئۇ بېشىدا ئۇزۇن قارا چاپان ۋە قارا پوستا كىيگەن قانداقتۇر بىر ياشانغان كىشى ئەتراپىغا ئا-دەم ئولاشتۇرۇپ نىمىلەرنىدۇر دەۋاتاتتى . قۇيادىش قەدەملىرىنى سۆرەپ ئاستا ماڭغىنىچە شۇ يەرگە باردى . قارىسا ، ھېلىقى قارا چاپانلىق كىشى ئەسلىدە مېڭىسى ئېلىشىپ قالغان سەۋدايى ئىكەن . كېيىنىشىدىن قارى-غاندا ، ئۇنىڭ جىلى ھاللىق ئائىلىدىن ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئولىشىپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى بۇ سەۋدايى بوۋاينىڭ ياغدى - ياغدى سۆزلىشىگە قىزىقىپ ھاڭۋىقىپ تۇرۇشاتتى . بەزىلىرى ئۇنىڭغا

ئىچىنغان ھالدا باشلىرىنى چايقاپ :

— ھەي ، ھەي ، بۇ بىچارىگە ئۇۋال بولدى ، — دېيىشەتتى ۋە ئاز - تولا يېيىمەكلىك ، مىس يارماقلارنى ئۇنىڭغا سەدىقە قىلىپ بېرەتتى .

قۇتادمىش سەدىقە بەرگۈچىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرغان بىر سوغدى كىشىدىن سورىدى :

— بۇ نىمە بولغان ئادەم ؟ ھەممىڭلار ئۇنىڭغا باشقىچە كۆڭۈل بۆلىدىكەنسىلەرغۇ .

بول - بول كىمخاب تون كىيگەن سوغدى ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

— بۇ كىشى ئەسلى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دۇكاندار ئىدى . يېقىندا بىر بۇلاڭچى ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ ، بارلىق ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بۇلاپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بىچارە مانا مۇشۇنداق بولۇپ قالدى .

شۇ ئەسنادا سەۋدايى بوۋاي تۇيۇقسىزدىن تەلۋىلەرچە ئېتىلىپ كېلىپ ، ئىككى قولى بىلەن قۇتادمىشنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ ، كۆزلىرىنى قورقۇنچلۇق چەكچەيتكەن ھالدا ۋارقىراپ كەتتى :

— ھا - ھا - ھا ... سەنمۇ ئۇيغۇرمۇ ؟ ئوغلۇمنى ئۆلتۈرۈپ ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىمنى بۇلاپ كەتكەن ھايۋاننى تېپىپ بەر ! ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش بۇرنى قاڭشارلىق ، كۆزى بوغان ئۇيغۇر ئىدى ... ئۇنى تېپىپ بەر ...

قۇتادمىش تەمتىرەپ قالدى . ئۇ خەۋرۇچىنى بىلمەيتتى . شۇڭا ، بوۋاينىڭ نىمە دەۋاتقانلىقىنىمۇ چۈشەنمىدى . ھېلىقى سوغدى ئۇنى سەۋدايى بوۋاينىڭ قولىدىن ئاجرىتىۋالدى .

— ئۇ نىمە دەيدۇ ؟ — دەپ سورىدى قۇتادمىش .

— ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلغان بۇلاڭچى ئورخۇن تەرەپتىن كەلگەن بىر ئۇيغۇر ئىدى ، — دېدى سوغدى .

قۇتادمىش سەگەكلەشتى .

— سىز ئۇ بۇلاڭچىنى كۆرگەنمۇ ؟ ئۇنى تونۇمسىز ؟

— ئۇ مەلئۇن قاتىل مۇشۇ بىچارىنىڭ ئىككى ئىنغىر ئۆپىسى ئىجا- رىگە ئېلىپ ئولتۇرغانىدى . ئۇنى ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇراتتىم . مەنمۇ بۇ بىچارىنىڭ قوشنىسى .

— شۇ بۇلاڭچىنىڭ ئىسمىنى بىلەمسىز ؟

— ئۇنىڭ ئىسمى ماسمادار .

گويائى قۇنادمىشنىڭ بېشىغا ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك بولدى . ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ ، كىبكىردىكىگە بىر نەرسە كەپ- لىشىپ قالغاندەك بولدى .

— ماسمادار ... — دېدى ئۇ نامەن ئۆزگىرىپ كەتكەن بوغۇق ئاۋازدا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ .

— ئۇنى تونۇمسىز ؟ — ھېلىقى سوغدىمۇ دەرھال سەگەكلىشىپ سورىدى .

قۇنادمىش ئۇنىڭ سوئالىغا سوئال ياندۇردى :

— ئۇ ماسمادار دېگەن مەلئۇن بۇ نەردە كىم بىلەن تۇرغان ؟ بىر بوۋاي بىلەن بىر ياش قىز بارمىدى ؟

— توغرا ، توغرا ! ئىنەچۇك ناي ئىسىملىك بىر بوۋاي بار ئىدى . بەنە ئۇنىڭ قىزى ... ئۇ قىزنىڭ ئىسمى نېمە ئىدى ...

— ئادارقىزمۇ ؟ — يەنە سورىدى قۇتادمىش .

— توغرا ، توغرا ! ئادارقىز . ئەمدى ئېسىمگە كەلدى .

— ئۇلار نەگە كەتتى ؟ — قۇنادمىش ھېلىقى سوغدىنىڭ بى- لەكلىرىنى مەھكەم سىقىپ تۇنۇۋالدى .

— سەن ئۆزۈڭ نېمە ئادەم ؟ ئۇلار بىلەن نېمە ئالاقەڭ بار ؟ — سوغدى گۇمانسىراپ سورىدى .

بۇ يەرگە يىغىلغان باشقا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى نابىغاچ بولغاچقا ، ھېچكىم ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى چۈشەنمىدى ۋە ئۇلارغا دىققەت قىلمىدى . قۇنادمىش « بىكاردىن بىكارغا قۇرۇق سۆز ، قۇرۇق تۆھمەتكە قالماي » دەپ ئويلاپ ، سوغدىغا ئىشنىڭ راستىنى چۈشەندۈردى :

— ماسمادار مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ، مەقسىتىنى ئەمەلگە ئا-
شۇرالمىدى . ئاندىن ئۇ مېنىڭ سۆڭىكىم ئادارقىزنى ئېلىپ قاچتى . مەن
ئورخۇن دىيارىدىن ئاتابىن شۇلارنى ئىزلەپ كەلدىم . ماسماداردىن ئۆ-
چۈمنى ئېلىپ ، ئادارقىزنى قايتۇرۇپ كەتمەكچىمەن .

سوئدى « ئەمدى چۈشەندىم » دېگەننى بىلدۈرۈپ بېشىنى
ئىرغىتتى .

— ئۇ ماسمادار دېگەن بەك ياۋۇز نېمىكەن ، — دېدى ئۇ .

قۇتادمىش ئۈمىد ۋە يېلىنىش مەنىلىرى سىڭگەن كۆزلىرى بىلەن
سوئدىغا تىكىلىپ قارىدى .

— ئۇلار ھازىر نەدە ؟ نەگە كەتتى ؟ ئۆتۈنۈپ قالاي ، ماڭا راس-
تىنى ئېيتىپ بېرىڭ .

سوئدى ئەمدى قۇتادمىشقا ئىشەنگەندى . شۇڭا ، ئۆزى بىلىدى-
غان گەپنى بوشۇرماي ئېيتىپ بەردى :

— ئۇ ماسمادار دېگەن بۇلاڭچى بىزنىڭ مەھەللىدىكى ئۆزىگە
ئوخشاش بىرنەچچە ئالا قاپاق سوئدى بەگلىرى بىلەن بىرلىشىۋې-
لىپ ، « ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىغا قاتىشىمىز » دەپ يۈرۈشكەندى .
ئاڭلىسام ، ئۇلار شۇ مەقسەتتە قەنباك دىيارىغا كېتىپتۇ . ماسمادار ئاشۇ
بىچارە بوۋاينىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بۇلىغان
كۈنىلا يوقالدى . بىزنىڭ مەھەللىدىكى ھېلىقى ئالا قاپات يىگىتلەرمۇ شۇ
كۈنىلا يوق بولۇشتى .

— ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىز ئۇنىڭ شۇنچە ۋەھشىيلىكىنى
كۆرۈپ تۇرۇپ يەنە قەنباڭغا كېتىشكە ئۇنىغانمىدۇ ؟ — دەپ خىتاب
قىلدى قۇتادمىش .

سوئدى « بۇنى بىلمەيمەن » دېگەننى قىلىپ مۈرىلىرىنى قىسىپ
ئۈنچىقمىدى . قۇتادمىش ئۇنىڭ قولىنى مەھكەم قىستى .

— رەھمەت سىزگە ، — دېدى ئۇ ۋە كەينىگە بۇرۇلدى - دە ،
بۆگۈرگەندەك مېڭىپ ھويلىغا قايتىپ كىردى .

قوردانلىق سەنئەتچىلەر قۇتادمىشنىڭ جىددىيلەشكەن تۇرقىنى

كۆرۈپ ئۈنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراشنى . قۇنادمىش ئۇدۇل ماڭغىنىچە ئۆمەك خوجايىنىڭ ھۇجرىسىغا ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى . خوجايىن كاڭ ئۈستىدە ئارام ئېلىپ ياتقانىدى .

— نېمە بولدۇڭ ؟ — دېدى ئۇ ھەيران بولغان قىياپەتتە بېشىنى كۆتۈرۈپ .

چىرايى ئۆزگىرىپ قورقۇنچلۇق تۈس ئالغان قۇنادمىش خوجايىنغا بىلىنگىنىچە ئىشىك تۈۋىدە توختاپ قالغانىدى . ئۇ گويا كى قانداقتۇر بىر غايەت زور بالايى - قازا ئىچىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ئادەمدەك ياكى يىراق يولدىن تىنىماي يۈگۈرۈپ كەلگەندەك چوڭقۇر - چوڭقۇر تىنىق ئېلىپ ، گەپ قىلالماي تۇراتتى . خوجايىن ياتقان يېرىدىن قوپۇپ ، چارا قۇرۇپ ئولتۇردى .

— نېمە بولدۇڭ ؟ — دەپ قاتتىق سورىدى ئۇ ، — كېلە ، بۇ ياققا كېلىپ ئولتۇر .

— خوجايىن ، مەن كېتىدىغان بولدۇم ، — دېدى قۇنادمىش تۇرغان يېرىدىن قوزغالماستىن .

— نېمە ، نېمە ؟ نېمە دېدىڭ ؟ — خوجايىن ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمەستىن ئالدىراپ سورىدى ، — كېتىدىغان بولدۇم دەمسەن ؟ نەگە كېتىسەن ؟

قۇنادمىش ئۆزىنى بەستە بېسىۋېلىپ ، ئىمكانقەدەر تەمكىنلىك بىلەن سۆزلەشكە تىرىشتى :

— ئىسەچۈك ناي بىلەن ئادارقىرنىڭ دېرىكىنى ئالدىم . ئۇلار قەنياڭ دېگەن يەرگە كېتىپتۇ . ئەمدى مەنمۇ قەنباڭغا بېرىپ ئۇلارنى ئىزدىشىم كېرەك .

— ھە مۇنداق دېگىن ، — دېدى خوجايىن ۋە ئەمدى چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى ، — ھە ، شۇنداقمۇ ، ئالدىرىما ، بۇ ياققا كېلىپ ئولتۇر ، مەسلىھەتلىشەيلى .

قۇنادمىش كاڭغا چىقىپ ئۇنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە ھېلىقى سوغدى كىشىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ بەردى .

— بوپتۇ ، ئەمىسە بارغىن ، — دېدى خوجايىن ئاخىر ، — بىراق ، قەيياققا قانداق بارىدىغانلىقىنى بىلەمسەن ؟ سەن ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ باققانمۇ ؟

— ياق ، بېرىپ باقمىغان . خەقتىن سوراپ تېپىپ بارمامدىم .

— ئۇنداق قىلساڭمۇ بولىدۇ ، لېكىن ئەڭ ياخشىسى ، قەنباڭ دىيارىغا بارىدىغان ئادەملەرنى تاپايلى . شۇنچە ۋاقىتتىن بۇ شەھەردە تۇردۇڭ ، ئەمدى يەنە بىر - ئىككى كۈن ئارتۇق تۇرۇۋەتسەڭ ھېچنېمە بولمايدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن خوجايىن بىلەن قۇنادمىش ھويلىدىن بىللە چىقتى . خوجايىن قۇنادمىشنى ئۆزى تونۇيدىغان بىرنەچچە كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە دۇكانلىرىغا باشلاپ باردى . ھەممە يەردە « قەيياققا بارىدىغانلار بارمۇ ؟ » دەپ سۈرۈشتۈردى . ئاخىر ، كەچ كىرگەن مەزگىلدە ئۇلار قەيياققا قاتنايدىغان بىر سوغدى سودىگەرنى تاپتى .

— ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن يولغا چىقىمىز ، — دېدى سودىگەر ، — قەنباڭغا بۇغداي ، قوناق ، تېرىق توشۇيمىز . ئۇ يەردە ھازىر ئاشلىقنىڭ بازىرى ئىتتىك بولۇۋاتىدۇ . ھىراۋۇل ئەن لۇشەن جاي - جايلاردىكى زېمىندار ۋە سودىگەرلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كەڭ كۆلەمدە ئاشلىق جۇغلاۋاتىدۇ .

— ھە ، ياخشى بولدى ، باي سودىگەر ، — دېدى ئۆمەك خوجايىنى ، — مانا بۇ يىگىتنى كارۋىنىڭغا ئېلىۋالغىن . ئۇنى قوروقچى چەۋەنداز قىلساڭمۇ ، ئات ، تۆگىلىرىڭنى باقىدىغان چاكار قىلىۋالساڭمۇ بولىدۇ . قانداق ئىشقا سالساڭمۇ يارايدۇ ، چوقۇم رازى بولىسەن .

سودىگەر ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان قۇنادمىشقا باشتىن - ئاياغ سەپسېلىپ بىر قارىۋالدى .

— ھە ، ماقۇل ، ئالسام ئالاي ، — دېدى ئۇ ئاخىر ، — ئېتى بار ئىكەن ، يەنە قىلىچ ، خەنجەرلىرىمۇ بار ئىكەن . ئۆزىمۇ خېلى قاۋۇل ، چىچەن كۆرۈنىدۇ . ئىشلەشنى خالىسا ئاش - نېنى مەندىن بولىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن باشقا ئىش ھەققى بېرەلمەيمەن .

— ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس ، پەقەت قەبىلەڭگە بىر نۇرسالاملا بولدى ، — دېدى قۇبادمىش .

— ئەمىسە كېلىشتۇق ، — سودىگەر بۇنداق نىكارغا ئىشلەتىلىدىغان «ئەخمەقنى» تاپقىنىدىن خۇش بولۇپ ، دەرھال ماقۇل بولدى .

ئىتتىپاقتىن ، سوغدى سودىگەر ئىلەن كېلىشىپ ئۈچىنچى كۈنى سەھەردە ئاق كۆكۈل قورۇدالىق سەئەنچىلەر قۇبادمىشنى ئۈزۈپ چىقتى . ئۈمەك خوجا-بىنى قۇبادمىشنى ناغرىغا مەھكەم بىسىپ قۇچاقلىدى .

— ئاق يول بولسۇن ، ئوغلۇم ، — دېدى ئۇ .

قۇبادمىش ئايتولۇننىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئاق يول بولسۇن ، — دېدى قىز بوش ئاۋازدا .

شۇ ناپنا قۇبادمىشنىڭ ئايتولۇنغا نۇرغۇن - نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلغۇسى كېلەتتى . لېكىن ، ھەر قانچە ئويلىسىمۇ ھەر قانداق گەپ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى باخشى نىيەت ، سەمىمىي تىلەكلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدىغاندەك تۇيۇلاتتى . ئۇ ئايتولۇننىڭ شۇنچە گۈزەل ۋە شۇنچە مىسكىن روھسارىغا قاراپ بىر ئەسناغىچە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن ئاستاغىنا ئۇنىڭ پىشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ قويدى ، خۇددى سىگىلىسىنى سۆيگەن كۆيۈمچان ئاكىسىدەك مېھرىبانلىق بىلەن سۆيۈپ قويدى .

— سىز ياخشى دوست بولۇپ قالدۇق ، — دېدى ئۇ ، — مۇقەددەس روھلار يولىمىزنى بىر قىلسا كېيىن يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز . ئامان بولغىن ، ئايتولۇن ، ئومايى ئانىمىز بەختىڭنى بەرسۇن .

— مەن سىنى ئۇنۇتمايمەن ، قۇبادمىش ، — دېدى ئايتولۇن ۋە ئاشۇ ئاجايىپ چىرايلىق يوغان قوي كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى .

— ھەي ، ھەي ! بىررەك خوشلىشىڭلار ، ماڭدۇق ئەمىسە ! — دەپ توۋلىدى سوغدى سودىگەر .

كارۋان قوزغالدى . قۇبادمىش ئۆتۈكەن ناغرىدىن ئايرىلىپ ئۆزىگە سادىق ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان چىلان تورۇق ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە بىرىپ كارۋان ئەھلىگە قوشۇلدى .

ئالتىنچى باب

بۇ ئىش ئەسلى مۇنداق بولغان

ماسمادار ھەقىقەتەن، ئۆزى ئېيتقاندەك، ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىزنى ئاشۇ مەشھۇر چاڭئەن شەھىرىگە باشلاپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئۆتۈكەن باغرىدىكى ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇلىرىدىن ئەلىيانغۇ قاراڭغۇ كېچىدە جۇپبانە ھالدا ئايرىلىپ چىققان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كەتكىنىنى ھېچكىم تۇيماي قالدى. كېيىنكى كۈنلەردىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھېچكىم قوغلىمىدى. گەرچە يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدىغان چارۋىچىلارنىڭ بۈگۈن بۇ يەردە بولسا، ئەتە يەنە باشقا جايغا كېتىشى ئادەتتىكى ئىشقۇ. بۇنىڭغا كىم ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، باش قاتۇرۇپ كەتسۇن؟

ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىز ماسمادارنى ئۆزلىرىنىڭ شاپائەتچىسى دەپ ھېسابلايتتى.

— نىيىتىمىزنىڭ دۇرۇسلۇقىدىن كۆك تەڭرى بىزگە غېرىبلىق كۈنلىرىمىزدە مۇشۇنداق بىر ياخشى ئادەمنى يولۇقتۇردى، — دەيتتى ئىنەچۈك تاي.

— راست، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلاتتى ئادارقىز، — بوناسۇن تاغامدىنمۇ، قۇنادمىشتىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق. ئەمدى بۇ ماسمادار بولمىسا بەكلا يېتىمسىرەپ قالغان بولاتتۇق.

ماسمادار ئۆز يېنىدا قالغان يالغۇز بىر ئادىمى ۋە ئانا - بالا ئىنە- چۈك تاي بىلەن ئادارقىزنى باشلاپ، جەمئىي تۆت ئادەم، ھەر بىرى بىردىن ئاتنى زاپاسقا يېتىلەپ ۋە ئىككى تۆگىگە ئۆي ئەسۋابىنى ئارتىپ،

ئاھالىلەر باشمايدىغان چەت ـ ياقا جايلارنى ئايلاپ مېڭىپ ، ئاخىر چاڭگەلگە يېتىپ كەلدى . ئۇ يول بويى ئىنەچۈك ناي بىلەن ئادارقىردا ياخشى بەسىر قالدۇرۇشقا تىرىشىپ ، ئۇلارغا سىلىق ۋە ئەدەپلىك مۇئامىلىدە بولدى . ئۇلارنىڭ ھەر قانداق يەلەپلىرىنى ئورۇنداپ ، غەمخورلۇق قىلدى . چاڭگەلدە ئۇلار بىر موسىپىت دۇكاندارنىڭ ئىككى ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئالدى . شۇنىڭدىن كېيىن ماسمادار ئىنەچۈك ناپىنىڭ ئالدىغا كىرىپ پەگادا تىرلاتتى . بېشى يەرگە يەگكۈچە ئېگىلىپ يەرىم قىلدى . ئىنەچۈك ناي ھە دېگەندىلا ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنەلمەي يەمتىرەپ قالدى .

— نۇ نېمە قىلغىنىڭ ، ماسمادار ؟ — دېدى ئۇ كاڭ ئۈستىدىن ئىتتىك چۈشۈپ ، — بۇنداق قىلما ، ئورنۇڭدىن تۇر ، گېپىڭ بولسا بۇنداق نەكەللۇپ قىلمايلا ئېيتىۋەرمەمسەن .

— ساڭا دەيدىغان يۈرەك سۆزۈم بار ، — دېدى ماسمادار تىرلىنىپ ئولتۇرغان يېرىدىن قوزغالماستىن .

— قانداق گېپىڭ بولسىمۇ دەۋەرگىن . نۇ ئۆيدە ئىككىمىزدىن باشقا ھېچكىم يوقتۇ . ئورنۇڭدىن تۇر ، بۇنداق قىلساڭ بولمايدۇ . ئەسلىدە مەن سىرلىنىپ ساڭا مىننەتدارلىق ئىزھار قىلسام بولاتتى . سەن بىرنىڭ شاپائەتچىمىز .

ماسمادار يەنىلا ئورنىدىن تۇرمىدى .

— مەن ئۆمۈرۋەيى ساڭا ياش ئېگىپ تۇرۇشقا رازىمەن ، — دېدى ئۇ ، — مەن ساڭا ئوغۇل بولۇشنى خالايمەن ، مەن ئادارقىزنى جىسمىدىن ئارتۇق ياخشى كۆرىمەن ، ئۇنى ئۆمۈر بويى قەدىرلەيمەن .

ئىنەچۈك ناي چوڭقۇر ئىسسىقلاندى . ئۇ ماسمادارنىڭ ئادارقىزغا كۆز ياشلاپ تۇرغىنىنى يۈرۈنلا سەزگەنىدى . شۇڭا ، يۇنداق كۈيئوغۇل بولۇش يەلپىدىن ئۇ ياسادىپىيلىق ھېس قىلمىدى ، شۇنداقتىمۇ ، ماسمادارنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر كۆڭلى يۇرۇلدى ، خۇددى بىر كىم ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋالماقچى بولۇۋاتقاندەك بىر خىل غايىبانە سېزىم ئۇنى چۈشىنىكسىز پەرىشانلىقىغا

سالدى . « بوۋا ! ماڭا نېمە بولدى ؟ — دەپ ھەيران بولدى ئۇ ئۆز ئى‐
چىدە ، — قىزىم چوڭ بولدى . مۇشۇنداق بىر باخشى ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا كۆڭۈل بەرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇش كېرەككۇ ياكى مەن خاتالىشىۋا‐
تامدىم ؟ « كۆڭۈل سېزىدۇ » دېيىشىدۇ . ئادارقىز ماسمادارغا قول بەرسە بەخت چىچەكلىرى ئېچىلماي قالارمۇ يا ؟ ۋاي نەگىرىم ، نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم ؟ ئادەم قىزىغاندا مۇشۇنداق ئەنسىز بولۇپ قالامدۇ نېمە ؟ »

ئىنەچۈك ناي ئەنە شۇنداق زىددىيەتلىك ئىچكى كەچۈرمىشلەر بىلەن بىر پەس دېلىغول بولغاندىن كېيىن ئىشنى ياخشى تەرەپكە جوراشقا تىرىشىپ ماسمادارغا دوستانە رەۋىشتە مۇلايىملىق بىلەن قارىدى .

— مەنمۇ سىزنى چۈشەندىم ، — دېدى ئۇ ، — بۇنداق ھېچكىم سىرنى بونۇمايدىغان بەرلەرگە كېلىپ قالغاندا سەندەك بىر ئەزىمەت بىلەن بىر ئۆيدە بولساق مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن . بىراق ، ئادارقىز نېمە دەي‐
دىكىن ؟ مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەي . ئۇ ھويلىنىڭ كەينى‐
دىكى ئۆستەڭ بويىغا كىر يۇغىلى چىقىپ كەتكەندى . ساڭا ئەنە جاۋابىنى بېرەي .

ماسمادار بەنە بېشى بەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى .

— خوپ ، ئېيتقىنىڭدەك بولسۇن ، ئىنەچۈك ناغا ، — دېدى ئۇ ۋە ئەمدى ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى .

ئىنەچۈك نايىسىڭ دىل ئارامى يوقالدى . ئۇ كاڭدا ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى . بىر چاغ بولغاندا ئادارقىز يۇيۇلغان كىرلەرنى باغاچ نەگىنىگە سېلىپ كۆتۈرگەن ھالدا كىرىپ كەلدى .

— نېمە بولدى ، دادا ؟ بىر ئىش بولدىمۇ ؟ چىرايىڭىز تولەكچە كۆرۈنىدىغۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ نەگىنى يەرگە قويۇپ .

— بۇ ياققا كەلگىنە ، قىزىم . بۇياققا كېلىپ ئولتۇر ، — دېدى ئىنەچۈك ناي .

ئادارقىز ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ، كاڭنىڭ قىرىغا ئولتۇردى .

ئانىسى ئۇنىڭغا ھىبالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ بىردەم سۈكۈت قىلغان-
دىن كېيىن ماسمادارىنىڭ ئەلەپ قويغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.
ئادارفىز ئۈنچىقمىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز نۇردە
ئىككى تامچە ياش ئېقىپ چۈشتى. ئىنەچۇك ناي ئۇنىڭغا قاراپ نەمتىد-
رەپ قالدى.
— ئۇنى خالىمامسەن، قىزىم؟ ئۇ بىزگە تامانلىق قىلمىدى، —
دېدى ئۇ.
— ياق، ئاتا، ماسمادارنى يامان دېگىنىم يوق، — دېدى ئادارفىز
كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ، — لېكىن ... لېكىن ھازىر تۇنداق گەپ-
لەرنى قىلىشىدىغان ۋاقىت ئەمەسقۇ. يۇرت - ماكانىمىزدىن ئايرىلىپ، بۇ
يەرگە نېخى ئەمدىلا كەلدۇق. كىچىككىنە دېمىمرىنى ئېلىپ، ئارقا -
ئالدىمىزنى ئوگشۇالايلى.
ئىنەچۇك ناي ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.
ئۇ قىزىنى ئارتۇقچە قىستاپ، مەجبۇرلاشنى خالىمايتتى، شۇنداقلا ماس-
مادارنىمۇ رەنجىتمەسلىكنى ئويلايتتى.
— ماقۇل، قىزىم، — دېدى ئۇ، — سېنى زورلىمايمەن. لې-
كىن، كۆڭلۈڭدە قانداق گېپىڭ بولسا مەندىن يوشۇرمىغىن. بۇ دۇنيا-
لىقتا مېنىڭ سەندىن باشقا ھېچكىمىم يوق، سېنىڭمۇ مەندىن باشقا قابا-
شىڭ يوق.
— سىزدىن يوشۇرغۇدەك نېمە گېپىم بولسۇن، ئاتا. بىراق ...
راستىنى ئېيتسام، قۇتادمىشنى ئۇنتۇيالمايۋاتىمەن. ئۇنىڭ قازا قىلغىنىغا
زادى ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. بەزىدە خۇددى ئۇ مۇشۇ يېقىن بىر بەرلەردە
بىزنى ئىزلەپ يۇرۇۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتىدۇ.
ئىنەچۇك ناي يەنە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ بېشىنى چايقىدى.
— قۇنادمىش نېخى ئۇن گۈلىنىڭ بىرى ئېچىلمىغان ياش تۇرۇپ
كۆنۈلمىگەن بالا - قاراغا بولۇقتى. بەلكىم ئۇنىڭ روھى سېنى كۆرگىلى
كېلىپ تۇرۇۋاتقاندۇ. كۆك تۆرە ئۇنىڭ روھىنى قۇتلۇق
قىلسۇن. ئۇنى كۆپ ئويلاۋەرمىگىن، قىزىم. بۇ دۇنيادا ئۆلمەيدىغان كىم

بار ؟ ئۆلگەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدۇ . تىرىكلەر يەنە ھاياتلىق-نىڭ غېمىنى يەپ ، تىرىكچىلىك قىلىشى كېرەك . تىرىكچىلىك يولىدا ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلمايدىغانلارنى كۆك بۆرە قوللىمايدۇ .

قېرىلىقتىن رەئىپلەشكەن بۇ ئاق ساقاللىق بوۋاي ئۆزىنىڭ ئارزۇ-لۇق يالغۇز قىزىغا روھىي تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئۇزاق سۆزلەپ كەتتى .

× × ×

ماسمادار ئادارقىزنىڭ جاۋابىنى ئۇققاندىن كېيىن جۇدۇنى ئۆرلە-گەن بولسىمۇ ، ئۆزىنى بېسىۋالدى .

— بوپتۇ ، — دېدى ئۇ ئىسەچۈك يانغا ، — ئادارقىز يەنە ئويلاپ باقسۇن . كېيىنچە يەنە سۆزلىشەرمىز .

ماسمادار بۇ جەھەتتە خاتىرجەم ئىدى . « ئۇ ئەخمەق قىز مېنىڭ قولۇمدىكى بىر قۇشقاچ ، — دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — ئۇنى ئەمدى قانداق قىلىمەن دېسەم شۇنداق قىلالايمەن . شۇنداقتىمۇ ، ئىشنى ئىلاجى بار چىرايلىقچە پۈتتۈرگىنىم تۈزۈك . ھە دېگەندىلا ئۇنىڭغا قات-تىق تېگىپ كۆڭلىنى سوۋۇتۇپ قويماي . كۆڭۈلسىز تۇرمۇشنىڭ نېمە لەززىتى ؟ »

شۇنداق ئويلار بىلەن ماسمادار ئۆزىگە ھاي بېرىپ ، ئادارقىزغا ئارتۇقچە بېسىم ئىشلەتمىدى . ئەكسىچە ، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلىدە بو-لۇپ ، كۆڭلىنى رام قىلىشقا تىرىشتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، پەرىشتە سىياقىغا كىرىۋالغان بۇ كاللاكېسەر قاراقچىنىڭ جىنايەت ئىجاد قىلىشقا ئادەتلەن-گەن مېڭىسى شۇ كۈنلەردە يەنە باشقا مۇھىم ئىشلار بىلەن بەند ئىدى .

« ئەن لۇشەن دېگەن سەركەردە يېقىندىن بۇيان ئوردىنىڭ ئەمر - پەر-مانلىرىغا ئانچە ئەمەل قىلمايدىغان بولۇپ قالدى دېگەن مىش - مىش گەپلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرۈۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئەنە شۇ ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرىنى تاپسام بولاتتى . ئاشۇنداق

توپىلاڭچىلارنىڭ ئىچىگە كىرىۋالسا ئاسان پايدا تاپقىلى بولىدۇ . مۇبادا راستىنلا توپىلاڭ بولۇپ قالسا ، « توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ » ، تالىنىق تونىلاپ ، ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ ، ئۇستىلىق بىلەن تاشلىۋېلىنغان باخشىچاق بولۇۋېلىپ ، بىرەر مەنسەپكە ئېرىشكىلى بولىدۇ . قاچانكى ، توپىلاڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالسا ئالتۇن ـ كۈمۈشنى يىغىپ تىكىۋېتىش كېرەك . شۇ تاپقانلار بىلەن باشقا بىر يۇرتقا بېرىپ ، كاتتا باي بولۇپ ياشىغىلى بولىدۇ . لېكىن ، شۇ ئەي لۇشەن دېگەننى نەدىن تاپقىلى بولىدۇ ؟ بەزى ئۆزۈن قۇلاقلار ئۇنى چاڭئەندە تۇرىدۇ دېيىشكەندى . بەنە بەزىلەر ئۇنى قايسىدۇر بىر باشقا يۇرتقا يۆتكىلىپ كەتكەن دېيىشىۋاتىدۇ . قايسى گەپ راست ؟ »

ماسمادار چاڭئەن كوچىلىرىنى بىر باشتىن ئارىلاپ يۈرۈپ ، ئادەم توپلاشقان يەرلەردە قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ گەپ تىڭشاپ ، ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن سۈرۈشتۈرۈپ ، ئەن لۇشەننىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلدى ، لېكىن ھېچنېمىنى ئۇقالمىدى .

ئۇ ئاددىي بىر چايخانىغا كىردى ۋە ئىشيان ـ جاپانلىرىغا ياماق سېلىنغان بىر نەججە مەدىكارلار ئولتۇرغان يۇمىلاق جوزىنىڭ يېنىغا كەلدى . مەدىكارلار دوستانە رەۋىشتە ئۇنىڭغا بىر ئورۇندۇقنى سۇنۇپ بەردى . ماسمادار ئولتۇردى . ئۇ ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىق ، ساياقلىق ھاياتىدا يۇرتىنى يۇرتقا كۆچۈپ يۈرۈپ ھەنرۇ تىلىنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆگىنىۋالغانىدى . شۇڭا ، بىر چىنە قىزىق چاينى ئالدىرىماي ئوتلىغاچ ھەمداستىخان مەدىكارلاردىن سورىدى :

— ئەن لۇشەن ھازىر نەدە ؟

— ئەن لۇشەن دېگەن كىم ؟ — دەپ ماندۇرۇپ سورىدى مەدىكارلاردىن بىرى .

— كىم دەيسەنغۇ ؟ ئەن لۇشەن دېگەن چوڭ سەركەردە ، چوڭ باشلىق ئەمەسمۇ . شۇنىمۇ بىلمەمسىلەر ؟

— بىز ئاددىي پۇقرالار . ئەمەلدارلار بىلەن تونۇشلۇقىمىز يوق .

ماسمادار ئارتۇق گەپ قىلماستىن چىينىنى ئىچتى . مەدىكارلار ئۇ-

يىلىڭ يىلەن جوشلىنىپ چىقىپ كەتتى . باندىش جوزىدا ئولتۇرغان بىر يىگىت چىنىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ، ماسمادارنىڭ يېنىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇردى .

— يىراقتىن كەلگەن ئوخشىمامسەن ، بۇرادەر ؟ — دېدى ئۇ .

— شۇنداق ، — دېدى ماسمادار ، — ئۆزۈڭمۇ بۇ يەرلىك ئەمەستەك كۆرۈنىسەنغۇ .

— مەن سوعدى ، — دېدى بۇ ناتونۇش يىگىت ، — جېلى ئۇزاقتىن بىرى مۇشۇ شەھەردە تۇرۇۋاتىمەن . بايا ھېلىقى مەدىكارلاردىن ئەن لۇشەننىڭ سورىغانلىقىنى ئاڭلاپ قالدىم . ئۇنى ئىزلەپ نېمە قىلاتتىڭ ؟

ماسمادار بۇ سوعدى يىگىتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىشكە تىرىشىپ ، ئۇنىڭغا سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى .

— ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىدا خىزمەت قىلاي دەمسەن يا ؟ — سوعدى يىگىت بىنىشلاپ سورىدى .

— شۇنداق ، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى ماسمادار نىجىچە ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي .

سوعدى يىگىت ئۆزىنى بەكلا چوڭ تۇتقان ھالدا نەكەللۇپىسىز كۈلۈپ كەتتى .

— بولدى ، سىنى چۈشەندىم ، — دېدى ئۇ ۋە ماسمادارنىڭ بەلكىسىگە شاپىلاقلاپ قويدى ، — ئەن لۇشەن ھازىر چاڭئەندە ئەمەس ، ئۇ ئاللىقاچان فەنياڭغا يۆتكىلىپ كەتكەن . بىرمۇ شۇ ياققا كەتمەكچى بولۇۋاتىمىز . سەنمۇ بىز بىلەن كېتەمسەن ؟

— بىز دېگىنىڭ كىملەر ئۇ ؟ — سورىدى ماسمادار .

— فەنياڭغا كەتمەكچى بولۇۋاتقان بىرنەچچە ئاعىلەر بار .

— قاچان ماڭىسىلەر ؟

— مۇشۇ بىر نەچچە كۈنىڭ ئىچىدە .

— ئەمىسە بىز بىر بولعا چۈشكەن سەپەرداشلار ئىكەنمىز ، — دېدى ماسمادار .

سوغدى ىىگىت يەنە فاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

— بارايسەن ! — دېدى ئۇ ۋە ماسمادارىنىڭ بەلكىسىگە شاپىلاق بىلەن قاتتىق بىرنى ئۇردى ، — نۇر ، سىنى ئاتىسىلىرىمگە تونۇشتۇرۇپ قوياي .

چايخانىدىكىلەر سوغدى يىگىتىنىڭ ئۈنلۈك كۈلۈشىگە ۋە ماسمادارنىڭ بەلكىسىگە قاتتىق « قاس » چىقىرىپ ئۇرۇشىغا سەل ئەجەبلىنىپ ئۇلارغا قاراشتى ، لېكىن بۇ ئىككى ئەلنىڭ يىگىت ئۇيغۇرچە - سوغدىچە ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ نېمە دېيىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئۇقالمىدى .

سوغدى يىگىت ماسمادارنى ئۆزىنىڭ مەھەللىسىگە باشلاپ بېرىپ ، قەنىياگىغا كەنىتكىچى بولغان ئاتىسىلىرىگە تونۇشتۇردى . ئۇلار ئاساسلا ئوتتۇرا ياش كىيشى . بۇ سوغدى يىگىتلىرىمۇ خۇددى ماسمادارغا ئوخشاشلا ئاسان يادىسى كۆزلەپ نەۋەككۈلچىلىككە بەل باغلىغانلار ئىدى .

— بىر ھەممىمىز ھازىرلا يولغا چىقىشقا تەييار ، — دېدى سوغدىلاردىن بىرى ، — ئەمما قەنىياگىغا بېرىپ ئورۇنلىشىۋالغۇچە بەك كۆپ پۇل ، مالنى ئەملىيەتلىش كېرەك .

بۇ مەسىلىدىمۇ ھەممەيلەننىڭ گېپى ئاساسلا بىر يەردىن چىقتى . ئىككى - ئۈچ كۈن كۆرسىتىپ ، ئوبدان تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن بۇ سوغدىلار بىر كېچىدىلا ئۈچ - تۆت سودىگەرنىڭ دۇكان ۋە ئامبارلىرىنىڭ باملىرىنى بىشىپ ، ئىچىنى قۇرۇقداپ قويۇشتى . ماسمادار بولسا ، بىرگە مەلۇم بولغىنىدەك ، ئۆزى ئولتۇرۇشلۇق ئۆينىڭ خوجايىنىغا قەست قىلىپ ، بىر ئالاي ئالتۇن - كۈمۈشكە ئىگە بولدى . ئۆزىنىڭ خىزمىتى ئىشلىرىنى پۇتتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇ ئالدىراش كىرىپ ئىچكىرى ئاي سىلەن ئادارقىرىنى ئويغاتتى .

— تۇرۇڭلار ، تۇرۇڭلار ، بىر بولۇڭلار ! — دېدى ئۇ ، — ھازىرلا يولغا چىقمىسىڭىز ، بۇ يەردىن دەرھال كەتمىسەك بولمايدۇ .

— نېمە ئىش ؟ نېمە بولدى ؟ — دەپ غودۇڭشىدى ئىنەچۈك

باى ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ، — نىحى ياك ئانىمدىغۇ ... كىنىمىز دەيسەنغۇ ؟ نەنە نەگە كىتىمىز ؟ بولدى ، قوى ، گىپىڭ بولسا ئەنە ياك ئانقاىدا سۆزلىشەيلى .

— بولمايدۇ ، بولمايدۇ ! — ماسمادار ئاچچىقلايدى ، — ھازىر كەتمىسەك بولمايدۇ . ئورخۇن نەرەپتىن بىرگە ئوخشاش قاچقانلارنى تۇتۇشقا ئادەم كەپتۇ . بىز قوپۇڭلار !

— نىمە ؟ بىزنى تۇتۇپ كىتەمدىكەن ؟

— شۇنداق ، تۇتۇپ كىتىشىدۇ ، ئورخۇن يېرىگە ئاپىرىپ جازالايدۇ . تېز قوپۇپ كىيىنىڭلار ، مەن چىقىپ ئاتلارنى تەييارلاي .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئاسمانى تۇلۇن قاپلاپ ، ئاي ۋە يۇلتۇزلار غايىب بولغان قاراڭغۇ تۈندە ئات - ئۇلاغلىرىغا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئارتىپ يولغا راۋان بولدى . قايسىدۇر بىر كوچىغا كەلگەندە ئۇلارغا يەنە ھېلىقى سوغدىلار قوشۇلدى . ماسمادار ئىنىچۈك باي بىلەن ئادارقىرىنى ئۆيىكەن ئاغىلىرىدىن قايداق جۇپىسانە ئېلىپ قاچقان بولسا ، چاگئەن شەھىرىدىنمۇ شۇنداق ئوغرىلىقچە ئېلىپ چىقتى . ئىنىچۈك نايمۇ ، ئادار- قىزمۇ شۇ ياپىنا بىمە ئىشلار بولۇپ كىتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالمىدى . ئۇلار ئۆزلىرىمۇ سەرىمگەن ھالدا ھەممە ئىشنا ماسمادارغا تايىنىدىغان ، ئۇ نەگە باشلىسا شۇ ياققا ماڭىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۇلارنىڭ ھەر ئىك- كىسى بۇ ياۋۇز قاراقچىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈل شاپائەتچىسى دەپ ھېسابلايتتى .

تاڭ يورۇغاندا ئۇلار ئۇيۇقتا ياقاشقان سېرىق توپىلىق يۇزلەڭدە كېتىۋاتاتتى .

يەتتىنچى باب

لوياڭغا يۈرۈش

شىمال تەرەپنىڭ سوغۇق شامالى سوقۇپ تۇراتتى. قۇتادمىش ئات ئۈستىدە تولغۇپ شۈمشىيىپ قالدى. قېلىن ۋە يۇمشاق بۆلغۈن تېرىسىدىن تىكىلگەن كىمخاب ياشلىق جۇۋىسىنى كىيىپ تۆگە ئۈستىدە مەغرۇر قىياپەتتە ئولتۇرغان سوغدى سودىگەر ئۇنىڭغا قاراپ توۋلىدى:

— هاي يىگىت، سوغۇق ئۆتتىمۇ؟ مە، مۇنۇ چاپاننى كىيىۋال.

شۇ گەپ بىلەن سودىگەر ئۆزىنىڭ تۆگىسىگە ياندىشىپ كېتىۋاتقان خىزمەتكار سۇنۇپ بەرگەن خىلى يېڭى بىر بۆك چاپاننى قۇتادمىشقا تاشلاپ بەردى.

— رەھمەت، خوجايىن.

قۇتادمىش قوي تېرىسىدىن بۆگى ئىچىگە قىلىپ تىكىلگەن بۇ كالتە چاپاننى دەرھال خۇشاللىق بىلەن كىيىۋالدى. داۋانلىقى ئۇزۇن يوللاردا ئىنسان ئۈچۈن بىمەكلىك بىلەن سۇ قاتچىلىق رۇزۇر بولسا، كەچ كۈز پەسلىدە يەت تەرەپنىڭ ئاچچىق سوغۇق شامالىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغان يولۇچى ئۈچۈن ئىسسىق كىيىممۇ شۇنچە ئېھتىياجلىق بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

— هە، قانداق؟ بۇ چاپان بولامدىكەن؟ — سودىگەر قۇتادمىشنىڭ بەنە سورىدى.

ئۇ كۈن يوقى ئۇچقاندىن تۆگە ئۈستىدە سىلكىنىپ ماڭغۇچىنىڭ زېرىكىپ، بىر كىم بىلەن پاراڭلاشقۇسى كېلىپ قالغاندەك تۇراتتى.

— ياخشى چاپان ئىكەن ، — دېدى قۇنادمىش مىننەتدارلىق بى-
لەن كۈلۈمسىرەپ ، — ئەمدى قار ياغسىمۇ قورقمايمەن .

شۇ گەپ بىلەن ئۇ ئۆز ئىنىغا ئاتىغۇچىلىغان كۆن توغۇمىسىدىن بىر پارچە قويما كۈمۈشنى چىقىرىپ سودىگەر خوجايىنىغا ئۇزاتتى .

— مانا ، ئار بولسىمۇ ئېلىپ قويۇڭ ، — دېدى ئۇ .

سودىگەر كۈمۈشنى ئالمىدى .

— بولدى ، ئۆزۈڭدە قالسۇن ، — دېدى ئۇ ، — ھېلىمۇ نەچچە كۈنلەردىن بېرى ماڭا ھەمسىر ئىشلەپ كېلىۋاتىسەن . ياخشى ئىشلىدىڭ . مەنىڭ بارىرىغىمۇ ئاز قالدۇق . ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ھەممىگە يېتىدا بار . مەنمۇ پۇل تاپىمەن ، سەنمۇ تامرانلىقنىن قۇتۇلىسەن .

— ئۇ مەنىڭ دېگەن بەردە پۇل تېپىش شۇنداق ئاسانمۇ ؟ — سورىدى قۇنادمىش .

— ئەقىلىڭ بىلەن كۈچۈڭنى ئىشلىتەلىسەڭ مەنىياڭدا كۈنۈڭ ياخشى ئۆتىدۇ ، — دېدى سودىگەر ، — مانا مەن ئەقلىم بىلەن پۇل تې-پىپ كېلىۋاتىمەن . ئەگەر سەن قورقۇنچاقلىق قىلماي ئەن لۇشەنگە ھەمكىچى بولساڭ تاپىدىغىنى كۆرىسەن . ئەن لۇشەن باتۇر ئەرمەنلەرنى قەدىرلەيدۇ .

« بەنە شۇ ئەن لۇشەننىڭ گېپى چىقتىغۇ ، — دەپ ئويلىدى قۇ-نادمىش ، — چاڭئەندە ئۇچراشقان ھېلىقى نوكرا كىشىلەرنىڭ ئېيتقان-لىرىدىن قارىغاندا ، بۇ ئەن لۇشەن دېگەن سەركەردە ئوردىغا قارشى قانداقتۇر بىر ھەرىكەت قىلىشنى قەستلەۋاتقاندەك تۇرىدۇ . ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشقانلىقىنىمۇ مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن . قارىغاندا ، ئۇ خەتەرلىك ئادەم ئىكەن . بۇ سوغدى سودىگەرنىڭمۇ ئاشۇ ئەن لۇشەن بىلەن قانداقتۇر ئالاقىسى بارمۇ ، قانداق ؟ »

— قەيباققا كەچ كىرگۈچە يېتىپ بارىمىز ، — دېدى بەنە سو-دىگەر .

قۇنادمىش جاۋاب قايتۇرمىدى . ئۇنىڭ مېڭىسىنى تۇرلۇك غەم ۋە

يىمىرىپ خىياللار چۇلغىۋالغانىدى . « فەيناڭغا يارىغۇدەك كىشى ئادار-
فىرنى تاپالامدىم ؟ ئۇلار راست ئاشۇ قەيناڭ دىگەن بەردىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟
ئەگەر ئۇلار قەيناڭدىمۇ يوق بولۇپ قالسىچۇ ؟ »

فۇئادمىشنىڭ دىلى بىئارام بولاتتى ، يۈرىكى سىقىلاتتى ، تولا
ئويلاپ بېشى چىڭقىلىپ ئاغرىيتتى . « هازىر يولارنى ئويلىغانسىڭ پاي-
دىسى يوق » دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، لېكىن يەنە ئويلىماي تۇرالمايتتى .
« هازىر ئاتولۇن نېمە ئىش قىلىۋاتىدىكىن ؟ يەنە سەييارە ئويۇن قويۇپ
يۈرگەندۇ » .

كەچكە يېقىن شامال يېنىمۇ كۈچىيىپ كەتتى . ئەمدى فۇئاد-
مىشنىڭ خىيال سۈرۈشكە پۇرسەت قالمىدى . ئوچۇق دالادا ئادەملەر ۋە
ئات - تۆگىلەر پاناھلانغۇدەك ھېچ نەرسە يوق . شامال سىرتىق توپىسى
ئۇچۇرۇپ ، كۆزلەرنى ئاچقىلى قويمايتتى ، ئىنسانلارنى نەپەس ئېلىشمۇ
تەسلەشتى . شۇنداق تۇرسىمۇ ، كارۋان يۈرۈشنى توختاتمىدى .

— تولىمۇ ، توختاشقا بولمايدۇ ! تۆگىلەرنى بىر ھەي-
دەڭلار ! — دەپ توۋلايتتى سوغدى سودىگەر .

چاكارلار نارازى بولۇپ غودۇڭشىپتتى :

— بۇ خوجاس يېمىگە شۇنچە ئالدىرايدىكىن ؟ شامال توختى-
غاندىن كېيىن ماڭساق ياخشى ئەمەسمۇ .

ھالبۇكى ، شامال توختىمىدى ، كارۋانمۇ ماڭۋەردى . ئەسلى
بۇنداق چۆل شامىلىدا كارۋاننى توختىتىپ ، ئاتلارنى بىر - بىرىگە چې-
تىپ ، تۆگىلەرنى چۆكتۈرۈپ ، ئادەملەر شۇ تۆگىلەرنى دالدا قىلىپ يې-
تىپ ، شامالنىڭ پەسىيىشىنى كۈتۈش كېرەك ئىدى . لېكىن ، بۇ قېتىم
ئۇنداق بولمىدى . كارۋان ئەھلى شامالغا قارشى كۈرەش قىلىپ كېتى-
ۋەردى ۋە مۆلچەردىكىدىن كېچىكىپ ، قاراڭغۇ كېچىدە قەبىلىگە يېتىپ
كەلدى . ئۇلار بىر كارۋان سارايغا كىرىشى بىلەن سوغدى سودىگەر ئۆز
غوجىدارىنى يىغا چاقىرىپ :

— بۇ يەردىكى ئىشلارنى سەن ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇر . مېنىڭ مۇ-
ھىم ئىشىم بار ، — دېدى - دە ، قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئىككى قو-

روقچىنى ئەگەشتۈرۈپ نەگىدۇر كېتىپ قالدى .

عوجدار خوجايىننىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولدى . سودىگەر بولغان ئادەم سىرافنى ئېلىپ كەلگەن شۇنچە كۆپ مالنى مۇنداقلا تاشلاپ قويۇپ چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، قاتتىق شامال گۇركىرەپ تۇرغان بۇ قاراڭغۇ كېچىدە ئارام ئالماستىن ، شۇنچە ئالدىراپ نەگە باردۇ ؟

خوجايىن ئايماق بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بىر كىچىكرەك قەلئەنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى .

— ئەن لۇشەن جانابلىرى بىلەن كۆرۈشىمەن ، — دېدى ئۇ ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرۇشقان ئىككى قاراۋۇلغا ۋە ئەن لۇشەن ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن دەستەكنى كۆرسەتتى .

قاراۋۇللار ئۇنى دەرۋازا يېنىدىكى قاراۋۇلخانىغا باشلاپ كىرىپ ، پىلىلداپ كۆيۈپ تۇرغان چىنچىراغنىڭ يورۇقىدا دەستەكنى زەن سېلىپ كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن :

— مەرھەمەت ، — دېيىشتى - دە ، دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىشتى .

قەلئە ئىچىدە نەيزە تۇتقان قاراۋۇللار ئىككىدىن - ئۈچتىن بولۇپ ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى . ئوڭ يادىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ ، چېچىنى چوققىسىغا تۈرمەكلەپ شەلپەر بىلەن چىگىۋالغان تابغاچ مەھرەم سودىگەرنى قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىمارەتكە باشلاپ كىردى . ئەڭ ئىچكىرىدىكى بىر ئۆينىڭ قوش قاناتلىق ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە مەھرەم سودىگەرگە توختاپ تۇرۇشنى ئىشارەت بىلەن ئۇقتۇردى - دە ، ئۆزى ئۆيگە كىرىپ كەتتى ۋە ھايال بولماي قايتىپ چىقتى .

— مەرھەمەت ، — دېدى ئۇ ، — ئەن لۇشەن جانابلىرى كىرىشىڭىزگە ئىجازەت بەردى .

سودىگەر ئۆيگە كىردى . قېلىن گىلەم ئۈستىگە ئېيىق ۋە تۈلكە تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ ، ئەن لۇشەن شۇ تېرىلەرنىڭ بىرىدە چارا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . ئۇ گەرچە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپلا تابغاچلار-نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن بولسىمۇ ، تابلاق خەلقىنىڭ ئادەتلى-

رىنى ، جۈملىدىن مانا مۇشۇنداق گېلەم ۋە تېرىلەردە ئولتۇرۇش ئادىتىنى ئۆزگەرتمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئالدىدىكى پەس شىرە ئۈستىدە چىرىسلاپ كۆيۈپ تۇرغان قارا چىراغنىڭ بورۇقىدا بۇ نامى چىقىپ قالغان ھىراۋۇلنىڭ ئۇزۇن چاچلىق ۋە قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق چىرايى گوياكى ئەپسانىۋى پالۋاننىڭ غەيرىي تەبىئىي سىماسىدەك ئالاھىدە سۈرلۈك كۆرۈنەتتى . سودىگەر بوسۇغىدىن ئاتلاپ كىرىشى بىلەنلا تىزلىنىپ ۋە پېشانىسى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى .

— يېقىن كېلىپ ئولتۇر ، — دېدى ئەن لۇشەن . ئۇنىڭ ئاۋازىمۇ ئادەمنىڭ بەدىنىگە تىترەك ئولاشتۇرغۇدەك قورقۇنچلۇق ئاڭلاندى .

سودىگەر ھاپىلا - شاپىلا ئۆملەپ كېلىپ ، شىرەگە يېقىنراق جايدىن ئورۇن ئالدى ۋە بۇ سۈرلۈك ھىراۋۇلغا ئۇدۇل يۈزلىنىپ يۈكۈندى .

— سۆزلە ، — دېدى يەنە ئەن لۇشەن .

سودىگەر ئەڭ زور دەرىجىدە چۈشىنىشلىك ھەم پاساھەتلىك سۆزلەشكە تىرىشىپ مەلۇمات بېرىشكە باشلىدى :

— دانىشمەن ، شەۋكەتلىك جانابلىرىغا مەلۇم بولسۇنكى ، فەنياڭغا كېلىپلا ساداقەتمەنلىك بىلەن سالام بېرىشكە ئالدىراپ ، كەچ بولۇپ كەتسىمۇ ھۇزۇرلىرىغا داخىل بولدۇم .

— ياخشى ، — دېدى ئەن لۇشەن بېشىنى لىڭشىتىپ ، — گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيت . ئوردىدا ئىشلەيدىغان ھېلىقى تۇغقىنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈڭمۇ ؟

— ئەلۋەتتە ، كۆرۈشتۈم ، جانابلىرى . ھەممە ئىشلارنى ئۆزلىرى بۇيرۇغاندەك قىلدىم . شۇ تۇغقىنىمنىڭ ياردىمى بىلەن ئوردىدىكى باشقا ئەمەلدارلار بىلەنمۇ تونۇشۇپ سۆھبەتلەشتىم .

— ھە ، ئۇلاردىن نېمىلەرنى ئۇقتۇڭ ؟

— ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرىدىن قارىغاندا ، — سودىگەر چىرايىغا جىددىي تۈس بېرىپ ، ئەستايىدىللىق بىلەن سۆزلىدى ، — ھازىر ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار ئىچىدە پىكىر ئىختىلاپى بار ئىكەن . بىرمۇنچە

ئەمەلدار ۋە سەركەردىلەر پادىشاھنىڭ ئالىي دەرىجىلىك توقلى ياڭ گۈيفېيىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىدىن نارازى ئىكەن. ئۇلار «پېشقەدەم ئەمەلدارلار مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئوردىغا ئاشۇ ياڭ گۈيفېينىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى توشۇپ كەتتى» دېگەندەك گەپلەرنى قىلىشتى. بىرقىسىم ۋەزىرلەر ئەن لۇشەن جانابلىرىنىڭ ياڭ گۈيفېينى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئاكىسى ياڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدىكى پىكىر - تەلەپلىرىنى قوللايدىكەن.

ئەن لۇشەن سودىگەرنىڭ بايانلىرىنى تىڭشاپ ئولتۇرۇپ ئارتۇق گەپ قىلمىدى. شۇ تاپتا ئۇ چوڭقۇر خىيالغا چۆككەندەك كۆرۈنەتتى. لېكىن ئۇنىڭ زادى نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى، ئۆزى ئاڭلاۋاتقان بۇ مەلۇماتتىن مەمنۇن بولغان ياكى ئەپسۇسلانغانلىقىنى پەرەز قىلىش تەس ئىدى. سودىگەر ئېيتىدىغانلىرىنى تاماملاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئۇ يەنە ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى.

سوغدى - تۈرك قېنىدىن بولغان بۇ قەيسەر ۋە ئۇرۇشخۇمار سانغۇن فەنياڭ دىيارىغا ھىراۋۇل قىلىپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن زادى تىنچ ئۆتمىدى. قىتانلار ۋە تانابىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ دەسلەپتە مەغلۇپ بولدى، ئەمما ئۇ بۇنىڭ بىلەن بولدى قىلماي، داۋاملىق ئەسكەر كۆپەيتىپ، ئاشلىق جۇغلاپ، ئىچكى قىسىمدىكى ئەمەلدار ۋە قوماندانلارنى ئالماشتۇرۇپ، قايتا ئۇرۇش قوزغاپ، ئاخىر قىتانلار بىلەن بانابىلارنى مەغلۇپ قىلدى. بەنجىدە قىتانلار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلدى. ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنلىرى بەنە پۇرسەت بولسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغىلى تۇردى. ۋەھالەنكى، ئەن لۇشەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى مۇنتىزىم ئۇرۇش قوزغاشنى ئۆزىنى تارتتى. ئۇنىڭ باشقىچە ئوي - غەرەزلىرى بار ئىدى.

«ئالدى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭدىن ئىبارەت قوش پايتەختىنى ئىگىلەپ، ئۆزۈم خان بولغاندىن كېيىن پۈتۈن دۆلەت-

نىڭ ھەربىي كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرىمەن »
دەپ ئويلايتتى ئۇ .

ئەن لۇشەننىڭ ئانىسى سوغدى ، ئاتىسى تۈرك بولغاچقا ، ئۇ ئۆز ۋۇجۇدىدا ئات مىنىپ ، قىلىچ ئوينىتىپ ياشايدىغان كۆچمەن تۈركلەر- نىڭ باتۇرلۇقى بىلەن شەھەرلەردە ھۆكۈمدارلارغا ياخشىچاق بولۇپ يا- شايدىغان سودىگەر سوغدىلارنىڭ قۇۋلۇقىنى مۇجەسسەملىگەنىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئەنە شۇنداق غايەت زور سىياسىي مۇددىئا- سىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوردىنىڭ ئىچكى ئەھۋا- لىنى تۈرلۈك ئامالالار بىلەن تىڭ - تىڭلاشقا باشلىدى . ئىككى پايتەختكە كەينى - كەينىدىن ئايغاقچىلارنى ئەۋەتتى ؛ تابغاچ ۋە سوغدى سودى- گەرلىرىنى ئوردىغا مال ئاپىرىش باھانىسىدە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار- دىن گەپ ئېلىشقا سالدى . بۇ سودىگەر دېگەن ئاجايىپ ھەرىكەتچان خەق جاھاندىكى ھەرقانداق يەرگە بارالايدۇ ، ھەرقانداق كۆھنايپىمۇ توسۇلماي كىرىۋالالايدۇ ، ھەر قانداق جايدىكى دۆڭ - چوڭقۇر ۋە يو- لۇڭ - يوچۇقلارنىمۇ ئالا قويماي ئاختۇرۇپ چىقالايدۇ . كېرەكلىك ئا- دەملىرىنى ئىدەككە كەلتۈرەلەيدۇ ۋە جىن - شەيتانىنىمۇ ئۇسسۇلغا سې- لىپ ، دۆ - پەرىنىڭ ئاغزىدىن گەپ ئالالايدۇ . دەرۋەقە ، شۇ سودىگەرلەر گويا كى كارامەت كۆرسىتىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىغا مۇنا- سىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك مەلۇماتلارنى ئەن لۇشەنگە يەتكۈزۈشكە باش- لىدى .

ئايغاقچىلار ۋە سودىگەرلەر يەتكۈزگەن مەلۇماتلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش چىقتى : ئوردا ئەھلى ئىچىدە ئىچكى بىر- لىك بۇزۇلۇشقا باشلىغانىدى . پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئالىي دەرىجى- لىك توقلى گۈزەل ياڭ گۈيفېي ھىيلە - مىكىرلىك سىياسىي سۇيىقە- سچى بولۇپ چىقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر ئەقلى بىلەن ئايالالار گۈزەل- لىكىنىڭ سېھرىي كۈچىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىپ ، پادىشاھنىڭ بېشىنى ئايلاندۇردى . ئۇ ئۆزىگە يارىمىغان ئەمەلدارلارنى ئۇستىلىق بىلەن چېقىشتۇرۇپ ، قېرى پادىشاھنى ئىشەندۈردى ھەممە بوش قالغان مەنسەپ

ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى ، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاكىسى تاڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك ئورنىغا يۆلەپ چىقاردى . تاڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭ تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئالدى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بولغان مەنسەپدارلارنى چەتكە قاقتى (تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا تۈرك ، سوغدى ، ئۇيغۇر ، كورىيان ، قىتان قاتارلىق خەلقلەردىن چىققان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە ساقچىلار خىزمەت قىلاتتى) . نەتىجىدە ، پۈتۈن سۇلالە تەۋەسىدىكى تابغاچ بولمىغان تائىپىلەر ئىچىدە نارازىلىق ۋە ئۆز تەقدىرلىرىدىن ئەنسىرەش كەيپىياتى ئەۋجىگە چىقتى . كېيىن تاڭ جەمەتىدىكى بۇ ئاكا ـ سىڭىللار ئۆز ئورۇنلىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بىر قىسىم تابغاچ ئەمەلدارلارنىمۇ رەزىللەرچە تەرگىلى تۇردى . شۇنىڭ بىلەن يۇقىرى قاتلام تابغاچ مۆتىۋەرلىرى ئىچىدىمۇ غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى . دەسلەپتە ئوردا ئەھلى دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ ، ھەق سۆزنى ئېيتىشتىن قورقتى . كېيىنچە تاڭ گۇيفېينىڭ تاشتاشقىلىقىغا چىداپ تۇرالمىغان بىر قىسىم يۈرەكلىك ۋەزىرلەر پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئالدىدا يەرگە باش ئۇرۇپ ئەرز ـ شىكايەتلىرىنى ئېيتىشتى :

« بۈيۈك تاڭ دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەڭرى ئوغلى لى شىمىننىڭ① دەۋرىدىن باشلاپ بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمەلدار قوبۇل قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلغانىدى . مۇشۇنداق ئادالەتلىك تۈزۈمنىڭ خاسىيىتىدىن ئوردىغا پاراسەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئەمەلدارلار جەم بولۇپ ، دۆلىتىمىز مىسلىسىز قۇدرەت تاپقانىدى . ئەمدىلىكتە پېشۋالىرىمىز تەرىپىدىن ئورنىتىلغان مۇقەددەس قانۇن ـ تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلىنماي ، ئىمتىھانغا قاتناشمىغان ياكى ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەن ئادەملەر ئوردىغا كىرىۋالدى . ئەكسىچە ، دۆلەت ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن پىشقەدەملىرىمىز ناھەق ئەيىبلىنىپ ، ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىلىۋاتىدۇ ، ھەتتا جازاغا تارتىلىۋاتىدۇ . مۇشۇنداق بول-

① لى شىمىن (تاڭ تەيزۇڭ) ـــ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى لى يۈەننىڭ ئوغلى ، سۇلالىنىڭ 2 ـ پادىشاھى .

ۋەرسە بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ ؟ دانىشمەن خان ئالىيلىرى ، ئەقىل كۆرسەتكەيلا ... »

ھالبۇكى ، ئاق ساقاللىق تاڭ شۈەنزۇڭ قېرىغاندا ئاشىقلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالغانىدى . ئۇ ياڭ گۇيفېينىڭ قوينىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ ، بۇ گۈزەل توقالنىڭ بانتايىغىغا ئايلىنىپ قالغانىدى . ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ئاشۇ ياڭ گۇيفېينىڭ يېقىملىق شىۋىرلاشلىرىنى سىڭدۈرۈۋالغان بولۇپ ، ۋەزىرلەرنىڭ توغرا نىيەتلىك ئىنكاسلىرىنى ئاڭلىمايتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرى سۆيگۈ لەززىتىدىن خۇمارلاشقان بولۇپ ، ئوردا ئەھلىنىڭ ئەلەملىك تولغىنىشلىرىنى كۆرمەيتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ قوينىدا ياتقان ئاشۇ پەرى قىياپەتلىك تۈلكە جىننىڭ گېپىگە ئىشىنەتتى ، ئۇنىڭ يېتەكلىشى بىلەن قارىغۇلارچە تەمتىلەپ ماڭاتتى .

توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى ھەۋەسلىگەن ھىراۋۇل ئەن لۇشەن ئۆزىنىڭ يولۇمچاشقانلاردەك ھەممە يەردىن تۆشۈك ئېچىپ يول ياپالايدىغان ئاياغچىلىرى ۋە مۇناسىۋەت ئىلمىدە پىشقان قاۋاش سودىگەرلىرىنىڭ تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە ئوردا ئىچىدىكى ھەر بىر بىنگىلىقىنى ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر يېتىپ تۇردى . ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلار ئىچىدىكى نارازىلىقلار ئۇنىڭغا ئىلھام بەردى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى شۇ جىلدىكى نارازىلىق ئوتلىرىغا ياغ چېچىشتىن باشلىدى . ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە ساغۇيلار بىلەن خۇپىيانە كۆرۈشۈپ ، ياڭ گۇيفېينىڭ ئۆز يېقىنچىلىقىغا چەك قويمىسا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە تەسىرلىك سۆزلىدى . خېلى كۆپ كىشىلەر ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرىغا قوشۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەھسەن پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭغا مەكتۇپ يېزىپ ، ياڭ گۇيفېينى ئوردىنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق ۋە ياڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا رەسمىي تەلەپ قويدى . تاڭ شۈەنزۇڭ ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئوردا ئەھلىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىر - تەلەپلىرىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلغانىدى ، بۇ قېتىممۇ ئەن لۇشەننى قانۇنسىز ئەيىبلىدى .

ۋەھالەنكى ، ئەن لۇشەننىڭ كۆڭلىدىكى يوشۇرۇن ئارزۇسىمۇ شۇ

ئىدى . ئۇ يىراق - يېقىندىكى ھىراۋۇل ، سانغۇنلارغا « بىرلىكتە كۆچ چىقىرىپ ، سۇلالىسى قوغداش ئۈچۈن ياك گۈيفېينى يوقىتىپ ، ئوردىغا كىلىۋانقان بوشۇرۇن ئاپەتنى بىنچىت قىلىشقا » چاقىرىق چىقاردى . ئۇ-نىڭ چاقىرىقىغا بەرىلەر ئاۋاز قوشتى ، بەزىلەر قارشى چىقتى . جاي - جابلاردىكى بۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارلار ئىچىدە ياڭ گۈيفېي مەسە-لىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا بەس - مۇنازىرە ۋە پىكىر ئىختىلاپلىرى پارتلاپ چىقتى .

ئەن لۇشەن چوڭ ئىشنى باشلاش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىققا چۈشۈپ كەتتى . ئۇ تاڭ دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۆزىنى قوللايدىغان تۈرك ۋە سوغدىلارنى ھەر نەرەپتىن يىغىپ ، ئۆرىگە قاراشلىق قوشۇنلارنىڭ سانىنى رۇخسەت قىلىنغان چەكتىن زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى فەنياڭ ، پىڭلۇ ، خىدۇڭ بازارلىرىدىكى نۆ-مۇرچىلەر كېچە - كۈندۈز نوخشىماي قىلىچ ، نەيزە سوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى . بۇ جەرياندا ئەن لۇشەن ئوردا ئىچىدىكى ئەھۋاللارنى ئىگ - ىىگلاپ تۇرۇشنى ھەرگىز نوختىتىپ قويمىدى . ئايغاقچى ۋە سودىگەر-لەر ئۇنىڭ ياپشۇرۇقى بىلەن چاڭئەن ، لوياڭ شەھەرلىرىگە داۋاملىق مۇكىسمان قاتناپ تۇردى .

قۇنادمىشى چاڭئەندىن فەنياڭغا ئىلىپ كەلگەن ھېلىقى سوغدى سودىگەر قايتىق شامال چىقىۋانقان قاراڭغۇ كېچىدە كېلىپ مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن ئەن لۇشەن ئۆرۈل - كېسىل قاناتەت ھاسىل قىلدى . « ئوردا ئىچىدىكى ئىنچىسرلىق بىجىجە بىسىقماپتۇ ، ئەمدى ئىشنى باشلاش كېرەك » دىدى ئۇ ئۆز ئىچىدە .

× × ×

ئاجىنامقى سوغۇق شامال ياڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا نوختىدى . ئۇزۇن سەپەردە چارچاپ قايتىق ئۇيقۇغا كەتكەن قۇنادمىش كۆزىنى ئاچقاندا ئاللىقاچان ياڭ يورۇپ بولغانىدى . كارۋان سارايىنىڭ باش بى-

لەن قوپۇرۇلغان بۇ كەڭرى ياتاقخانىسىدا قىسىلىشىپ ياتقان كاروانچىلار دۈگدىيىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقا باشلىدى.

— يېمىدىغان سوغۇق، — دېيىشەتتى كىشىلەر ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى ئۇۋۇلىشىپ.

قۇنادمىش قوي تېرىسىدىن يۇڭى ئىچىگە قىلىپ تىكىلگەن كالتە چاپىنىنى يېپىنچاقلاپ تالاغا چىقتى. قاراڭغۇدەك بولسا، ھاۋا سىپىچ بولۇپ، لەپىلدەپ ئاپئاق قار يېغىۋاتاتى. ئۇ سوغۇق ۋە ساپ ھاۋادىن چوڭقۇر نەپەسلىنىپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن سوغدى سودىگەر ئورۇنلاشقان چەتتىكى بىر كىچىك ياتاق ئۆيىنىڭ ئىشىك ئالدىغا كەلدى ۋە يۆتىلىپ قويۇپ، ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن تۇۋلىدى:

— خوجايىن قوپتىمۇ؟

سودىگەرنىڭ خاس چاكىرى ئىشىكنى ئاچتى.

— خوجايىن قوپتى، كىرسەڭ بولىدۇ، — دېدى ئۇ.

قۇنادمىش ئىچكىرىگە كىرىپ، كارۋان خوجايىنىغا سالام بەردى.

كاڭ ئۈستىدە چارا قۇرۇپ ئولتۇرغان سوغدى سودىگەر قۇنادمىشقا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

— خوش، نېمە ئىشىڭ بار؟ سەھى ياشنا قىلمىغانسەن؟ — سورىدى ئۇ.

قۇنادمىش ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب قايتۇرماستىلا ئۆزىنىڭ گېپىنى قىلدى:

— خوجايىن، ئۆزىڭىز بىلىسىز، مەن بۇ يەرگە ئۆرۈمسىك يېقىن كىشىلىرىمنى ئىزدەپ كەلدىم. مەن بۇ يەردە ھېچكىمنى تونۇمايمەن. شۇڭا، ئەمچۈك ياي بىلەن ئادارقىرىي سورۇشۇرۇپ ئىزدىشىپ بەرسىڭىز. سىزنى رازى قىلىمەن، قانداق ئىشقا سالسىڭىزمۇ مانا مەن تەييار.

— ماقۇل، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى سودىگەر.

ناشتىدىن كېيىن قۇنادمىش سودىگەر بىلەن بازارغا چىقتى. كارۋان خوجايىنى ئۆزى چاڭئەندىن ئېلىپ كەلگەن مالنىڭ خېرىدارلى-

رىنى ئىزدىگەچ ئىنەچۈك تاپىنمۇ سۈرۈشتۈردى. كىشىلەر «بىلمەيمىز،
تونۇمايمىز» دېگەن جاۋابنى بېرىشتى.
ئەتىسى قۇيادمىش ئۆزى يالغۇز چىقىپ، خۇددى چاڭئەندە قىل-
غىنىدەك كوچىمۇ كوچا يۈرۈپ ئىزدىدى. يەنىلا نەتىجىسى بولمىدى.
بۇ كۈنلەردە فەنباڭ ئامىمىدىكى ۋەزىيەت راسا جىددىيلەشكە-
نىدى. توپ - توپ ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇياق - بۇياققا ئۆتۈپ تۇراتتى.
سەپ - سەپ بولۇپ تىزىلغان ئىگىز چاقلىق كۆنەك ھارۋىلاردا ئوزۇق -
تۈلۈك ۋە تۈرلۈك لازىمەتلىكلەر نەلەرگىدۇر توشۇپ كېتىلمەكتە ئىدى.
بانلىرىغا قىلىچ، خەنجەر ئاسقان قاپقى يامان چەۋەندازلار ئۆي - ئۆي-
لەردىن ياش يىگىتلەرنى چاقىرىپ چىقىپ، ھەممىسىنى بىر يەرگە توپ-
لىغاندىن كېيىن قوپاللىق بىلەن ۋارقىراپ بۇيرۇق بېرىپ، ھەيدەپ ماڭ-
ماقتا ئىدى.
— بۇ يىگىتلەر نەگە بارىدۇ؟ — سورىدى قۇيادمىش.
— قوشۇنغا بارىدۇ، — دېدى ھېلىقى سوغدى سودىگەر، —
ئەن لۇشەن ھازىر ئۆز قوشۇنلىرىنى كۆپەيتىۋاتىدۇ.
دەرۋەقە، قۇيادمىش ئادارقىزنى ئىزدەپ يەنە بىر كۈنى ئۆتكۈر-
گەندىن كېيىن تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ فەنياڭ باز-
رىدىن چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردى.
— بۇ قوشۇنلار نەگە بارىدۇ؟ — قۇيادمىش يەنە كارۋان خو-
جايىندىن سورىدى.
— بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان يۇياڭ دېگەن يەرگە
بارىدۇ.
— شۇنچە كۆپ قوشۇنلار ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىدۇ؟
سوغدى سودىگەر يۈز بېرىۋاتقان ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار
ئىدى.
— ئەن لۇشەن سانغۇنىڭ بۇيرۇقى شۇنداق، — دېدى ئۇ، —
پات ئارىدا چوڭ ئىشلار باشلىنىدۇ. سەنمۇ سەپكە قوشۇلۇپ، ئۇلۇغ ئۇ-
رۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتسەڭ ياخشى بولاتتى.

— ياق ، — دەپ قۇتادمىش ئۇنىڭ پىكرىنى فەتئىيلىك بىلەن رەت قىلدى ، — بۇ ئىشلارنىڭ مەن بىلەن ئالاقىسى يوق . مەن ئادارقىزنى ئىزلەپ نېپىپ ئورخۇن بويىغا قايتىپ كېتىمەن .

كارۋان خوجايىنى گەپ قىلمىدىبۇ ، يىگىتنىڭ بۇنداق جاۋابىدىن نارازى بولۇپ قاپىقنى تۈردى .

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ سودىگەر قۇتادمىشنى كەينىدىن سىيتۇۋەتتىمۇ ياكى ياش يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋاتقانلارنىڭ كۆزى چۈشتىمۇ ، ئىشقىلىپ ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن كارۋان سارايغا قىممەت باھالىق جۇۋىلارنى كىيىپ ، بانلىرىغا زىننەتلىك قىلىچلارنى ئاسقان بىر نەچچە قاپىقى يامان چەۋەنداز كىرىپ قۇتادمىشنى قوشۇنغا قاتنىششقا چاقىردى .

— بولمايدۇ ، ئاكىلار ، — دەپ بىلىندى قۇتادمىش ، — مەن بۇ يەرلىك ئەمەس . مەن بۇ يەرگە نىجى نۆۋ كۈنىلىڭ ئالدىدىلا كەلگەن يولۇچى ، بەبە قايتىپ كېتىمەن .

چەۋەندازلار ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى .

— تولا ئەرمىلىك قىلماي ئېسىڭغا مىن ! — دەپ ھۆركىردى ئۇلاردىن بىرى ، — نەدىن كەلگەن بولساڭمۇ قوشۇنغا قاتنىشىسەن . ئالدىڭدا سىبى شەرەپلىك ئىشلار كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ . يىگىت دېگەن بانۇر بولۇشى كېرەك .

قۇتادمىشنىڭ ئىچى ئۆرتىسپ كەتتى . « ئەمدى ئادارقىزنى قانداق تاپىمەن ؟ » دېگەن ئوي ئۇنىڭ تۇرىكىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتتى . شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى ئەسكەرلىككە ئەمەس ، بەلكى قۇللۇققا تۇتۇلغاندەك ھېس قىلدى .

قاپىقى يامان چەۋەندازلار قۇتادمىشنى ئالدىغا سېلىپ ، ئەن لۇشەننىڭ قەلئەسى يېنىدىكى يىغىلىش مەيدانىغا ئېلىپ كېلىشتى . بۇ يەردە يىگىتلىك تۇتۇپ كېلىنگەن بەش ـ ئالتە يۈزچە ئانلىق يىگىتلەر توپلانغاندى . قۇتادمىش ئەنە شۇ يىگى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە قەلئە سېپىلغا يانداشتۇرۇپ ئېتىلگەن كىگىز ئۆيلەردە بىر كېچە تۈندى . ئۇ قىچىپ

كېتىشكە بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ باقتى، لېكىن ئامال قىلالمىدى. تاڭ ئاتتى. گۈلخانىلارغا قاقلاپ پىشۇرۇلغان كالا گۆشى كاۋىپى بىلەن ناشتا قىلىشتى. ئاندىن ئۇلار ھەممىسى ئەن لۇشەننىڭ قايسىدۇر بىر نارماق قوشۇنىغا قوشۇۋېتىلدى. قوشۇن يولغا چىقتى.

— نەگە كېتىۋاتىمىز؟ — قۇتادمىش ئۆزىگە يانداشىپ كېتىۋاتقان چاڭگا ساقاللىق بىر پىشقەدەم جەڭچىدىن سورىدى.

— بۇيياڭغا بارىمىز.

— يۇيياڭغا؟ ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىمىز؟

— بارغاندا كۆرىسەن.

فەنياڭدىن ئانچە يىراق بولمىغان كىچىككىنە بۇيياڭ بەھايىتى چەۋەندازلار دېڭىزىغا ئايلانغانىدى. قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەر سەپلىرىنىڭ چېكى كۆرگىلى بولمايتتى. قۇتادمىش نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالماي سەپ ئىچىدە تىت-تىت بولغان ھالدا ئاستا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتاتتى. «چاتاق بولدى، بۇلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلۇش بەك تەس بولىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلايتتى ئۇ ۋە يېڭى ياغقان ئاق قار بىلەن قاپلانغان كەڭ دالاغا، باش-ئايىغى كۆرۈنمەي مىغىلداپ كېتىۋاتقان ئاتلىق قوشۇن سەپلىرىگە پەرىشانلىق بىلەن كۆز تاشلايتتى.

قوشۇن يۇيياڭدا يەنە بىر كېچە قونىدى. ئەتىسى ئەتىگەندە قۇتادمىش يەنە ئاتقا مىنىپ سەپكە تىزىلدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چەۋەندازلار خىتاب قىلىشتى:

— قاراڭلار، ھىراۋۇل ئەن لۇشەن جاناپلىرى چىقتى!

قۇتادمىش كۆردىكى، چەتتىكى بىر ھويلىنىڭ يوغان قارا دەرۋازىسى ئېچىلىپ، بىر توپ ئېسىلزادە چەۋەندازلار چىقىپ كەلدى. ئەسكەرلەر يەنە ھەر ياندىن ئۈن سالدى:

— ئۇلارنىڭ قايسىبىرى ئەن لۇشەن؟

— ئەنە ئاۋۇ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئات مىنىپ كېلىۋاتقان، قۇندۇز جۇۋا، سۆسەر تۇماق كىيىۋالغىنى.

قۇياشنىڭ نۇر قاراشىلا ئۇ كىلىشكەن ، باھادىر سۈپەت ھىرا-
ۋۇلنى يوقۇۋالدى ۋە ئىختىيارسىز نۇردە خاتىرجەمسىزلىنىپ ، سودا
كارۋىنى بىلەن دالادا كىتىۋاتقاندا مۇشۇ ئەن لۇشەنىنىڭ قوشۇنىغا يۇ-
قۇن بولغانلىقىنى ئەسلىدى . « مانا ئەمدى ئۇنىڭغا ئەسكەر بولۇپ قالغى-
نىمنى كۆرمەمدىغان » دەپ ئويلىدى ئۇ .

ئەن لۇشەنىڭ قارا قاشلىق ، يوغان كۆزلۈك ، قاڭشارلىق ۋە ئاق
ئارىلاشقان قويۇق ساقاللىق چىرايىدا قەيسەرلىك ۋە ئۆزىگە ئىشەنگەنلىك
ئالامەتلىرى ئەكس ئىتىپ تۇراتتى . ئۇ ئۆرنىنىڭ ئۇزۇن پۇتلۇق ، عار
يوتۇن ئاق ئارغىمىقى چاپتۇرۇپ كىلىپ قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى . ھەر
دەرىجىلىك قوماندانلارمۇ ئات سىلىپ كەلدى ـ دە ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئو-
لىشىپ توختىدى . قۇياشنىڭ نۇرغان نىرى ئۇلاردىن ئانچە يىراق ئە-
مەس ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بۇ ئىسلزادە سەركەردىلەرنىڭ چىرايلىرىنى ئې-
نىق كۆرۈپ ، ئاۋازلىرىنى ئىمالال ئاڭلىيالايتتى . ئەن لۇشەن ئۆرنىنىڭ
ئۈزەڭگۈلىرى بىلەن ئالدىدىكى جەۋەندازلار سەپلىرىگە بىر قۇر قاراپ
چىقتى ـ دە ، يۇقىرى ئاۋازدا مۇنداق دىدى :

— ئەي شەۋكەتلىك ساغۇنلار ، باتۇر جەڭچىلەر ، بىر يەگرى
ئوغلى ياڭ شۈەنزۇڭغا بولغان چەكسىز سادىقلىقىمىز بىلەن ياڭ قامىلى-
لىكلەر جەمەتىنى يوقىتىپ ، ئوردىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش قى-
لىۋاتىمىز . ئالدى بىلەن شەرقىي ئاستانە لوياڭغا ھۇجۇم قىلىمىز . بۇ
ئاستانە ئېلىنغاندىن كىيىن جەڭچىلەرنى ئۈچ كۈنگىچە شەھەرنى ئىختى-
يارىي تۇلاشقا قويۇپ بىرىمەن . سىلەر نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ،
ساھىپجامال دىدەكلەرگە ئىگە بولىسىلەر !

ئەن لۇشەنىڭ بۇ نۇتقىنى بېقىن ئەتراپتا تۇرغان جەڭچىلەر ئې-
نىق ئاڭلىدى ، يىراقتىكىلىرى ئاڭلىيالمىدى ، لىكىن ئاڭلىغانلار ئاڭلىيال-
مىغانلارغا يەتكۈزدى . ئالتۇن ۋە بەختى پەقەت زوراۋانلىق بولى بىلەنلا
ئېرىشلى بولىدۇ دىگەن ئەقىدىگە قاتتىق ئىشەنچ قىلىدىغان بۇ كەسپىي
جەۋەندازلار خۇشاللىقىدا ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالدى . چەكسىز قارلىق
دالادا مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ قىقاس ـ چۇقانلىرى گو-

ياكى مىسلىسىز قارا بوران ھاسىل قىلدى.

— ئەن لۇشەن جانابلىرى ياشىسۇن! ياشىسۇن! تۈمەن مىڭ يىللار ياشىسۇن!

— ئاتلىنايلى! تېزرەك ھۇجۇم قىلايلى!

— لوياڭنى باسايلى!

جەڭ دۇمباقلىرى ھەيۋەت بىلەن گۈلدۈرلىدى. تۇغ - ئەلەملەر ئېگىز كۆتۈرۈلدى. ئۇزاق يول ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىشىشلارغا كۆنۈپ كەتكەن ئارغىماقلار تاقەتسىزلىك بىلەن ئالغا ئىنتىلىپ، قاتتىق كىشنىدى. ئەن لۇشەننىڭ كۆزلىرىدە ئوت چاقنىدى. ئۇ ئوڭ قولىنى كەسكىن شىلتىپ يۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى.

شۇنداق قىلىپ، فەنياڭ، پىڭلۇ، خېدۇڭ ھەربىي رايونلىرىنىڭ ھەمراۋۇلى ئەن لۇشەننىڭ يارىقى ئاستىغا يىغىلغان خەنزۇ، تۈرك، سوغدى، ئۇيغۇر قاتارلىق تائىپىلەردىن تەشكىل تاپقان بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن مىلادىيە 755 - يىلى 1 - ئايدا ھېبېي ئۆلكىسىدىكى يۇياڭ دىگەن يەردىن ئاتلىنىپ چىقىپ، بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قوزغىدى.

سەككىزىنچى باب

فەنياڭدىكى پاجىئە

كىچىچە ياغقان قار تاڭ ئاتقاندا توختىدى. يۇمەنلىگەن ئاتلار-نىڭ تۇياقلىرى تىلغىۋەتكەن كەڭ دالا قايتىدىن ئاق لىباسقا پۈركەندى. بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ رەت تىكلۈەتىلگەن سانسىزلىغان چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرنىڭ تۆپىلىرىمۇ خۇددى مامۇق بېپىنىلغاندەك ئاقىرىپ كۆ-رۈنەتتى.

قۇبادمىش ئۆزى ياتقان كىگىز ئۆيدىن كالتە جۇۋىسىنى يېپىن-چاقلىغان ھالدا چىقىپ، يېقىنلا بەردە سۆرەتلىپ سورۇلغان كۆنگۈر-لىك سېپىللارغا بىر ئەسناغىچە قاراپ تۇردى. بۇ لوياڭ شەھىرىنىڭ سېپىللىرى ئىدى.

« بىردەمدىن كېيىن بۇ شەھەرگە ھۇجۇم باشلىنىدۇ، — دەپ ئويلىدى قۇبادمىش، — جەڭ بولىدۇ، يۈزلىگەن، بەلكىم مىڭلىغان ئا-دەملەر ئۆلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ بۇ ئۇرۇش بىلەن مېنىڭ نېمە ئالاقەم بار؟ نېمە ئۈچۈندۇر ئاساسىنى ئىشغال قىلماقچى ۋە ئۇردا ئىشلىرىغا چاڭگال سالماقچى بولغان بۇ ئەن لۇشەن دىگەن مەنسەپدار مېنىڭ رەھ-بىرىم ئەمەس. مېنىڭ ئۇنىڭغا بويسۇنۇش مەجبۇرىيىتىم يوق. مەن بۇ كىشلەرنى تونۇمايمەن، ئۇلارنىڭ زادى نېمە قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيمەن ھەم بىلىشنىمۇ خالىمايمەن. بۇ يەردىن كېتىشىم كېرەك. جەڭ باشلانغاندىلا قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىمەن. مېنىڭ ئۆز ۋەتىنىمدە قىلىدىغان ئىشلىرىم بار. قانداق قىلىپ بولمىسۇن، ئادارقىرىنى بېپىشىم كېرەك ».

قۇتادمىش ئادارقىزنى ئەسلىگەندە يۈرىكى سىقىلىپ، بېشى قاي-
غاندەك بولدى. «ئادارقىز ھازىر نەدە؟ ماسمادار دېگەن ھېلىقى قارا نى-
يەت ئەبلەخ ئۇلارنى نەگە ئېلىپ كەتتى؟ كېيىن يەنە نېمە ئىشلارنى
قىلدى؟ ئۇ لەنەتتى قاراقچى ئادارقىزنى ...» قۇتادمىش بۇنىڭ ئاخىرىنى
ئويلىيالمىدى، ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئۇنىڭ يۈرىكىگە خۇددى
نەشتەر سانجىلغاندەك تۇيۇلدى.

— ئاھ ... — قۇتادمىش ئىختىيارسىز تۈردە كۆكرىكىنى ئالقىنى
بىلەن بېسىپ مۈكچىيىپ قالدى.

بۇ چاغدا ئۇيقۇسىنى ئېچىپ سىرتقا چىققان ئەسكەرلەر لوياڭ
سېپىللىرىغا كۆز تىكىپ، تولغۇسى جەڭ توغرىسىدا ئۆزئارا پاراڭلىشات-
تى، بېزىرەك شەھەرگە بېسىپ كىرىپ بايلىق يىغىش ھەۋىسىنىڭ تۈرت-
كىسىدە قورال - ياراغلىرىنى نەخ قىلىشىپ، ئاتلىرىغا يەم بېرىپ ئالدى-
راشاتتى.

قۇتادمىش سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلگەن تەلپىكىنى يەرگە
تاشلاپ، دەسسەلمىگەن پاكىز قار بىلەن يۈز - قوللىرىنى يۇدى ۋە بايىقى
ھەسرەتلىك خىياللىرىدىن نېرى بولۇپ، يېنىكلىشىپ قالدى.
«بۇشاڭلىق قىلىشقا بولمايدۇ. سەگەك ۋە غەيرەتلىك بولۇشۇم كې-
رەك» قۇتادمىش ئۆز - ئۆزىنى رىغبەتلەندۈردى ھەمدە تەلپىكىنى بېشىغا
باستۇرۇپ كىيدى - دە، يەم - خەشەك توشۇيدىغان كۆتەك ھارۋىلار-
نىڭ بىرىدىن بىر قۇچاق قۇرۇق بېدىنى ئېلىپ ئېتىغا تاشلاپ
بەردى. «ھازىرقاچىمەن، ئاتنىڭ قورسىقى ئوبدان توقلاش كېرەك»
دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە ۋە چىلان تورۇقىنىڭ قۇرۇق بېدىنى غاراسلىتىپ
چاينىشىغا قۇلاق سالغاچ چاڭئەندە قالغان ئايتولۇنى كۆز ئالدىغا كەل-
تۈردى. «ئۇ قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز ھازىر نېمە قىلىۋاتىدىكىن؟
قىشنىڭ سوغۇقىدا كوچىلاردا ئويۇن قويغىلى بولماس. تاسىلىق، ئوردا
ۋە قەسىرلەرنىڭ قىشلىق بەزمىخانىلىرىدا كېپىنەكتەك ئۇچۇپ، بىلىنمەك
پىلىنگلاپ ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ يۈرۈۋاتقاندۇ ياكى ... كىم بىلىدۇ
ھازىر ئۇنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ ئۇ مېنى دەپ يىغلىغانىدى. بىز خوشلاش-

قاندا ئۇ شۇنچە مىسكىن، شۇنچە سولغۇن ھالەتتە قالغانىدى ... »

تۇساتتىن قۇتادمىشنىڭ خىياللىرى بەجايىكى قىلىچ بىلەن چاپ-قاندەك ئۈزۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يوغان ئېچىلدى. ئۇ جەڭنىڭ تەييارلىقى بىلەن ئۇياق - بۇياققا ئالدىراش ئۆتۈشۈپ يۈرۈۋاتقان ئەس-كەرلەرنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەنگە مىختەك قادىلىپ قاراپ قالدى. شۇ تاپتا قۇتادمىش قوشۇنىمۇ، بولغۇسى جەڭنىمۇ، ھەتتا ئۆزىنىمۇ ئۇنتۇغان-دى. ئۇنىڭ پۈتۈن زېھنىي قۇۋۋىتى ئاشۇ تۈلكە جۇۋا، بۇلغۇن تۇماق كىيگەن قارا بۇرۇتلۇق، سۆرۈن چىراي ئەسكەرگە مەركەزلەشكەنىدى. ياخشى كىيىنىشكە قارىغاندا، ئۇ ئاددىي جەڭچىگە ئوخشىمايتتى، ئون بېشى ياكى يۈز بېشى بولسا كېرەك.

« شۇمۇ، ئەمەسمۇ؟ — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش، — شۇ! ئۇ ئۆتكەندىكى چاغدىمۇ مۇشۇنداق قىممەت باھالىق كىيىملەرنى كىيىپ يۈرەتتى. ئۇ ماسمادار! »

قۇتادمىش ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ، ئىككى قولى بىلەن ماسمادار-نىڭ ياقىسىدىن ئالدى.

— ئەمدى تاپتىممۇ سېنى، جۇنپەر مۇناپىق!

ئىككى رەقىب تەڭ كۈچەپ، بىر - بىرىنى يىقىتىشقا ئۇرۇنۇپ چېلىشىپ كەتتى. ئەتراپتىكى جەڭچىلەر ھەر تەرەپتىن يۈگۈرۈپ كې-لىپ ئۇلارنى ئىككى ياققا تارتىپ ئاجراتتى. ماسمادار جۇۋىسى ئۈستىدىن باغلانغان تاسما كەمەرگە ئېسىقلىق خەنجىرىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ ئالغانىدى، ئىككى جەڭچى ئۇنىڭ قولىنى قايرىپ، خەنجەرنى تار-تىۋالدى.

— ئەمدى سېنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلايمەن، ئىتنىڭ بالىسى! — دەپ ۋارقىرىدى ماسمادار غەزەپتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆز-لىرى بىلەن قۇتادمىشقا تىكىلىپ.

قۇتادمىشمۇ ئۆزىنى تاماللاپ تۇتۇۋالغان تۆت جەڭچىنىڭ قوللى-رىدىن تولغۇنۇپ چىقىشقا تىرىشىپ، ماسمادار تەرەپكە قولىنى سوزۇپ ۋارقىرايتتى:

— ماتا مەن سېنىڭ جېنىڭنى ئالىمەن ، نامەرد قاراقچى ! ئادارقىز قېنى ؟ ئادارقىز نەدە ؟

ماسادارمۇ ئۇنىڭغا ئېسىلىپ ، ئەلپازىنى بۇزۇپ ۋارقىرايتى :

— ئادارقىزنى تىلىڭغا ئالغۇچى بولما ، چۈپرەندە ! ئادارقىز مېنىڭ خوتۇنۇم .

قۇنادمىش جان ئاچچىقىدا تولغۇنۇپ ، كىشنەپ ۋارقىراپ كەتتى :

— يالغان ! يالغان ، خۇيپەر كاززاپ ! ئادارقىز مېنىڭ ... ئادارقىز مېنىڭ ...

ماسادار ئۇنىڭغا قاراپ زەھەرخەندىلىك بىلەن قەسەن كۈلدى .

— جۆيلىمە ، قاپاقۋاش ! ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز توي قىلغان . شامانىي پىرە ئوينىتىپ ، يامان جىنلارنى قاراڭغۇ دۇنياغا قوغلاپ ، يورۇق دۇنيادىكى مۇقەددەس روھلارنى گۇۋاھلىققا چاقىرىپ توي قىلغان ! بىلىپ قوي ، ھاڭۋاقتى قاپاقۋاش !

قۇنادمىش دوراخ ئۇيىدا كۆيۈۋاتقاندەك تىپىرلاپ كەتتى .

— يالغان ! ئادارقىز ئۇنداق قىلمايدۇ ! ئۇ مېنىڭ ...

ماسادار زەھەرلىك كۈلۈش بىلەن قۇنادمىشقا داۋاملىق زەربە بەردى .

— چىدىمىساڭ ئۆلۈۋال ، قاپاقۋاش . ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز قەبىلەڭدە ئۆي تۇتتۇق . ئۇ ھازىر قەبىلەڭدىكى ئىككىمىز ياتقان ئىسسىق ئۆيدە ، يۇمشاق يوتقاندا يېتىپ مېنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتىدۇ .

قۇنادمىشنىڭ نەپسى تولغۇنۇپ ، ئاۋازى چىقماي قالدى . ماسادار غالىب سۈيسۈنچىلەرگە خاس زەرلىك بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

شۇ ئەسنادا بۇ ماجىرادىن خەۋەر تاپقان بىر سەركەردە ئون - يىگىرمىچە قوروقچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يىراقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلدى - دە :

— نېمە ئىش ؟ — دەپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى .

ئىككى رەقىبنى قاماللاپ تۇتۇپ تۇرغان جەڭچىلەر :

— ئۇلار سوقۇشۇپ قالدى، — دەپ جاۋاب بېرىشتى.

— ئۇلارنى دەرھال ئۆز قوماندانلىرىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ بې-رىڭلار، — دەپ بۇيرۇق قىلدى سەركەردە، ئاندىن يەنە قامچىسىنى قو-بادمىش بىلەن ماسمادارغا شىلىپ تۇرۇپ تەھدىت بىلەپپۇرى بىلەن قوشۇپ قويدى، — ئۇرۇش ۋاقتىدا يەنە مۇشۇنداق ئىنتىزامنى بۇزىدى-غان بولۇشساڭ يەنە مەيداندىلا كاللاڭ ئېلىنىدۇ!

جەڭچىلەر ئىككى رەقىبنى ئىككى تەرەپكە سۆرەپ ئېلىپ كې-تىشتى.

ھايال ئۆتمەي سەپ - سەپ بولۇپ تىزىلغان زور قوشۇن لوياڭ سېپىلى تەرەپكە يول ئالدى. سېپىلنىڭ ئۇدۇلىدىكى دەرۋازىسى دۇمباق ۋە بۇرغىلارنىڭ ساداسى ئىچىدە كەڭ ئېچىلدى. شەھەر ئىچىدىمۇ ئا-لىق ۋە پىيادە قوشۇنلار سەپ تارتىپ ئوچۇق دالاغا چىقتى.

ئەن لۇشەننىڭ ئىسيانكار قوشۇنى مىلادىيە 755 - يىلى 11 - ئايدا يۇياڭدىن ئاتلىنىپ چىققاندىن كېيىن تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىسياننى باسۇ-رۇش ئۈچۈن چىققان قوشۇنلىرى بىلەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم جەڭ قىلدى ۋە ھەر ئىككى قېتىمدىلا غەلىبە قازىنىپ، 756 - يىلى 2 - ئايدا لوياڭغا يېتىپ كەلگەنىدى.

ئەن لۇشەن تۇغ - ئەلەملەر ئىزغىرىن شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان بەكشى تۆپىلىكتىكى بارگاھىدا ئاق ئېيىغا مىنىپ، ئۆزىنىڭ ۋە قارشى تەرەپنىڭ سەپلىرىنى زەن سېلىپ كۆرەتتى. لوياڭ قوشۇنى سېپىل ئى-چىدىن چىقىپ بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار ھىراۋۇل قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى - دە، بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى:

— ئالغا!

تۈمەنلىگەن ئات تۇياقلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك دۈپۈرلەشلىرى كەڭ يېيىلغان قارلىق دالانى لەرزىگە كەلتۈردى. ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى توقۇنۇشتى. جەڭ ئۇزاققا سوزۇلمىدى. شەھەر مۇداپىئەچىلىرى ئىسيان-كار قوشۇنىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قايتا سې-

يىل يامان چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. دەل شۇ چاغدا ئەن لۈشەننىڭ يۆكۈنۈرمىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان رەھبەردار قىسىملىرى سېپىلنىڭ ئىككى يېنىدىن ئوقيەك ئېتىلىپ چىقىپ، لوياڭ قىسىملىرىنىڭ سەپلىرىنى يۆسۈپ، تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. سېپىلنىڭ ئوچۇق تۇرغان دەرۋازىسىدىن قېچىۋاتقان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن يېتىپ كېلىۋاتقان ئىسيانكارلار سەپلىرى قالايمىقان ئارىلىشىپ شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

ھەك داۋامىدا قۇيادمىش چاندۇرماسلىق ئۈچۈن قىلىچىنى يالىڭاچلاپ يۈگۈرگەن بولسىمۇ، ھامان ئۆرۈپ چەتكە ئېلىپ، قېچىشقا ئەپلىك پۇرسەت كۈتتى. شۇنداقلا، ئۇ ھامان ھەريانغا كۆز تاشلاپ ماسمادارنى ئىزلىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ قاراقچى ماسمادار بىلەن ئېلىشىشنى ئويلايتتى. لېكىن، تۈمەنلىگەن قىلىچ، نەيزىلەر گىرەلەشكەن چەۋەندازلار قايناممىدا بىرەر ئادەمنى ئىزلەپ تېپىش ئاسانمۇ؟ ئاخىر ئەن لۈشەن قوشۇنلىرى گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان كەلكۈندەك شەھەرگە ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى. ئەمدى ھېچكىم ھېچكىمنى كۆرمەيتتى. قۇيادمىش ئىنىسىنىڭ بېشىنى كەينىگە تۇردى. چىلان تورۇق قۇيادمىشنى دالاغا تېرىلىپ كەتكەن جەسەتلەر ئارىسىدىن ئۇچقاندەك ئېلىپ قاچتى.

« قەيباغدا قايسىسىم كېرەك، قەيباغدا، — دەپ يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا تەكرارلايتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە، — ئادارقىرنى تېپىشىم كېرەك. ماسمادارنىڭ ئىسقايىلىرى يالغان. ئادارقىر ئۇنداق قىلمايدۇ. ئۇ مېنى كۈتىدۇ، چوقۇم كۈتىدۇ ».

× × ×

قەيساڭ ئايمىقى جاڭئەندەك چوڭ ئەمەس. بازار ئىچىدە ئاران ئۈچ - تۆتلا كوچا بار. ئۆي ئىمارەتلىرىمۇ ھەم ئاھالىسىمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس. شۇڭا، قۇيادمىش ئادارقىرنى چوقۇم تاپالايمەن دەپ ئۆ-

رىگە تەسەللى بىرەتتى . « ئەگەر ئەسكەرلىككە تۇتۇلماي قەنباگدا يەنە
بىر - ئىككى كۈن ئارتۇق تۇرغان بولسام ئادارقىر بىلەن بۇ چاغقىچە تىب-
پىشىپ بولاتتىم » دەپ ئويلايتتى ئۇ .

قۇتادمىش لوياڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن كەينىگە يېنىپ ، چۆل -
جەزىرىلەرنى ، بىرا - كەتنىلەرنى تەنها ئۆرى كىرىپ ، بەزىدە ئاچ قېلىپ ،
بەزىدە توق بولۇپ ، يول ئازابىنى بەتكۈچە تارتىپ ، ياش باھاردىكى
ياتقاقچىلىق كۆللەرنىڭ بىرىدە ئورۇقلاپ ، كۆكىرىپ كەتكەن ھالدا ئىب-
گەردە ئەرۋاھەك ئولتۇرۇپ يەنە قەساڭ بارىرىغا كىرىپ كەلدى .

— توختا ! سىمە ئادەمسەن ؟ قەيەردىن كېلىۋاتىسەن ؟ — كوچا
ئارىلاپ ئامانلىق ساقلاپ يۈرگەن بىر توپ ياتلار ئۇنى توسۇۋېلىپ قو-
پاللىق بىلەن سوراشتى .

— چاڭئەندىن كېلىۋاتىمەن ، مۇساپىرمەن ، — دەپ يالغان
ئىبىسى قۇتادمىش ، چۈنكى ئۇ لوياڭدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتسا ياتلارنىڭ
ئۇنى قاچقۇن دەپ تۇتۇۋېلىشى تۇرغان گەپ ئىدى .

— مۇشۇنداق سوغۇق ، ياتقاقچىلىق كۆللەردە شۇنچە يىراق يەر-
دىن نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ؟

— تۇغقانلىرىمنى ئىزلەپ كەلدىم .

— راست گەپ قىل ! ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىمۇ با-
سەن ؟

— مەن بىر تومپاي بىلىقچى ، قانداقمۇ ئايغاقچى بولاي ؟ تۇغقان-
لىرىمنى ئىزلەپ كەلدىم دەۋاتىمەنغۇ .

— تۇغقانلىرىڭ كىم ؟ نەدە تۇرىدۇ ؟

— ئىنەچۈك ناي ئىسىملىك بىر ئاغام بار . ئۇ بىغىسدا تۇ يەرگە
كۆچۈپ كەلگەن . مەنمۇ كەمبەغەللىچىلىكتە شۇنى پاناھ تارتىپ كەلدىم .
ئۇنىڭ ھازىر نەدە تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن . ئىشقىلىپ ، مۇشۇ قەن-
ناگدا .

— ئىنەچۈك ناي دەمسەنا ! — سورىدى ياتلاردىن بىرى .

— شۇنداق ، ئىنەچۈك ناي ، — دېدى قۇتادمىش ۋە زور ئۈمىد

بىلەن يانغا تىكىلىپ قارىدى.

— ھېلىقى چاڭئەندىن كەلگەن ئىمەچۈك ياننى دەمسەن؟ ھېلىقى ماسمادار دېگەن مۇنەھەم بىلەن بىللە كەلگەنغۇ ئۇ، — دېدى بابى.

— شۇنداق، شۇنداق، توغرا. ئۇلارنى تونۇيدىكەنسەن - دە، نۇرادەر؟

— ماسمادارنى بۇ يەردە ھەممە ئادەم تونۇپ كەتتى، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى يەنە بىر بابى، — ئۇ بۇ يەرگە كېلىپ ئىككى كۈن ئۆتە - ئۆتمەيلا ئۆزى بىلەن كەلگەن بىر توپ سوغدى يىگىتلىرىنى باشلاپ بازارغا كىردى - دە، بىر دۇكاننىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ، « ئالتۇن - كۈمۈشلىرىڭنى بەر » دەپتۇ. دۇكان ئىگىسى ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ كېتىپ « بىزدە ئالتۇن - كۈمۈش يوق، رەھىم قىلىڭلار » دەپ يېلىنىپتۇ. ماسمادار سوغدى يىگىتلەرگە « ئۇنداق بولسا، ئۇنىڭ دۇكىنىدىكى ماللىرىنى ئېلىڭلار » دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دۇكاندىكى خۇۋا، ئۆتۈك، تۇماق دېگەندەك نەرسىلەرنى ئاغار - قاپلىرىغا بېسىشىپ، ئاتلىرىغا ئارتىپتۇ. ئاندىن ماسمادار دۇكان ئىگىسىگە قامچىسىنى شىلتىپ تۇرۇپ « بۇنىڭدىن كېيىن يېڭىغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆپرەك سېلىپ قوي، ئۇقتۇڭمۇ؟ بىر بەبە كېلىمىز » دەپ كېتىپ قاپتۇ. دۇكان ئىگىسى « ۋاي! ياۋىلار، بىز كېلىڭلار! » دەپ بوۋلىغىنىچە يۈگۈرۈپ كېلىپ بىزنى ياپتى. بىر قوغلاپ بېرىپ ئۇلارنى توختاتساق ئۇ ماسمادار دېگەن مۇنەھەم نېمە دەيدۇ دېمەمسەن! « ئۇنىڭدا مال كۆپ ئىكەن، بىزدە ھېچ نەرسە يوق. بىزگە ئارتاق نەرسە ھېچىمىسى خوراپ قالمايدۇ، كېيىن يەنە تېپىۋالىدۇ » دەپ كۈلدى.

— ئۇنى تۇتمىدىڭلارمۇ؟ — سورىدى قۇيادمىش.

— سەنمۇ شۇلارنىڭ بىرىمۇ نېمە؟ — دەپ گۇمانسىراپ سورىدى ئۇچىسچى بابى.

— مەن ماسمادارنىڭ دۈشمىنى، ماسمادار مېنىڭ دۈشمىنىم، —

دېدى قۇتادمىش ، — ھە ، كىيىن قانداق بولدى ؟

بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىۋاتقان بايى ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى :

— بىز ئۇلارنى نۇرمافچى بولغانىدۇق ، لېكىن ئۇلار بەك يامان بىمىلەر ئىكەن . ماسمادار ئىككى بايىنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ ئاپ ئۇسىندىن بىلك موللاق چۇشۇرۇۋەتتى . بىز ئۇلارغا نەق كېلەلمەي قاچتۇق ، ئۇدۇل بېرىپ ياغۇل بېگىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلدۇق ، ياغۇل بېگى دەرھال چېرىكلەرنى ئەۋەتتى ، بىراق چېرىكلەر ئۇلارنى تاپالمىدى . كېيىن ئۇققاق ، ئۇلار ھەنباگىنىڭ سىرىندىكى بىر كەنتكە كىرىپىسكەن ، شۇ ۋەقە بولۇپ ئەينى كۈنىلا ماسمادار سوغدى بېگىنىلىرنى ئەگەشتۇرۇپ ئەن لۇشەنىنىڭ قوشۇنىغا كىرىۋاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ھېچكىم چېقىلالمىدى .

— چۇشەندىم ، — دېدى قۇتادمىش بېشىنى لىڭشىتىپ ، — ئۇنىڭ گېپىنى قوياپلى ، ئىنەچۇك تاي نەدە ؟

— ئىنەچۇك تاي روھلار دۇنياسىغا كەتتى ، — دېدى بىر بايى .

— نېمە ؟ — قۇتادمىش چۆچۈپ جىناب قىلدى .

— ئىنەچۇك تاي ئاق كۆكۈل بوۋاي ئىكەن ، — يابى سۆزىنى داۋام قىلدۇردى ، — ئاڭلىساق ، ئۇ ماسمادارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنى ئەيىبلەپ ئەرەپلىنىپتۇ . ئۇ قاتتىق ھەسرەتتە ئاغرىپ قېلىپ ، ئاخىرقازا قىپتۇ .

— ئىنەچۇك تاي ھەقىقەتەن ياخشى ئادەم ئىدى ، — دېدى قۇتادمىش چىن دىلىدىن قايغۇرۇپ ، — مۇقەددەس روھلار ئۇنى نورۇق دۇنيادا ئەزىز قىلىدۇ . بۇرادەرلەر ، ئۇنىڭ قىزىنى سىلەر كۆرگەنمۇ ؟ ئىسمى ئادارقىز . ئۇ قىز ھازىر نەدە ؟

تايلار بېشىنى چايقاشتى .

— بىلمەيدىكەنمىز ، بىز ئۇنىڭ قىزىنى كۆرمىگەن .

— ئىنەچۇك تاي قايسى ئۆيدە تۇرغان ؟ نەدە تۇرغان ؟

— بۇنىمۇ بىلمەيدىكەنمىز .

قۇنادمىش قەلبى ئېرىلگەن، روھى چۈشكەن ھالدا ئېيىنى دىۋىسى. ياسىلار ئۇنى يوسىمىدى. زاۋال پەيتى كېلىپ قالغانىدى. قۇنادمىش يارارنىڭ سىرىنىدىكى بىر ۋەيرانە كارۋان سارايغا كىرىپ ياتتى.

ھىرىپ - ئېچىپ ھالى قالمىغان بۇ دەردمەن بىگىت قانىنى ئۇخلاپ كەنتى. ئۇ كۆزلىرىنى ئاچقاندا چۈش بولاي دەپ قالغانىدى. قارىسا، كارۋان سارايدىكىلەر بەگىدۇر ئالدىرىشىپ، ئۆزئارا ھاياجانلىنىپ سۆزلەشمەكتە ئىدى.

— نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ سورىدى قۇنادمىش ئورنىدىن تۇرۇپ.

— ئەن لۇشەن قوشۇنى لوياڭنى ئىشغال قىپتۇ، — دېدى ساراي خوجايىنى، — بۇگۇن ئەتىگەندىلا لوياڭدىن چاپارمەنلەر كەلدى.

قۇنادمىش بۇ گەپكە ئانچە قىزىقمىدى، لېكىن ئالدىراش ياشا قىلىپ ياللاغا چىقتى. ئۇ ئادارقىرى نېپىشى كېرەك ئىدى. كوچىلاردا ئادەملەر ياھايىتى كۆپ ئىدى، خۇددى ھەممە ئادەم ئۆيلىرىدە ئولتۇرماي كوچىغا چىقىۋالغاندەك تۇيۇلاتتى. كىشىلەر جىددىيلىشىپ سۆزلىشەتتى:

— ئەن لۇشەن لوياڭنى ئاپتۇ. شەرقىي ئاستانە بىزنىڭ بولدى!

— قوشۇنىمىز ئەمدى چاڭئەنگە يۈرۈش قىلىدىكەن.

يەزىلەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆيچۆرىسىگە قاراپ پىچىرلىشاتتى:

— ھەي، ھەي، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن ياڭ. پادىشاھ قوشۇنلىرى چارا تۇرۇشى قىلىپ لوياڭنى قايتۇرۇۋالامدۇ نېمە.

— ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا ئىش چاتاق.

شۇ كۈنلەردە فەنياڭدىكى يۇقىرالار سۇلالە قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبە قىلىشىنى خالىمايتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك پەرزەنتلىرى ئەن لۇشەن قوشۇنىغا قاتناشقان. ئەگەر ئىسيانكارلار مەغلۇپ بولسا ئۇلارنىڭ كۆرىدىغان كۈنى نېمە بولىدۇ؟

قۇنادمىش قار بىلەن يانقاي ئارىلىشىپ كەتكەن كوچىلاردىكى ئادەملەرنى ئارىلاپ ئادارقىرى ئىزلىدى. ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر يانفاق ۋە سوغۇقا قارىماي خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇۋېتىلگەن ھەرىلەردەك «غو-

گۆلداپ » تۇرۇشەتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قۇتادمىش يەنىلا ئادارقىرى
تاپالمىدى . ئاشىق يىگىت پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى .
چىلان تورۇق ئات ئاستا مىڭىپ كېلىپ توختاپ قالدى . قۇتادمىش ب-
شىنى كۆتۈرۈپ قارىسا تاشقا بىر كوچىنىڭ دوقمۇشىغا كېلىپ قاپتۇ . بۇ
بىر خالتا كوچا بولۇپ ، بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى . « ئەمدى قانداق
قىلاي ؟ كەينىمگە يانامدۇ ؟ يانسام نەگە بارىمەن ؟ » قۇتادمىش ئۆزىنىڭ
بۇ سوئالىغا جاۋاب تاپالماي مەقسەتسىزلا ئىتتىنى دېۋەتتى . ئات يەنە ئاستا
قەدەم ئېلىپ خالتا كوچىغا كىردى . تاشقى ۋاراڭ - چۇرۇڭغا تولغان
چوڭ كوچىلار بىلەن بۇ جىمجىت خىلۋەت تار كوچا كۆڭۈلدە سېلىش-
تۇرما ھاسىل قىلاتتى .

يول بويىدىكى بىر ھويلىنىڭ دەرۋازىسى ئوچۇق تۇراتتى . ھويلا
ئىچىدىن بىر ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى . قۇتادمىش ئۆتۈپ كېت-
ۋېتىپ ھويلا ئىچىگە نەزەر تاشلىدى . كۆرۈنۈشىدىن ئوتتۇرا يەشقە
مەنسۇپ بولغان بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئايال يەنە بىر ياش چوكانغا گەپ
قىلىۋاتاتتى :

— شۇنچە ياش تۇرۇپ ئۆزۈڭنى بۇنداق قىينىما ، ئاپپىقىم . ئە-
تىگەندىن كەچكىچە خىيال سۈرۈپ جىم تۇرىسەن ، بىرەر قېتىممۇ كۈل-
كىڭنى كۆرگىلى بولمايدۇ . بۈگۈن قېرى - ياشنىڭ ھەممىسى كو-
چىلارغا چىقىپ كېتىشتى . ساڭا ئوخشاش ئۆزىنى ئۆرى ئۆيگە سولاپ
ئولتۇرغان كىم بار ؟

قۇتادمىش ئىتنىڭ يۈرۈشىنى يەنىمۇ ئاستىلاتتى . نېمە ئۈچۈن
شۇنداق قىلغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى . ئاشۇ ياش چوكان ياكى ياش
قىز دەرۋازىغا كەينىنى قىلىپ تۇرغاچقا چىرايىنى كۆرگىلى بولما-
سى . « ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش دەردمەن ئوخشىمامدۇ » دەپ ئويلىدى قۇتاد-
مىش ۋە ئىختىيارسىز تۈردە ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ باققۇسى كەلدى .

ئاۋازى جاراڭلاپ چىقىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئايال يەنە سۆزلە-
گىلى تۇردى :

— لوتاڭدىن چاپارمەنلەر كەپتۇ دەپ ھەممە ھەققىدە كە-

كەن بۇغقانلىرىنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئۆزئارا كۆرۈشۈپ سۆر-لىشىپ يۈرۈۋاتىدۇ. سەنمۇ چىقىپ ئۇقۇشۇپ باقساڭ بولمامدۇ. بەلكىم ماسمادارنىڭ بىرەر دېرىكىنى ئاڭلاپ قالارسەن.

قۇنادمىشنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى. ئۇ ئۆزىمۇ سەزمىگەن هالدا ئېيىنىڭ بېشىنى هويلىنىڭ دەرۋازىسىغا بۇرىدى.

شۇ ئەسنادا دەرۋازىغا ئارقىسى قىلىپ تۇرغان قىزنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئۇنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇپ نېمە قىلاتتىم. شۇ جەڭدىن قايتىپ كەلمەي ئۆلسۇن ئۇ!

قىزنىڭ ئاۋازى قۇنادمىشنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

— ئادارقىز! — دېگەن بالغۇلۇق چىقاپ ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئەمەس، يۈرىكىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئېتىلىپ چىقتى.

دەرۋازىغا كەينىنى قىلىپ تۇرغان قىز ھەقىقەتەن ئادارقىز ئىدى. ئۇ قۇنادمىشنىڭ خاسىيى ئاڭلاپ خۇددى بېشىنىڭ ئۈستىدە چاقماق چېقىلغاندەك قاتتىق چۆچۈپ كەينى ۋە ئارقىغا ئىتتىك بۇرۇلۇپ، هوبلىغا ئاتلىق كىرىۋاتقان قۇنادمىشنى كۆردى. قىزنىڭ پۈتۈن ئەزايى — بەدىنى تىترەپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. ئۇ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ئاغزىنى ئۆمەللىدىيۇ، ھېچنېمە دېيەلمەي قالدى؛ كىيىك بالىسىنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشايدىغان بوغان قارا كۆزلىرىدىن سۈپسۈزۈك ياش تامچىلىرى قۇيۇلۇپ كەتتى.

— ئادارقىز!

قۇنادمىش ئات ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قىزنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇ سۆيۈملۈك قىزنىڭ ئاررۇلۇق روخسارىغا خۇددى پايانسىز چۆلدە تامچە سۇغا زار بولغان يىگانە يىسمىجىدەك نەشانلىق بىلەن تىكىلىپ — قادىلىپ قارىدى. ئادارقىزمۇ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەلمۈرۈپ تۇراتتى.

ھېلىقى ئونتۇرا ياشلىق ئايال ئۇلارنىڭ بۇنداق پەۋقۇلئاددە ھالىنى كۆرۈپ ئارىدىكى سۈكۈتنى بۇزدى:

— ھە ، سىلەر يىغىس نۇعاں ئوحشىمامسىلەر ؟ يۇرۇڭلار ، ئۆيگە كىرەيلى .

ئۇچىبلەں حىلى ئازادە بولسمۇ ، ئاددىيلا سەرەمحانلاشتۇرۇلغان ئۆيگە كىردى . قۇيادمىش ئوب بىقىلغان ئىسسىق كاڭغا چىقىپ چازا قـۇرۇپ ئولتۇردى . ئادارقىز بىلەں ھىلىقى ئايال كاڭنىڭ گىرۋىكىدىں ئورۇن ئالدى .

— قۇتادمىش ، بۇ دۇنـىادا يار ئىكەنـسەيـغۇ ، ھايات ئىكەنـسەنـغۇ ! — ئادارقىز ئەمدى زۇۋانىعا كەلدى .

— مەن ھاياب ، ئادارقىر ، — دىيدى قۇنادمىش .

— مـەن ئالـدىـسـپـىسمەں ، جىيـنىم قۇنادمىش ، — ئادارقىز ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىعلاپ كەنىى .

— يىغلىما ، سۆيۇملۇكۇم ، — قۇيادمىش سىلجىپ كىلىپ ئادار-قىرىىڭ مۇرىسىدىں قۇچاقلىدى ، — يىعلىما ، مەں ىىلىمەں ، سەں ئالداندىڭ ، ماسمادار مىنى ئۆلدى دەپ سىنى ئىشەندۇردى .

— نـىمە ؟ ىۇ نىمە گەپ ؟ — ئوتنۇرا باشلىق ئايال سەكرەپ تۇرۇپ ۋارقىراپ كەىنى .

— ئادارقـىـر مىنىڭ سۆيگىنىم ، — دىيدى قۇنادمىش چۇشەندۇ-رۇپ ، — بىر گۆدەك چاغلىرىمىردىں ئارىسپ ئۇنىڭ بىلەں بىللە ئويناپ ئۆسكەن .

— بولا بىلجىرلىما ، ئادارقىز ماسمادارنىڭ خونۇنى ! — دەپ چالۋاقىدى ئايال .

— نـىـمە ؟ — ئەمدى قۇيادمىش كاڭ ئۇستىدىں سەكرەپ چۇشتى ، — چاقچاق قىلماڭ ، بەڭگە ، ئۇنداق بولۇشى مۇمكىں ئەمەس ! ئادارقىز مىىىڭ ! ئادارقىز ، گەپ قىلساڭچۇ ، ئۇ نىمە دەيدۇ ؟

ئادار قىر ھۆڭرەپ يىغلاپ كەيىى .

— بۇ يەردىں چىقىپ كەب ، بىگىب ، — دىيدى ئوتنۇرا ياشلىق ئايـال قـولى بىلەن ئىشىكنى كۆرسىتىپ ، — دەرھال چىقىپ كەب ! مى-ىىڭ ئىرىم يۇز بىشى ، مايسمادارنىڭ باشلىقى . ماسمادارمۇ ئاددىي چېرىك

ئەمەس، ئۇ ئون بىشى. ئۇلار ئىككىسى بىللە كەتكەن. ماسمادار جوتۇ-نىنى ماڭا تاپشۇرۇپ كەتكەن. شۇڭا، ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز بىر ئۆيدە تۇرۇۋاتىمىز.

— ياق، — دەپ جىساب قىلدى قۇنادمىش ۋە ئادارقىزنىڭ قولىدىن تارتتى، — تۇر، ئادارقىز. مەن سېنى كەيىنى دەپ ئاڭلاپ ئور-جۇن تويلىرىدىن مۇشۇ بەرگىچە كەلگەندىن قوغلىشىپ كېلىپ، سېنى ئاران تاپتىم. ئەمدى ئىككىمىز ئايرىلمايمىز، ئورجۇن تويلىرىغا قايتىپ كېتىمىز.

— گەپ قىلمامسەن، ئۇۋانىسىز، — دېدى تۇز بېشىنىڭ ئابالى تېخىچە تىغلاۋاتقان ئادارقىزغا دوق قىلىپ.

ئادارقىز بىغىسىنى نەستە توختاتتى. ئۇنىڭ كىپىك باللىنىڭ-كىدەك چىرايلىق كۆزلىرى قىزىرىپ، قاپاقلىرى ئىششىپ كەتكەنىدى.

— قۇنادمىش، — دېدى ئۇ ئىسەدەپ تۇرۇپ، — بۈگۈنچە قاي-تىپ تۇرغىن، ئەنە كۆرۈۋاتىسەن.

— مىنى قوغلاۋاتامسەن، ئادارقىز؟

— ياق، ئۇنداق دېمىگىن، جېنىم. مەن سېنى بۇرۇنقىدەكلا ياخشى كۆرىمەن، مەڭگۈ... مەڭگۈ شۇنداق.. لېكىن بۈگۈن كېتىپ تۇرغىن، گېپىمگە كىرگىن... مەن ئىسىمنى يىغىۋالاي، ئارام ئېلىۋالاي.

بۇز بېشىنىڭ ئابالى بىر نەرەپتىن ئادارقىزنى بىللاپ، بىر تەرەپ-تىن قۇنادمىشنى ئىتتىرىپ قوغلىغىلى تۇردى:

— كەت بۇ يەردىن، بولمىسا يابىلارنى چاقىرىمەن، كۆرگۈلۈ-كۈڭنى كۆرىسەن.

قۇنادمىش گاڭگىراپ قالدى. ئۇ ئادارقىز بىلەن دىدار كۆرۈ-شۈشنىڭ تۇنداق بولۇشىنى بەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى. ئاخىر ئۇ ئامامەن روھسىزلانغان هالدا ئىغىرلاشقان پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئىشىك نە-رەپكە ماڭدى.

— ماقۇل، ئادارقىز، ئەنە كېلەي، — دېدى ئۇ تۇسۇغدا ئارقىغا بۇرۇلۇپ.

— بەدە نۇرۇۋانىسەن ، ئاشىق يىگىت ؟ — بۇر بىشىنىڭ ئاتالى تەنە قىلغان ئاھاڭدا سورىدى .

— كارۋان سارايدا ، — دېدى قۇنادىمىس ۋە ھويلىغا چىقىپ ئىت-نىغا مىندى .

× × ×

ئەنسى ئەنىگەيدىلا كارۋان سارايدا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆتۈرۈل-دى . قۇتادمىش كۆزلىرىنى ئاچتى . ئۇنىڭ بىرافلا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتتى . سىرتتا بىر ئاتالىنىڭ ئەنسىز ۋايساشلىرى ئاڭلانماقتا ئىدى . قۇ-نادمىش كالتە جۇۋىسىنى بېپىچافلاپ باناقىنى چىقتى . ھېلىقى يۈز يى-شىنىڭ ئايالى ساراي چىرمەيكارىغا « قۇنادمىشنى چافىرىپ قوي ، تىر بول » دەپ ۋارقىرىماقتا ئىدى . چىرمەتكار بۇ سارايغا كىيلىپ - كىتىپ يۈرىدىغانلارنىڭ ئىسمىنى بىلمەيدىغان بولغاچقا « قۇنادمىش دېگەن كىم ؟ » دەپ ھاڭۋېقىپ تۇراتتى . ھودۇقۇپ ئۆڭكۈلى قالمىغان ئايال ئىشىك ئالدىدا پەيدا بولغان قۇنادمىشنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ ئالدىغا پاي-پاسلاپ كەلدى .

— ۋاي ، چاقفان بول ، يىگىت ، چاتاق بولدى ... ئادارقىر ئۆ-لۆۋاپتۇ ...

قۇنادمىش ئىسى ئىگەرلەشكىنى ئۆلگۈرمەي كارۋان سارايدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى . ئۇ ھېچ يەردە توختىماي ھاسىراپ ، دىمى سىقىلغان ھالدا ھېلىقى ئۆيگە ئىشلىپ كىردى . كاڭ ئۈستىدە بۆز يوپۇق بىلەن يېپىپ قويۇلغان جەسەت سوزۇلۇپ ياتاتتى . قۇنادمىش ئاستا كى-لىپ ، توپۇقنىڭ باش تەرىپىنى ئاچتى . ئادارقىرنىڭ گەجدەك ئاقىرىپ كەتكەن يۈزىنىڭ تىرقىسىمى ۋە تۇپنى قېتىزىل قانغا تويالغانىدى . قۇ-نادمىش ئۆزىدىن مەڭگۈگە ئايرىلغان مەشۇقىنىڭ قاتسىرىغان چىرايىغا قايغۇلۇق كۆزلىرى بىلەن قاراپ گويا قېتىپ قالدى . شۇ تەرىپىدە ئۇ قاپچىلىك تۇردىكى ، ئىشقىلىپ ، بىر چاغ بولغاندا بۇر تىشىنىڭ ئاتالىمۇ

بىسىپ كەلدى ۋە ىىغلامسىراپ قۇيادمىشقا ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

— مېنىڭ ئىرىم كىسەر چاغدا « كىرەك بولۇپ قالسا ئىشلىسەرسەن » دەپ بىر قىلىچنى قويۇپ كەتكەندى . ئادارقىز بۈگۈن ئەتىگەن شۇ قىلىچ بىلەن بويىنى كېسىپتۇ ... مەن ئەپلەپ ياسقاندەك ئۇخلاپ قاپىمەن ...

قۇيادمىشنىڭ ئىچى بەجايىكى بىر قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالغانىدى . شۇ ناپنا پۈتۈن دۇنيا ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز مەنىسىنى يوقاتقانىدى . ئۇ بىر ئىغىزمۇ گەپ قىلالمايتى ، ھەتتا ھېچنېمىنى ئويلىيالمايتى .

ئۇ خىيلى ئۇزۇندىن كېيىن ئىسىگە كەلدى ۋە بازارغا چىقىپ ئىككى مەدىكارنى ياللىدى ھەمدە ئۆزىمۇ قوشۇلۇپ قەبرىستانلىققا گۆر كولىدى . ئادارقىزنى ئۆز قولى بىلەن دەپنە قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇ ھەر كۈنى قەبرىستانلىققا چىقىپ ئادارقىزنىڭ قار ياسقان قەبرىسى ئالدىدا ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققىچە يەنھا ئۆزى سۈكۈتتە ئولتۇردىغان بولدى .

كېيىن ئۇ بىر شامان ئانالىي باشلاپ كېلىپ ، ئادارقىزنىڭ قەبرىسى ئالدىدا پىرە ئوينىتىپ ۋە شۇ يەردىلا گۆلخان يېقىپ نۇغ باغلىدى ، قارا قوچقارنى بوغۇزلاپ قان ئاققۇزدى ، بوغۇزلانغان شۇ قوچقارنى قەبرە ئالدىدا قالدۇرۇپ شامان بىلەن بىللە قايتتى .

— ئەمدى مۇقەددەس روھلار ماڭا مەدەت بېرىڭلار ! — دىدى ئۇ ئىككى قولىنى ئاسمانغا سوزۇپ ، — ئەمدى ماسمادارنىڭ ئىنتىقام ئالىمەن !

ئۇ چىلان يورۇق ئىنىغا ئىككى قاپ يىمەكلىكنى ئارتۇغلىدى ، كەڭ ياسما كەمەرنى كالىلە خۇۋىسىنىڭ ئۆسىدىن چىڭ يارىپ باغلاپ قىلىچ ۋە جەبدىرنى ئاسنى . شۇنداق قىلىپ ، ئادارقىز دەپنە قىلىنىپ يوقتۇرىچى كۈنى ئۇ سوغۇق ۋە يانقاققا قارىماي قاسىدىن لوياڭ شەھىرى كۆزلەپ يول ئالدى .

توققۇزىنچى باب

ياڭ جەمەتىنىڭ ئاقىۋىتى

بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن قېرى بوۋاي بولسىمۇ ، بەتلا ياشلىقتىن ئۈمىدىنى ئۈزمىگەن خېلى تېتىك ، ھېسسىياتچان ۋە شەھۋانىي ھەۋىسى كۈچلۈك ئادەم ئىدى . ئۇ سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى . ئۇ شەخسەن ئۆزى تاللىغان مەخسۇس خادىملار ۋە ئەڭ تەجرىبىلىك سودىگەرلەر قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرى يەتكەنلىكى جايلارغا قاتناپ ، ئىنسان بەدىنىگە قۇۋۋەت ئاتا قىلىدىغان تۈرلۈك - تۈمەن شىپالىق يېمەكلىكلەرنى چاڭئەن ۋە لوياڭدىكى ئوردىلارغا توشۇپ تۇراتتى . شەرقىي شىمال ۋە كورىيە تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىلىرىدىن ئۈزۈپ كېلىنگەن ئادەمگىياھ ، تەڭرىتاغ ۋە ئورخۇن ـ سېلېڭگا ۋادىلىرىدىكى ئورمانلاردا ئوۋلانغان بۇغىلارنىڭ بۇمىشاق ، تۈكلۈك مۈڭگۈزلىرى ، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇب تەرەپلىرىدىكى ئىسسىق ماكانلاردىن يىغىپ كېلىنگەن ھەر خىل پايدىلىق ئۆسۈملۈكلەر پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ خاس تېۋىپلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى . مەملىكەتنىڭ جاي - جايلىرىدىن تاللاپ كېلىنگەن بۇ كارامەت ئىستىبداتلىق دورىگەرلەر ئاشۇ قىممەتلىك خام ئەشيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ سۈيۈق ، مەلھەم ، كوملاچ دورىلارنى ياسايتتى . ئۇنىڭدىن باشقا بەتنە قۇشقاچ توخومى ، قارلىغاچ چاڭگىسى دىگەندەك ئالاھىدە رېتسېپلارنىمۇ تەييارلايتتى . شۇ دورىلارنىڭ كۈچىمۇ تاكى پادىشاھ شۈەنزۇڭنىڭ ئەسلىدىنلا تېگى چىڭمۇ ،

ئىشقىلىپ، ئۇ جىسمانىي جەھەتتىنمۇ ھەم روھىي جەھەتتىنمۇ قېرىلىققا يۈز بەرمەي كېلىۋاتاتتى.

ئۇ بوش ۋاقىتلىرىنى خانىش ۋە توقاللىرىنىڭ يېنىدا ئۆتكۈزۈشنى بۇ دۇنيادىكى ئەڭ زور خۇشاللىق دەپ بىلەتتى. ھالبۇكى، ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى قىرى پادىشاھ پەقەت بىرلا نارسىنغا، يەنى ئالىي دەرىجىلىك توقال ياڭ گۈيفېيغا بېرىلىپ كەتتى. تولۇپمۇ، بۇ يىل قىش كىرگەندىن بېرى ناڭ شۈەنزۇڭ ئاشۇ ئۇنى يامان توقالنىڭ ئىسسىق قوينىدىن ھېچقاچان تولۇپ قالدى. قەيناڭ ۋە لوياڭدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا يۇنجى مەلۇمات كەلگەن چاغدىمۇ ئۇ ياڭ گۈيفېينىڭ ھۇجرىسىدا ئۇنىڭ ئەركىلەشلىرىدىن مەست بولۇپ ئولتۇراتتى. شۇ ئارىدا خاس مەھرەم كىرىپ يوسۇغىدا توختىدى.

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ ھەزرەتلىرى كەلدى، — دېدى ئۇ بېشىنى ئېگىپ.

شۈەنزۇڭ خاننىڭ كەيپى ئۇچتى. «مۇشۇنداق چاغدىمۇ ئادەمنى ئاۋارە قىلامدۇ» دەپ ئويلىدى ئۇ، لېكىن باش ۋەزىر بۇ سۆيۈملۈك توقىلىنىڭ ئاكىسى بولغاچقا، ئىچىدىكى نارازىلىقنى چاندۇرماستىن نەكەللۇپ قىلىشقا توغرا كەلدى.

— كىرسۇن، — دېدى ئۇ مەھرەمگە قاراپ ۋە ياڭ گۈيفېينىڭ بېشىدىن قوپۇپ، خانىشنىڭ ئۇتتۇرىغا قويۇلغان يۇمىلاق شىرەنىڭ چۆرىسىگە تىزىپ قويۇلغان يۆلەنچۈكسىز يۇمىلاق ئورۇندۇقلاردىن بىرىگە ئولتۇردى. باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ كىرىپ تەزىم قىلدى.

— خان ئالىيلىرىغا بەتكۈزىدىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم خەۋەر بار، — دېدى ئۇ.

— مەرھەمەت، ئولتۇرۇڭ، — دېدى ناڭ شۈەنزۇڭ ئورۇندۇقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ.

— خان ئالىيلىرىغا بەشەككۈر، — دېدى ۋەزىر ۋە كۆرسىتىلگەن ئورۇندۇققا ئولتۇردى.

ياڭ گۈيفېي يارلىسپ كىلىپ شۈەنزۇڭ خاننىڭ يېنىغا ئولتۇردى.

نۇ سىماسەتۋاز توقال ھەممىدىن گۈزەل ئىدى. ئۇنىڭ زىلۋا بويى ئە-نىرگۈل رەڭگىدىكى يىپەك كۆڭلەك ئىچىدە ئەۋرىشىمدەك تولغى-نىپ تۇراتتى؛ ئېگىز كۆپتۈرۈپ باسالغان قاپقارا ھەم قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن رىخچىلار قادالغان، مەرۋايىتلار ئېسىلغان بولۇپ، سۈزۈك ئاي يۈزىنى تېخىمۇ كۆركەم قىلىپ كۆرسىتەتتى. ئۇ خۇددى شېكەردەك شېرىن سۆزلەرنى ياغدۇرىدىغان قىزىل لەۋلىرىنى مۇغەمبەرلەرچە ئۈمچەيتىپ پادىشاھقا يېقىملىق تەبەسسۇم ئەيلىدى، ئاندىن ئاكىسىغا قاراپ:

— شۇنچە ئالدىراش نېمە ئىش بولدى، ئاكا؟ — دەپ سو-رىدى.

خان بىلەن ۋەزىر سۆھبەتلىشىۋاتقاندا ئۆزىنى چەتكە ئالماسلىق، بەبە بىحى پادىشاھ ئېغىز ئاچماي تۇرۇپ سۆزگە ئارىلىشىش، ئەلۋەتتە، ئوردا ئەركانلىرىغا خىلاپ كېلىدىغان ۋە ھەتتا قاننىق جازالىنىشقا تې-گىشلىك بولغان قىلمىش ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىناتتى. لېكىن، گۈزەل ياڭ گۇيفېي پادىشاھنىڭ ئامراق ئەركىسى ۋە باش ۋەزىرنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئۇ سۆز-ھەرىكەتتە ئەركىن بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئوردا ئىچىدىكى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشتەك مۇھىم ئىشلاردىمۇ پائال رول ئويناماقتا ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئۆتكۈر ئەقلى بىلەن پادى-شاھنى يۈنۈلەي ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى.

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولسۇنكى، — دەپ سۆزىنى باشلىدى ياڭ گوجۇڭ، — ئەن لۇشەن فەنياڭدا توپىلاڭ كۆتۈرۈپتۇ.

ياڭ شۈەنزۇڭنىڭ چىرايى جىددىيلەشتى.

— ئۇ ئاخىر شۇنداق قىپتۇ-دە، — دېدى ئۇ، — نەچچە ۋا-قىتتىن سىز ئەن لۇشەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن دەپ ئاگاھلان-دۇرسىڭىز مەن ئانچە ئىشەنمەي يۈرۈپتىكەنمەن. ئەن لۇشەن بەزى ئىشلاردىن نارازى بولسىمۇ، ۋىجدانلىق بولۇپ كېتەر دەپ ئويلىماپ-تىكەنمەن.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز ؟ — دېدى ياڭ گۇيفېي پادىشاھنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ .

تاڭ شۈەنزۇڭ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن قوپتى .

— ئەن لۇشەن دېگەن مۇناپىقنىڭ ئوغلى دەرھال ئۆلتۈرۈلسۇن ! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ .

ياڭ گوجۇڭمۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى .

— باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، — دېدى ئۇ ئىككى قولىنى جۈپلەپ كۆتۈرۈپ .

— بۇيرۇق ! — دەپ يەنە خىتاب قىلدى تاڭ شۈەنزۇڭ ، — توپىلاڭنى باستۇرۇشقا دەرھال قوشۇن ئەۋەتىلسۇن ! تېزدىن ئورۇنلاشتۇرۇڭ !

— باش ئۈستىگە ، — دېدى ياڭ گوجۇڭ ۋە كەينىگە كەسكىن بۇرۇلۇپ چىقىپ كەتتى .

شۇ كۈنىلا ئەن لۇشەننىڭ چاڭئەندە تۇرۇۋاتقان ئوغلى تۇتۇپ كېلىندى ۋە كاللىسى ئېلىندى . توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئاتمىش مىڭ كىشىلىك ۋە بىر يۈز ئون مىڭ كىشىلىك ئىككى زور قوشۇن ماڭغۇزۇلدى .

پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ دىل ئارامى بۇزۇلدى . بۇلتۇر مەملىكەتنى ئېغىر تەبىئىي ئاپەت بولۇپ ، دۆلەت خەزىنىسىدىن نۇرغۇن چىقىم قىلىشقا توغرا كەلگەنلىكتىن تالالاردىكى ئاچ ۋە ھاشار - سىلىقلار كۆپەيتىلگەنىدى . شۇ سەۋەبتىن ئەل ئىچىدە غوۋغا بېسىقماي ، ئۆرلۈكسىز مالىمانچىلىقلار يۈز بېرىپ كېلىۋاتاتتى ، لېكىن بۇ ئىشلار پادىشاھنى ئانچە بىئارام قىلمىغانىدى .

كېيىن ئەن لۇشەن باش ئاغرىقلىق بولدى . ئۇ ياڭ گۇيفېينىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىنى چەكلەش ۋە يۇقىرى مەنسەپ ئورۇنلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ياڭ جەمەتىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ، ناھەق جازالانغان ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا بىر نەچچە قېتىم تەلەپ قويدى . شۈەنزۇڭ خان

ئۇنىڭ بەلەيلىرىنى قاندۇرمىدى ، ئەلۋەتتە . ئۇ ئەن لۇشەننى بۇنداق ئۆكتىنە قويىدۇ دەپ ئويلىمىدى . ياش ۋەزىر ياڭ گوجوڭ پادى-شاھنى قايتا - قايتا ئاگاھلاندۇرۇپ « ئەن لۇشەننىڭ يامان نىيىتى بار ، ئۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلەۋاتىدۇ » دەپ ئىشەندۈرۈشكە تىرىشتى ۋە ئاخىر فەنياڭ ئايمىقىدىكى ئىشلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن سوت ئاچتى . ئەن لۇشەن شەخسەن ئۆزى غەربىي ئاستانىگە كېلىپ سوتتا جاۋاب بەردى . سوت ئەن لۇشەننى ئاقلاپ ھۆكۈم چىقاردى . باغ - دالالاردىكى كۆچمەنلەرنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن ھەشەمەتلىك قەسىرلەردىكى ئە-مەلدارلارنىڭ ھېيلىگەرلىكىنى ئۆز نەزىرىدە بىرلەشتۈرگەن بۇ چېگرا رايون ھېراۋۇلى سوتتا جازاغا تارتىلىش ئەمەس ، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىيلەرگە مۇكاپات تارقىتىش ئۈچۈن ئوردا خەزىنىسىدىن بىر نالاي ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ فەنياڭغا قايتتى .

قېرى ياڭ شۈەنزۇڭ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنەتتى . ھالبۇكى ، ئاخىرقى ھېساپتا سەرگۈر ۋە گۇمانخور ياڭ گوجوڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرى توغرا بولۇپ چىقتى . ئەن لۇشەن سوت جەريانىدا تۈلكىدەك قۇيرۇق شىپاڭلىتىپ ، جىن - شەيتاندەك يۇيۇق نەرمەي فەنياڭغا ساق - سالامەت قايتىپ يېتىۋالغاندىن كېيىن سۆڭگى نىقابنى يىرتىپ تاشلاپ ئور-دىغا قارشى تىغ كۆتۈرۈپ چىقتى .

ياڭ شۈەنزۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى .

— ھۇ ، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ئىنساپسىز مۇناپىق ! — دېيىتتى ئۇ ئەن لۇشەننى قارغاپ ، — سۇلالىگە ئاسىيلىق قىلىشنى شۇنداق ئا-سان ئىش دەپ ئويلامسەن ! خەپ ، توختاپ تۇر ! كاللاڭنى كېسىپ شەھەر سېپىلىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىغا ئېسىپ قويمايدىغان بولسام !

قېرى پادىشاھ ئۆزى ئەۋەتكەن ئىككى قوشۇننىڭ ئەن لۇشەننى تارمار كەلتۈرۈشىگە زور ئۈمىد باغلىغانىدى . ۋەھالەنكى ، ياڭ شۈەن-زۇڭنىڭ خاتىرجەم ياشايدىغان كۈنلىرى ئاياغلاشقان بولسا كېرەك . كىشىنى چۆچۈتىدىغان خەۋەرلەر چاڭئەندىكى ئوردىغا كەينى - كەينى-

دىن رەھىمسىزلەرچە ئۇچۇپ كىرىشكە باشلىدى . مەيداننى تىنجىتىشقا ئەۋەتىلگەن ئىككى قوشۇن دەسلەپكى جەڭدىلا ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولۇپ قاچتى . ئارقىدىنلا شەرقىي ئاستانە لوياڭ قولدىن كەتتى . توپىلاڭچى قوشۇن داۋاملىق غەرب تەرەپكە ، يەنى خېيپىيدىن شەنشى چېگرىسىغا قاراپ تېز ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى .

روھسىي كەيپىياتى تۆۋەنلەپ ، قاپاقلىرى تۈرۈلگەن شۈەنزۇڭ خان ئالتۇن تەختتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . ۋەزىرلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەخت سۇپىسىنىڭ ئىككى بىسىدىن تارتىپ پەگاھىچە ئىككى قاتار تىزىلىپ ، قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇراتتى .

— ياڭ گوجۇڭ ، — دەپ چاقىردى پادىشاھ .

— لەببەي ، خان ئالىيلىرى ، — دېدى ياڭ گوجۇڭ ۋە تەخت ئالدىغا كىلىپ چوڭقۇر ئېگىلدى .

— جەڭ ئەھۋالىدا قانداق يېڭىلىقلار بار ؟ — ياڭ شۈەنزۇڭ بىر يەر ياخشى خەۋەرنى ئاڭلاش ئۈمىدى بىلەن سورىدى .

ياڭ گوجاڭ مەلۇمات بەردى :

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى ، توپىلاڭچىلار شەنشى نەۋەسىگە كىرەلمەيدۇ . تۇڭگۇەن ئۆتكىلىنى ساقلاۋاتقان قىسىملار تاۋۇرلۇق بىلەن چەك قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇپ قويىدى . يىرگە باشىنىن - ئاياغ سادىق بولۇپ كېلىۋاتقان قىنان بەگزادىسى لى گۇاڭبى خىبېي ، خېنەنلەر تەرەپلەردە قاتتىق مۇداپىئە جېڭى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ . ئىشەنچىم كامىلكى ، توپىلاڭچىلار لى گۇاڭبىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ .

ياڭ شۈەنزۇڭنىڭ كۆزلىرىدە جانلىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈلدى . ئۇ زارى بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ شالاڭ ئاق ساقىلىنى سىيپاشتۇرغاچ بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى .

— تۇڭگۇەن قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بىلەن لى گۇاڭبىغا مەكتۇپ يوللاڭلار ، — دېدى ئۇ ، — ئۇلار توپىلاڭچىلارنى مەغلۇپ قىلالىسا ئۇلارنى دەرىجىسى ئۆستۈرۈلىدۇ . ئوردا خەزىنىسىدىن كاتتا مۇكاپات

تىرىلدۇ .

— باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، — باڭ گوجۇڭ تەزىم قىلدى .

كېڭەش ئاخىرلاشتى . شۆھرەتلىك خاننىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى مۇستەھكەملەندى . گويا بەخت قۇشى ئۈستىگە كېلىپ قارىغاندەك خۇش خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى . 756 - يىلى يازدا لى گۇاڭبى ئەربىي يۇرتىكى قوردانلىق ۋە كۆچالىقلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ توپىلاڭچى سانغۇنلاردىن شى سىمىڭنىڭ قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بەردى ۋە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسمىنى قايتۇرۇۋالدى .

ھالبۇكى ، ئۇرۇش ۋەزىيىتى خۇددى باھار ھاۋاسىدەك ئۆزگىرىشچان ئىدى . شى سىمىن بىر قىسىم مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە جەڭ مەيدانىدىكى سۇلالە قوشۇنلىرىنى قىرىپ تاشلىدى . تۇڭگۇەن ئۆتكىلىنى ساقلاۋاتقان قىسىملار بۇنداق زور پاجىئەنىڭ خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەندى ۋە ئۇرۇش قىلماستىلا ئۆز ئىستىھكاملىرىدىن چېكىنىپ چىقتى . شۇنىڭ بىلەن 756 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى توپىلاڭچىلار شەنشى تەۋەسىدىكى جايلارغا بېسىپ كىردى .

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى تاڭ شۆھرىتىدىن قورقۇپ ياكى ئۇنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلىپ ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كەلگەن ئەمەلدارلار ئەمدى ھەر تەرەپتىن عەزەپلىك چۇقان كۆتۈرۈشكە باشلىدى :

— بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ياڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭنىڭ كاساپىتىدىن بولۇۋاتىدۇ .

— شۇنداق ، ئۇلار ئىككىسى شۆھرەتلىك خاننىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ ، ئوردا ئىچىگە ئۆزلىرىنىڭ كارغا كەلمەس تۇغقانلىرىنى توشۇرۇۋەتتى .

— سۇلالە ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن سانغۇنلار ، ئادىل ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئۆز بىلىمى ۋە ئىقتىدارى ئىشقا سېلىنۋاتقان قەلەمكەشلەر ناھەق چەتكە قېقىلدى . شۇ سەۋەبتىن بىز ئوردا

ئىچىدىمۇ، ھەق مەيدانلىرىدىمۇ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدۇق.

— توغرا، ئەمدى بۇنداق كېتىۋەرسەك بولمايدۇ. ئەن لۇشەننىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ياڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىش كېرەك! شۇنداق قىلمىساق توپىلاڭغا قاتناشقانلار بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىدۇ.

كونا ئەمەلدارلارنىڭ خاھىشى ئەنە شۇنداق ئىدى. لېكىن، قېرىغانسېرى ئىشق - ھەۋىسى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقان تاڭ شۈەنزۇڭ يەنىلا ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك توقىلىدىن مېھرىنى ئۈزەلمەيتتى.

ئوردا ئىچىدە بوھران كېلىپ چىقتى. ياڭ گوجۇڭ تەرەپدارلىرى بىلەن ئۆكتىچىلەر ئاشكارا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈندى، بىرلىك بۇزۇلدى. پادىشاھنىڭ گېپى ئۆتمەس بولۇپ قالدى.

زەپەر قۇچۇپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان ئەن لۇشەن قوشۇنى جاڭئەن شەھىرىگە كۈندىن - كۈنگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمدى ھەربىي ئاساسىي قوغداپ قېلىشنىڭ ئۈمىدى ئۈزۈلدى. تاڭ شۈەنزۇڭ ئۆزىنىڭ ئۇرۇق جەمەتى ۋە مۇھاپىزەتچى قوشۇننى باشلاپ، ياڭ گۇيفېي ۋە ياڭ گوجۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا سىچۈەن تەرەپكە قاچتى. لېكىن، شۈەنزۇڭ جانىنىڭ ئوغلى لىخېڭ ئۇلار بىلەن ماڭمىدى. ياڭ گوجۇڭ ۋە ياڭ گۇيفېيلار بىلەن قەتئىي چىقىشالمايدىغان ۋە شۇ ۋەجىدىن ئاتىسىغا خاپا بولۇپ يۈرگەن بۇ شاھزادە ئۆزىگە قاراشلىق قوشۇنى باشلاپ شىمال تەرەپكە يول ئالدى ۋە سۇفاڭ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇلى گوزىيى سانغۇن بىلەن بىرلەشتى.

قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇلۇش خەۋپى ئاستىدا تۇراتتى. پادىشاھ توپىلاڭنى باستۇرۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتتى ۋە سىچۈەننىڭ چەت - خىلۋەت جايلىرىدىن پاناھ ئىزلەپ، توختىماي قېچىپ كېتىۋەردى. لېكىن، ئاستانىدىن يىراقلاشقانسېرى مۇھاپىزەتچى قوشۇندىكى قوماندانلارمۇ ۋە جەڭچىلەرمۇ تاڭ شۈەنزۇڭغا ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇۋالدى. سىچۈەن يېرىدىكى بىر ئورماندا كېتىۋاتقاندا جەڭچىلەر ئوچۇق - ئاشكارا قارشىلىق بىلدۈرۈپ ماڭغىلى ئۇ-

نىمىدى .
— ياڭ گۇيفېينى دەپ جېنىمىزنى سېلىپ بېرىشنى خالىمايمىز ! — دەپ ۋارقىراشتى ئۇلار قىلىچ ، نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈپ ، تاڭ شۈەنزۇڭ بىلەن ياڭ گۇيفېي ئولتۇرغان مەيىگە دېۋەيلەپ كەلگىلى تۇردى .
مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ سەركەردىسى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسىدى .
— ئىنىچلىنىڭلار ، تەرتىپ - ئىنتىزامنى بۇزماڭلار ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، — سىلەرنىڭ نەلىپىڭلار ئورۇنلۇق ، لېكىن تەرتىپنى بۇزۇشقا بولمايدۇ . بىز بۇ مەسىلىنى مەردلەرچە بىر نەرەپ قىلىمىز .
شۇ گەپ بىلەن سەركەردە ئاسىن چۈشتى ۋە خۇددى ئۆزىگە ئوخشاشلا ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ ، يالىڭىغا قىلىچ ئاسقان بىر نەچچە چاۋۇشنى[1] ئەگەشتۈرۈپ ئىككىنچى مەيىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە :
— ياڭ گوجۇڭ ھەزرەتلىرى ، — دەپ چاقىردى .
چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى ئالاق - جالاق بولۇپ كەتكەن باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ مەيىدىن ئاۋايلاپ يەرگە چۈشتى . سەركەردە ئۇنىڭ ئالدىغا يەنە بىر قەدەم بېقىنلاپ كېلىپ ، كەسكىن تەلەپپۇزدا مۇنداق دېدى :
— ھەزرىتىم ، قوشۇنىمىز ۋە ئوردا ئەھلىگە ۋاكالىتەن سىزگە شۇنى ئۇقتۇرىمەنكى ، بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ ھاياتى ۋە شان - شەرىپى ئۈچۈن سىز ئۆزىڭىزنى ئۆلتۈرۈشىڭىز شەرت . دەرھال ئىجرا قىلغايسىز .
ياڭ گوجۇڭ ھېچكىمگە قارىماي ئۇزاققىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ سۈكۈت قىلدى . پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭمۇ ئۆزىنىڭ مەيىسىدىن بېشىنى چىقىرىپ سەركەردىنىڭ ھۆكمى ئاڭلىدى ۋە ئىككى مەھرەمنىڭ يۆلىشى بىلەن يەرگە چۈشتى . ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان باش ۋەزىر ئاسنا بېشىنى كۆتۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ ھىمايىچىسى بولغان شۈەنزۇڭ خانغا نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن قاراپ باقتى . ئاق ساقاللىق پادىشاھ ھەددىدىن

[1] چاۋۇش — ئوفىتسېر (قەدىمكى تۈركىي تىلدا) .

زىيادە قورقۇپ كەتكەنلىكتىن زۇۋان سۈرەلمەي غال - غال تىترەپ تۇراتتى . باك گوجۇكنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئەگىدى .

— خان ئالىيلىرى ، — دېدى ئۇ چۈشكۈنلەشكەن ئاۋازدا ، — بۈيۈك باك دۆلىتىنىڭ تەقدىرى مېنىڭ ھاياتىمغا باغلىق بولسا سۇلالىگە سادىق جىسمىمنى قۇربان قىلىشقا تەييارمەن .

باك شۈەنزۇڭ يەنە ئېغىز ئاچمىدى . سەركەردە ۋە چاۋۇشلار ھۆكۈمنىڭ ئىجراسىنى كۈتۈپ ، باش ۋەزىرگە سوغۇق ۋە سۈرلۈك قىيا- پەتتە قاراپ تۇرۇشاتتى . باك گوجۇك بېشىدىكى ئەمەل بۆكىنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا ئېلىپ ، ھۆكۈم ئېلان قىلغۇچى سەركەردىگە بەردى . سەركەردىنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر چاۋۇش قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ئارقاننى بالاڭۋاش تۇرغان باش ۋەزىرگە ئۇزاتتى . باك گوجۇك تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن ئارقاننى ئالدى ۋە ئارقىغا بۇرۇلۇپ بىر تۈپ دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى . ھېچكىم ئۇنىڭغا گەپ قىلمىدى ، ھېچكىم ئۇنىڭ يېنىغا كەلمىدى . باك گوجۇك سىرتماق قىلىپ تەييارلانغان ئارقاننى دەرەخنىڭ چوڭ شېخىغا ئارتىپ باغلىدى ، ئاندىن يېرىدا ياتقان يوغان تاشنى تەستە كۆتۈرۈپ كېلىپ ، دەرەخنىڭ تۈۋىگە قويدى ۋە شۇ تاشنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ سىرتماقنى بوينىغا سالدى . بىر ئەسكەر يۈگۈرۈپ كېلىپ تاشنى ئۇنىڭ پۇتلىرى ئاستىدىن ئېلىۋەتتى ، باك گوجۇكنىڭ بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالغان گەۋدىسى بىر نەچچە قېتىم تىپىرلاپ توختاپ قالدى .

مەپىدىن چىقماي ئولتۇرغان باك گۈيفېينىڭ ئەسەبىيلەرچە چىر- قىراپ يىغلىغىنى ئاڭلاندى .

— بولدى ، ئىش تامام ، — دېدى سەركەردە ۋە ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ ، بەئەينى تىرىك مۇردىغا ئوخشاپ قالغان باك شۈەنزۇڭنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— نېمە ؟ يەنە نېمە گېپىڭىز بار ؟ — دېدى پادىشاھ كۆزلىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ .

— ئەمدى ئۆزلىرى بىلەن سۆزلىشىدىغان ئىش بار ، خان ئالىي-

لىرى ، ـــ دېدى سەركەردە ، ـــ باك گوجۇك يوقالدى ، بىزگە شۇ كۆپابە ، ئەمدى ھېچكىم ئۆلمەيدۇ .

ـــ ياق ! بولمايدۇ ! ـــ ئەتراپتا تۇرغان ئەسكەرلەر ئىچىدە ئالتۇنپىلاك كۆتۈرۈلدى ، ـــ باك گۆبەكبىنمۇ يوقىتىش كېرەك ! باك گۆيقېبنى ئۆلتۈرەيلى !

ھەش ـ پەش دېگۈچە ئەسكەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئېتىلىپ كېلىپ باك گۆبەكبىنى مەيدىس سۆرەپ چۇشۇردى ـ دە ، ئىنچىكە يىپەك تانا بىلەن ئۇنىڭ بويىنىنى بوغۇپ ئۆلتۈردى .

تاك شۇەنزۇك شۇ تاپتا يا ئۆلۈك ، يا تىرىك ئەمەس بولۇپ ، ئىككى ئېغىز گەپ قىلغۇدەك ۋە تاكى ناشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇدەك ھالى قالمىغانىدى . ئۇنى سۆرەشتۈرۈپ دېگۈدەك قايتا مەيگە ئولتۇرغۇزۇشتى ۋە سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇپ ، تاغ چوققىسىدىكى بىر قەلئەگە كەلگەندە توختاشتى .

ھىلىقى سەركەردە تاك شۇەنزۇڭنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ـــ ئەمدى تەختنى خانزادە لىخېڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، مۇشۇ قەلئەدە تۇرغايلا ، ـــ دېدى ئۇ مۇددىئانى ئۇدۇللا بايان قىلىپ .

ـــ ماقۇل ، ـــ دېدى تاك شۇەنزۇك ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ .

ئەنە شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە پۈتۈن مەملىكەتكە داڭقى پۇر كەتكەن ئەس لۇشەن زەپەر قۇچۇپ قايتىلايغان ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ، تاك سۇلالىسىنىڭ ئىگىسىز قالغان غەربىي ئاستانىسى چاڭئەن شەھىرىگە داقا ـ دۇمباق سادالىرى ئىچىدە ھەيۋە بىلەن كىرىپ كەلدى . شۇنداق قىلىپ ، دۇنيا تارىخىدا كۈچ ـ قۇدرىتى مەشھۇر بولغان تاك سۇلالىسىنىڭ ھەر ئىككىسى ئاستانىسى ئەن لۇشەننىڭ قولىغا ئۆتتى .

سۇقاك ئايمىقىنىڭ لىڭۋۇ دېگەن بىرىدە خانزادە لىخېڭ پادىشاھ دەپ جاكارلاندى . ئۇنىڭ سەلتەنەت نامى « تاك سۇزۇڭ » دەپ ئاتالدى . بۇ يېڭى پادىشاھ سۇقاك ھىراۋۇلى گورىيى ۋە غەربىي قوشۇنلار باش قوماندانى لى سىۋ بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ ، توپىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزدى . خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ غەربىدىكى قە-

ئىسىملارنىڭ باش قوماندانى يارغۇت خۇيۇن ئۇلارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇزۇڭغا سادىق بولغان بۇ سەركەردىلەر ئەن لۇشەن قو-شۇنلىرىغا قارشى بىر قاتار جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر بىر كۈنى گويىبى سۇزۇڭ خاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ نەزىم بەجا كەلتۈردى.

— سۇلالە قوشۇنلىرى بەك چىڭچىلىپ تارقىلىپ كەتتى، — دېدى ئۇ، — ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدىكى كۈچ بىلەن توپىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش تەس. مېنىڭچە، ئۇيغۇر خانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ ئەن لۇشەنگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان بولسا ۋەزىيەتنى ئوڭشىغىلى بولىدۇ.

ئەجدىھا شەكلى كەشتىلەنگەن سېرىق شاھانە تون كىيىپ، خۇددى شۇنداقلا سېرىق ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان يۇمىلاق شىرە يې-نىدا ئولتۇرغان تاڭ سۇزۇڭ ھەسەلچان كۆزلىرى بىلەن گويىبىغا قاراپ ئاستا ئورنىدىن قوپتى ۋە قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ ئۇياق - بۇياققا ماڭ-غىلى تۇردى.

— پىكرىڭىزگە قوشۇلىمەن، — دېدى ئۇ گويىبىنىڭ ئالدىدا توختاپ، — دەرھال ئۇيغۇر قاغانىغا ئادەم ئەۋەتەيلى. سىزنىڭچە، كىمنى ئەۋەتسەك بولار؟

گويىبىنىڭ چىرايىدىن چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— خان ئالىيلىرى مۇۋاپىق كۆرسە، — دېدى ئۇ ھەربىر سۆ-زىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، — بوقغۇر ئادەمنى ئەۋە-تەيلى. ئۇيغۇرلار بوقغۇر ساننى خاسىيەتلىك سان دەپ بىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بوقغۇر ۋەزىرى بار، قاغان سەپەرگە چىققاندا بوقغۇر تۇغ كۆتۈرۈلىدۇ. بىز بوقغۇز ۋەكىل ئەۋەتسەك ئۇلارنى ھۆرمەت قىلغان-لىقنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ بوقغۇر ئادەمنىڭ بىرى ياغۇن يارغۇت خۇيۇن بولسۇن. بۇ رات ئۇيغۇرلارنىڭ باياچۇر قاغانى بىلەن قۇدا كېلىدۇ. با-ياچۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدىگەن شۇ يارغۇت خۇيۇننىڭ قىزىغا ئۆي-لەنگەن.

— شۇنداق ، — تاڭ سۈرۈك ياش لىگشتىپ ئۇنىڭ سۆزىنى نەسىنفىلىدى ، — ئۇنىڭ ئۈسىگە ، يارغۇب خۇيۇنمۇ ئۇيغۇر . بوغرا ، بارغۇت خۇيۇن يارسۇن . ئۇنىڭدىن ياشغا باريدىغانلارنىمۇ سىر ئەبىنـلەڭ . ئۇلار بىلەن ئابرىم سۆزلىشىپ ، نامزات بىكىتىلگەندە ماڭا مەلۇم قىلغايسىز .

— باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، — دېدى گورىبى ۋە ئەرىم بەجا كەلتۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

ئونىنچى باب

ئاخىرقى ئۈمىد ئورخۇندا

قۇتادمىش لوياڭ شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە ھاۋا كۆرۈنەرلىك ئىسسىپ، پاتقاق يەرلەر قۇرۇپ قالغانىدى. كوچىلاردا تۈزۈك ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ئارىلاپ توپىلاڭچى قوشۇن ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، قالايمىقان ۋارقىرىشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى. تېنەپ يۈرگەن لالما ئىتلار ئۇلارنى كۆرگەندە يول بويىدىكى ئەخلەت ـ چاۋارلارنى ئاختۇرۇشنى قويۇپ، قايسىدۇر بىر ئىس ـ جىن كۆرۈنمەيدىغان كوچىلارغا ياكى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ خارابىلىرى ئارىسىغا قېچىپ كىرىپ غايىب بولاتتى. ھەممە يەردە سۇنۇپ كەتكەن ھارۋا، ماكچىيىپ كەتكەن سىۋەت، كېسەك پارچىلىرى، ساپال سۇنۇقلىرى دىگەندەك نەرسىلەر قالايمىقان چېچىلىپ ياتاتتى. بۇ ۋەيرانە كوچىلاردا ئاندا ـ ساندا پەيدا بولۇپ قالىدىغان پۇقرالار ۋەھىمە ئىپادىسى چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئەتراپىغا ئىتتىك قاراپ قويۇپ، غىپپىدە ئۆتۈپ كېتەتتى ۋە قايسىدۇر بىر ھويلىغا كىرەتتى ـ دە، دەررۇ ئىشىك ـ دەرۋازىلىرىنى چىڭ تاقىۋالاتتى. ھېچقانداق يەردە بىرەر دۇكان، ئاشپۇزۇل ۋە چايخانىمۇ ئېچىلمىغانىدى.

قۇتادمىشنى سۈر باستى. ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى قايسى تەرەپكە بۇراشنى بىلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. ئۇشۇمتۇت بىر چەتتە ئادەم ئاۋازى ئاڭلاندى. قۇتادمىش بۇرۇلۇپ شۇ تەرەپكە قارىدى. كوچىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى ئەسكى تاملىغا ئۈستىۋېشى جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتكەن تۆت ئادەم ئولتۇراتتى. قۇتادمىش ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئاتتىن

چۈشۈپ سالام بەردى.

— سىلەر نېمە ئادەم؟ نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە ئولتۇرىسىلەر؟ ئۆيۈڭلار يوقمۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— سەن بۇ يەرگە يېڭى كەلگەن يولۇچى ئوخشايسەن، — دېدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭراق بولغان ئۆچكە ساقاللىق بىرى، — بۇ يەردە نېمە ئىشلار بولۇپ كەتكەنلىكىنى بىلمەمسەن؟ ئۆي - ماكانسىز قالدۇق. كۆرمەيۋاتامسەن؟

— مەن بۇ شەھەرگە بۈگۈن كەلدىم، — دېدى قۇيادمىش، — بۇ يەردە نېمە ئىشلار بولۇپ كەتكەنلىكىدىن خەۋىرىم يوق. نېمە ئۈچۈن ئۆي - ماكانسىز قالدىڭلار؟

— ھەي، ھېچنېمىنى بىلمەيدىكەنسەن - دە، — دېدى ھېلىقى ئۆچكە ساقاللىق كىشى بېشىنى چايقاپ، — ياخشىسى، بۇ يەردىن نېرىرەك كېتىۋالغىن، يولۇچى. بالاغا قالىسەن. ساڭا ئوخشاش ياشلارنى ئۇلار يا ئەسكەرلىككە، يا ھاشارغا تۇتۇپ كېتىدۇ. بىزگە ئوخشاش قېرى، كېسەلچان كىشىلەر مانا مۇشۇ كوچىدا قالدۇق. بەزىلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىمىزگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشتى، بەزىلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىمىزنى تارتىۋېلىشتى. شۇڭا، تىلەمچىلىك قىلىپ، مۇشۇنداق خارابىلىكتە جان ساقلاۋاتىمىز.

يەنە بىر ئاۋاق، كىسەل چىراي ئادەممۇ سۆزگە ئارىلاشتى:

— ئۇلار شەھىرىمىزنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇدا ئۈچ كۈنگىچە ئاھالىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ھېچ نەرسىمىزنى قويماي تارتىۋېلىشتى. نۇرغۇن تەلەيسىز كىشىلەر ئۇلارنىڭ قىلىچلىرى ئاستىدا ئۆلدى... ئۇلار يەنە نۇرغۇن قىز - جوۋانلارنى قۇل قىلىپ ئېلىپ كېتىشتى...

— ئۇلار دېگىنىڭلار ئەن لۇشەننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ؟ — سورىدى قۇيادمىش.

— شۇلار بولماي كىم بولاتتى، بىلمەيدىكەنسەنغۇ. بۇ يەردىن نېرىرەك كېتىۋالغىن، يىگىت.

قۇيادمىش كېتىۋېلىشقا ئۈلگۈرمىدى. يان كوچىدىن بىر توپ

ئانلىق ئەسكەرلەر چىقىپ كەلدى .

— نەدىن كەلگەن ئادەمسەن ؟ — دەپ قوپال نوۋلىدى ئۇلاردىن بىرى قۇنادمىشقا قاراپ .

— ماسمادار ئىسمىلىك بىر بۇغىسىم سىلەرنىڭ قوشۇنىدا ئۇن بېشى ئىدى . شۇنى ئىزلەپ كەلدىم ، — دېدى قۇتادمىش ئۆزىنى دادىل تۇتۇپ ، — ئۇنى تونۇمسىلەر ؟ ئۇ ھازىر نەدە ؟

— قايسى ماسمادارنى دەيسەن ؟ — سورىدى ئەسكەرلەردىن بىرى ، — قەشقەردىن كەلگەن ماسمادارنى دەمسەن ؟ ئۇنىڭ ئىنەچۈك ناي ئىسمىلىك بىر قىرى تۇغقىنى بارمىدى ؟

— شۇنداق ، توغرا ، — دېدى قۇتادمىش .

— ھە ، ئۇنى تونۇيمەن ، — دېدى ھېلىقى ئەسكەر ، — قەشقەردا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدىم .

— ئۇ ھازىر نەدە ؟

— ئۇ غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن بىلەن چاگىئەن تەرەپكە كەتتى . ئۇنىڭ تۇغقىنى بولساڭ بىرەر ئىرىپ ئۇنىڭغا يېتىشىۋالغىن ، بۇرادەر .

قۇتادمىش ئۆز ئىچىدە « بۇ يەردە ھايال بولسام مېنى تەنە ئەسكەرلىككە تونۇۋېلىشمىسۇن ياكى ئىنىمنى يارىتىۋېلىشمىسۇن » دەپ ئويىلىدى ـ دە ، چىلان تورۇقىغا مىنىپ شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقتى . شۇ ماڭغانچە يول بويىدا ئۇچرىغان بىرا ـ كەنتلەردە توختاپ ھاردۇق چىقىرىپ ، دۆڭ كەلگەن ئورمانلىق ۋە دالا ـ تۈزلەڭلەردە توشقان ، كەكلىك ، بۆدۈنىدەك جانىۋارلارغا قاپقان قويۇپ ئوۋلاپ ـ تۇلۇكنى غەملەپ ، كۈنپېتىش تەرەپكە كېتىۋەردى . ئۇياق ـ بۇياققا ئۆتۈپ يۈرگەن قوشۇنلاردىن ماسمادارنى سۈرۈشتۈردى . ئىككى قېتىم ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى ، ئېپىنى كەلتۈرۈپ تەنە قېچىپ كەتتى . ئۇ ئەنە شۇنداق ئۇگۆشلۈك قېچىپ قۇتۇلغان چاغلىرىدا ئۆزىنى تەلەيلىك دەپ ھېسابلايتى . « ئانام تونۇسۇن تۇغقىنىڭ پاك روھى ماڭا مەدەت بېرىۋاتىدۇ » دەپ ئويلايتتى ئۇ . ھالبۇكى ، ئۇزۇن يوللاردا تەنھا كېتىۋېتىپ غېرىبسىنغان

چاعلىرىدا ئۆزىنى ئەڭ بەختسىز ئادەمدەك ھېس قىلاتتى . ئېغىر ئېچكى كەچۈرمىشلەر ئۇنى ئازابلايتتى .

« بىر يىل بولدى خۇددى قاچقۇن جىنايەتچىدەك ھەر-ياقلارغا قاتراپ ، سەرگەردان بولۇپ يۈرۈۋاتىمەن ، — دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى ئۇ ، — شۇنچە نارىنقۇلۇقنى نارتىپ ، كۆرگۈلۈكنى كۆرۈپمۇ مەقسەت - مۇددىئالىرىم ئەمەلگە ئاشمىدى . تارتقان جاپالىرىم شۇ بىر ئادارقىز ئۈچۈن ئىدىغۇ . ئۇنى يەردىن بولسىمۇ ، ئاسماندىن بولسىمۇ ناپ-ماي قويىمايمەن دەپ ، ناغنى نالقان قىلغۇدەك غەيرەت بىلەن ئاتلىنىپ چىققاندىمغۇ . ئاخىر ئادارقىزنىمۇ ناپتىم ، لېكىن ئاقىۋەتتە بۇنداق بو-لۇشىنى ئويلىمىغانىدىمغۇ » .

شۇنى ئويلىسا ئۇنىڭ يۈرىكى قىسىلىپ ، كۆزلىرىگە ياش كې-لەتتى . « بۇ دۇنيادا ماڭا بەنە نىمە كېرەك ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئۇرخۇنغا قايتىپ كېتەيمۇ يا ؟ ياق ، ماسمادار دېگەن ۋەھشىي مەلئۇننى مۇشۇندافلا قويۇۋەتسەم ئادارقىزنىڭ روھى مەندىن رازى بولمايدۇ . ئە-نەچۈك نايمۇ خانىر جەم ياتالمايدۇ . مەنمۇ ئۆمۈر بويى ۋىجدان ئازابىدىن قۇتۇلالمايمەن » .

شۇنىڭ بىلەن ئۇ قانىدىن ئەبرەنكە كېلىپ بولىنى داۋاملاش-تۇرانى . ئۇ ماسمادارنى چاكئەندە ناپالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ، ئەگەر ئۇ ئۆلمىگەنلا بولسا ...

قۇيادمىش چاكئەننى ئېسىگە كەلتۈرسىلا ھېلىقى قورداىلىق ئۇسسۇلچى قىز ئايتولۇن كۆز ئالدىغا كېلەتتى . ئۇ قىز ھارىرمۇ چاكئەندە بارمىدۇ ؟ ئامان - ئېسەن تۇرغانمىدۇ ؟ توپىلاڭچىلار قورداىلىق سەن-ئەتچىلەرگە رىيان - رەخمەت بەتكۈرگەنمىدۇ ؟ ياكى ئۇ سەنئەتچىلەر چاكئەندىن قېچىپ كەتكەنمىدۇ ؟ بۇ دەھشەتلىك مالىمانچىلىقتا بولغان كۈنلەردە نىملەر بولۇپ كىتىشىنى ئالدىنئالا كىممۇ پەسەۋۋۇر قىلالى-سۇن ؟

سەرساىلىق - سەرگەرداىلىقتا كۈنلەر ئۆتىۋەردى . ھەممە يەردە مالىمانچىلىق بولغاچقا خاتىرجەم تۇرگىلى بولمايتتى . بەزى جايلاردا

ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇ تەرىقىدە كۆكلەم پەسلى ئۆتۈپ بارلىق ئىسسىق كۈنلىرى يېتىپ كەلدى.

تىنىق ئاسماندىكى تومۇز قۇياش ھاۋانى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىزدۇرماقتا ئىدى. ئېرىق - ئېقىنلار قۇرۇپ، تېرىقسىز قالغان ئېتىزلار قاغجىراپ كەتكەنىدى. قۇيادمىشنىڭ ماڭلاي ۋە بويۇنلىرىدىن تەر قۇيۇلۇپ تۇراتتى. ئۇ ئوڭ ياندىن ئېرمىلىسدىغان ئاق بور كۆڭلىكىنىڭ يافىسى كەڭ ئېچىۋەتتى، دولقۇنسىمان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن شەلپەر ياغلىقنى چىگىلەپ تېڭىۋالدى. چىلان توروق ئاتمۇ بېشىنى ساڭگىلىتىپ، ئېرىنچەكلىك بىلەن ئاستا كېتىۋاتاتتى. «چاڭئەنگە ئاز قالدى، — دەپ ئويلىدى قۇيادمىش، — ئەنە كەچكىچە يېتىپ بېرىشىم مۇمكىن».

ئۇشتۇمتۇت قۇيادمىشنىڭ تەجرىبىلىك قۇلاقلىرىغا تۇرغۇنلىغان ئات تۇياقلىرىنىڭ يىراقتىكى دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلانغاندەك بولدى. ئۇ سەگەكلىشىپ بېشىنى كۆتۈردى. دېگەندەك، ئالدى تەرەپتىن، يەنى چاڭئەن تەرەپتىن مىڭلىغان ئاتلىق ئادەملەر ئۆيۈقسىز توسۇپ چىقىپ كەلدى. قۇيادمىشنىڭ ئۇلاردىن قېچىپ قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىدى. ئۇنىڭ ئېتى ئۇزۇن يوللاردا چارچىغان، پېژغىرىم ئاپتاپتا ئۇسسىغان، ھېلىمۇ ئاران مىدىرلاپ كېتىۋاتىدۇ.

تۇلار كىم؟ قۇيادمىش ئاتنى توختىتىپ ۋە قولى بىلەن ئاپتاپنى توسۇپ، تىقىلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارغا سىنچىلاپ كۆز تىكتى. قارىغاندا، بۇلار يېپىلاڭچى قوشۇنغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارمۇ قۇيادمىشنى كۆردى بولغاي، توپ ئىچىدىن ئىككى چەۋەنداز ئايرىلىپ چىقىپ، ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كەلدى.

— كىم سەن؟ نەدىن كەلدىڭ؟ نەگە كېتىۋاتىسەن؟ — دەپ سورىدى ئۇلاردىن بىرى يېقىن كەلگەندە ئېتىنى توختىتىپ.

قۇيادمىشمۇ ئۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلمىگەچكە قانداق جاۋاب بېرىش كېرەكلىكىنى ئاڭقىرالماي، ئىككى چەۋەندازنىڭ كەينىدىن يېقىنلاپ كېلىۋاتقان توپقا نەزەر سالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىلىچ، نەيزە،

ئوقىبا ، گۈرزە قاتارلىق ياراغلار بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلارمۇ ھەم كىلەگسىر كۆتەك ھارۋىلاردا چاپقىلىپ ئۆلتۈرۈشقان ئايالالار ، باللار ۋە قېرى - چۈرىلەرمۇ بار ئىدى .

— چاگئەنگە بارماقچىمەن ، — دېدى قۇتادمىش نەزىرىنى ئۆز ئالدىدا تۇرغان ئىككى چەۋەندازغا يۆنكەپ .

شۇ ئەسنادا باشقا چەۋەندازلارمۇ يېتىپ كېلىپ قۇتادمىشنى قور- شىۋالدى .

— چاگئەنگە نېمە قىلغىلى بارىسەن ؟ — دەپ سوراشتى ئۇلار ، — ئەن لۇشەننىڭ نوپتىن چۈشۈپ قالغان ئەسكىرىمۇ يا سەن ؟

« ئۇلار ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرى ئەمەس ئىكەن » دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ۋە يېنىكلەپ قالغاندەك بولۇپ ، دادىل جاۋاب بەردى :

— يوقسۇ ، مەن ھېچقانداق قوشۇننىڭ ئادىمى ئەمەس . ئورخۇن بويلىرىدىن كېلىپ قالغان بىر مۇساپىرمەن . چاگئەندە دوستلىرىم بار ئىدى ، شۇلارنى ئىزلەپ كېتىۋاتىمەن .

— دوستلىرىڭ نېمە ئىش قىلىدىغان ئادەملەر ؟

— ئۇلار قورادىكى كەلگەن سەييارە سەنئەتچىلەر . ئۇلارنى كۆرگەنمۇ سىلەر ؟

— كۆرسەكمۇ كۆرگەندۇق . چاگئەنگە ھەر خىل سەييارە سەن- ئەتچىلەر دائىم كېلىپ - كېتىپ تۇرىدۇ .

— ھازىر ئۇ يەردىكى ئەھۋال قانداق ؟ ئەن لۇشەن قوشۇنى شەھەرنى ئىشغال قىلالىدىمۇ ؟

— ئۇلار شەھەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىسى . سېنىڭ سەنئەتچى دوستلىرىڭ قانداق بولۇپ كەتتىكىن ناتىڭ .

— سىلەر نەدىن كېلىۋاتىسىلەر ؟

— مانا بىر چاگئەندىن قېچىپ چىقتۇق . سۇلالە قوشۇنلىرى پا- دىشاھ بىللە بىلەن شەھەرنى تاشلاپ بىرىپ كىنىشنى . ئەن لۇشەن شەھەرگە جەڭ قىلمايلا كىردى . چاگئەن خەلقى ھېچقاچان بۇنداق

دەھشەتلىك پاجىئەنى كۆرۈپ باقمىغانىدى. بۈيۈك ئاسمانىمىز قان-قاشقا تولدى. ئۇلاردىن ھېچ نەرسە قالمىغاندا كوچىدا كېسىۋالغان كىشىلەرنى تۇتۇۋېلىپ، ياش-قېرى، ئەر-ئايال دېمەي ھەممىسىنىڭ ئۇستىۋېشىدىكى كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئاندىن تۇغما ھالىتىدە قىيپالىڭاچ قىلىپ قويۇشتى. ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇياتلىق يەرلىرىنى ئەسكى قەغەزلەر بىلەن يېپىپ يۈرىدىغان كۈنگە قالدى. بىز ئاخىر زۇلۇمغا چىدىماي قوزغىلىپ چىقتۇق. بىز ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشتۇق. شەھەر ئاھالىسى ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ بىزنىڭ سېپىمىزگە قوشۇلدى. بىز جېنىمىزنى تىكىپ تۇرۇپ قاتتىق جەڭ قىلغان بولساقمۇ، ئاخىر يېڭىلدۇق. توپىلاڭچىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئاھالىسى تۈرۈنىدىمۇ دەھشەتلىك قىرغىن قىلىشقا باشلىدى. بىز ئاتا-ئانىلىرىمىز، خوتۇن-بالىلىرىمىزنى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر بولدۇق. قېچىپ قۇتۇلالىغانلىرىمىز مانا مۇشۇ.

قۇتادمىش توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن لوباڭ ئاھالىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى كۆرگەنىدى. شۇڭا، چوڭقۇر ھېسداشلىقى ئەكس ئەتكەن كۆزلىرى بىلەن بۇ بىچارە كىشىلەر توپىغا بىر-قۇر قاراپ چىقتى. ھەممىسىنىڭ چىرايلىرىدا يەڭداشسىز غەم-قايغۇ ئىپادىلەنگەن. چارچىغان، ئېچىرقىغان، ئۈمىدسىزلەنگەن كىشىلەر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يالىڭاچلارمۇ ۋە باشقا ھەر خىل يائىپلەرنىڭ ئەرلىرىمۇ بار ئىدى.

— سىلەر ئەمدى نەگە بارماقچى؟ — سورىدى قۇتادمىش.

— ئاڭلىساق، چاڭئەندە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۈركلەرنىڭ ئاشىنا قەبىلىسىدىكى بىر بەگزادە ئەن لۇشەنگە قارشى چىقىپتۇ. ئۇلار ھازىر شەھەر ئەتراپىدىكى جاڭگاللاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىۋېتىپتۇ. بىز شۇلارغا قوشۇلايلى دەپ كېتىۋاتىمىز. ياخشىسى، سەنمۇ بىز بىلەن ماڭ، يىگىت. بۇ كۈنلەردە شەھەرگە كىرىش بەك خەتەرلىك. جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالىسەن.

قۇتادمىش ئۇلۇغ-كىچىك تىنىدى.

— ئەھۋالدىن قارىغاندا، شۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك تۇرىدۇ. مەنمۇ سىلەر بىلەن كېتەي.

شۇنداق قىلىپ، تەقدىرنىڭ شاملى مۇھەببەت يولىدا سەرسان بولغان قۇتادمىشنى ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئۇچۇرۇپ ئايلاندۇرۇپ كېلىپ، ئاخىر مۇشۇ ناتونۇش دەردمەن كىشىلەر توپىغا قوشۇپ قويدى. ئۇلار بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپ ئاشىنا تۈركلىرىنىڭ قوشۇنىنى تاپتى ۋە ئۇلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ، ئەن لۇشەن قىسىملىرى بىلەن بولغان بىر نەچچە قېتىملىق كىچىك دائىرىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلارغا قاتناشتى. كېيىن ئەن لۇشەن قىسىملىرى خازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. كەڭ دالاغا ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ جەسەتلىرى تىزىلىپ كەتتى. ناھايىتى ئازلا بىر قىسىم ئادەملەر قىرغىنچىلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇلارنىڭ ئىچىدە قۇتادمىشمۇ بار ئىدى.

— ئەمدى نەگە بارىمىز؟ — دەپ باش قاتۇردى ئۇلار ۋە ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بىر قارارغا كېلەلمىدى.

— ئەمدى ئورخۇن بويلىرىغا كېتەيلى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا بارايلى.

× × ×

ئورخۇن دەرياسىنىڭ سۈپسۈزۈك سۈيى، دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ياپيېشىل ئېدىرلار ۋە ئۇلارغا يىراق ئۇپۇقتا چېپىسلاشقان كۆك ئاسمان، ئاق بۇلۇتلار ئۆزئارا ماسلىشىپ، ئاجايىپ گۈزەل، ئاجايىپ سېھىرلىك مەنزىرىنى ھاسىل قىلاتتى. ئېدىرلار ئارىلىرىدا سان - ساناقسىز يىلقىلار ئۈيۈر - ئۈيۈر بولۇپ ئوتلاپ يۈرۈشىدۇ. بولۇق ئۆسۈپ كەتكەن ئوت - چۆپلەر ئۈستىگە ئىشىكلىرى كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ھەيۋەتلىك ئۈچ يىپەك چېدىر تىكىلگەن. ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ ئالدىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق تىكلەنگەن. ئۈچ چېدىرنى چۆرىدەپ ھەر خىل رەڭلەردىكى توققۇز

بۇغ باغلانغان. قوبارنىڭ قۇيرۇقلىرى ۋە بۇركۈتنىڭ قاناتلىرىمۇ ئېگىز جادىلارغا ئېسىپ قويۇلغان. ئەتراپتا ئۇزۇن تەيرە بۇتقان قورۇقچىلار ئايلىنىپ يۈرمەكتە. چىدىرلار ئالدىدىكى ئوتلاققا تەگلىماي ۋە گىلەملەر سېلىنغان بولۇپ، شامان، باخشىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاقساقال ـ مۆتىۋەرلىرى گۇگۇر ـ مۇگۇر پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ھەممە ئالامەتلەردىن بۇگۈن بۇ يەردە چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

سول تەرەپتىكى چىدىردىن يابانچۇر ئەل ئەنمىش بىلگە قاغان چىقىپ كەلدى. ئۇ ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۇستىدىن قىزىل رەڭلىك بالتىراق بىيەك ياغلىقنى چېكىلەپ ئېگىۋالغان، قوبۇق ئۆسكەن چار ساقىلى سىلىق تارالغان بولۇپ، ئۇچىسىغا سېرىق گۇللۇك يىغىررەڭ ياۋار تون، پۇتلىرىغا ئۇچلۇق ييكى قارا ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئومۇمەن، ئۇنىڭ پۈتۈن تۇرقىدىن ۋە بولۇپمۇ بۇگۈن ئالاھىدە نەتىجىلىك تۇس ئالغان چىرايىدىن بولغۇسى مۇراسىمنىڭ مۇھىملىقى ۋە جىددىيلىكىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى.

شامانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى نەقىشلىك گىلەمدە قاتار ئولتۇرۇشقان ئۈچ جاراده ۋە توققۇز تۈيرۈك دەررۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قاغانغا ھەمراھ بولۇشتى ۋە ئۇلار ھەممىسى بىرلىكتە ئوتتۇرىدىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك چوڭ چىدىرغا كىرىشتى. گۇللۈك بوپۇقى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان چىدىر ئىشىكىنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوردا بىتىكچىسى[1] تۆپەك ئالپ شۇل ياغلاقار شامانىنىڭ ئارقا تەرىپىدە تۇرغان ئاتلىق چاپارمەنگە قولىنى پۇلاڭلىتىپ توۋلىدى:

— ئەمدى كەلسۇن، چاقىرىپ كەل!

باش چاپارمەن ئۇچقۇر قولا ئارغىمىقىنى قويۇۋەتكەندەك چاپتۇرغان پېتى يىرىدىكى ئېدىرلار ئىچىدە غايىب بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆپەك ئالپ شۇل گىلەم ئۇستىدىكى ئېيىق تېرىسىدە جازا قۇرۇپ، جىددىي قا-تۇرۇپ قويۇلغاندەك قىمىر قىلماي ئولتۇرغان شامانىڭ ئالدىغا كېلىپ

---

[1] بىتىكچى — پۈتۈكچى، كاتىپ (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا).

ىرلاندى .

— ئەمدى گۈلخاننى ياقساق بولىدۇ ، — دېدى ئۇ ئىھتىرام بىلەن بېشىنى ئېگىپ .

قويۇق چاڭگا ساقاللىق شامان ئۇزۇن تونىنىڭ پەشلىرىگە يۆلىنىشىپ ۋە ئۈستىبېشىغا ئېسىۋېلىنغان ھەر خىل قوڭغۇراق ۋە تۇچ قاداقلارنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن قوپتى . قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيگەن بىر مۇلازىم لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان مەشئەلنى ئۇنىڭغا بەردى . شامان مەشئەلنى قولىغا ئېلىپ ، قاغان كىرىپ كەتكەن چوڭ چېدىرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇق شاخلارنى رەتلىك تىزىپ تەييارلاپ قويۇلغان گۈلخانغا ئوت ياقتى . قۇرۇق شاخلار چاراسلاپ كۆيۈشكە باشلىدى .

— مېھمانلار كېلىشتىن بۇرۇن ئوردا ئالدى پاكلانسۇن ! — دەپ ئۈلۈك خىتاب قىلدى توپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ۋە يەنە شامانغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ بېشىنى ئەگدى .

چاڭگا ساقاللىق شامان ئوت يالقۇنلىرىغا قاراپ نېمىلەرنىدۇر پىچىرلىغىلى تۇردى . قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشقان باخشىلارمۇ باشلىرىنى رىتىملىق لىڭشىتىپ ، ئاھ ئۇرغاندەك بوغۇق سادا چىقىرىپ « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ قوبۇشاتتى . گۈلخان ئوتى ئۇلغىيىپ ، ئۇچقۇن چاچرىتىپ ، گۇرۇلدەپ كۆيۈشكە باشلىدى . مۇلازىملار گۈلخانغا ۋاقتى - ۋاقتىدا ئوتۇن تاشلاپ ، ئوتنى يەنىمۇ ئۇلغايتىپ تۇراتتى . باخشىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ، داپ - دۇمباقلىرىنى داراڭلىتىپ ، گۈلخان ئەتراپىدا ئايلانغىلى تۇردى . شامان ھەرىكەتكە كەلدى . ئۇ پۈتۈن بەدىنىنى سىلكىپ ، سىرىلىپ ، جىن قوغلاش ئۇسسۇلىنى ئوينىغىلى تۇردى . گۈلخان يالقۇنلىرى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ ، لاۋۇلداپ كۆيمەكتە . باخشىلار ئۆرىسى تۇرغان ھالدا كۈچ بىلەن ئۇرۇۋاتقان داپ - دۇمباقلارنىڭ ساداسى ئەۋجىگە چىقتى . شاماننىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى جىددىيلەشتى .

— ئەي پاسىق جىن - ئالۋاستىلار ، بۇ يەردىن كېتىڭلار ! يىراقلارغا كېتىڭلار ! — دەپ ۋارقىرايتى ئۇ ئىككى قولىنى ئېگىز كۆ-

ىۈرۈپ پۇلاڭلىسپ .
— كىنىڭلار ، كىنىڭلار ! — دەپ باحشىلار شامانغا دوست بار-
ىشىپ ۋارقىراشىى ، — نىز كىنىڭلار ! بولمىسا قۇيرۇقۇڭلارغا ئوت با-
قىمىز ، ئوىغا باشلاپ ئۆرتەيمىز ، ئوقيا بىلەن ئاتىمىز ، قىلىچ بىلەن چا-
پىمىز ، نەيزە بىلەن سانجىيمىز !
مۆنىۋەرلەر ۋە شۇ بەردە نەچ بولۇپ ىۈرۈشقان قورۇقچىلار ئو-
رۇنلىرىدىن سەكرەپ قوپۇشتى . بەزىلىرى هەر يانغا قارىتىپ ئوقيالىرى-
دىن ئوق ئۈزۈشتى ، بەزىلىرى قىلىچ ۋە نەيزىلىرىنى ئىگىز كۆتۈرۈپ
هەيۋە قىلىشتى .
شامان قولى بىلەن نەلەرنىدۇر كۆرسىتىپ تەنتەنىلىك حىتاب
قىلدى :
— ئەنە كەتتى ! جىن - ئالۋاستىلار قاچتى !
ىىسكچى ىۈپەك ئالپ شۇل ئورنۇرىغا چىقىپ قولىنى كۆتۈردى .
— ئەمدى جىم بولايلى ! جىن - ئالۋاستىلار يوقالدى . مېھمانلار
كەلسۇن !
هەممەيلەن جىم بولۇپ ، بىرافىنكى ئىبدىرلىقلار يەرەپكە كۆز
تىكتى . بىر توپ ئاتلىقلار بۇ يەرگە يېقىنلاپ كېلىۋاتاتتى .
— ياىغاچلار كەلدى . ئۇلارنى ئۆرپ - ئادىتىمىز بويىچە كۈ-
تۈۋالايلى ، — دېدى يەنە ىۈپەك ئالپ شۇل .
ئەڭ ئالدى بىلەن چاپارمەن يېگىت ئىبنىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ
كېلىپ ، ىىسكچىگە مەلۇمات بەردى :
— يۇرۇقتا ىائەن يۇيۇك ياڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ
كەلدىم . ئۇلار حەمئىي ىوققۇز ئادەم .
ئەلچىلەر ئۇىغۇر قورۇقچىلارىڭ هەمراھلىقىدا كېلىپ ئاتتىن
چۈشتى . ىىسكچى ئۇلارىڭ ئالدىغا بېرىپ سالاملاشتى ۋە ئۆزىنى تو-
نۇشتۇردى :
— پېقىر شەۋكەتلىك ياىاىجۇر ئەل ئەىمىش بىلگە قاغانىڭ تو-
لۇق هوقۇقلۇق ۋەكىلى ىۈپەك ئالپ سۇل باغلاقار بولۇرمەن .

قىممەتلىك باۋار ـ دۇردۇنلارغا ئورىكسىپ ، باشلىرىغا ھەرخىل
ئەمەل بۆكلىرىنى كىيىشكەن ياغاچ ئەلچىلىرى ئەدەپ بىلەن كۈلۈمسىد-
رەپ نەزىم قىلىشنى ۋە قوللىرىنى جۈپلەپ كۆنۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈ-
رۈشنى . ئۇلارنىڭ شالاڭ ساقاللىق ۋە قىسىق كۆرلۈك چىرايلىرىدىن
قىزغىنلىق ۋە دوستانىلىك ئىپادىسى چىقىپ تۇراتتى . بۇ توققۇز ئەلچد-
نىڭ ئىچىدىكى بىرىنىڭ چىرايى باشقىچىرەك ئىدى . ئۇ ئوتتۇرا بوي ،
دىقماق كەلگەن ئادەم بولۇپ ، قارا قاشلىق ، كۆزلىرى يوغان ، قوبۇق
ئۆسكەن قوڭۇر ساقىلىغا ئاق سانجىلغان ، پېشقەدەم ھەربىيلەرگە خاس
سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان كىشى ئىدى . ئۇ ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ،
تۈپەك ئالىپ شۇلغا بىقىن كەلدى ۋە ساپ ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىدى :
— بىز بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى نەگرى ئوغلى ياڭ سۇ-
زۇڭ ئالىلىرىنىڭ ئالاھىدە ھاۋالە قىلىشى بىلەن ئەل ئەمىش بىلگە يا-
يانچۇر قاغانغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق .
— قارشى ئالىمىز ، خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالىمىز ، — دېدى
تۈپەك ئالىپ شۇلمۇ دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ، ئاندىن ئۆرىسىنىڭ ب-
ىىدا تۇرغان شامانغا بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە ئۇيغۇرچە سۆزلىگەن بۇ ئەل-
چىنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى ، — بۇ رات قاغانىمىزنىڭ قۇدىسى ، ئىك-
كىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ يارقانىنىڭ قېيىناتىسى مۆھنەرەم يارغۇت
خۇيۇن بولىدۇ .
شامان كۆزلىرىنى قىسىپ ، يارغۇت خۇبۇنغا زەن سېلىپ قارىدى
ۋە ئالاھىدە بىر خىل جىددىي قىياپەتتە ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ
ئۇيلۇك خىتاب قىلدى :
— ئۇلار بىراقتىن كەلدى ، ئۇلارغا يول بويى تۇرغۇن جىنلار
چاپلىشىۋالغان ، ئۇلارنى پىرە ئويىنىپ ، جىنلىرىنى ئويسا كۆپ-
دۈرۈش كېرەك .
يارغۇت خۇيۇن كۈلۈمسىرەپ ، سىپايىلىك بىلەن ئىنىراز بىلدۈ-
رۈشكە ئۇرۇنۇپ باقتى .
— مەن قاغاننىڭ قۇدىسى ، — دېدى ئۇ ، — پىرە ئويناش ھا-

حەنسر . بىر ھەممىمر دوستلۇقنى ، ئىسپاقلىقنى قەدىرلەپ ، باشقى نىيەت بىلەن كەلدۇق . بابغاچلاردا پىرە ئوينابدىغان ئادەت بوق .

شامان بەسەبەب قىلغان بەلەپپۇردا جۆشەبدۇردى :

— سەن بىزنىڭ ئىبنىغادىمىزنى بىلمەيدىكەنسەن ، جىن ـ ئالۋاستىلارنى كۆرەلمەيسەن ، شامانلارنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنمەيسەن . پىرە ئويبابماي بۇرۇپ قاغاننىڭ ئالدىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمەيمىز .

بارغۇب خۇبۇن بۇ گەپلەرنى ئۆزىنىڭ بىنىدا بۇرغان خانزادە لى چىڭسەيگە تەرجىمە قىلىپ بەردى . ناك سۇزۇگىنىڭ چوڭ ئوغلى لى چىڭسەي سافال ـ بۇرۇتلىرى بولۇق چىقىپ بولمىغان ئاقپىشماق ، مۇلايىم كۆرۈنىدىغان يىگىت ئىدى . ھالبۇكى ، ئۇ باش بولسىمۇ ، سىياسىي سەزگۈرلۈكى بىنىلگەن ، مۇباسىۋەتكە دىققەت قىلىدىغان ، ئېھتىياتچان ئەمەلدار ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھ ناك سۇزۇك بۇ قېتىمقى مۇھىم ۋەزىپىگە مۇشۇ خانزادىنى مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتكەنىدى .

خانزادە لى چىڭسەي شامانغا تەكەللۇپ بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى .

— بولىدۇ ، ئىبتىقسىگىردەك قىلايلى . بىز ھەرقايسى قەبىلە ـ ئاتىپىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىمىز ، — دېدى ئۇ .

شامان ئەلچىلەرنىڭ ئەتراپىدىن ئايلىنىپ ، قوڭغۇراق ۋە قاداقلىرىنى شاراقلىتىپ ، بەزىدە پىچىرلاپ ، بەزىدە ئۈن سېلىپ جىن قوغلاش ئۇسسۇلىنى ئويناپ چىقتى . باخشىلارمۇ ئەلچىلەرنى قورشىۋېلىپ ، داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلاتتى . ئاندىن شامان ئەلچىلەرنى قاتار تىزىلدۇرۇپ ، گۈلخان ئەتراپىدىن بوققۇر قىسىم ئايلاندۇردى . شۇنداق قىلىپ ، يىراقتىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ « جىنلىرى قوغلىنىپ ، ۋۇجۇدى پاكلاندى » .

— ئەمدى كىرسەڭلار بولىدۇ ، — دەپ ئىجازەت بەردى شامان قولى بىلەن قاغان چېدىرىنى كۆرسىتىپ .

لى خانزادە كۆرسىتىلگەن ئوبنۇردىكى چوڭ چېدىر تەرەپكە قەدەم باشلىدى .

— ئەمدى بۇنىڭ بىر رەسمىيىتى بار ، — دېدى نۆپەك ئالپ شۇل خانزادىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، — ئۆرپ - ئادىتىمىز بويىچە قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغان ھەرقانداق ئادەم ئالدى بىلەن بايراققا تەزىم قىلىشى كېرەك .

ئەلچىلەر قاغان چېدىرىنىڭ بېشىغا تىكلەنگەن بۆرە بايرىقىغا چوڭقۇر ئېگىلىپ توققۇز قېتىم تەزىم قىلدى .

بېتىكچى نۆپەك ئالپ شۇل چېدىر ئىچىگە كىردى .

— مېھمانلار پاكلىنىپ بولدى ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

— كىرسۇن ، — قاغان ئىجازەت بەردى .

بېتىكچى يېنىپ چىقىپ ، ئەلچىلەرگە چېدىر ئىشىكىنى كۆرسىتىپ قول ئىشارىسى قىلدى :

— مەرھەمەت .

ئالدىدا خانزادە ، ئۇنىڭ كەينىدىن باشقا ئەلچىلەر چېدىرغا كىردى . چېدىر ئىشىكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆرگە ئۇيۇل سېرىق ئالتۇندىن ياسالغان ھەيۋەتلىك تەخت قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەل ئەتمىش بىلگە تايانچۇر قاغان چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرى ۋە شالاڭلاشقان چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان بولسىمۇ ، بوي - بەستى مۇكچەيمىگەنىدى ، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى باھادىرلارچە مەغرۇرلۇق بىلەن قارايتتى . خۇددى شۇنداقلا قىممەت باھالىق يىپەك تونلارنى كىيىشىپ ، ئۇزۇن چاچلىق باشلىرىنى ياغلىقلار بىلەن تېڭىشقان ئۈچ خانزادە ۋە توققۇز بۇيرۇقلار تەختنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئورۇن ئېلىپ ، گىلەم ئۈستىدە قاتار ئولتۇرۇشاتتى .

ئەلچىلەر قاغانغا سالام بېرىپ ، ئىككى قولىنى جۈپلەپ كۆرۈشتى .

— مەرھەمەت ، قەدىرلىك مېھمانلار ، ئولتۇرغايسىلەر ، — دېدى قاغان تەخت ئالدىدىكى گىلەمنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

خانزادە ۋە ئەلچىلەر ئولتۇرۇشتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت بارغۇت خۇتۇلا ئولتۇرمىدى ، بەلكى خۇش تەبەسسۇم بىلەن تەخت تە-

رەپكە قەدەم باشلىدى . ئەل ئەنمىش ىىلگە قاغانىۇ نەجىنىں چۇشۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— قۇدىلار ئابرىم كۆرۈشۈۋالايلى ، — دىدى ئۇ قۇچىقىنى كەڭ ئېچىپ .

ئۇلار قۇچاقلىشىپ ، مەكرىبى مەكرىگە يېقىپ كۆرۈشتى . باباىچۇر قاغانىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقانىۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە بارغۇت خۇيۇنىغا بەزىم قىلدى .

— قۇت بولسۇن ، ھۆرمەتلىك ئانا .

— قۇت بولسۇن ، ئوغلۇم .

ئۇلار ئۆرئارا ىىچلىق - ئامانلىق سوراشتى . ئۇلارغا قاراپ سورۇندىكىلەر رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ بىر - بىرىگە قاراشتى .

قاغان يەنە بەجىكە چىقىپ ئولتۇردى . بارغۇت خۇتۇن بىلەن قۇتلۇغ تارقانىۇ ئۆز جايلىرىدىن ئورۇن ئېلىشتى . سۆھبەت باشلاندى . خانزادە لى چىڭسەي سۆز باشلىدى :

— تۇبۇك پىشۋاسىمىز لى يۈەن① تاڭ سۇلالىسىنى تىكلىگەندىن كېيىن ئونتۇرا تۈزلەڭ رايونىنى مەركەز قىلىپ ، يىراق - يېقىندىكى ھەر قايسى قەبىلە - ئايىپىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك دۆلەتنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى .

باياىچۇر قاغان لى خانزادىنىڭ سۆزلىرىنى زېھىن قويۇپ ىىڭشاپ ، نەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتتى .

خانزادە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— پادىشاھ لى شىمىنىڭ دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەورىگە قەدەم قويدى . ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا ىىرقانچە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ىىر راۋاجلاندى . دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى مىسلىسىز دەرىجىدە زورايدى . تۇبۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسى جىلۇڭجياڭ ۋادىسى ۋە

① لى يۈەن مىلادىيە 618 — يىلى تاڭ سۇلالىسىنى قۇرغان .

كورىبدىن ئارىسپ بەنتە سۇ ۋە داۋان[1] بەرلىرىگىچە كېڭەيدى . ھېچ-
قانداق ئاشقى دۈشمەن بۇيۇك ئالىك دۆلىتىنىڭ مۇدرىسگە نەك كېلەلىگەن
ئەمەس . لېكىن ، ئىچكى مالىمانچىلىق ئامان ئىكەن . فەنىالىڭ ، لىگۇۋ ،
جىدۇك ئائىمافلىرىنىڭ ھىراۋۇلى ئەن لۇشەن ئالىڭ سۇلالىسگە ئاسىيلىق
فىلىپ توپىلاڭ كۆتۈردى . خېبىي ، خىنەن ، شەنشى قاتارلىق جايلار
مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى . پادىشاھ ئالىڭ شۈەنزۇڭ ئاسىتانىدىن چىكىنىپ
چىقىپ ، سىچۇەندە پاناھلاندى . نۆۋەتتە خان ئاتام ئالىڭ سۇزۇڭ تەختكە
ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەن لۇشەنگە زەربە بېرىش تەدبىرلىرىنى ئىشلىمەكتە .
ئەمما ، ئىگىلىك ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان ، دۆلەتنىڭ ھەربىي
كۈچى پارچىلانغان ، نۇرغۇن يەرلەر توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ
كەتكەن شارائىتتا تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىمىز .
بابانچۇر قاغان ئەجەبلەنگەن ھالدا خانزادىگە قارىدى .
— بۇ ئەن لۇشەن دېگەن توپىلاڭچى شۇنچە كۈچلۈك كىمد-
كەن ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .
— ئۇنىڭغا ھۇگگودىكى كۆپ قىسىم يەرلەر ئۇنىڭ قول ئاستىغا
ئۆتۈپ كەتتى ، — دېدى لى چىڭسەي ، — ھازىر دۆلەت قوشۇنلىرى
گوزىيى سانغۇنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا قايتىۇق جەڭ قىلىۋاتقان بول-
سىمۇ ، بىرمۇنچە ئەسكىرىي قىسىملار توپىلاڭچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ
كەتكەن بولغاچقا ، ئۇلارغا ناقابىل تۇرۇش تەس بولۇۋاتىدۇ . شۇڭا ،
خان ئاتام ئالىڭ سۇزۇڭ پېقىرنى شەۋكەتلىك بابانچۇر قاغان بىلەن كۆ-
رۈشۈشكە ئەۋەتتى . بىز ئۆزئارا بۇرۇندىن ئارتىپ ياخشى مۇناسىۋەتتە
بولۇپ كېلىۋاتىمىز . شۇڭا ، بىشىمىزغا كۈن چۈشكەندە دوستلىرىمىزنى
ئەسلىدۇق . خان ئاتام ئالىڭ سۇزۇڭ ھۆرمەتلىك بابانچۇر قاغاندىن قو-
شۇن چىقىرىپ بىزگە ياردەم بېرىشنى سورايدۇ .
ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان خىيالچان كۆزلىرى بىلەن خانزادە لى
چىڭسەيگە قاراپ ئىشنى ئاستا لىڭشىتتى .
— ھىم ... — دېدى ئۇ ئاۋازىنى سوزۇپ ، — ھىم ، بولىدۇ ،

---

[1] داۋان — ھازىرقى ئۇيغۇرا ئاستا رايونى .

مەن قوشۇلىمەن. بۇگۇن سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن. ئەتە باش قوشۇپ، ئىنقىلابقا بېغىشلىق يەرى ئىشلارنى سۆزلىشۋالايلى.

× × ×

سۇپىسۇرۇك ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى بېشىللىقنا يېغىلغان خەلقنىڭ چېكىسى كۆرگىلى بولمايىنى. ئىشقىلىپ، مۇشۇ ئورخۇن ۋا-دىسىغا جايلاشقان يىقىن ئەتراپىكى چارۋىچىلار ئات، تۆگە، ئۆكۈزلە-رىگە مىنىشىپ باكى ئېگىز چاقلىق كۆنەك هارۋىلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ بۇ يەرگە كېلىشكەنىدى. ئەرلەر، ئاياللار، قېرىلار ۋە باللار هەممە يەردە توپ - توپ بولۇپ يۈرۈشەتتى. بۇ مىغ - مىغ ئادەملەر بايانچۇر بىلگە قاغاننىڭ بارگاهىنى يېرىم ئاي شەكلىدە قورشاپ تۇرغاندى. ئۇلار ئە-شكىلىرى كۈيجىنىشقا قارىسپ تىكىلگەن ھېلىقى ئۈچ چوڭ يېپەك چې-دىرغا هۆرمەت بىلەن قىزىقىسپ قارىشاتتى. ئىچىمۇ ئىرىدىكى تۆر-لەگدە مىگىلىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ھەسۇرانە سەپ تارتىپ تۇراتتى.

ئۈچ چېدىرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى كەڭ مەيدان بوش قالدۇرۇلغا-نىدى. شۇ مەيداندا شامان باخشىلار، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە مۆلارىملار ئالاھىدە بىر خىل تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشتە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارغا يىراقتىن كۆز تىكىپ تۇرغان خالايىق تاقەتسىزلىنىپ ئۆزئارا سۆزلىشەتتى:

— ئۇلار نېمە قىلىۋاتىدۇ؟

— قۇربانلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ - دە.

— توغرا، بۇنداق چوڭ ئۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتىش ئالدىدا قۇر-بانلىق قىلىپ قان ئاققۇزمىسا بولامدۇ.

دەرۋەقە، شۇ ئەسنادا قوي تېرىسىدىن شالۋۇر ۋە جىلىتكە كى-يىپ، باشلىرىغا كۆك، يېشىل شايى باغلىقلارنى تېڭىۋالغان چاكارلار تېرىدىكى ئېدىرلىقنى بەبە ئاق ئات ۋە يەتتە قوچقارنى ھەيدەپ كې-لىشتى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا بەخلەپ قويۇلغان بوغان گۈلخانغا ئوت

بېقىلدى. باخشىلار داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلاتتى. شامان گۈلخاننى ئايلىنىپ يىرە ئويۇنغىلى تۇردى. ئۇ ھەدەپ ئىككى قولىنى ئەسەبىيلىك بىلەن ئاسمانغا سوزۇپ، يۇقىرى ئاۋازدا خىتاب قىلاتتى:

— ئەي كۆك تەڭرى، سىزگە مەدەت بەرگەيسەن! ئەي كۆك بۆرە، قوشۇنىمىزنى يېڭىش يولىغا باشلىغايسەن!

باخشىلار ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ داپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەپ ئۇرۇشتى ۋە ئۇزۇن چاچلىق باشلىرىنى كەينىگە تاشلاپ بىر ئېغىزدىن تۇۋلاشتى:

— مۇقەددەس ئۇماي ئانىمىز، بىزگە مېھىر ـ شەپقىتىڭنى كۆرسەتكەيسەن! يەر ـ سۇ ئىلاھلىرى، قوشۇنىمىزغا يېڭىش بەخشى ئاتا قىلغايسىلەر!

ئەتراپتا تۇرغان بۇيرۇق ۋە ئەمەلدارلارمۇ بەئەينى چۆچەك ـ ئەپسانىلەردىكى چەكسىز قۇدرەتلىك دېۋىلەردەك ھەيۋەتلىك نەرە تارتىشتى:

— ئەي كۆك تەڭرى! ئەي كۆك بۆرە!

چاكارلار بىلەن قۇللار ئات ۋە قوچقارلارنىڭ پۇتلىرىنى قىل ئارقانلار بىلەن باغلاپ يىقىتىشتى.

شامان ئىككى قولىنى ئاسمانغا سوزۇپ ۋارقىرىدى:

— ئەي مۇقەددەس روھلار، سىلەرگە ئاتاپ قان ئاققۇزدۇق، قوبۇل قىلغايسىلەر! قوشۇنىمىزنى بالا ـ قازادىن ساقلىغايسىلەر!

چاكارلار ئۆتكۈر پىچاقلىرى بىلەن ئات ۋە قوچقارلارنى بوغۇزلىدى. شامان ۋە باخشىلارنىڭ ئۇسسۇللىرى ئەۋجىگە چىقتى. چاكارلار ۋە قۇللار بوغۇزلانغان ئات ۋە قوچقارلارنى «ھە ـ ھۇ!» دەپ كۆتۈرۈشۈپ، قاغان چېدىرلىرىنىڭ ئەتراپىغا سىزىپ ياتقۇزۇشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇردىكى چېدىردىن ياپيېڭى ئەل ئەمىش بىلگە قاغان ئۈچ خانزادىنى ۋە تايىچ ئەلچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىپ كەلدى. جۇقان ـ سۈرەنلەر بېسىقتى. قاغاننىڭ خاس ئات باقارى ئۇزۇن پۇتلۇق، غاز بويۇن ئاق بوز ئارغىماقنى تىزگىنىدىن يېتىلەپ ئېلىپ

كەلدى . جانرادىلەر قاغان ئانىسىنى تۆلەپ شۇ ئارغىماققا مىنگۈزۈشنى . ئابغاچ ئەلچىلىرى ، ئۇيغۇر تويغۇر بۇيرۇقلار وە ئۈچ جانزادىمۇ ئۆز ئاد-لىرىغا مىنىپ قاغانىنىڭ كەينىدىن ماڭدى . ئۇلار دەريا بويىدىكى تۈز-لەڭدە سەپ تارتىپ تۇرغان ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توخ-تىدى .

ئەل ئەيمىش بىلگە قاغان ئات ئۈستىدە بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈ-رۈپ جەڭچىلەرگە مۇراجىئەت قىلدى :

— ئەي باتۇر شۇڭقارلىرىم ! سىلەر هازىر تابغاچ ئېلىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن بارىسىلەر . ئابغاچ قوشۇنىغا ربچ ماسلىشىپ ، قەهرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ ، ئەن لۇشەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىڭلار . بىلىشىڭلار كېرەككى ، ئەن لۇشەن ئابغاچلارنىڭمۇ هەم بىزنىڭمۇ ئورتاق دۈشمىنى-مىز . شۇڭا ، ئەن لۇشەن توپىلىڭىنى باستۇرساق ئابغاچلارنىڭمۇ هەم ئۆزىمىزنىڭمۇ تىنچ-ئەركىنلىكىمىزنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولىمىز . كۆك تەڭرى سىلەرنى ئۆز پاناهىدا ساقلىغاي ! كۆك تۆرە سىلەرنى غەلىبىگە باشلىغۇ ! بىزنى هىمايە قىلغۇ . كۆكتە تەڭرى ، يەردە بىز !

ئۇرۇش تەيرە ، ئۆتكۈر قىلىچ بىلەن قوراللانغان مىڭلىغان جەڭ-ۋىدار ئەرىمەنلەرنىڭ كۆكرەكلىرىدىن جەڭ شوئارى گوياكى بايان ناغ پارتىلىغاندەك ئېتىلىپ چىقتى :

— كۆكتە تەڭرى ، يەردە بىز !

باياندۇر قاغان ئەمدى ئۆز ئىشىدا تۇرغان چوڭ ئوغلى قۇتلۇغ ياتغۇغا مۇراجىئەت قىلدى :

— بۇ شانلىق قوشۇننى ساڭا تاپشۇردۇم . تۆپەڭ ئالپ شۇلمۇ سەن بىلەن باردۇ . غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىشىڭنى تىلەيمەن .

توي – تەيىنى پاكارراق تولسىمۇ ، بەلكىلىرى كەڭ بولۇپ ، تا-تۇرلۇق ۋە قارامىلىقتا ئوخشاشلا داڭقى چىققان قۇتلۇغ ياتغۇ ئېنىقسىز جەڭگىۋار قىياپىتە سەپەرگە ئاتلىنىشقا ئالدىراپ تۇراتتى .

— خاتىرجەم بولۇڭ ، قاغان ئاتا ، — دېدى ئۇ ، — غەلىبە قىل-مىغۇچە ياتمايمەن . ئۆتكەنكى قېتىم قىتانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن

بارغاندا ئۇ ئەں لۇشەن دىگەں ئاسمانغا پەشۋا ئاندىغاں كۆرەك بىلەن پۇخادىں چىققۇدەك سوقۇشالماي قابىنىپ كەلگەنىدىم . ئەمدى بۇ قىيىم ئۇنىڭغا ھەقىقىي بانۇرلارنىڭ قانداق جەڭ قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويىمەن !

قاغاں رارىمەيلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتتى ۋە كەسكىن بەلەپپۇزدا بۇيرۇق بەردى :

— ئانلىنىڭلار !

جەڭ دۇمباقلىرى گۈلدۈرلىدى ، كاناي ـ بۇرغىلارنىڭ سوزۇلۇپ چىققان ساداسى ياڭرىدى . چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى نوققۇز نەپەر تابغاچ ئەلچىسىنى بىللە ئېلىپ ، جەنۇب تەرەپكە ئىلگىرىلەپ كەتتى . بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ۋە باشقا ئۇزاتقۇچىلار قوشۇننىڭ كەينىدىن ئۇراققىچە قاراپ تۇردى . ئۇيغۇر قو-شۇنىنىڭ ئىگىز كۆتۈرۈلگەن بۆرە بايرىقى بارغانسېرى ئۇپپۇقتا بېقىنلاپ ، ئورخۇن بويلىرىدىن يىراقلاپ كەتمەكتە ئىدى .

ئون بىرىنچى باب

كۆك بۆرە ئىزىدىن

قۇيادمىش ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ زەربىسىدىن ئامان قالغان ئون نەچچە چەۋەندار بىلەن بىللە قېچىپ، ئورخۇن بويىغا ئاز قالغاندا يىراقنىن كېلىۋاتقان زور قوشۇننىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— ئۇيغۇر قوشۇنى! — دېدى قۇيادمىش ئۇيۇقنى نوسۇپ چېقىپ كېلىۋاتقان مىڭلىغان چەۋەندارلارنى كۆرسىتىپ.

دەرۋەقە، بۇ خانزادە قۇتلۇغ ياىغۇ قوماندانلىقىدىكى ئونتۇرا جۇڭگوغا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن ئىدى. بىگىرمە - ئوتتۇزچە ياش چەۋەندار سەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئاتلىرىنى تىز چاپتۇرۇپ كەلدى.

— نېمە ئادەم سىلەر؟ نەگە كېتىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇلار.

— بىر چاكىئەيدىن كېلىۋاتىمىز. توپىلاڭچىلار ھەممە يەرنى بېسىپ كەتتى.

چاكىئەيلىكلەر ئەھۋالىنى تەپسىلىي سۆزلەپ چۈشەندۈرگۈچە پۈتۈن قوشۇن بۇ يەرگە كېلىپ بولدى. قوماندان قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى بۇ ئىچىرقاپ، ئۇرۇقلاپ ۋە قارىداپ كەتكەن كىشىلەرگە سىرقۇر قاراپ چىقىپ سورىدى:

— ئەمدى نەگە بارماقچىسىلەر؟

— سىلەرگە قوشۇلۇپ، توپىلاڭچىلارغا قارشى جەڭ قىلىمىز.

— بولمايدۇ، — دېدى قوماندان، — بىزنىڭ بۇ قوشۇنىمىز مەخسۇس تەربىيىلەنگەن، خىللانغان زەربىدار قوشۇن. باشقا ئادەملەرنى

قوبۇل قىلىشقا بولمامدۇ .
— ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟ — چاڭئەنلىكلەر ھودۇقۇپ قالدى .
— سىلەرگە پاناھلىق بېرىمىز . مۇشۇ يەرلەردە يېرىكچىلىك قىلىساڭلارمۇ بولىدۇ ياكى يانغاچلارنىڭ ياشقا شەھەرلىرىگە كەتسەڭلارمۇ مەيلى .
قۇتلۇغ باتۇر شۇ گەپ بىلەن ئىپسى دېۋىنى . بۇ چاغدا قۇياد-مىش ئىسىنىڭ كېلىپ ئۇينىڭ ئالدىنى توسىدى .
— ئۇلۇغ باتۇرۇم ، مېنى تونۇمىدىڭىزمۇ ؟ — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئېتىنى باتۇرنىڭ ئىنىغا ياندىشتۇرۇپ ، — تۇلتۇر ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى مېنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىۋاتقاندا سىز قوشۇن يارىسپ كېلىپ مېنى قۇت-قۇزۇپ قالغانىدىڭىز .
— تۇلتۇر دەمسەن ؟ — قۇتلۇغ باتۇر ئىسىگە ئېلىشقا تىرىشىپ سورىدى .
— شۇنداق ، تۇلتۇر سىز قىتانلارغا ياردەم بېرىشكە چىققاندا .
— ھە ، توغرا ، ئەمدى ئىسىمگە كەلدى ، — دېدى باتۇر ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ، — سەن شۇ چاغدا بىز بىلەن ئۆ-تۈكەنگە قايتىپ كەتكەن ئەمەسمىدىڭ . نەدە يۈرۈپ بۇلارغا قوشۇ-لۇپ قالدىڭ ؟
قۇيادمىش يىشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى ۋە ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئىلتىماسىنى ئېيتتى :
— مېنى قوشۇنغا قوبۇل قىلىڭ . مەن كىچىكىمدىن ئۆتۈكەندە قورال ئىشلىتىپ ، ئوۋ قىلىپ چوڭ بولغان ، يارامىلىق جەڭچى بولالاي-مەن .
قۇتلۇغ باتۇر كۈلۈپ كەتتى .
— ھە ، مانۇل ، كونا تونۇشلار ئۇچرىشىپ قالىۋۇق ئەمەسمۇ ، — دېدى ئۇ ، — مەنمۇ ئۆتۈكەن تاغرىدا ئۆسكەن . ئۆتۈكەن كىشىلىرىنىڭ جەڭگىۋار بولىدىغانلىقىنى ئىشىنىمەن . سەپكە قوشۇل ، باتۇر يىگىت .

× × ×

كۈز ھاۋاسى كۈندىن - كۈنگە يىغىلاپ كېلىۋاتقان قىش پەسلىنىڭ سوغۇق ئېقىمىنى چىللاپ كەلمەكتە ئىدى . ئاسماندا توپ - توپ قارا بۇلۇتلار يامغۇردىن بىشارەت بېرىپ تەدرىجىي قويۇقلاشماقتا ئىدى . جەڭچىلەر باشلىرىغا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۈچلۈك تەلپەكلەرنى ۋە پولات ساۋۇتلىرى ئۈستىدىن ئىت ، سۇغۇر ، تۈلكە تېرىلىرىدىن تىكىلگەن كېپىنەك تونلىرىنى كىيىشىۋېلىشتى . يەر يۈزىدە ئوت - چۆپلەر سارغىيىپ كەتكەن بولۇپ ، بۇلۇتلۇق ئاسماندا ئىسسىق بەلۋاغ قۇشلىرى توپ - توپى بىلەن جەنۇبنىڭ سوغۇق بولماس يەرلەرگە كۆچمەكتە ئىدى .

قاۋۇل ئاق بوز ئارغىماقنى مىنگەن قۇتلۇغ يابغۇغا خۇددى شۇنداقلا ئاق ئات مىنگەن يارغۇت خۇيۇن ياندىشىپ كېلىۋاتاتى .

— پىڭشاك① ئايمىقىغا ئاز قالدۇق ، — دېدى يارغۇت ئالدى تەرەپنى قامچىسى بىلەن كۆرسىتىپ ، — ناڭ سۈزۈك ئالىلىرى بىزنى شۇ يەردە كۈتمەكچى .

ئۇلارغا سوگدىشىپ كېلىۋاتقان مەسلىھەتچى تۇپەك ئالپ شۇل ئىنىسىنىڭ قەدەملىرىنى تېزلىتىپ ، قۇتلۇغ يابغۇنىڭ يەنە بىر يېنىغا ئۆتتى .

— ئەمىسە مۇشۇ يەردە توختاپ بارگاھ قۇرايلى ، — دېدى ئۇ .

— شۇنداق قىلايلى ، — دەپ ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە كۆندى قوماندان .

قوشۇن توختىدى . ئاتلارغا جۇشەك سېلىنىپ ، چېدىرلار تىكىلدى . ئەتىسى ئەتىگەندە تاڭغاچلارنىڭ توققۇز ئەلچىسى تۇپەك ئالپ شۇل ياغلاقارنىڭ ھەمراھلىقىدا يۈز نەپەر قوراللىق چەۋەندازنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى بىلەن پىڭشاك ئايمىقىغا يۈرۈپ كەتتى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزى ئۈچۈن تىكىلگەن قىزىل ناۋار چېدىردا كې-

① ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ پىڭشاك ناھىيىسى .

لەم ئۈستىگە قويۇلغان ئىسسىق سىرىسىگە ئولتۇرۇپ ، چاپارمەنلەرگە بۇي-
رۇق قىلدى :
— ھېلىقى قۇنادمىش دېگەن ئۆتۈكچىلىك يىگىتنى چاقىرىپ
كىر .
قۇنادمىش بۇيرۇققا بىنائەن چېدىرغا كىرىپ ، سۆسەر تۇماق ،
بۇلغۇن جۇۋا كىيىپ ئولتۇرغان قوماندان ئالدىدا بىر تىزىغا چۆكۈپ ،
ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويدى .
— ئولتۇر ، ئۆتۈكچىلىك يىگىت ، — دېدى قۇتلۇغ تابغۇ ئۆرد-
ىنىڭ يېنىدىكى ئېپىق يېرىسىنى كۆرسىتىپ .
قۇنادمىش تاش قوماندانىنىڭ ئۆزىنى نېمە ئۈچۈن چاقىرغانلىقىنى
پەملىيەلمەي ئوڭايسىزلانغان ۋە سەل جىددىيلەشكەن ھالدا ئولتۇردى .
ئىككى مۇلازىم كىرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سالدى ، پىشۇرۇلغان
گۆش ۋە بىر كوزا مەي كەلتۈرۈلدى .
— مەي ئىچەمسەن ؟ — سورىدى قوماندان .
— ياق ، ئىچىپ باقمىغان .
— ئەمىسە بۈگۈن ئىچىپ باق . بۇ ياخشى نەرسە .
قۇتلۇغ تابغۇ ئالدىدىكى جاۋان چىنىلەرگە ئۆز قولى بىلەن مەي
قۇيدى .
— ئىچە ، — دېدى ئۇ چىنىلەرنىڭ بىرىنى قۇنادمىشنىڭ ئالدىغا
قويۇپ .
— ياق ، باي ، رەھمەت ، — دېدى قۇنادمىش ، — مەن دائىم
بوزا ، قىمىز ئىچەتتىم ، بۇنداق مەينى ئىچىپ باقمىغان .
— مەن بەرگەن مەينى ئىچمەمسەن ؟ — قۇتلۇغ تابغۇ قاپاقلى-
رىنى تۈردى .
قۇنادمىش مەينى ئىچىۋەتتى ۋە قاقىلىپ ، يۆتىلىپ كەتتى .
— ھە بەللى ! مانا بۇ ئىشنىڭ يارايدۇ ، — دېدى قوماندان ۋە
ئۆزىمۇ چىنىسىنى كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى .
قۇنادمىشنىڭ بېشى پىسەككە ئايلاندى . ئۇنىڭ ھارغىنلىقى بو-

قىلىپ ، خۇشاللىق ۋە راھەتلىنىش ھېس قىلدى . ئۇ قوماندانغا مەنىسىز ھىجىيىپ قارىدى ۋە كۆمۈش لىگەندىكى يوغان بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ ئاچىلىغىلى تۇردى .

— بۇ قالتىس ئىسىل مەي ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ چىنىلەرنى يەنە تولدۇرۇپ ، — بىلەمسەن ، بۇ مەيىنى ھىلىقى تابغاچ ئەلچىلىرى ئەكەلگەن . ئۇلار قاغان ئاتامغا نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ كەپتۇ . مەن ئاتامدىن مۇشۇ بىر كۈپ مەيىنى سورىۋالغانىدىم .

ئۇلار يەنە ئىچىشتى . مەيخورلۇقتا ئادەملەر ئاسانلا چىقىشىپ كېتىدۇ . كەيپچىلىكتە ياش پەرقىمۇ ، ئىجتىمائىي ئورۇنلىرىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىمۇ ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ ، ئۇنتۇرىدىكى ھەرقانداق توسۇق - پاسىللار بۇزۇلۇپ تاشلىنىدۇ . سۆھبەتداشلار ئىنناس كۆڭۈللۈكلەر ۋە مېھرىبان بولۇپ كېتىدۇ . كىشىلەرنىڭ مەي - شارابنى شۇنچە ئارزۇلىشىدىكى سەۋەب ئەنە شۇنىڭدا بولسا كېرەك .

— سەن ئەن لۇشەنگە ئەسكەر بولۇپ ، ھەساكدىن لوياڭغىچە بېرىپكەلسەن ، شۇنداقمۇ ؟ بۇنى ئۆزۈڭ ئېيتقانىدىڭ ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ .

قۇنادمىشنىڭ كەيپچىلىكتىكى نىغەملىكى بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . ئۇ سەگەكلەشتى .

— ئۇلار مېنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئۇنۇپ كېتىشكەن ، — دېدى ئۇ .

— بىلىمەن ، بىلىمەن ، — دېدى قوماندان ۋە قولىنى سوزۇپ قۇنادمىشنىڭ بەلكىسىگە شاپىلاقلاپ قويدى ، — مەن سەندىن سورىماقچى ، ماڭا جاۋاب بەر : ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى قانداق ئىكەن ؟ ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى بارمىكەن ؟ جەڭچىلىرى ياخشى ئۇرۇشالامدىكەن ؟

— راست گەپ قىلامدۇ ، يالغانمۇ ؟ — دېدى جىبلى ئۇيدانلا قىزىرىپ قالغان قۇنادمىش كۆزلىرىنى ئەلەڭ - سەلەڭ قىلىپ .

— راست گەپ قىل . مەن بالىلىق سۆزلەيدىغانلارنى كەچۈر-مەيمەن .

— ئەمىسە راست گەپ قىلاي ... باغاچ قوشۇنى ئۇلارنىڭ بىر قىسملىق ھۇجۇمىغىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي تىرپىرەن بولۇپ كەتتى ... ئەن لۇشەننىڭ ئەسكەرلىرى كارامەت قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىدىكەن .

— ئۇلارنىڭ ئىنتىزامى قانداق ئىكەن ؟

— ئۇلار ئىسرامى ئىنتايىن قاتتىق تۇتىدىكەن ، بارلىق ئىش - ھەرىكىتى ئىنتايىن بەرنىپلىك .

— قوشۇن ئىچىدە ئەن لۇشەننىڭ ئوبۇرى بارمۇ ؟

— جەڭچىلەر ئەن لۇشەننى ئەۋلىيادەك بىلىدىكەن ، ئۇنىڭغا قا-رىغۇلارچە چوقۇنىدىكەن .

فۇتلۇغ بابىغۇ بىشنى تۆۋەن سىلىپ چوڭقۇر خىيالغا چۆمدى . بىردەمدىن كېيىن ئۇ ئۇرۇن چاچلىرىنى سىلىكىپ ، بېشىنى كەسكىنلىك بىلەن كۆتۈردى .

— ھەممىسى قۇرۇق گەپ ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — ئۇلار ھەرقانچە قۇترىسىمۇ بىر گە نەڭ كېلەلىشى مۇمكىن ئەمەس !

— شۇنداق ، ئەلۋەتتە ، — دېدى قۇتادمىش كەيپىن كالۋالاش-قان تىلى بىلەن ، — قانچىلىك تېمىلەر ئىدى ئۇ ... مانا مەن ھىلىقى ماسمادار دېگەن مۇناپىقنى ئۆز قولۇم بىلەن تۇتۇپ كېلىپ قىساس ئالىمەن ...

فۇتلۇغ بابىغۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ۋە قولى بىلەن ئىشىكنى كۆرسىتىپ بۇيرۇق قىلدى :

— ئەمدى چىقىپ كەت ، مەست بوپسەن .

قۇتادمىش ئورنىدىن تەستە قوپتى ۋە « ماسمادار دېگەننى ... ئادارقىز ... » دەپ كەلسە - كەلمەس غودۇڭشىغىچە چىقىپ كەتتى .

× × ×

ئىككى كۈن ئۆتتى . هاۋا ئوچۇق بولسىمۇ ، شىمال تەرەپتىن سوغۇق شامال سوقۇپ تۇراتتى . خانزادە قۇتلۇق يابغۇنىڭ قىزىل چېدىرى ئالدىغا تىكلەنگەن بۆرە بايرىقى كەڭ ئېچىلىپ لەپىلدىمەكتە ئىدى . خانزادە ئۆز چېدىرىنىڭ كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ئىشىكىدىن چىقىپ ، ئۇپۇقنىڭ تەرە بويى ئۆرلەپ چىققان قىزىل قۇياشقا ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئىلتىجا قىلىش تەزىرىدە قارىدى . بىر كۈنلۈك ئىشنى باشلاشتىن بۇرۇن قۇياشقا چىن دىلىدىن سېغىنىش كېرەك . قۇياش ئۇلۇغدۇر ؟ قۇياش يورۇقلۇقنى يارانقۇچى ۋە هاياتلىقنى قوغدىغۇچىدۇر . كىشىلەر ئەتىگەندە تۇرۇپ يۈزىنى قۇياشقا قارىتىش ئارقىلىق هۆرمەت بىلدۈرمەي ، ئەكسىچە ، قۇياشقا تەتۈر قاراپ تۇرسا ئەل ئىچىدىن خۇشاللىق كۆتۈرۈلۈپ ، پالاكەت باسىدۇ .

قۇتلۇق يابغۇ قۇياشنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە قۇدرىتى هەققىدە ئەنە شۇنداق مۇلاھىزە قىلىپ تۇرغاندا جەنۇب تەرەپتىن قاتتىق دۈپۈرلەپ يېقىنلىشىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ تىۋىشلىرى ئاڭلاندى . خانزادە بۇرۇلۇپ شۇ تەرەپكە قارىدى . باش چاپارمەن ئۇچقۇر ئارغىماقنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى .

— تۈپەك ئالپ شۇل ياغلاقار هەررىسم تابغاچ قوماندانىنى باشلاپ كېلىۋاتىدۇ ، — چاپارمەن يىگىت ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قۇتلۇق يابغۇغا مەلۇمات يەتكۈردى .

دېگەندەك ، هايال بولماي يىراقتىن كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى . مەسلىھەتچى تۈپەك ئالپ شۇل تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى گو زىيى سانغۇننى باشلاپ كەلگەنىدى .

قۇتلۇق يابغۇ ئۆز نۆكەرلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ سەپكە تۇرغۇزدى ۋە ئۆزىمۇ ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، سەپ ئالدىدا ياراق كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەڭچىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى . گو زىيى سانغۇن ئورخۇنلۇق

خانزادىنىڭ ئۆزىنى مۇنداق ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قارشى ئالغانلىقىدىن مەمنۇن بولدى. ئۇ نۆكەرلەر سىپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە قاسىراقسىمان پولات ساۋۇتنى شاراقلىسىپ ، شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان بۆرە بايرىقىغا تەزىم قىلدى. « بىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىمىزنى بىلىدىكەن » دەپ مەمنۇنىيەت بىلەن ئويلىدى قۇتلۇغ بابغۇ ۋە ئۇمۇ ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ سالاملاشتى. قۇتلۇغ يابغۇ مېھماننى سىپايىلىك بىلەن ئۆزچېدىرىغا باشلىدى.

قويلار سويۇلۇپ ، قازانلار ئېسىلدى. قۇتلۇغ يابغۇ گو زىيىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ، ئۇنى مەي ئىچىشكە زورلىدى. تابغاچ سانغۇن ئۇ- رۇش پىلانىنى مۇزاكىرە قىلىشقا ئالدىرابتتى. ئۇيغۇر خانزادە بولسا ، ئۇ- نىڭ ئالدىراشلىرىغا پەرۋا قىلماي :

— مۇزاكىرە قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرىمىز ، قورقماڭ. ئۇ ئەن لۇشەن دېگەن قانچىلىك نىمە ئىدى ! گۆش بەڭ ، مەي ئىچىڭ ، — دەپ ئۆزى- نىڭ مېھماندوستلۇقىنى كۆرسىتەتتى.

قۇتلۇغ يابغۇ گو زىيىنى روھلاندۇرۇشقا تىرىشىپ سۆزمەنلىك قىلاتتى :

— ئىلگىرى بىزنىڭ قاغانلىرىمىز جاڭئەن ، لوياڭلارغا بارسا تاڭ پادىشاھلىرى مەي زىياپىتى بېرەتتىكەن. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا مەي قۇيۇپ ئۈلگۈرەلمەي بولالماي ، ئاخىر مەي ئۈچلىرىغا بەيچىلەرنى سېلىپ ، ھەربىر ئۇيغۇرنىڭ قولىغا بىردىن بەيچىنى تۇتقۇزۇپ قويغانىكەن ، « قانچىلىك خالىساڭلار شۇنچىلىك ئىچىڭلار » دەپ ...

— راست ، راست ، شۇنداق بولغان ، — دېدى گو زىيى قىسىق كۆزلىرىنى تېخىمۇ قىسىپ كۈلۈمسىرەپ ، — تاڭ پادىشاھلىرى ئۇي- غۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئاجايىپ داغدۇغىلىق بەزمە ـ زىياپەتلەرنى ئۆت- كۈزۈپ كۈتۈۋالاتتى. بىز ھازىرمۇ شۇنداق قىلىمىز.

— شۇنداق بولغاندىن كېيىن سىلەرمۇ بىزنىڭ مەي ـ شارابلىرى- مىزنى قانغۇچە ئىچىڭلار ، — دەيتتى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە دوستانە رەۋىشتە ئۈنلۈك كۈلۈپ كېتەتتى.

ئۇ كۈنى شۇ تەرىقىدە تاللاي خەلقنىڭ غەم يېمەس تۇر كۆڭۈل-
لۈكى بىلەن كەچكىچە ھەممەبىلەن يەپ - ئىچىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئوي-
ناپ - كۈلۈپ كۆڭۈل ئېچىشتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە رەسمىي سۆھبەت باشلاندى. گو زىيى تۆۋەن-
نىكى ۋەزىيەتنى چۈشەندۈردى:

— تويلاڭچىلار چاڭئەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆت-
مەي ئەن لۇشەننىڭ قول ئاستىدىكى مۇھىم شەخسلەردىن بىرى بولغان
تۈرك بەگزادىسى ئاشىنا چۇرىنىڭ بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ
چاڭئەندىن چىقىپ كەتتى. ئەن لۇشەن بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا
قانداقتۇر بىر زىددىيەت چىققانىدى. ئاشىنا چۇرنىڭ سۇۋاڭ ئايمىقىغا
كەلدى. ئۇنى بىز تەرەپكە ئۆتكىلى كەلدى دەپ ئويلاپتۇق، لېكىن ئۇ
كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەھۋال
تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ بۇ ئاشىنا
بەگزادىسى بوقىنىش ئۈچۈن بارغۇت خۇتۇننى چىقاردى. بارغۇت ئۇنى
مەغلۇپ قىلدى. بىراق، ئاشىنا چۇر يېڭى سۇۋاڭ دىيارىدىن چېكىنىپ
كەتكەن بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنى كۆپ تالاپەت كۆرمىدى. ئەكسىچە،
توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۇڭرا قەبىلىسى ۋە تۇرغۇن سوغدىلار ئۇنىڭغا قو-
شۇلدى. ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ سانىمۇ، ساپاسىمۇ ئېشىپ كەتتى. شۇڭا،
تەڭرى ئوغلى سىزلەردىن ياردەم سوراشنى مۇۋاپىق تاپتى. تۆۋەنە ئا-
شىنا چۇر تىگىنى يوقاتماي تۇرۇپ، ئەن لۇشەن بىلەن ئۇرۇش قىلغىلى
بولمايدۇ.

— ھىم، چۈشەندىم، — دېدى قۇتلۇغ تابغۇ بېشىنى
ئېرغىتىپ، — ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كاتىۋاشلىرى ئۇيغۇر خانلىقى تىك-
لەنگەندىن كېيىن يايلاقنىڭ ماكانلىرىنى تاشلاپ، تابغاچلارنىڭ يۇرت-
لىرىغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. ئۇلار ھامان خانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇپ، ئۆز-
لىرىنىڭ سۇلالىسىنى تىرىلدۈرۈشنى خام خىيال قىلىپ يۈرۈشىدۇ.
تۇڭرالارمۇ قەبىلىۋازلىق قىلىپ، تاغلاقار ئۇرۇقى بىلەن يۇت بېيىشىپ،
دۈشمەنلىرىمىز بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن. دەككىسى يېگەندىن كېيىن

ئۆلارمۇ قېچىپ كەتكەن . ئۆلارمۇ پۇرسەت بولسىلا تىرگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئويلايدۇ .
گوزىبى شالاڭ قارا ساقىلىنى سىلاشتۇرۇپ ، تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتتى .
— سىلەر بىلەن تىرنىڭ دۈشمەنلىرىمىز ئورتاق ، — دېدى ئۇ .
— ئەمىسە دەرھال ھۇجۇمنى باشلايلى ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ .
گوزىبى ئۆز پىكرىنى بايان قىلدى :
— بىزنىڭ ئەسكىرىي كۈچىمىز ئاساسەن پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان . مەلۇمكى ، پىيادە قىسىملار شەھەر ـ قەلئەلەرنى مۇداپىئە قىلىش ياكى سېپىللارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماسلاشقان . تىراق ، دالادا جەڭ قىلىشتا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قۇدرىتى تەڭداشسىز بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى بىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى نوقسانلىقىمىزنى تولدۇ-رىدۇ دەپ ئۈمىد قىلىمىز .
— ئەلۋەتتە ، ئەلۋەتتە ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ، — بىزنىڭ قانداق جەڭ قىلىدىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ قالىسىز . « ئۇيغۇرلار ئات ئۈس-تىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن گەپ بار . ئات بىزنىڭ قانىتىمىز . تىرگە نەق تۇرالىغۇدەك تائىپە تېخى بۇ دۇنياغا كەلمىدى .
تۇپەك ئالپ شۇل سېپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ سۆز قىستۇردى :
— يابغۇم دۇرۇس گەپ قىلدى . شۇنداقتىمۇ ، ئەن لۇشەنگە سەل قاراشقا بولمايدۇ . ھەممە ئالامەتلەردىن قارىغاندا ، بۇ توپىلاڭچىلار ئىستانىس قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ تەشكىللەنگەن . شۇڭا ، بۇ ئۇرۇشتا كۈچىمىزنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ ، پەم بىلەن ھەرىكەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ . جەڭدىن بۇرۇن ئوبدان كېلىشىۋالايلى .
— توغرا ، ھەررەتلىرى دانا گەپ قىلدى ، — دەپ گوزىبى دەر-ھال ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى .
قۇتلۇغ يابغۇ ئەن لۇشەننى « قۇدرەتلىك » دېگەن پىكىردىن نو-لىمۇ نارازى بولۇپ ، تۇپەك ئالپ شۇلغا ئالىيىپ قويدى ـ دە :

— ئەي لۇشەننىڭ زادى قانچىلىك نېمە ئىكەنلىكىنى جەڭ بولغاندا سىلەرگە كۆرسىتىپ قويىمەن، — دېدى.

شۇ گەپ بىلەن سۆھبەتمۇ، زىياپەتمۇ ئاياغلاشتى. كەچ كىردى. قۇتلۇغ يابغۇ، گو زىيى، تۆپەك ئالپ شۇل سىر چېدىردا ئۇخلاپ قېلىشتى.

ئەتىسى چۈشتىن كېيىن ئۇلار يەنە چۈشكىچە چېدىردىن چىقمىدى. قوتادمىش تاقەتسىزلىنىپ، چېدىرغا يېقىن يەردە ئۇياق ـ بۇياققا ماڭاتتى.

— ئۇلارنىڭ سۆھبىتى قاچان تۈگەيدۇ؟ قاچان يۈرۈشكە ئاتلىنىمىز؟ — دەيتتى ئۇ جەڭچىلەرگە.

— ئالدىرىما، ئىنىم، — دەيتتى ئۇنىڭغا يېشى چوڭراق جەڭچىلەر، — ئۇلۇغلىرىمىز كېلىشىپ بولغاندىن كېيىن بۆركۆيلەردەك ئۇچۇپ كېتىمىز. ئۇ چاغدا توختاي دېسەڭمۇ توختىيالمايسەن.

× × ×

قېڭشياڭ ئايمىقى ئارام تۈسكە كىرگەندى. ھەممە يەردە تۇغ ـ ئەلەملەر لەپىلدەيتتى. ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملار مېھمان كۈتۈشنىڭ تەييارلىقى بىلەن ئالدىراپ يۈرۈشەتتى. ئاخىر مېھمانلار يېتىپ كەلدى. سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ:

— كەلدى، كەلدى! — دەپ ۋارقىراشتى.

سېپىل سىرتىدا كۈتۈپ تۇرغان چاپارمەنلەر بۇ خەۋەرنى تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇرۇڭغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئوردا تەرەپكە كېتىشتى.

دەرۋەقە، شىمال تەرەپتىن كۆرۈنگەن زور قوشۇن دالاغا كەڭ يېيىلىپ، چاڭ توزۇتۇپ، قېڭشياڭ سېپىلىغا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ باش قوماندان گو زىيى شەخسەن ئۆزى باشلاپ كېلىۋاتقان خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى. قوشۇن سېپىل

سىرتىدا توختاپ بارگاھ قۇردى. قۇتلۇغ يابغۇ بىر قىسىم يېقىنلىرىنىڭ
ھەمراھلىقىدا گورىسى سانغۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ
قېيىنشىياڭ ئايمىقىدىكى ۋاقىتلىق ئوردىسىغا قەدەم تەشرىپ قىلدى.
تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ خۇش تەبەسسۇم بىلەن تۇرغان چىرايى بى-
لەن ئۇلارنى ئىسسىق قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ گۇۋاڭپىڭ
بېگى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلىنى قۇتلۇغ يابغۇ بىلەن ئاكا - ئۇكا بو-
لۇشقا دالالەت قىلدى. ئىككى خانزادە دوستانە كەيپىيات ئىچىدە « ئاكا -
ئۇكا بولايلى » دېيىشىپ قول بېرىشتى.

ئەتىسى قۇتلۇغ يابغۇ ئۆز قوشۇنىدىن ئىككى مىڭ جەۋەندارنى
ئايرىپ، قەبىلە تەرەپكە كەتكەن ئاشنا جۇرىنىڭ قوشۇنىغا زەربە
بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

— بىر چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى ئەن لۇشەنگە فەنياڭ
تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ تاشلىسىمىز كېرەك، — دېدى
قۇتلۇغ يابغۇ.

— مەن قوشۇلىمەن، — دېدى گورىسى تۆۋەن بىلەن تەڭرى
ئوغلى ۋە يابغۇغا جىددىي قاراپ.

— شۇنداق بولسۇن، — دېدى تەڭرى ئوغلى بېشىنى
لىڭشىتىپ.

ئىككى مىڭ كىشىلىك تارماق قوشۇن يۈرۈشكە تەييار بولغاندا
قۇنادمىش يۈگۈرۈپ كېلىپ، جەڭچىلەرگە ئاخىرقى بۇيرۇقلارنى بې-
رىۋاتقان قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئالدىغا بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئىلتىماس
قىلدى:

— يابغۇم، مەن قەنماڭغا بارغان. ئۇ تەرەپنىڭ يوللىرىنى ئوبدان
بىلىمەن. شۇڭا، تارماق قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولۇپ باراي، ئىجا-
زەت قىلغايلا.

— توپتۇ، يول بىلىدىغانلار كۆپرەك بولغاننىڭ زىيىنى يوق، —
دېدى يابغۇ.

تارماق قوشۇن قەنماڭ يولىغا چۈشۈپ تېز ئىلگىرىلەپ كەتتى. بۇ

قوشۇندىكى ھەربىر جەڭچىنىڭ ئىككىدىن ئېتى بولۇپ، ئاتلارنى ئالماشتۇرۇپ مىنگەچكە مەنزىلدىن مەنزىلگە توختىماي ئۆتۈپ، ناھايىتى تېزلىكتە فەنيالىڭ تەۋەسىدىكى يەرلەرگە يېتىپ كەلدى.

قۇتادمىش تېز يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، يۈزىگە نەشتەردەك ئۇرۇلۇۋاتقان كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامىلىنىمۇ سەزمەي، فەنيالىڭ تۇپرىقىدا مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇپ ياتقان ئادارقىزنى سېغىنىپ ئەسلەيتتى. «ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن يەرلىكىدە قويغانىدىم، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — ئەمدى ئۇنىڭ تۇپراق بېشىدا قوي بوغۇزلاپ قان ئاققۇزۇپ، شامانىنى تەكلىپ قىلىپ پېرە ئوينىتاي. ئۇنىڭ روھى خۇش بولۇپ قالسۇن».

تارماق قوشۇن تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئاشىنا قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈۋالدى-دە، چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بىردەمدىلا تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. ئاشىنا چۇرىبېگىن بۇنداق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمنىڭ بولۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇيقۇچىلىقتا نېمە بولۇپ كەتكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئىچىدە ھەر تەرەپكە قېچىپ چېچىلىپ كەتتى. تارماق قوشۇندىكىلەر ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچتىن ئۆتكۈزەتتى.

ئاشىنا چۇرىبېگىن پەقەت ئەتىسى كۈنىلا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلدى. كېچىدىكى جەڭدە ئۇنىڭ قوشۇنى بەكلا توزۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ خېلى سالماقلىق قىسمىنى تەشكىل قىلغان توڭرالار ئەتىسى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئاشىنادىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئورخۇنلۇقلارنىڭ تارماق قوشۇنى ئاشىنادىن كېيىن يەنە ھۇجۇم قوزغىدى. ئاشىنا چۇرىنىڭ ئەمدى ئۇچۇق دالادا جەڭ قىلىشقا پېتىنالماي فەنيالىڭ سېپىلىنىڭ ئىچىگە بېكىنىۋالدى. ئورخۇنلۇقلار بۇ ئايماقنى ئۇدا ئىككى كۈنگىچە مۇھاسىرىگە ئالدى. ئۈچىنچى كۈنى جەنۇب تەرەپتىن، يەنى خېنەن تەۋەسىدىن ئەن لۇشەننىڭ يىگىرمە مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇنى فەنياڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىپ قالدى. ئۇيغۇر تارماق قوشۇن-

ىنىڭ ئادەم سانى بەك ئاز بولغاچقا جەڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، كۆنىپى-
ىشقا ، يەنى چاڭئەن تەرەپكە ئۇچقاندەك تېز چېكىندى . توپىلاڭچىلار
ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشەي دەپ قالغاندا ئۇيغۇر جەڭچىلەر بوراندەك ئۇ-
چۇپ كېلىۋاتقان ئات ئۈستىدىن كەينىگە قارىتىپ ئوقيادىن ئوق ئۈز-
گىلى تۇردى . قوغلىغۇچىلار كەينى - كەينىدىن يىقىلىشقا باشلىدى . شۇ
بەرىقىدە دۈشمەنلەر بىرنەچچە قېتىم قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئۇرۇنۇپ باق-
قان بولسىمۇ ، بىر نالاي ئادىمىدىن ئايرىلىپ كەينىگە قايتىپ كەتتى .

ئورخۇنلۇقلار قەنباڭغا قانداق تېزلىكتە يۈرۈش قىلغان بولسا ، ئەمدى چاڭئەن تەرەپكىمۇ شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . ئۇلار قۇتلۇغ بابغۇنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى بىلەن ئەنە شۇ چاڭ-ئەن ئەتراپىدا ئۇچرىشىشقا كېلىشكەنىدى .

قۇنادمىش قوشۇن ئىچىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كۆنبىنىشقا كې-نىۋاتقان بولسىمۇ ، كۆزى كەينىدە قالدى . ئۇ قەنباڭغا كىرەلمىگەنلىكى-دىن كۆڭلى يېرىم بولاتتى ، ئادارقىزنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلالمىغانلى-قىدىن ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختسىز ئادەمدەك ھېس قىلاتتى . ئۇ ئادارقىزنى سېغىنغانسېرى ماسمادارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ھەسسىلەپ ئا-شاتتى . ئۇنىڭ ئېگىدا ماسمادارنى ئۆچ ئېلىش گويا ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچىدەك بولۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئىنتىلىشىمۇ ، مۇددىئاسىمۇ شۇ ئىدى .

« خەپ ، توختاپ تۇر ، ماسمادار ! — دەپ ئويلايتتى قۇ-نادمىش ، — سەن ھازىر بەلكىم چاڭئەندە يەنە شۇملۇق قىلىپ يۈرۈۋاتى-قانسەن ياكى باشقا جايلاردا كاللا كېسەرلىك قىلىۋاتقانسەن ، ئەگەر ھا-زىرغىچە تىرىك بولساڭ ... ئالدىرىماي تۇر ، خۇنپەر ، بىز ئەن لۇشەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن نەدىن بولمىسۇن تېپىلىسەنغۇ . ئەنە شۇ چاغدا ئۆز قولۇم بىلەن ئەدىپىڭنى بېرىمەن ! »

ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە قۇنادمىشنىڭ بۇرنىكى « جىغ ! » قى-لىپ قالدى . چاڭئەندە ھىلىقى قورداللىق سەنئەتچىلەر قالغانىدى . ئۇلار نېمە بولۇپ كەتتىكىن ؟ ھىلىقى ئابتولۇن ئاتلىق ئۇسسۇلچى قىز ھازىرمۇ

چاڭگىئەندە يۈرۈۋاتقانمىدۇ ؟ ئاشۇ ئاينولۇنىڭ كېپىنەكتەك يېنىك ئۇس-
سۇل ئويناشلىرى ، كۈلۈشلىرى ، يىرىلىپ ھېسسىياتلىق سۆزلەشلىرى ، قۇتادمىشقا ئوخشاش ئاق كۆڭۈللۈكى بىلەن يۈرەك سۆزىنى ئېيتقانلىقى ، قۇتادمىش ئۇنى ئۆز سىڭلىسىدەك كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى قوبۇل قىلمىغاندا ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش ئاققان ھالدا يۈگۈرۈپ ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتكەنلىكى ، قورداپلىق سەيئەنچىلەر قۇتادمىشنى قەپەسكە ئۇزاتقاندىكى ئاينولۇنىڭ ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىغۇدەك پەرىشان چىرايى — ئەنە شۇ ئەسلىمىلەر قۇتادمىشنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ سۈرەتلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى .

كۈز بىلەن قىش ئالمىشىپ ، قار يېغىشقا باشلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە تارماق قوشۇن چاڭگىئەن شەھىرىگە ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا ئاساسلىق قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى . تارماق قوشۇن قەيباڭغا يۈرۈپ كەتكەندىن كېيىن تابغاچ قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى چاڭگىئەنگە قىستاپ كېلىپ ۋە شۇ يەردە ئىككى سەپكە ئايرىلىپ ، ھەل قىلغۇچ جەڭنى باشلاشنىڭ ئاخىرقى تەييارلىقلىرىنى ئىشلىمەكتە ئىدى .

تارماق قوشۇننىڭ قەيباڭغا قىلغان يۈرۈشى ھەققىدىكى تەپسىلىي مەلۇماتنى قۇتلۇغ بابغۇ بىلەن گورىسى سانغۇن بىر چېدىردا ئولتۇرۇپ ئاڭلىدى .

— دېمەك ، ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ جەڭگىۋار كۈچى ئاساسىي جەھەتتىن يىمىرىلدى ، — دېدى قۇتلۇغ بابغۇ مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ، — ئەمدى ئۇلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن ھوقۇق تالاشقۇدەك مادارى قالمىدى .

گورىسى ھەيرەت ئىچىدە شالاڭ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاشتۇرۇپ خىتاب قىلدى :

— بارىكاللا ! ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ ! ئاران ئىككى مىڭ ئادەم چىقىپ ، شۇنچە قۇدرەتلىك قوشۇنى تارمار كەلتۈرۈپ پارچىلىۋەتكەنلىكىگە ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ . يارايسىلەر ! ئۇيغۇر قوشۇنى ھەقىقەتەن يەڭداشسىز قۇدرەتلىك قوشۇن ئىكەن . بۇ قوشۇن

بىلەن ئەن لۇشەننى مەغلۇپ قىلىشقا بولىدىغانلىقىغا ئەمدى تولۇق كۆزۈم يەتتى .

× × ×

گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى ھەل قىلغۇچ جەڭگە ئاتلاندى . كېلىشىم بويىچە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى چاڭئەننىڭ غەربىدىكى جىشياڭسى بۇتخانىسى ئەتراپىدا نوپلانغان يۈز مىڭ كىشىلىك توپلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئالدىغا بۇرۇش قىلدى . قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى ھارماس ئاتلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، يىراقتىن ئايلىنىپ ، بۇ بۈز مىڭ كىشىلىك ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى .

توپلاڭچى قوشۇن نەشەببۇسكارلىق بىلەن گوزىيى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى . پاپاسىز قارلىق دالادا قانلىق جەڭ باشلاندى . تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ئەسكەرلەر ئىدى . قارشى تەرەپنىڭ ھەممىسى ئاتلىق ئىدى . پىيادىلەرنىڭ ئۇزۇن نەيزىلىرى بىلەن ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرى نەگلا ھەرىكەتكە كەلدى . قاقاس چۆلنىڭ جىمجىتلىقى بۇزۇلدى . ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە ھەيۋە قىلىپ ۋارقىراشلىرى ، ئاتلارنىڭ ئەنسىز كىشنەشلىرى ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ، پولات تىغلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ « جاڭ - جۇڭ » قىلغان سادالىرى ، يارىدارلارنىڭ داد - پەرياد ئۇرۇپ ئىڭراشلىرى گوياكى يەر ۋە كۆكنى تۇتاش قاپلىدى . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر ۋە يارىدار بولغانلار بىر كۆپەيدى . لېكىن ، ئارا - بارا ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرى پىيادىلەرنىڭ ئۇزۇن نەيزىلىرىنى بېسىپ چۈشكىلى تۇردى . جەڭ ئۇندا قىزىپ كەتكەن ئاتلار بوپۇرۇلۇپ كىلىپ ، ئادەملەرنى كۆكرەكلىرى بىلەن سوقۇپ يىقىتاتتى . ئات تۇياقلىرى ئاستىدا دەسسىلىپ ، چەيلەنگەن ئادەملەرنىڭ تىرىك قالغانلىرى بىر ئامالىنى قىلىپ ئۆمىلەپ قوپاتتى - دە ، جەڭ مەيدانىدىن قاچاتتى . بۇقىرىدىن كۈچەپ ئۇرۇلغان قىلىچلار پاسپاراق بولۇشۇپ كەتكەن ئادەملەرنى كەينى - كەي-

سىدىن دومىلىنىپلا تۇردى . تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . قوماندانلار ۋەزىيەتنى كونترول قىلالماي قالدى .

ئەگەر دۆڭ ئۈستىدە جەڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان باش قوماندان گوربىي ئۆز ئەترىتىدىكى باتۇرلۇقتا داڭق چىقارغان قىبنى قىرىق لى سىئۇ سانغۇنغا كەسكىن بۇيرۇلۇپ قاريدى .

— خىللانغان پالۋانلىرىڭىزنى ئېلىپ ئۇلارنى توسۇڭ ! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلىرىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

ئىنجى قاتناپ زەردىگۆش بولۇپ كەتكەن لى سىيۆ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر تۈركۈم چەۋەندازلارنى باشلاپ ، ئىنىنى چاپتۇرغان پېتى دۈشمەن سېپىگە تۇسۇپ كىرىپ كەتتى . بىر مەيدان قانلىق ئېلىشىشتىن كېيىن لى سىيۆ ۋە ئۇنىڭ چەۋەندازلىرى ئون نەچچە دۈشمەننى ئات ئۈستىدىن يۇلۇپ ئېلىپ ، تىرىك تۇتۇپ كەلدى . دۈشمەن چەۋەندازلىرى بۇ تۇيۇقسىز زەربىدىن مەڭدەپ قالدى . گو زىيىنىڭ جىبچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرى يەنە قايتىپ كېلىپ جەڭگە چۈشتى . بۇ چاغدا دۈشمەن نەرەپمۇ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ ، تۇرۇۋېتىدىغانمۇ شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى . ئەمدى لى سىيۆنىڭ پالۋانلىرىمۇ ئامالسىز قېلىپ چېكىنىشكە يۈزلەندى .

ئەنە شۇنداق ھالقىلىق پەيتتە گوباكى جەڭ ئىلاھى ئەرشتىن تاڭ قوشۇنلىرىغا كۆلۈپ قارىغاندەك بولدى . تۇيۇقسىز ئۇيغۇر قوشۇنى ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ ، بەزىلىرى قارا قۇيۇندەك ، بەزىلىرى چۆلدىكى قارا بورانداك ئۇچۇپ كەلدى - دە ، ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئەجەللىك زەربە بەردى . شۇنداق دەھشەتلىك ئۇر - بېقىت باشلىنىپ كەتتىكى ، ئەن لۇشەن يا ھاربىرغىچە بۇنداق ھالاكەتلىك تەنكۈرگۈچى ، قىيچىسپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ھۇجۇمنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى :

— كۆك تۆرە ! كۆك تۆرە ! — دەپ ئۇران توۋلىغىنىچە يەئەنى جۆل قاپلانلىرىدەك ، يەئەنى ئاشۇ رىۋايەتلەردىكى ئۆلۈمدىن قورقمايدى-

غان ، خەتەردىن قاچمايدىغان مۆھەددەس كۆك بۆرىلەردەك شىددەتلىك ئىنتىلىپ كېلىپ ، ناللاي ـ ناللاي جەڭلەردە شەرەپ قازانغان ئۆتكۈر قىلىچلىرىنى ئىشقا سالدى .

ئەن لۇشەن ئەسكەرلىرىمۇ بوش كەلمەي جان ـ جەھلى بىلەن ئېلىشتى . سەپلەر يۇرۇلۇپ ، رەقىبلەر ئارىلىشىپ كەتتى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەزىمەتلىرى قىلىچلىرىنى بار كۈچى بىلەن ئوينىتىپ چاپاتتى . پولات تىغلارنىڭ چاقماقتەك زەربىسىدىن ھەرياندا ئادەملەر ۋە گۇناھسىز ئاتلار جان ئۈزۈپ يىقىلىشقىلى تۇردى . پۈتۈن جەڭ مەيدانى بىردەمدىلا گوياكى ھالاكەت دېڭىزىغا ۋە ياكى قىيامەت قايىمىغا ئوخشاپ كەتتى . تىركىشىش ئۇزاق داۋاملاشمىدى . ئورخۇنلۇقلار بارغانسىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . ئەن لۇشەن قوشۇنى بەرداشلىق بېرەلمەي قەدەممۇ قەدەم چېكىنىشكە باشلىدى ۋە ھايال ئۆتمەي قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك غەيرىتىنىمۇ يوقىتىپ ، قالايمىقان قېچىپ ، ھەر ياقلارغا پىتىراپ كەتتى . قۇتلۇغ ياغۇنىڭ ئەزىمەتلىرى بىگىش نەيزىسى بىلەن قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈپ ، ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن ئۇلارنى قوغلاپ ساۋاشقا باشلىدى . كۆز يەتكۈسىز كەڭ دالادا ئەن لۇشەن ئەسكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى چېچىلىپ ، يېيىلىپ كەتتى .

قۇتلۇغ ياغۇنىڭ جەۋەندازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەينىدىن گورىيەنىڭ پىيادىلىرى شۇ قوغلىغىچە ھېچ يەردە توختىماي چاڭئەن سېپىلىرىغىچە قىستاپ كەلدى . ئەن لۇشەن بۇنداق زور مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشقا ئۈلگۈرمەي شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى . ئۇيغۇر ، تابغاچ قوشۇنلىرى داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىپ ، ئۇلارنى تۇڭگۈەن ئۆتكىلىدىن چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنلا جەڭنى توختاتتى .

قۇتلۇغ ياغۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ھاۋا ئىللىپ ، قار ئېرىشكە باشلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى چاڭئەن شەھىرىگە غەلىبە نەغمىسى بىلەن كىرىپ كەلدى .

ئون ئىككىنچى باب

ئوخشاشمىغان تەقدىرلەر

چاڭئەن شەھەر ئاھالىسى ئىغىر كۆلپەت ئىچىدە قالغانىدى . دۇ-
كانلار ۋە خۇسۇسىي تۇرالغۇ جايلار بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىپ ، خەلق ئا-
چارچىلىقتا زار قاقشىماقتا ئىدى . ئۇسسۇزلۇقتا ئەسكى - تۈسكىلەرنى
يۇگىۋالغان تىلەمچىلەر ھەممە يەردە تېنەپ يۈرۈشەتتى . ھەر كوچىنى دې-
گۈدەك كوچىلاردا ئاچلىقتىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى يېيىلات-
تى . شەھەرلىكلەرنىڭ تولىسى يىتى قايغۇ ، يۈزى يەتغان نەرەپلەرگە
قېچىپ كېتىشكەن بولۇپ ، كوچا - كوزەرلەر ۋە ئۆي - سارايلار ئىنتايىن
جىمجىت ماكانغا ئايلانغانىدى . ناگاھ - ناگاھدا ئۆتۈپ قالىدىغان يىگانە
يولۇچى قورقۇپ كەينىدىكى چىراغلىق ئۆگزىلىك قالمىغان ھالدا
كۆزلىرىنى ئالاي - جالاي قىلىپ ، جۇددى مۇشۇكنىڭ قاچقان جاش-
قانلاردەك يېزىدەك يېرىم تۆشۈككە كىرىپ كىتىشكە ئالدىرايتى . ئىگە -
چاقىسىز قالغان لاتما ئىتلار ئەخلەت - چاۋارلارنى يىتىپ قاراپ يۈرۈ-
شەتتى . ئادەم بەگىلا قارىسا ھەممە يەردىن گويا يىغا ئۇلىشىپ تۇراتتى .

قۇيادىمىش « يېقىن كىشىلىرىمنى ئىزلەيمەن » دەپ باشلىقىدىن
رۇخسەت ئېلىپ ئىسىغا مىندى - دە ، شەھەر كوچىلىرىنى بىرباشتىن ئا-
رىلاشقا باشلىدى . يوللاردا قار - پانقاق ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ ،
يۈرۈكرەك ئادەم ئىزى كۆرۈنمەيتتى . قۇيادىمىش چەتتىكى بىر ھويلىنىڭ
ئالدىغا كېلىپ ، مۇشۇ يەلەن دەرۋازىسى قاقتى .

— ھاي ، ئادەم بارمۇ ؟ دەرۋازىنى ئېچىڭلار !

شۇ يەرىقدە يېرىچچە قىسىم ۋارقىراپ دەرۋازا قاققاندىن كېيىن

ئۇچىسىغا ئەسكى پالاسنى سىپىچاقلىۋالغان ، ئاق كىرگەن چاچلىرى پاچپىيىپ كەتكەن ئورۇق بىر ئەر كىشى دەرۋازىسى ئاچىپ ۋە شوخ ئار-غىماقنى مىنىپ ، بېشىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان خەگچىسى كۆرۈپ ، ئۆ-رىنى تاشلاپ تىرلاندى ــ دە ، كەينى ــ كەينىدىن تىشى بەرگە نەگكۈچە ئېگىلىپ ، بالۋۇرۇپ يىغلاپ كەتتى :

ــ رەھىم قىلغايلا ، بانۇر ئەزىمەت ، رەھىم قىلغايلا ! ئۆيدە بىر-گۇدەك ئاشلىقمۇ ، كىيگۈدەك كىيىممۇ قالمىدى . يالغۇز بىر قىزىم بار ئىدى ، ئۆلۈپ كەتتى ، ئۆيدە تاشقا قىر ــ چوكانلار يوق . رەھىم قىل-غايلا !

قۇتادمىش ھەيرانلىقتا ئۇنىڭغا قاراپلا قالدى .

ــ ھەي ، تولدى ، بولدى ، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ ، ــ دېدى ئۇ ، ــ مەن يولاگچى ئەمەس ، ئۇقمىدىڭىزمۇ ؟ مەن سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ خەگچىسى . ئورنى-ڭىزدىن تۇرۇڭ .

قۇتادمىش خەنزۇچە ــ ئۇيغۇرچىسى ئارىلاشتۇرۇپ چالا ــ بۇلا سۆزلىگەن بولسىمۇ ، ھەر ھالدا ھېلىقى بىچارە كىشى چۈشەندى ۋە ئور-نىدىن قوپۇپ سوغۇقتىنمۇ ياكى قورقۇشتىنمۇ ، ئەيناۋۇر حالاق ــ چالاق تىترەپ سورىدى :

ــ ئەمىسە ... سىزگە نېمە كېرەك ، بانۇر ئەزىمەت ؟

قۇتادمىش ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ئۆگىنىۋالغان خەنزۇچە سۆزلەرنى ئىلاجى بار جايىدا ئىشلىتىشكە تىرىشىپ چۈشەندۈردى :

ــ مەن دوستلىرىمنى ئىزلەپ يۈرۈۋاتىمەن ... قوردان دېگەن شەھەردىن كەلگەن سەيبارە سەنئەتچىلەر بار ئىدى ... ئۇلار مۇشۇ چاغ-ئەتدە ... ھە ... كوچىلاردا ئويۇن قويانتى ...

ئۆي ئىگىسى قۇتادمىشنىڭ ياماتلىق قىلمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ خېلى تىنچلەنشى .

ــ ھە ، ئۇ سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى مەنمۇ كۆرگەن ، ــ دېدى ئۇ ، ــ بىراق ، ئۇلارنىڭ ھازىر نەدىلىكىنى بىلمەيمەن . توپىلاڭ-

چىلار بۇ شەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن پۇقرالارنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ ، قاچقىنى قېچىپ تۈرۈپ كەتتى . بەزى تۇرغۇن بېگىت - مىزلارنى ئۇلار تۇتۇپ كېتىشتى . ماڭا ئوخشاش ئاز بىر قىسىم ئاجىز قېرى كىشىلەرلا يا ئۆلمەي ، يا تىرىلمەي مۇشۇنداق ئاچ - زارلىقتا يۈرۈۋاتىمىز .

قۇتادمىش ئىنىنى دىۋىنىپ يۈرۈپ كەتتى . ئۇ يەنە بىر نەچچە ئۆيلەرگە دوقۇردى . ئىگىسىز قالغان بوش ئۆيلەرگىمۇ كىرىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقلارنى ئاختۇرۇپ باقتى . يولدا ئۇچرىغان ئادەملەردىنمۇ سوراپ باقتى . ھېچكىمدىن قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئىرىشەلمىدى . كىشىلەرنىڭ تولىسى قورداشلىق سەنئەتچىلەرنى كۆرگەن ، لېكىن ئۇلارنىڭ كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى .

قۇتادمىش روھى چۈشكەن ھالدا ئىنىسى ئاسنا ماڭدۇرۇپ ، شە-ھەرنىڭ سىرتىغىراق توغرا كېلىدىغان بىر كەڭرى كوچىغا چىقىپ قالدى . بۇ يەرگە كەلگەندە قۇتادمىشنىڭ پەرىشانلىقى بوقالدى . ئۇ سەل ئەجەبلەنگەندەك بولۇپ ، ئەتراپىغا رەڭ سالدى . بۇ كوچىدا گويا كى ھېچقانداق ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بولمىغاندەك كۆرۈنەتتى . تەكشى تاش ياتقۇزۇلغان كوچا پاكىز سۈپۈرۈلگەن ، ئەتراپىدىكى ئۆيلەرمۇ ھېچقانداق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغانىدى . كوچىنىڭ ئۇ بېشىدا ھەشەمەتلىك سې-لىنغان مانى دىنىنىڭ كاتتا ئىبادەتخانىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى .

قۇتادمىش ئىبادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق دەرۋازىسىغا ، خۇددى شۇنداقلا قىزىل سىرلانغان خىش تاملارنىڭ ئار-قىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چىدىر شەكىللىك ئۆگزىلەرگە قاراپ ئىنىنى ئوخشاتتى . « نەچچە ۋاقىتتىن بىرى مۇشۇ كوچىغا كىرىپ باقمىغا-نىدىم ، — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — بۇ كوچىدا پەقەت مانى دىندار-لىرىلا ئولتۇراقلاشقانىكەن . شۇڭا ، بۇددا دىنى ۋە كۆكرى تەلىماتلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ياغاچلارمۇ ، شامان دىنىنىڭ تولىسى تۇيغان ئۇيغۇر ، تۈركلەرمۇ ھەم ئىشى بولمىسا بۇ يەرگە كەلمەيدىكەن » .

بالدىكى بىر دەرۋازا غىچىرلاپ ئېچىلىپ ، ئۇزۇن ئاق لىباس كى-يىپ ، بېشىغىمۇ ئاق رومال سالغان بىر سوغدى ئايال چىقتى ۋە ئىنىغا

قىلىچ ئېسىپ، ئات مىنىپ يۈرگەن قۇنادمىشنى كۆرۈپ چۆچۈگەن ھالدا توختاپ قالدى.

— ھەي ئەسكەر، — دېدى ئۇ قورقۇپ تۇرسىمۇ يەنىلا دادىللىق بىلەن، — بۇ كوچىدىن ئاتلىق ئاپمەن دېسەڭ بولمايدۇ. بۇ كوچىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى مانى راھىبلىرى. بۇ يەردە ئاتلار يوق. بۇ جىن - شەيتانلاردىن پاكلانغان، مانى روھى نۇر چاچقان كوچا بولغاچقا، تابغاچ ئەسكەرلىرىمۇ، ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرىمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يەردىكى روھانىيلارغا تېگىش قىلمىغان. سەنمۇ كەتكىن، ئەسكەر، بىزگە چېقىلساڭ كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىسەن، تەڭرىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايسەن.

قۇنادمىش بۇ ئاق لىباسلىق راھىبنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز بىردە مۇلايىملىشىپ قالدى. راھىبە شۇنچە تەمكىنلىك بىلەن ئالدىرىماي، ئاجايىپ جەلپ قىلارلىق يۇمشاق سەنئىتى بىلەن سۆزلەيتتى.

— مېنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ، ھۆرمەتلىك راھىبە، — دېدى قۇنادمىش ئىمكانىقەدەر ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ، — مېنىڭ يامان غەرىزىم يوق، مەن ئۆزۈمنىڭ دوستلىرىمنى ئىزلەپ يۈرۈۋاتىمەن.

— سىزنىڭ دوستلىرىڭىز مانىخەيمىدى؟① — دەپ يەنە تەمكىنلىك بىلەن سورىدى راھىبە.

— ياق، — دېدى قۇنادمىش، — ئۇلار قورداتلىق سەنئەتچىلەر. ئۇلار مۇشۇ شەھەردە سەييارە ئويۇن قويغان.

راھىبە قۇنادمىشقا سىنچىلاپ بىر قاراۋالدى.

— بىزنىڭ ئىبادەتخانىمىزدا قورداندىن كەلگەن بىر ئۇسسۇلچى قىز بار، — دېدى ئۇ.

قۇنادمىش دەرھال ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى.

— ئايتولۇنمۇ؟ — ئالدىراپ سورىدى ئۇ.

— شۇنداق، ئايتولۇن، — دېدى راھىبە، — ئۇ بىزنىڭ

---

① مانىخەي — مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى.

دىنىمىرغا كىردى . ھارىر ئىسادەتخانىدا يوۋا دۇئالىرىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ .
فۇنادمىش راھىبنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى چۈشەنمىدى ، چۈشىنىشكە ئۇلگۈرمىدى .
— ئاشۇ بەردىمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ئۇدۇلدىكى ھەشەمەتلىك كاتتا ئىسادەتخانىسى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .
— ھەئە ، شۇ بەردە ، — دىدى راھىب .
قۇنادمىش ئىتىنىڭ تىزگىنىدىن تىتىلەپ ئىسادەتخانا ئالدىغا كەلدى . ئىسادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ھىم بىيىلىپ ، ئىچىدىن تاقىۋېتىلگەنىدى . قۇنادمىش دەرۋازىنىڭ ھالقىسىمان تۆمۈر تۇتقۇچىنى قاپقىغا ئۇرۇپ تاراقلاتتى . دەرۋازا قىيا ئېچىلىپ ، ئۇرۇن ئاق تون كىيگەن بىر تافىر باش راھىبنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى . ئۇ باش راھىب ئاتنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان قوراللىق يىگىتكە باشتىن - ئاياغ سەپسىلىپ قارىۋالغاندىن كېيىن :
— باش روھانىي ھارىر تىگى مۇرىتلارغا يوۋا دۇئالىرىنى ئۆگىتىۋاتىدۇ ، بۈگۈن سىرتتىن كەلگەن زىيارەتچىلەر قوبۇل قىلىنمايدۇ . ئەته كەلگەيسىز ، — دىدى ۋە دەرۋازىنى قايتا يېپىۋېتىشكە تەمشەلدى .
قۇنادمىش ئالدىراپ ئۇنى توسۇۋالدى .
— توختاپ تۇرۇڭ ، ھۆرمەتلىك راھىب ، مەن قورداتلىق ئۇلۇسلۇقچى قىر ئاتىولۇننى ئىزدەپ كەلدىم . ئۇنى چاقىرىپ قويسىڭىز كەن .
راھىب قۇنادمىشنىڭ تەلىپىنى سىلىقلىقچە رەت قىلدى :
— بولمايدۇ ، خاپا بولماڭ . باش روھانىي بۈگۈن مۇرىتلاردىن باشقا ھېچكىمنى كىرگۈزمەسلىككە بۇيرۇغان .
قۇنادمىش تۆۋەنلىك بىلەن يېلىندى :
— ئۆتۈنۈپ قالاي ، ھۆرمەتلىك راھىب ، ياردەم قىلىڭ ، مىنى كىرگۈزۈڭ . ئاتىولۇن بىلەن كۆرۈشمىسەم رادى بولمايدۇ . مەن ئىرلەپ تۇرگەن ئاتىولۇن شۇمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ بىر كۆرۈۋالسام لا بولدى . مەن كىرمىسەممۇ مەيلى ، ئۇنى چاقىرىپ قويسىڭىز .
تافىر باش راھىپ ئىككىلىنىپ قالدى .

— ئەمسە مۇشۇ يەردە كۈتۈپ تۇرۇڭ . مەن باشقۇرغۇچى را-ھىبتىن سوراپ باقاي ، — دېدى ئۇ ۋە دەرۋازىنى قايتا يېپىپ ، ئىچىدىن تاقىۋالدى .

قۇتادمىش دەرۋازا بوچۇقىدىن ماراپ ، راھىبنىڭ يىراقلىشىپ كې-تىۋاتقانلىقىنى كۆردى .

ھايال ئۆتمەي بايىقى راھىب قايتىپ كەلدى ۋە دەرۋازىنى ئې-چىپ ، قۇتادمىشقا ئەدەپ بىلەن باش ئېگىپ مۇراجىئەت قىلدى :

— باش روھانىي ئېيتىدۇكەنكى ، دىنىمىزنىڭ تۇۋا دۇئالىرىنى ئاڭلاشنى خالايدىغانلار قەدەم تەشرىپ قىلسا بولىدۇ .

— تۇۋا دۇئالىرىنى ئاڭلاشنى خالايمەن ، — دېدى قۇتادمىش .

راھىب ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ، قۇتادمىشنى ھوبلىغا كىرگۈزدى .

— باش روھانىيسىز زىكىر - كالامىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلاشنى ئۆزگە ھەر قانداق سۆز - ھەرىكەت قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ ، — دەپ ئالاھىدە جېكىلىدى راھىب .

— خوپ ، — دېدى قۇتادمىش ۋە ئېتىنى دەرەخلەردىن بىرىنىڭ شېخىغا باغلاپ قويۇپ ، راھىبنىڭ كەينىدىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانا ئىچىگە كىردى .

يوغان - يوغان قىزىل تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان ئىبادەت قىلىش ئۆيى خېلى كەڭرى بولۇپ ، تۆزگە يېقىن يىگى مۇرىتلار چارا قۇرغان ھالدا قاتار تىزىلىپ ئولتۇراتتى . ئەرلەر بىر چەتتە ، ئاياللار بىر چەتتە . قۇتادمىش ئەرلەر قاتارلىرىنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ ئولتۇردى .

تۆردىكى رەڭدار گىلەملەر سېلىنىپ بېزىلىگەن پەشتاقتا ئاق ساقاللىق تاقىر باش باش روھانىيمۇ چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، ئاۋازىنى سوزۇپ ، ھەربىر سۆزىنى دانە - دانە چىقىرىپ ، سالاپەت ۋە تەمكىنلىك بىلەن سۆزلىمەكتە ئىدى :

— ئەي تەڭرىم ، گۇناھ ئىچىدە تۇرۇپ ، ئويىمىز ، سۆزىمىز ۋە ئىشىمىز بىلەن تۈرلۈك گۇناھلارنى ئۆتكۈزدۇق . قانچىلىك يالغانچىلىق قىلدۇق ، يالغان قەسەم ئىچتۇق ، ئالدامچىلارغا گۇۋاھچى بولۇپ بەر-

دۇق ، گۇناھسىز كىشىلەرگە ئۇۋال قىلدۇق ، يەنە گەپ تارقىتىپ كىشى-لەرگە تۆھمەت چاپلىدۇق ۋە شۇنىڭ بىلەن كۆڭۈللىرىمىزنىمۇ ، بىلىم-لىرىمىزنىمۇ ناپاك قىلدۇق ، كۈن ۋە ئاي تەڭرىلەرگە ياقمايدىغان شۇنچە كۆپ يامان ئىشلارنى قىلدۇق . پۈتۈن ئۆمرىمىزدە ۋە ھازىرقى كۈنىمىزدە ، ياش ۋاقىتلىرىمىزدا قانچىلىك گۇناھلىق ئىشلارنى قىلدۇق ، ئاردۇق ، بىكىتىلىشۇق . ئەمدى بۇ گۇناھلاردىن يېشىنىشقا ئۆتۈنىمىز . ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم ، گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

يارلىق ئەر - ئايال مۇرىتلار بىر ئېغىزدىن دۇئانىڭ ئاخىرقى سۆز-لىرىنى تەكرارلىدى :

— ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم ، گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

ياش روھانىي يەنە دۇئالىرىنى يادقا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى :

— ئەرزۇئا① تەڭرىگە ، كۈن - ئاي تەڭرىگە ، كۈچلۈك تەڭ-رىگە ، بۇرخانلارغا② ھەركۈنى خالىس نىيەت ۋە پاك كۆڭۈل بىلەن مەدھىيە ئوقۇش قائىدە - يوسۇنىمىز بار ئىدى . لېكىن ، بىز قورقماستىن توغرا يولدىن ئېزىپ ، ياخشىلىقنى تولۇق مەدھىيىلىمىدۇق . پۈتۈن كۆڭلىمىزنى ، ئوي - خىياللىرىمىزنى تەڭرىگە تۇتمىدۇق . شۇڭا ، تى-لەكلىرىمىز تەڭرىگە تولۇق يەتمىدى ، قەيەردىدۇر بىر يەرلەردە توسۇ-لۇپ قالدى . ئەمدى بۇرۇق تەڭرىلەر ، مۇقەددەس نوم③ ، پاك دىندارلار ئالدىدا گۇناھتىن يېشىنىشقا ئۆتۈنىمىز . ئەي قۇدرەتلىك تەڭرىم ، گۇ-ناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

قۇنادىمىش ئوقۇۋاتقان بۇ مانى دۇئالىرىغا ئانچە قۇلاق سېلىپ كەتمىدى . ئۇ ھەدەپ ئايال مۇرىتلار تىزلىنىپ ئولتۇرغان تەرەپكە زارىغىپ قارايتتى . لېكىن ، ئايال مۇرىتلارنىڭ ھەممىسى باشلىرىغا ئۇزۇن ئاق رو-مال سېلىۋالغان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ چىرايلىرىنى كۆرگىلى بول-

---

① ئەرزۇئا — مانى دىنىدىكى ئالىي ئىلاھ .

② بۇرخان — پەيغەمبەر .

③ نوم — بۇددا ۋە مانى دىنلىرىنىڭ تەلىماتلىرى يېزىلغان كىتاب .

مابىنى . « ئايتولۇن راستىنلا مۇشۇ مۇرىتلار ئارىسىدا ئۇلىۋرامدىغاندۇ ؟ — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — ئۇ قانداق بولۇپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇپ قالدى ؟ مەن ئىزلەۋاتقان ئايتولۇن شۇمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ ياكى بۇ بەردىكىسى باشقا ئايتولۇنمۇ ؟ ئەگەر شۇ بولسا ، قورداندىن كەلگەن سەنئەتچىلەر قېنى ؟ »

قۇتادمىش ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن بەند بولۇپ كېتىپ ، باش روھانىينىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى پۈتۈنلەي ئاڭلىمىدى . نوۋا دۇئالىرى ئوقۇلۇپ بولدى . مۇرىتلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئىبادەتخانىدىن چىقىشقا باشلىدى . قۇتادمىش سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقان ئەر مۇرىتلار ئارىسىدىن قىسىلىپ ، سوقۇلۇپ ئۆتۈپ ، ئاياللار تەرەپكە ئالدىراپ ماڭدى .

— ئايتولۇن ! — ئۇ ئايال مۇرىتلار ئارىسىدىن بۇ قوردانلىق قىزنى ئاسانلا تونۇۋالدى .

ئايتولۇن چۆچۈپ توختىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىغان ئورخۇنلۇق يىگىتكە ھەيران بولغان قىياپەتتە كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ قارىدى .

— قۇتادمىش ! بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدىڭىز ؟ قاچان كەلدىڭىز ؟

ئۇلار ئىككىيلەن ھويلىغا چىقىپ ، قۇتادمىشنىڭ ئېتى باغلانغان دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى . ئايتولۇننىڭ باشقى كۆرۈنۈشى ۋە ئۆزىنى تۇتۇشىدا بۇرۇنقىدەك ھېسسىيات ۋە قىزغىنلىقنىڭ ئەسەرمۇ يوق ئىدى . چىرايى سۇلغۇن ، كۆزلىرى نۇرسىز بولۇپ ، پۈتۈن تۇرقىدىن روھسىزلىق ۋە چۈشكۈنلۈك ئەكس ئېتىپ تۇراتتى .

— ئايتولۇن ، — دېدى قۇتادمىش ، — سىزنى بەك تەستە تاپتىم . نېمە ئىشلار بولۇپ كەتتى ؟ سۆزلەپ بەرسىڭىزچۇ .

— نېمە ئۈچۈن قايتىپ كەلدىڭىز ؟ — ئايتولۇن سوئالغا سوئال ياندۇردى ، — ئادارقىرىنى تاپالمىدىڭىزمۇ ؟

— تاپتىم ، — دېدى قۇتادمىش ، — ئۇ ۋاپات بولدى .

بۇ چاغقىچە بارلىق مۇرىتلار ھويلىسىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ياتاقلىرىغا تارقىلىپ كىرىپ كېتىشتى. قۇيادمىش بىلەن ئايتولۇن دەرەخلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇنچاق ئورۇندۇققا يانمۇيان ئولتۇرۇشتى. قۇيادمىش ئادارفىرنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمىتىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئاھ بىچارە قىز! — دېدى ئايتولۇن كۆزلىرىنى ئاسمانغا قارىتىپ، — ئەررۇئا نەگىرىم ئۇنىڭ روھىنى قۇتلۇق قىلغاي.

— ئەمدى سىز گەپ قىلىڭ، — دېدى يىگىت، — قانداق قىلىپ مانى مۇرىتى بولۇپ قالدىڭىز؟ باشقا سەنئەتچىلەر نەدە؟

قىز ئۇلۇغ - كىچىك تىنىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ياش ئەگىدى.

— سۆزلەپ بېرەي، — دېدى ئۇ يىغىدىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇۋېلىپ، — سىز بۇ يەردىن كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھ ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى. كېيىن ئەن لۇشەن قوشۇن تارتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ شەھەردە دەھشەتلىك بۇلاڭچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. چاڭئەن ئىشغال قىلىپ ئىككىنچى كۈنى بىزنىڭ ھويلىمىزغا بىر توپ بۇلاڭچىلار باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدى، ئاندىن ئۆمىكىمىزدىكى قىز - ئايال سەنئەتچىلەرنى تۇتۇشقا باشلىدى. ئۆمەكتىكى ئەرلەر ئەمدى سۈكۈت قىلىپ تۇرمىدى. ئۇلار پالتا، پىچاق، كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ بۇلاڭچىلارغا تاشلاندى. بىز قىزلارمۇ قوللىرىمىزغا نېمە چىقسا شۇنى ئېلىپ ئۆزىمىزنى قوغدىدۇق. لېكىن، قان تۆكۈپ ئادەتلەنگەن بۇلاڭچىلار قىلىچ، نەيزە، ئوقيالىرىنى ئىشقا سالدى...

ئايتولۇننىڭ سۆزى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئۇ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى. قۇيادمىشمۇ جىددىيلەشتى.

— ھە، كېيىن قانداق بولدى؟ — سورىدى ئۇ، — ئۆمەك خوجايىنى... سىزنىڭ ئاناق ئاتىڭىز قېنى؟

ئايتولۇن يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ھەممىسى... ھەممىسى... ھېچكىم تىرىك قالمىدى... مەن ھەممىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

ئاينولۇن يەنە ئۆزىنى بېسىۋالالماي ، ئۇزۇن رومىلىنىڭ بىر ئۇ-
چىنى كۆزلىرىگە تۇتۇپ ، ئۈن سېلىپ يىغلاپ كەتتى . قۇتادمىش مۇ-
سىبەت قايغۇسى ئىچىدە بېشىنى ئەگدى . يىراقتىكى ئورخۇن دەرياسى
بويىدىن كەلگەن بىر مۇساپىر يىگىتنى شۇنچە ئوز كۆڭۈللۈك بىلەن ئۆز
ئىچىگە ئېلىپ ، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە خۇددى ئۇرۇق - تۇغقاندەك بو-
لۇپ قالغان ئاشۇ قوردانلىق سەنئەتچىلەرنىڭ سۆيۈملۈك چىرايلىرى ئۇ-
نىڭ كۆزلىرى ئالدىدىن بىر - بىرلەپ سۈرەتلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى .
— سىز قانداق بولۇپ بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭىز ؟ — قۇتادمىش
ئاينولۇننىڭ ئىككى قولىنى چىڭ قىسىپ تۇرۇپ سورىدى .
قوردانلىق قىز يىغىسىنى تەسىنە بېسىۋېلىپ سۆزلىدى :
— بىر بۇلاڭچى كەينىمدىن ئېتىلىپ كېلىپ مېنى چىڭ تۇ-
تۇۋالدى . ئۇ قولۇمدىكى كالتەكنى چۆرۈپ تاشلاپ ، مېنى بوش قالغان
بىر ئۆيگە سۆرەپ ئەكىرىپ پەسكەشلىك قىلغىلى تۇردى . مەن چاققان-
لىق بىلەن شىرە ئۈستىدىكى بىر پىچاقنى ئېلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ قارنىنى
يېرىۋەتتىم ... — ئايتولۇن يىغلاپ كەتتى ، — مەن قاتىل بولۇپ قال-
دىم ، قۇتادمىش .
— ئۇنداق دېمەڭ ، سىز قاتىل ئەمەس ، — دەپ تەسەللى بەردى
يىگىت ، — ئۇنداق ئەھۋالدا شۇنداق قىلمىسىڭىز بولمايتتى . سىز توغرا
قىپسىز .
ئايتولۇن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :
— بۇلاڭچىلار ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ يانلىرىنى ئاختۇرۇپ ،
ئالتۇن - كۈمۈش يىغىش بىلەن بەند بولۇپ كەتكەنىدى . مەن بار
كۈچۈم بىلەن يۈگۈرگىنىمچە هويلىدىن قېچىپ چىقىپ مۇشۇ ئىبادەتخا-
نىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاپتىمەن . كەينىمدىن بىرنەچچە بۇلاڭچى ئاتلى-
رىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قالدى . دەل شۇ چاغدا ئىبادەتخانىنىڭ دەرۋا-
زىسى ئېچىلىپ باش روھانىي چىقىپ كەلدى . ئۇ ئاتلىق بۇلاڭچىلارنىڭ
ئالدىغا كېلىپ ئوڭ قولىنى كۆتۈرگەن ھالدا « توختاڭلار ! » دەپ خى-
تاب قىلدى . بۇلاڭچىلار توختىدى . مەن ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ

كەتكەنلىكىمدىن قانداق قىلىشىمنى بىلمەي باش روھانىينىڭ كەينىگە ئۆتۈپ تۇرۇۋالدىم، چۈنكى باشقا قاچىدىغان يېرىم يوق ئىدى. باش روھانىي ئۇلۇغۋار قىياپەت بىلەن نەسىھەت قىلغان تەلەپپۇزدا سۆزلىدى: «تىرىك جانغا ئازار بېرىش قاراڭغۇلۇق دۇنياسىنىڭ گۇناھلىرى جۈملىسىدىندۇر. يورۇق تەڭرىلەر، ئاي تەڭرى بىلەن كۈن تەڭرى بۇنداق قىلمىشلارنى ياقتۇرمايدۇ. ئەي ئازغۇن گۇناھكارلار، يامان يولدىن قايتىڭلار. ھەممىگە قادىر ئەزرۇئا تەڭرىدىن قورقۇڭلار!» ئاتلىق بۇلاڭچىلار خۇددى سېھىرلەنگەندەك باشلىرىنى ئېگىپ ياۋاشلاپ كېتىشتى. باش روھانىي يەنە خىتاب قىلدى: «قايتىڭلار، ئازغۇن گۇناھكارلار، سىلەر سوغدى ئىكەنسىلەر. سوغدى خەلقى نۇرلۇق مانى روھىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. مانىخەيلەر تىرىك جانغا ئۇۋال قىلماسلىقى پەرز». شۇنىڭ بىلەن بۇلاڭچىلار ئۈن-تىن چىقارماستىن كەينىگە بۇرۇلۇپ كېتىپ قېلىشتى.

— شۇنىڭدىن كېيىن سىز مۇشۇ ئىبادەتخانىدا تۇرۇپ قالدىڭىزمۇ؟ — دەپ سورىدى قۇنادىش.

— ھەئە، — دېدى قىز بېشىنى ئىرغىتىپ، — مەن بەك قورقۇپ كەتكەنلىكىمدىن... كۆتۈرگۈسىز دەرد-ئەلەم، قايغۇ-ھەسرەتتىن خۇددى روھىم چىقىپ كەتكەندەك بولۇپ، قاتتىق ئاغرىپ يېتىپ قالدىم. راھىبلار مېنى داۋالىدى، ھەر خىل ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى قايناتىپ ئىچۈردى. ئورنۇمدىن تۇرغۇدەك بولغاندا باش روھانىي ماڭا مانى دىنىنى چۈشەندۈرۈپ ساۋاق بېرىشكە باشلىدى.

— شۇنىڭ بىلەن مانىخەي بولۇپ كەتتىڭىزمۇ؟ — قۇنادىش ئەنسىلەش تەلەپپۇزدا سورىدى.

— ھەئە. ئەگەر سىزمۇ مانى تەلىماتلىرىنى ئاڭلىغان بولسىڭىز...

— ئاڭلىمايمەن. مەن شامانلارغا، كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىمەن.

ئايتولۇن بىردەم شۈك ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزىگە ئىشەنگەن ئاھاڭدا سۆزلىدى:

— مانى دىمى ئادەملەرنى باخشىلىقتا، ئىنساپقا باشلايدۇ. مانى روھى ھەممىگە قادىر. مىنى قوغلاپ كەلگەن ھىلىقى بۇلاڭچىلار باش روھانىينىڭ مانى نامىنى تىلغا ئېلىپ خىتاب قىلىشى بىلەنلا توختاپ قېلىشتى. بۇ مانى روھىنىڭ مۆجىزىسى ئەمەسمۇ! «مانى» دېگەن ئىسمنى ئاڭلاش بىلەنلا بۇ قانخور مەلئۇنلارنىڭ ياۋۇزلۇقى يوقالدى... ئەگەر ھەممە ئادەم مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلسا ئۇرۇش - تالاشلارمۇ، قىرغىنچىلىقلارمۇ بولمايدۇ، ئادەملەر ئۆزئارا دۇشمەنلەشمەي تىنچ، خاتىرجەم ياشايدىغان بولىدۇ.

— بەلكىم شۇنداقتۇر، — دەپ قويدى قۇتادمىش قىزغا رەددىيە بېرىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىشنى خالىماي.

ئۇلار يەنە ئۇزاق مۇڭداشتى. شۇ ئەسنادا تۆۋەنچى راھىبنىڭ ھويلا ئىچىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ توۋلىغىنى ئاڭلاندى:

— راھىبلار ۋە مۇرىتلار ئىبادەتخانىغا كىرسۇن!

قۇتادمىش ئورنىدىن تۇردى.

— ماقۇل ئەمىسە، خوشلىشايلى، — دېدى ئۇ، — ئامان - ئېسەن تۇرغانلىقىڭىزنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدۇم. ئەمدى قايناي.

— نەگە بارىسىز؟ — ئابىيولۇن ئېتىنىڭ تۇرۇپ ئۇنىڭ يېڭىدىن تۇتتى.

— قوشۇنغا قايتمىسام بولمايدۇ، ئايتولۇن، مەن خەۋەرچى... ئۇنىڭ ئۈستىگە، مېنىڭ بەنە قىلىدىغان ئىشىم بار، — دېدى يىگىت كۆڭلىدىن ئۆز رەقىبى ماسمادارنى ئۆتكۈزۈپ.

— مېنى مۇشۇنداقلا تاشلاپ كېتەمسىز؟ — دېدى قىز يىغلامسىراپ.

قۇتادمىشنىڭ قەلبىدە ئىللىق داۋالغۇش يۈز بەردى. ئۇنىڭ بۇ بەختسىز قىزغا ئىچى ئاغرىدىمۇ؟ بۇرۇنقىدەكلا ئۇنى سىڭلىسىدەك كۆرۈپ ھېسداشلىق قىلىۋاتامدۇ؟ ياكى ئادەتتىكى دوستلۇقنى چوڭقۇرراق بولغان تېخىمۇ ئىسسىقراق سەزگۈ ئۇنىڭ ئىختىيارىنى ئەسىر قىلدىمۇ؟ شۇ تاپتا بۇنى قۇتادمىش ئۆزىمۇ چۈشەنمەيتتى. لېكىن، شۇنىسى ئا-

يانكى، بۇ ئاخىر يېتىم قىز قۇتادمىشقا تېخىمۇ يېقىملىق، تېخىمۇ سۆيۈملۈك تۇيۇلماقتا ئىدى. ئۇ ھەيرانلىق ئىچىدە بۇ قوردانلىق قىزدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيۋاتقانلىقىنى سەزدى.

— كېيىن يەنە كېلىمەن، ئايتولۇن... سىزنى كۆرگىلى كېلىمەن، — دېدى قۇتادمىش بەكلا مۇلايىملاشقان ئاۋازدا، — خەير-خوش، ئامان بولۇڭ.

ئۇ مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقان ھېسسىياتىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تېز-تېز قەدەم تاشلاپ، ئېتى باغلانغان دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى. ئۇ ئەمدى قىزغا قارىماسىن نېمە ئۈچۈندۇر قولاشمىغان ھەرىكەت بىلەن چۇلۋۇرنى ئالدىراپ يەشتى-دە، ئېتىغا مىندى. دەل شۇ چاغدا ئايتولۇن يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ پۇتىغا ئېسىلدى.

— مەنمۇ سىز بىلەن كېتەي، قۇتادمىش. ماڭا ئازراقمۇ كۆڭلىڭىز يوقمۇ؟ مۇشۇنداقلا كېتىدىغان ئادەم بۇ يەرگە مېنى ئىزلەپ كەلمىسىڭىز بولماسمىدى!

بۇ سۆزلەر قۇتادمىشقا گويا چاقماق سوققاندەك تەسىر قىلدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلدى.

— ھەق ئاياغلاشقاندا چوقۇم كېلىمەن، ئايتولۇن. ئىككىمىز بىللە كېتىمىز. مەن سىزنى ياخشى كۆرىمەن.

ئاخىرقى سۆزلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن قانداق چىقىپ كەتكەنلىكىنى قۇتادمىش ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. ئۇ پەقەت شۇ چاغدىلا ئۆزىنىڭ يۈرىكىدە ئايتولۇننىڭ ئوتى تۇتاشقانلىقىنى چۈشەندى. ھەسرەت ۋە خۇشاللىقنىڭ مۇرەككەپ ئارىلاشمىسىدىن بېشى گاڭگىراپ قالغان يىگىت ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىسى بىلەن قاتتىق نىقتىدى. ئۇنداق قوپاللىققا كۆنمىگەن چىلان تورۇق چۆچۈپ، ئىپىرلاپ كەتتى-دە، قورۇدىن خۇددى شەيتاندەك ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى. ئايتولۇن ئۇنىڭ كەينىدىن كوچىغا يۈگۈرۈپ چىقتى-دە:

— ئەزرۇئا تەڭرى، قۇتادمىشنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن! — دەپ كۆزلىرىنى ئەرشكە قاراتتى.

× × ×

ئەن لۇشەن كۆز ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ياشاڭغىراپ، قىچىشىپ، كۆرۈش قۇۋۋىتى كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئاپ مىنىپ ئۇزۇن سەپەرلەرگە چىقالمايدىغان، قۇياشقا ئۇدۇل قارىيالمايدىغان بولۇپ قالدى. كېسەللىك ئېغىرلاشقانسېرى ئۇنىڭ خۇلق-مىجەزى ئوساللاشقىلى تۇردى. قول ئاستىدىكىلەرنى كىچىككىنە سەۋەنلىك ئۈچۈنلا قويسا ئۆزىنى بېسىۋالالماي ئۇزاقتىن-ئۇزاق تىللاپ كېتەتتى، ھەتتا ئۇراتتى.

ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ كەلگەنلىكى ۋە بىر قېتىملىق جەڭدىلا چاڭئەننىڭ قولدىن كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى. كۆزلىرى چىدىغۇسىز قىچىشىپ ۋە ئاغرىپ، ياش توختىماي قۇيۇلۇپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. نېۋىپ ۋە دورىگەرلەرنىڭ بارچە ئامالىرى كار قىلمىدى. شۇ نەرىقىدە ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە ئۇنىڭ كۆزلىرى پۈتۈنلەي كۆرمەس بولۇپ قالدى. ئۇ ئۈمىدسىزلەندى، ئەسەبىيلەشتى، قۇترىدى، ئۆزى ھۇجرا قىلغان بىپەك چىدىرغا ئاغۋاتلاردىن باشقا ھېچكىمنى كىرگۈزمەيدىغان بولدى، گۇمانخورلۇقى چېكىدىن ئېشىپ، ھېچقانداق ئادەمگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ كەتتى.

— كىم سەن؟ نېمە قىلىۋاتىسەن؟ — دەپ ۋارقىراپ كەتتى ئۇ بىر كۈنى ئۇياق-بۇياققا قولىنى سوزۇپ.

چېدىر ئىچىنى يىغىشتۇرۇۋاتقان ئىككى ئاغۋات قورقۇپ كەتتى.

— بۇ بىز، بىز، — دېدى ئۇلار ھودۇقۇپ، — ئورۇن-كۆرپىلەرنى يىغىۋاتىمىز.

— ھۇ، ئالدامچى كاززاپلار! — ئەن لۇشەن ۋارقىراپ بەرگى نەپتى، — مېنى كۆرمەيدۇ دەپ خۇپىيانە ئىش قىلىشىۋاتىسەن! كىم كىرگۈزدى سەنلەرنى؟ راستىڭنى ئېيتىش! ماڭا سۇيىقەست قىل-

ماقچىمۇ ؟
ئىككى ئاغۋات ئۆزلىرىنى يەرگە ياشلاپ ، ئۇنىڭ پەشلىرىنى سۆيدى .
— ئۇلۇغ سانغۇن ، بىز ھەر كۈنى ھۇجرىلىرىنى يىغىشتۇرىمىز-غۇ ... بىز ھەر كۈنى بۇ يەرگە كىرىپ - چىقىپ تۇرىمىزغۇ ...
ئەن لۇشەن ئۆزىنى يوقاتقان ھالدا تىخىمۇ قاتتىق ۋارقىرىدى :
— قاراۋۇل ! قاراۋۇل !
ئىشىك ئالدىدا ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرغان ئىككى قاراۋۇل ئۇپۇل - توپۇل يۈگۈرۈپ كىرىشتى .
— بىز تەييار ، ئۇلۇغ سانغۇن .
ئەن لۇشەن بوغۇلۇپ ، كېسىلىپ كەتكەن ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :
— مۇنۇ ئىككى ئاغۋاتنى ئاچىقىپ ، ھەر بىرىنى ئوتتۇز قامچىدىن ساۋاڭلار ! ئۇلار ماڭا گەپ ياندۇردى .
شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئاغۋات ئوتتۇزدىن قامچا يەپ ، ھۆكىرەپ يىغلاپ ، ئورۇنلىرىدىن ئاران قوپۇشتى .
قاتتىق سوغۇق بولغان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئەن لۇشەن ئۆ-زىنىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن بىر نەچچىسىنى يىغىنغا چاقىردى . ئۇ زى-يادە ئەسەبىيلەشكەن ھالدا گەپنى ئۇدۇللا ئېيتتى :
— دەرھال قوشۇن تارتىپ چاڭئەننى قايتۇرۇۋېلىڭلار ، ئۇي-غۇرلارنى قوغلاپ چىقىرىڭلار ! ئۇلارنى قىرىپ تاشلاڭلار !
چاقىرىلغان سەپداشلار بىر - بىرىگە قارىشىپ ئۈنچىقمىدى . ئەن لۇشەن تېخىمۇ چېچىلىپ ، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ كەتتى :
— گەپ قىلىشمايسەنغۇ ؟ قورقۇشۇۋاتامسەن ؟ مەندىن يۈز ئۆ-رۈشتۈڭمۇ ؟ خائىنلار ! قورقۇنچاقلار !
سەپداشلار ئىچىدىكى ياشراق بىرى ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلدى :
— ئۇلۇغ سانغۇن ، — دېدى ئۇ ، — بىز قوشۇن تارتىشتىن

قورقمايمىز . لېكىن ، ئايغاچ قوشۇنى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كۆچە-
يىپ كەتتى . شۇڭا ، ئالدىمىزدىكى ئۇرۇشقا پۇختا تەييارلىق قى-
لىشىمىز كېرەك ...

ئەن لۇشەن زەردە بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— بىز ئۇيغۇرلارغا نەك كېلەلمەيمىز دىمەكچىمۇ سەن ؟ بۇيرۇ-
قۇمنى ئورۇنداشتىن باش تارتىڭمۇ ؟ قاراۋۇل ، قورۇقچىلارنى چاقىر !

قارا يۇڭ رەخت بىلەن قاپلانغان كالتە جۇۋا كىيىپ ، يانلىرىغا
قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان خاس قورۇقچىلاردىن بەش - ئالتىسى چىدىر
ئىچىگە يۈگۈرۈپ كىردى .

— بىز تەييار ، ئۇلۇغ سانغۇن !

— بۇ قارا نىيەتچىنى تۇتۇڭلار ! — دېدى ئەن لۇشەن كۆزى
كۆرمىگەنلىكىنى ئىككى قولىنى ئۇياق - بۇياققا پۇلاڭلىتىپ ، — مۇنۇ
قارا ساقاللىق ، ئېگىز بويلۇقنى تۇتۇڭلار ! ئۇ ماڭا قارشى چىقتى ، ئۇ
خائىن ! ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىڭلار !

ھەش - پەش دېگۈچە قورۇقچىلار ئېگىز بويلۇق قارا ساقاللىق
ئىككى ياندىن قامالاپ تۇتقىنىچە سۆرەپ ئاچىقىپ كېتىشتى . باشقا
سەپداشلار ئەھۋالنىڭ بۇنچىلىك دەرىجىدە ئېغىر بولىدىغانلىقىنى خىيالى-
غىمۇ كەلتۈرمىگەن بولغاچقا ، قانداق قىلىشنى ئاڭقىرالماي ھاڭ - تاڭ
بولۇپ تۇرۇپ قېلىشتى . شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى تەلەيسىز ئېگىز بويلۇق-
نىڭ كاللىسى چېپىپ تاشلاندى .

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئەن لۇشەننىڭ بۇقىرى دەرىجىلىك سەر-
كەردە ۋە مەسلىھەتچىلىرى خۇپىيانە يىغىلىپ مۇراكىرىلەشتى .

— بۇنىڭدىن تۇرۇنمۇ بىر نەچچە كىشى ناھەق ئۆلتۈ-
رۈلگەنىدى ، — دېدى ئەن لۇشەننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بەن
جۇاڭ ، — لېكىن بۇ قېتىمقىسى ئەڭ چېكىدىن ئېشىپ كەتتى . ئۇ ئەمدى
ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن سەپداشلىرىنىمۇ قول سېلىشقا باشلىدى . ئۇ ھەتتا
ئۆز ئوغلى ئەن چىڭشۆيىنىمۇ يىغا كىرگۈزمەيدۇ . ئۇ « ئەن چىڭشۆي
مېنىڭ ئورنۇمنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مېنى قەستلەيدۇ » دېگەن گەپنى

بىرنەچچە قېتىم ئېيتتى .
بۇ سورۇنغا داخىل بولغان ئاغۋات لى جۇئېر باش مەسلىھەتچىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئەسىقلاپ بېشىنى تېز - تېز لىڭشىتتى .
— توغرا ، توغرا ، ئۇ بىر نەچچە قېتىم شۇنداق دېگەن .
— قىسقىسى ، ئۇ ئەقلىدىن ئازغىلى تۇردى ، — بۇنداق كېتىۋەرسە بولمايدۇ . ئەمدى بەنە ئۇنىڭغا يول قويىۋەرسەك باشلىغان ئۇلۇغ ئىشىمىز يوققا چىقىدۇ .
— شۇنداق ، شۇنداق ، — يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بىردەك ئاۋاز قوشتى .
— شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسىلىرىغا شۇنداق تەكلىپ بېرىمەنكى ، — دېدى بەن جۇاڭ ئاۋازىنى پەسەيتىپ ۋە مەسلەكداشلىرىغا سىرلىق كۆزدە قاراپ ...
شۇ كۈنى كېچىدە ، بەنى مىلادىيە 757 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۈن نىسپى بولغاندا كۆتمەك ساقاللىق مەسلىھەتچى يەن جۇاڭ بىلەن كوسا ئاغۋات لى جۇئېر قارىغۇ بولۇپ تەلۋىلەشكەن ئەن لۇشەننىڭ چېدىرىغا ئاستا كىرىپ ، ئۇنىڭ كۆكرەك ۋە قورسىقىغا كەينى - كەينىدىن بىرنەچچە قېتىم خەنجەر تىقتى .
شۇنداق قىلىپ ، جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدا يۈكسەك مەدەنىيىتى ۋە تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتى بىلەن مەشھۇر بولغان تاڭ سۇلالىسىنى گۇمران بولۇش گىردابىغا ئەكېلىپ قويغان فەيسەر ۋە ئىقتىدارلىق سەركەردە ئەن لۇشەن تەقدىرىنىڭ كارامىتى بىلەن ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى .
ئەن لۇشەننىڭ ئۆلۈمى قىسقا بىر مەزگىل ئىچىدە مەخپىي تۇتۇلدى . بۇ جەرياندا يەن جۇاڭ قاتارلىقلار ئەن لۇشەننى يېڭىدىن قۇرۇلغان « يەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى » دەپ ئېلان قىلىشتى . شۇنىڭدىن كېيىن « بەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەن لۇشەن قازا تاپتى » دەپ ئاشكارا ئۇقتۇرۇش قىلىندى ھەمدە ئۇنىڭ دۆتلۈكتە نامى چىققان ئوغلى ئەن چىڭشۈبىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئېلان قى-

لىندى . نەتىجىدە ئەن چىڭشۈي ئاناقىنىكى پادىشاھ بولسىمۇ ، ئەمەلىي ھوقۇق قاقۋاش مەسلىھەتچى يەن جۋاڭنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالدى .

سانغۇنلار ۋە ئەمەلدارلار ئىتائەت بىلدۈرۈپ :

— يەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك پادىشاھى ئەن چىڭشۈي ئالىيلىرى ياشىسۇن ! ياشىسۇن ! تۈمەن مىڭ يىللار ياشىسۇن ! — دەپ ئۇنلۈك خىتاب قىلىشقاندا بۇ « بۈيۈك پادىشاھ » قانداقتۇر غەيرىي نەپسىي قىياپەتتە ئەخمەقلەرچە ھىجىيىپ ، « ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ » دېگەن سوئال مەنىسى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان دۈگىلەك كۆزلىرى بىلەن يېنىدا تۇرغان مەسلىھەتچىگە قارىدى . مەسلىھەتچى يەن جۋاڭ بولسا ، ئاتلارچە تەمكىنلىك بىلەن :

— ياش پادىشاھىمىز ئانىسىدىنمۇ ئۇلۇغ ئىشلارنى بەۋرىندۇ ، — دەپ كۈلۈمسىرەپ قويدى .

× × ×

ئەرب تەرەپتە گەرچە چاڭئەن قولدىن كەتكەن بولسىمۇ ، « يەن سۇلالىسى » قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان پەيتتە شەرق تەرەپتە ئەن لۇشەننىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن شى سىمىن قول ئاستىدىكى سەكسەن مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ پۈتۈن خېبېي دىيارىنى ئىشغال قىلدى . بۇ جايلاردىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوماندانى قىتان بەگزادىسى لى گۋاڭبى بەرداشلىق بېرەلمەي تەييۈەن قەلئەسىگە چېكىندى . شى سىمىن ئۇنىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ كېلىپ ، تەييۈەننى مۇھاسىرىگە ئالدى . بىر نەچچە كۈن قاتتىق جەڭ بولدى . لېكىن ، شى سىمىن قەلئەگە بېسىپ كىرەلمىدى ۋە ئۆزىنىڭ كونا ئۇرالغۇسى فەنياڭغا قايتىپ كەتتى .

مەسلىھەتچى يەن جۋاڭ بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن خاپا بولدى .

— شى سىمىن باشباشتاقلىق قىپتۇ ، — دېدى ئۇ ، — يەن پادىشاھىدىن ئىجازەت ئالماي ، بىزگە ماسلاشماي ئۆز ئالدىغا مۇشۇنداق

قىلىپ يۇرسە بولامدۇ ؟ ئەگەر ھەممە سانغۇنلار پادىشاھقا بويسۇنماي ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلسا بىزنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىمىز سۇغا چىلىشىدۇ .

بەن جۇاڭ ئۆزىگە ئىشەنچلىك بولغان بىرنەچچە ئەمەلدارنى ئاللاپ ، فەنياڭغا نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتتى .

شى سىمىن تالاي جەڭ مەيدانلىرىدا چېنىققان باتۇر ، تەۋەككۇلچى ۋە ئاچچىقى يامان سانغۇن بولغاچقا ، ئۆزىنىڭ ھەربىكەت ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان ھەرقانداق ئىشقا تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى . شۇڭا ، 758 ـ يىلى باھاردا ئۇ نارارەتچى ئەمەلدارلارنى قولغا ئېلىپ ، تاڭ سۇ-زۇڭغا ئەلچى ئەۋەتتى . شى سىمىننىڭ ئەلچىسى چاڭئەندىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ ، تەكرى ئۇغلىغا نەرىم قىلدى .

— رەھبىرىمىز شى سىمىن سانغۇن نەكرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرىغا سالام يوللاش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ بۇيۇك تاڭ دۆلىتىگە سادىق بولىدىغانلىقىنى يېقىن ئارقىلىق ئالاھىدە ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ ، — دېدى ئۇ .

تاڭ سۇزۇڭ خۇشاللىقىدا ئەلچىگە ئالاھىدە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭغا كاتتا زىياپەت بەردى ۋە قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلدى ، شى سىمىنى فەنياڭ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇلى قىلىپ تەيىنلىدى .

شۇنىڭ بىلەن شى سىمىنىڭ كونتروللۇقىدا تۇرۇۋاتقان خېبېي دىيارى تاڭ دۆلىتى قوينىغا قايتىپ كەلگەن ھېسابلاندى .

× × ×

قۇنادىمىش ئات ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرۇپ ، ئۇدۇل ئالدى تەرەپكە ، يىراق ـ يىراقتىكى قوڭۇر يەر بىلەن كۆك ئاسمان تۇتاشقان ھابلارغا ئۇنكۈر كۆزلىرى بىلەن قاراپ كېتىۋاتاتتى . باھاردىكى ئىزغىرىن چۆل شامىلى ئۇنىڭ ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرىنى ئۇچۇرتۇپ ئوينىسانى . ئۇنىڭ يۇرى شامال ۋە ئاپتاپتا كۆيۈپ قىرغۇچ مىس رەڭگىگە

كىرگەن، كۆكرەكلىرى كۆتۈرۈلۈپ، بىسى چىڭىغان، قوي كۆزلىرى ئۆزىگە ئىشەنگەن ئادەملەرگە خاس قەيسەرلىك ئالامەتلىرىنى چاقنىتىپ تۇراتتى. ئەمدىلەتىن قويۇقلىشىشقا باشلىغان، ئەمما قىسقا ئۆسكەن سۇس قوڭۇر ساقال ـ بۇرۇتى ئۆزىگە بەك ياراشقان بولۇپ، تۇرقى ـ سىياقىغا ئۆزگىچە بىر ھىل باھادىرلىق سۈپىتى قوشۇپ تۇراتتى. قىسقىسى، ئۇ ئۇرخۇن بويىدىن يېڭى كەلگەن چاغدىكى يۇمران نوتىدەك ۋاقتىغا سېلىشتۇرغاندا تامامەن باشقا بىر ئادەم بولۇپ قالغانىدى.

قۇتادمىش ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، ئۆپچۆرىسىدىكى سەپداشلىرىغا قىزغىن ئىشتىياقى بىلەن قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭغا ھەربىر جەڭچى بىرى بىرىدىن جەسۇر، پالۋانلاردەك كۆرۈنەتتى. «بۇنداق جەڭچىلەر ھېچقانداق جەڭدە يېڭىلمەيدۇ» دەپ پەخىرلىنىش تۇيغۇسى بىلەن ئويلايتتى ئۇ.

دەرۋەقە، قۇتادمىشنىڭ بۇ ئويى ئەمەلىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى. قۇتلۇغ بىلگە يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى چاڭئەننى ئېلىپ داڭق چىقارغاندىن كېيىن ھازىرغىچە بولغان بىر نەچچە ئاي داۋامىدا ئۈزۈلدۈرمەي جەڭ قىلىپ، كەينى ـ كەينىدىن زەپەر قۇچماقتا ئىدى. بولۇپ ئۆتكەن چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر قوشۇنى قارشى تەرەپنى تارمار كەلتۈرۈپ، سۈرۈپ، قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق توختىماي ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. قۇتادمىش ھايات ـ ماماتلىق جەڭلەردە ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆلۈم بىلەن يۈزمۇيۈز ئۇچرىشىپ چېنىقماقتا ۋە ھەقىقىي ئۇرخۇنلۇق بولۇپ يېتىلمەكتە ئىدى.

كەڭ دالادا ئوت ـ چۆپلەر يېڭىدىن كۆكىرىشكە باشلىغان قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى. قوشۇننىڭ ئالدىدا كەتكەن يۈز نەپەر چارلىغۇچى ئاتلىرىنى ئايىماي چاپتۇرۇپ قايتىپ كەلدى ۋە گوزىيى سانغۇننىڭ زور قوشۇنى بىلەن ئەن چىڭشۈي قوشۇنى جەڭ قىلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. قۇتلۇغ بىلگە يابغۇ ئۆز يېنىدىكى سانغۇن ۋە

چاۋۇشلارغا قاراپ بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈردى.

— جەڭگە تەييارلىنىڭلار! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ ۋە قوينىدىن قىزىل بىپەك ياغلىقنى چىقىرىپ، ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن چېكىلەپ ئېگىۋالدى.

بايراقدار بىگىت باھار شامىلىدا كەڭ ئېچىلىپ، لەپىلدەپ تۇرغان بۆرە بابرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، دۇلدۇلدەك ئېتىنى تىز چاپتۇردى. پۈتۈن قوشۇن بايراقنىڭ كەينىدىن ئات سالدى.

ئەسلىدە قوماندان گوزىيى زور قوشۇننى باشلاپ ئەن چىڭشۈي قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا ئاتلانغانىدى. بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شەنجۇ① ئايمىقىدا تۇرۇۋاتقان ئەن چىڭشۈي گوزىيىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، شىندىيەن دېگەن يەردىكى تاغ باغرىدا سەپ تۈزۈپ جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى. گوزىيىنىڭ پىيادە قوشۇنى دالاغا كەڭ يېيىلىپ، پۈتۈن سەپ بويىچە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. ئەن چىڭشۈينىڭ ئاتلىق قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. شىندىيەن نېغىنىڭ ئالدىدىكى تۈزلەڭ تۈمەنلىگەن ئات ۋە ئادەملەرنىڭ قاتلىق قايىنىمىغا ئايلاندى. ئەن لۇشەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە نامايان بولۇۋاتقان جەڭ مەنزىرىسى يەنە تەكرارلىنىشقا باشلىدى. پىيادىلەرنىڭ ئۇزۇن نەيزىلىرى ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرىغا تەڭ كېلەلمىدى. ئەن چىڭشۈينىڭ ئاتلىقلىرى گويا كەلكۈندەك يامراپ، پىيادىلەر سەپلىرىنى بۇزۇپ، سۈرۈشكە باشلىدى. ناڭ سۇلالىسىنىڭ ئات مىنىشكە ئادەتلەنمىگەن ئەسكەرلىرى ئۈستىۋاشلىرىغا چاقماقتەك ئۇرۇلۇۋاتقان قىلىچلارنى قىزىل پۆپۈكلۈك نەيزىلەر ۋە كۆن تارتىپ ياسالغان قالقانلار بىلەن توسۇۋېلىشقا ئامالسىز قالدى. تۆمۈر دۇبۇلغىلار ئۇچۇپ چۈشتى، باش - بويۇنلار چېپىلدى، نەيزە ۋە قالقانلار پۇتۇن ئەتراپقا چېچىلىپ كەتتى. گوزىيى سانغۇن ئاق ئېتىنى ئۇباق - بۇياققا چاپتۇرۇپ، ئەينەكتەك ۋاللىداپ تۇرغان ئىككى بىسلىق ئۇزۇن قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، ئەسكەرلىرىگە مەدەت بېرىپ باقتىيۇ، ۋەزىيەتنى

---

① شەنجۇ — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە.

ئوكشيالمىدى . ئاتلىقلار پىيادىلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ، تار جىلـ
غىغا قىستاپ قويدى . تاڭ سۈلالىسى قوشۇنى ئىنتايىن خەتەرلىك
ئەھۋالدا قالغانىدى .

دەل شۇ چاغدا قۇتلۇغ بىلگە يابغۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ئەن
چىڭشۈيىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ، تاغنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىدىن ئۇچقاندەك
چۈشۈپ كەلدى ۋە ھەيۋەتلىك قىيقاس ـ چۇقان ئىچىدە ئوقيالىرىدىن
ئوق ئۈزدى . ئەن چىڭشۈيىنىڭ ئەسكەرلىرى بۆرە بايرىقىنى ئېگىز كۆ-
تۈرۈپ ۋە ئوق ياغدۇرۇپ ، تاغ قاپتىلىدىن چۈشۈپ كىلىۋاتقان ئاتـ
لىقلارنى كۆرۈپ :

ــ ئۇيغۇرلار كەلدى ! ئۇيغۇرلار كەلدى ! ــ دەپ ۋارقىراشقىـ
نىچە نەرەپ ـ تەرەپكە قاچتى .

ھازىرغا قەدەر شەنشى ، خېبېي ، خېنەن رايونلىرىدا بولۇپ ئۆتـ
كەن ئۇرۇشلار داۋامىدا ئەن لۇشەن ـ ئەن چىڭشۈي قوشۇنىدىكىلەر
« ئۇيغۇرلارنى يەڭگىلى بولمايدۇ » دېگەن ئەقىدىگە قەتئىي ئىشىنىدىغان
بولۇپ كەتكەنىدى . بولۇپمۇ ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بىرى بىرافىنا بۆرە بابـ
رىقى كۆرۈنۈشى بىلەن « ئۇيغۇرلار كەلدى ! » دەپ ۋەھىمىلىك چۇقان
سېلىپ ، ئۇرۇشمايلا قاچىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى .

بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . ئەن چىڭشۈي ئەسكەرلىرى ئۇيـ
غۇرلارنى كۆرۈشى بىلەنلا خۇددى ئۇركۈپ كەتكەن ھەرەنلەردەك ھېچـ
نېمىگە قارىماي جېنىنى ئېلىپ قاچتى .

قۇتادمىش رەقىبلەرنىڭ بۇنداق قېچىشىنى كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ
كەتكەنىدى . ئۇ بەجابىكى قانائىلىق تۇلپاردەك ئۇچۇپ كىتىۋاتقان ئاتىنىڭ
ئۈستىدە ئوقيادىن ئوق ئۈزۈپ ، نىرنەچچە دۈشمەنى يىقىتتى . ئاندىن
بانى ساداقتا سېلىپ ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى . جەڭ ئۇنىدا
ئۈنىڭ قېنى قىزىپ ، غەيرىتى ھەسسىلەپ ئاشتى ، ئەگرى قىلىچىنى
ھەسەن ـ ھۈسەندەك چاقنىتىپ ئوڭغىمۇ ، سولغىمۇ چاپقىلى تۇردى .

بۇنى جەڭ دېگەندىن كۆرە قوغلاپ يوقىتىش دېگەن تۈزۈكرەك
بولۇپ قالدى . قارشىلىق كۆرسىتىش ئىرادىسىنى يوقاتقان ئەن چىڭشۈي

ئەسكەرلىرى جان ئاچچىقىدا داد ـ پەرياد ئۇرۇپ ، ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە
قارىماي قاچاتتى . قۇتلۇغ يابغۇ ئەسكەرلىرى بولسا ئۇلارنى خۇددى
دالادا توشقان ، تۈلكە قوغلىغاندەك كەينىگە كىرىۋېلىپ ئەگرى قىلىچ-
لىرى بىلەن ساۋايتتى . قېچىۋاتقانلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ قىرىلىپ
كەتتى . چاقماقتەك ئۇرۇلۇۋاتقان قىلىچلارنىڭ زەربىسىدىن ئامان قالمى-
غان بەزەن ئاتلارمۇ قاتتىق كىشنەپ ، گۈپۈلدەپ يەرگە يىقىلاتتى . گو-
زىيىنىڭ پىيادە قوشۇنى قاقاس شىندىيەن تېغىنىڭ ئالدىدا قالدى . ئور-
خۇنلۇق جەۋەندارلار بولسا قوغلاشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، چەكسىز دالاغا
ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . خېنەننىڭ تاغ ـ دالىلىرىدا بۇنداق دەھشەتلىك
جەڭ تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى . پۈتۈن ئەتراپتا دۈشمەن ئەسكەرلى-
رىنىڭ جەسەتلىرى چېچىلىپ ، تېرىلىپ كەتكەنىدى .

بۇ ئۇيغۇر قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم بېرىشكە كېلىپ
چاڭئەننى قايتۇرۇۋالغاندىن بۇيانقى ئىككىنچى قېتىملىق زور غەلىبە ئى-
دى . ئەمدى سۇلالىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭغا بارىدىغان يول ئې-
چىلغانىدى . ئەن چىڭشۈينىڭ يەنە قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك هالى قال-
مىدى . مەسلىھەتچى يەن جۇاڭنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇ (ئەن
چىڭشۈي) قالدۇق قوشۇنى بىلەن سارىغ ئۆگۈز[1] دەرياسىدىن ئۆتۈپ ،
خېنەننىڭ ئەنياڭ ئايمىقىغا قېچىپ كەتتى . گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇت-
لۇغ يابغۇ قوشۇنى بىرلىكتە بوش قالغان لوياڭ شەھىرىگە قاراپ يول
ئالدى .

× × ×

ماسمادار شىندىيەن جېڭىدە پىتىراپ كەتكەن ئون نەچچە ئەسكەر
بىلەن يوپىلىشىپ قېچىپ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن
ئاران قۇتۇلدى . كەچ كىرگەندە ئۇلار بىر چاتقاللىققا كىرىپ قونالغۇغا
توختىدى ۋە خالتىلىرىدىكى نېنىنى ، تالقانلىرىنى چىقىرىپ ، قورساقلى-

① سارىغ ئۆگۈز (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) ـــ خۇاڭخې دەرياسى .

رنى چالا ـ بۇلا توقلىغان بولدى . ئاسماندا سانسىزلىغان يورۇق يۇلتۇزلار غەمسىز جىمىرلاپ ، خۇددى ماسمادارنى مازاق قىلىۋاتقاندەك نۇرلاتتى . ماسمادار يۇلتۇزلارغا قارىماسلىققا تىرىشىپ بانچە ئۆرۈلۈپ باقتى ، لېكىن ئۇ زادى ئۇخلىيالمىدى . باشقىلار زىيادە چارچاپ كەتكەنلىكتىن ئالدىراقچان خورەك تارتىشنى باشلىۋەتكەنىدى . پەقەت شۇ ماسمادارلا ھەسرەت بىلەن چوڭقۇر تىنىق ئېلىپ ئازابلىناتتى .

« ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلەپتىمەن ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئەن لۇشەنگە ئەگىشىپ نەپ ئالىمەن دەپ ئىشەنگەنىدىم ، ئەمەلىيەت بۇنىڭ تەتۈرىچە بولۇپ چىقتى . < ئىشەنگەن تاغلىرىمدا كېيىك ياتماپتۇ > دېگەن گەپ راست ئىكەن ـ دە ! ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ ئىشقىلىپ ، ئەن چىڭشۈيسىڭ يېنىغا بارمايمەن . شۇنچىلىك ئەخمەق بولغىنىمۇ يېتەر . بىرنەچچە ئەزىمەتنى باشلاپ بۇ بەردىن كېتەيمۇ ؟ يەنە بۇرۇنقىدەك كارۋان يوللىرىنى توسۇپ قاراقچىلىق قىلايمۇ ؟ »

ماسمادار ھېچقانداق قىلىپ ئۇخلىيالمىدى ھەم ياتالمىدى . ئۇ ياتقان يېرىدىن قوپتى ۋە ئۇخلاۋاتقان ھەقەمساپىلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئاستا ئۆتۈپ ، نەنھا ئۆزى يىراققا بېرىپ نوختىدى ـ دە ، ئىككى قولى بىلەن بېلىنى تۇتۇپ يۇلتۇزلارغا كۆز تىكتى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئادارقىزنىڭ گۈزەل سىيماسى گەۋدىلەندى . « ئۇمۇ يوق بولدى ، — دەپ يەنە خىيالغا كەتتى ماسمادار ، — دېمەك ، قەبىلىگە بېرىشىمنىڭمۇ ھاجىتى يوق . ئەمىسە نەگە باراي ؟ »

ئۇ قاچانلاردا قانداق ئۇخلاپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى . تاڭ سۈرۈلۈشكە باشلىغاندا ئۇ يەنە ھەممىدىن بۇرۇن تۇرۇپ كەتتى .

— قوپۇڭلار ، قوپۇڭلار ، — دەپ ئالدىراتتى ئۇ ھەقەمساپىلىرىنى پۇت ـ بەلكىلىرىدىن تۇرتۇپ ، — قوپۇڭلار ، تېزرەك بېرىپ ئۇبغۇر قوشۇنىغا قوشۇلايلى .

× × ×

قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى لوياڭ شەھىرى تەرەپكە تېز ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتاتتى. ھالبۇكى، قۇتادمىشنىڭ كۆڭلى كەينىدە قالدى. ئۇ چاڭئەننى ئويلايتتى، ئاشۇ چاڭئەن شەھىرىدە قالغان قوردانلىق گۈزەل قىزنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى.

قوشۇن ئىزالىنىپ دەم ئېلىشقا توختىدى. قۇتادمىش قوماندان قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر پۈتى بىلەن تىزلاندى.

— ئۇلۇغ يابغۇمغا ئىلتىماسىم بار، — دېدى ئۇ بېشىنى ئېگىپ.

— سۆزلە، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ.

— ئۇلۇغ يابغۇم، رەقىبلەر ئۇزۇل - كېسىل تارمار كەلتۈرۈلدى، ئۇرۇش ئاياغلاشتى. ماڭا ئىجازەت بېرىشىڭىزنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن.

— نىمە قىلماقچىسەن؟

— چاڭئەنگە بارىمەن. ئۇ يەردە قوردانلىق بىر بىنىم قىز مېنى ساقلاپ تۇرىدۇ.

— ھە، مۇنداق دېگىن! — قۇتلۇغ يابغۇ قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، — ھەي، كۆڭلۈڭ شۇنىڭغا بارىپ يىگىتلىك قىلغۇڭ بولسا، لوياڭغا بارغاندا چىرايلىق تابغاچ قىزلىرىدىن بىرەر - ئىككىسىنى تاللاپ ئونۇۋالمامسەن.

— ئۇلۇغ يابغۇم، چاڭئەندىكىسى مەن ئۈچۈن ئالاھىدە بىر قىز. مەن ئۇنىڭغا ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن قايتىپ كېلىمەن دەپ ۋەدە قىلغانىدىم.

— ھەي، سىنىڭمۇ ئىچىڭدە شەيتىنىڭ بولا نىمە ئىكەنسەن، — قۇتلۇغ يابغۇ يەنە كۈلۈپ كەتتى، — مەيلى، كەتسەڭ كەت. باتۇر ئەزىمەت ئىكەنسەن. ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن قوشۇنغا كەلگەنىدىڭ، يەنە ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن كەتمەكچى بوپسەن. ئوغۇل بالىدەك جەڭ قىل-

دىلىڭ. ئەمدى ساڭا ئىجازەت بېرەي. كۆڭلۈڭنى چۈشەندىم. قوردانلىق قىزلار گۈزەل كېلىدۇ. ھا - ھا - ھا! توختاپ تۇر، ساڭا مۇكاپات بەرگۈم بار. ئولجىغا چۈشكەن ئانىلاردىن ئىككىسى ئۆرۈك ناللىۋال.

— كۆك تەڭرى ئۆمرىڭىزنى ئۇزۇن قىلغاي، يەر - سۇ ئىلاھلىرى سىزگە مەدەت بەرگەي، ئۇلۇغ يابغۇم.

قۇتادمىش نەسىللىك ئارغىماقتىن ئىككىنى تاللىۋالدى ۋە ئۇلارنى نوختىلاپ، چۇلۋۇرلىرىنى ئۆزى مىنگەن چىلان تورۇق ئېتىغا چېتىپ قايتا چاڭئەن يولىغا راۋان بولدى.

قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ بىر پىيالە مەينى ئىچىۋەتتى - دە، يەنە ئۈنلۈك كۈلۈپ كەتتى:

— ھەي ئەخمەق! بىر قىزنى دەپ شۇنچە يىراق يەرگە يالغۇز كېتىۋاتقىنىنى قاراڭلار. لوياڭغىمۇ ئاز قالدۇق مانا. تابغاچ قىزلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ قايماقتەك تاتلىقلىرى بار ئەمەسمۇ. ھەي، ئەخمەق!

× × ×

قۇتادمىش كېتىپ ئىككىنچى كۈنى ئۇرخۇن قوشۇنىغا ئەللىكتەك چەۋەنداز كېلىپ قوشۇلدى. قۇتلۇغ يابغۇ يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئاق ئېتىنى نوختىنىپ، ئۇلاردىن سورىدى:

— نېمە ئادەم سىلەر؟ قىلىچ، ئوقيالىرىڭلار تەل تۇرىدۇ. ئەن چىڭشۈينىڭ ئەسكەرلىرى ئوخشىمامسىلەر؟

— مېنىڭ ئىسمىم ماسمادار، — دېدى يېڭى كەلگەنلەرنىڭ يولباشچىسى، — بىز ھەممىمىز ئۇيغۇر، نوغرا قەبىلىسىدىن بولىمىز. بۇرۇن ئاتامانلىرىمىزنىڭ قۇترىتىشى بىلەن قايمۇقۇپ ئەن چىڭشۈي تەرەپكە يۈرگەنىكەنمىز. ئەمدى ئەقلىمىزنى تاپتۇق. ئۆز كىشىلىرىمىز بىلەن ئۇرۇشمايمىز دەپ سىزلەرگە ئەسكەر بولۇشقا كەلدۇق. ئاداشقان قېرىنداشلىرىڭلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئاراڭلاردىن ئورۇن بەرگەيسىلەر.

— ھە، سىلەر ئازغۇن توڭرالار ئىكەنسىلەر - دە، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۇلارغا بىر - بىرلەپ كۆز يۈگۈرتۈپ، — سىلەر ئۆز ۋاقتىدا ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارشى چىقىپ، خانلىقىمىز بىلەن دۈشمەنلىشىپ، ئاخىر بىزگە تەڭ كېلەلمەي تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنىدىڭلار. كېيىن يەنە ئەن لۇشەن سىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ياغلاقار ئۇرۇقىنى يوقىتىش خام خىيالىدا بولدۇڭلار.

ماسمادار بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى.

— راست، بىز ئازغان، — دېدى ئۇ سۆزمەنلىك قىلىپ، — لېكىن شامانلىرىمىز نوۋا قىلغان گۇناھكارلارنى كەچۈرۈش كېرەك دەپ تەلىم بېرىدىغۇ. قان - قېرىنداشلار قايتا جەم بولساق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى خۇرسەن بولىدۇ.

— راسا گەپچى بىمە ئىكەنسەن، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ، — توڭرالارنىڭ كۆپ قىسمى چاڭئەننى ئېلىش جېڭىدىن كېيىن بىز تەرەپكە ئۆتكەنىدى. ئەمدى سىلەر كەپسىلەر. ماقۇل، نوۋا قىلغان بولساڭلار، سىلەرنىمۇ قوبۇل قىلاي.

ئون ئۈچىنچى باب

ئىككى ئاستاندىكى ئىشلار

گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇتلۇغ بابغۇ قوشۇنى يېڭىش تەنتەنىسى بىلەن مەغرۇرانە قىياپەتتە لوياڭ شەھىرىگە كىردى . شۇنىڭ بىلەن بۆ-بۆك ناك دۆلىتىنىڭ ھەر ئىككى ئاستانىسى ئازاد قىلىندى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن شەھەردىكى ئەڭ ھەشە-مەتلىك ئىمارەتلەردىن بىرىگە ئورۇنلاشتى .

— تابغاچ ئاقسۆڭەكلىرى جەننەتتە ياشايدىكەن ، — دېدى بۇ ئورخۇنلۇق خانزادە ئىمارەت ئىچىدىكى ھەر قايسى خانىلارنى ئارىلاپ چىقىپ ، — نېمىدېگەن ئېسىل ئۆيلەر بۇ ! نېمىدېگەن نۇگىمەس بايلىق !

ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان توپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ھېچ-قانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى . مەسلىھەتچىنىڭ كەم سۆزلۈكىگە كۆنۈپ كەتكەن قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭدىن جاۋاب كۈتمەي ئۆزىنىڭ گېپىنى قىلى-ۋەردى :

— بىزمۇ بۇ يەردە تابغاچلاردەك ھۇزۇرلىنىپ باقايلى . نەغمىچى-لەرنى تېپىپ كېلىڭلار ، كاتتا زىياپەت ھازىرلاڭلار ، بەزمە قىلايلى .

ئۇلارغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان باش مۇلازىم :

— خوپ ، ئۇلۇغ يابغۇم ، — دېدى - دە ، بۇيرۇقنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئىنىسىك چىقىپ كەتتى .

توپەك ئالپ شۇل بەنە گەپ قىلمىدى ، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدىن خۇشال بولمىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى .

رىساپەت ھازىرلاندى . تابغاچ بەگمچىلەر يېتىپ كېلىشتى . ئى-
شىك ـ پەنجىرىلىرى قارا رەڭدە ، ئونتۇرىدىكى بومىلاۋ تۆۋرۈكلىرى
قىزىل رەڭدە سىرلانغان ئارادە بۆلمىدە بەزمە باشلاندى . قۇتلۇغ يابغۇ ۋە
ئۇنىڭ يېقىنلىرى نام يافىلىنىپ سىلىنغان رەڭدار گىلەملەرگە يايلاق
پەردىسىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . داستىخان نازىنىلدى . سازەندىلەر
بارىبىس ۋە نەيلىرىنى چېلىشتى . نازۇك تابغاچ قىزلىرى لەرزان ھەرىكەت-
لەر بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشتى . قۇتلۇغ يابغۇ باشلىق ئالىيلار ھۇزۇرلىنىپ
مەي ئىچىشتى .
بۇ چاغدا شەھەرنىڭ ھەر جايلىرىدىمۇ ئوخشاشمىغان شەكىللەر-
دىكى كۆڭۈل ئېچىش ۋە ئۆز بېشىمچىلىقلار باشلىنىپ كەتكەنىدى . بىر
قىسىم ئەسكەرلەر كوچىلارغا چىقىپ ، ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە تاماشا قى-
لىشتى .
ماسمادار يىگىرمىدەك ھەققەمسايىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ بىر مەيخانىغا
كىردى . ھەممەيلەن ئاغىل ـ تاغىل ۋارقىرىشىپ مەي ئىچىشتى . مەيخا-
نىغا كىرگەن باشقا خېرىدارلار ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ ئاستا چى-
قىپ كېتىشتى . مەي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن ماسمادار :
— يۇرۇگلار ، ئەمدى باشقا بەرلەرگە بېرىپ تاماشا قىلايلى ، —
دېدى ـ دە ، ئورۇندۇقنى تېپىپ ئۆرۈۋېتىپ ئىشىك تەرەپكە
ماڭدى .
مەيخانا خوجايىنى چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ كېلىپ :
— مەي پالۋانلىرىم ، مەينىڭ پۇلىنى بېرىۋەتكەيسىلەر ، —
دېدى .
— پۇل دېگەن نېمە ئۇ ؟ — دەپ ھۆركىرىدى ماسمادار ۋە قو-
لىدىكى قامچا بىلەن خوجايىنى بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇۋەتتى .
خوجايىننىڭ خوتۇن ـ باللىرى ۋارقىراپ يىغلاپ كەتتى .
مۇشتۇمزورلار كوچىغا چىقتى ۋە ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ـ
سوقۇپ ، دۇكانلاردىكى كۆزىگە ياخشى كۆرۈنگەنلىكى نەرسىلەرنى
بۇلاپ ، قىز ـ چوكانلارنى قوغلاپ نۇتقىلى تۇردى .

بىر دەمدىلا شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە ۋەھىمە كۆتۈرۈلدى. كىشى-لەر ئۆزئارا خەۋەر يەتكۈزۈشتى:

— تېز قېچىڭلار! ئىشىك - دېرىزىلەرنى چىڭ ئېتىپ تالاغا چىقماڭلار!

— يۈز - كۆزىنى ساقال باسقان، مەيدىسىنى تۈك قاپلىغان ماي-مۇن ئادەملەر ئالىمانچىلىق قىلىۋاتىدۇ.

— بۇ مايمۇنلار بەك يامان ئىكەن. ئامبال، دورغىلارمۇ ئۇلاردىن قورقۇپ گەپ قىلالمايۋاتىدۇ.

ئادەملەر خۇددى قارا بوراندا قالغان غازاڭدەك ھەر تەرەپكە ئۇ-چۇپ، رەستە ۋە كوچىلار قۇرۇقدىلىپ قالدى.

قۇتلۇغ يابغۇنىڭ چاپارمەنلىرى ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ، ھەشەمەتلىك بەزمە بولۇۋاتقان سورۇنغا يۈگۈرۈپ كىرىشتى.

— ئۇلۇغ يابغۇمغا مەلۇم بولغايكى، سىرقىسىم ئەسكەرلەر يۇقىرالارنى قوغلاپ، بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتىدۇ.

قۇتلۇغ يابغۇ كەيپىنى خۇمارلاشقان كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قولىنى شىلتىدى:

— چىقىپ كېتىڭلار، ئەسكەرلەر جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ جەڭ قىلدى. ئەمدى ئازراق ئەپ ئالسا نېمە بوپتۇ!

چاپارمەنلەر چىقىپ كەتتى. مەسلىھەتچى يۈپەك ئالپ شۇل ياب-غۇغا يېقىنراق سىلجىپ ئولتۇردى.

— ئەسكەرلەر باشباشتاقلىق قىلىپ ئىنتىزامنى بۇزسا قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىق سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، — دېدى ئۇ، — ئالىمانچىلىق قىلغانلارنى چەكلەش، جازالاش كېرەك. مەن نۆكەرلەرنى باشلاپ چى-قىپ، ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلاي.

ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىزلارغا شەھۋانىي ھەۋەسكە تولغان كۆز-لىرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان قۇتلۇق يابغۇ ئۇشتۇمتۇت غەزەپكە كەلدى.

— قوماندان كىم؟ سەنمۇ، مەنمۇ؟ گەپ قىلماي قويۇپ بەرسەم

ھەممە ئىشقا چىپىلىۋىلىپ ، بەك ھەددىڭدىن ئېشىپ كەتتىڭ . قوشۇندا بەرىبىر ئورنىڭ بار ، ئورنىڭنى بىلىپ ئىش قىل ، ئەمەس ، مېنىڭ ئىشىم !
ئۇسسۇلچى قىزلار قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ھىتابىدىن چۆچۈپ توختاپ قېلىشتى . يابغۇ ئۇلارغا قاراپ تېخىمۇ ئاچچىقى بىلەن ۋارقىرىدى :
— ئۇسسۇلۇڭنى ئويناش !
قىزلار خۇددى ئۈركۈپ كەتكەن كېيىكلەردەك نېرىلاپ كەتتى - دە ، دەرھال ئۇسسۇلنى داۋاملاشتۇردى . تۆپەك ئالپ شۇل ھېچنېمە دې- يەلمەي بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇپ كەتتى . يابغۇ ھېچقاچان ئۇ- نىڭغا بۇنداق قوپاللىق قىلىپ باقمىغانىدى .
ماسمادار قانارلىقلارنىڭ تۈرگۈن دۇنياغا ئىگە بولغانلىقى ۋە قو- ماندانىنىڭ ئۇلارنى چەكلىمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ باشقا بىرقىسىم ئەسكەر- لەرمۇ كوچىلارغا چىقىپ ، ئۇدۇل كەلگەن بەرگە تېگىش قىلىغىلى تۇردى .
شەھەر مەمۇرلىرى ۋە ئىناۋەتلىك مۆتىۋەرلەر باش قوشۇپ ، ئورخۇنلۇقلارغا ئون مىڭ توپ يىپەك ھەدىيە قىلىپ بەردى .
ئىككى كۈنگىچە كېيىن - ساپا سۇرگەن قۇتلۇغ يابغۇ مەستلىك- تىن نەستە بېشىلىپ سىرىغا چىقتى ۋە يىپەك ماللار بېسىلغان هارۇبلارنى كۆرۈپ چۆشەنمىگەن هالدا :
— بۇ نېمە ؟ — دەپ سورىدى .
مۆتىۋەرلەردىن بىرى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەدەپ بىلەن كېلىپ چۈ- شەندۈردى :
— سىلەر بىزنىڭ نىجاتكارلىرىمىز . سىلەر توپىلاڭنى نىجىتىپ ، شەھىرىمىزنىڭ ئەمىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردۈڭلار . شۇڭا ، بىز شەھەر ئاھالىسى نامىدىن سىلەرگە رەھمەت ئېيتىپ كەلدۇق . كۆڭلىمىزنى قو- بۇل قىلغايسىلەر .
قۇتلۇغ يابغۇ هۇجرىسىغا كىرىپ ، ئاتقاچلارنىڭ ماۋۇق يوتقان ، يىپەك نەكىيىلىرى سېلىنغان كات ئۈستىگە ياتتى . ئۇنىڭ ئىچىچە بېشى ئاغرىپ تۇراتتى . بىر ئەسنادىن كېيىن تۆپەك ئالپ شۇل كىرىپ ، قارا

سىرلانغان يۇملاق ئورۇندۇققا ئولتۇردى . يابغۇمۇ كاب ئۇستىدە پۇتلى-رىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇردى .
— ئەسكەرلەر مالىمانچىلىق قىلدى دېگەنمىدىڭ ؟ — دەپ سو-رىدى ئۇ ئېسىنى يىغىشقا تىرىشىپ .
— شۇنداق ، — دېدى مەسلىھەتچى ، — شۇنداق ئىش بولدى .
يابغۇ كاتتىن چۈشتى ۋە قوشۇمىسىنى تۈرۈپ بۇيرۇق بەردى :
— ئەسكەرلەر شەھەر سىرتىدىكى بارگاھلاردا تۇرسۇن . قو-رۇقچى ، نۆكەرلەردىن باشقىلىرى شەھەر ئىچىگە كىرمىسۇن !
تۇپەك ئالپ شۇل رازى بولغان ھالدا ئورنىدىن تۇردى ۋە :
— خوپ ، بۇيرۇقنى ئورۇندايمەن ، — دەپ چىقىپ كەتتى .
كەچكە يېقىن مەسلىھەتچى قايتىپ كىرىپ ، بۇيرۇقنىڭ ئو-رۇندالغانلىقىنى مەلۇم قىلدى .
— ھىم ، ياخشى ، — دەپ قويدى فۇتلۇغ بابغۇ ، — قايتىپ كەتسەڭ بولىدۇ . مەن بىرئاز ئارام ئالاي .
تۇپەك ئالپ شۇل ئارىسالدى بولۇۋاتقاندەك بىرخىل قىياپەتتە ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇپ قالدى .
— ھە ، يەنە قانداق گېپىڭ بار ؟ — سورىدى بابغۇ .
— ئۇرۇش ئاباغلاشتى ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل ، — بىر ۋەزىپىمىزنى ئورۇنداپ بولدۇق . ئەمدى قايتىپ كېتەيلى .
— نەگە ؟ — چۈشەنمەستىن سورىدى بابغۇ .
— ئۆزىمىزنىڭ بابلاقلىرىمىزغا .
— نېمىگە شۇنچە ئالدىرايسەن ؟ مېنىڭ بۇ يەردىن كەتكۈم يوق . مەن بۇ يەرنى ياقتۇرۇپ قالدىم . بۇ بەردىكى خەلق بىزگە نېمە كېرەك بولسا شۇنى تەييار قىلىپ بېرىۋاتىدۇ . بۇنداق باياشانچىلىقنى تاشلاپ نەگە باراتتىم ؟ ياق ، مەن كەتمەيمەن . كەتكۈڭ بولسا ئۆزۈڭ كېتىۋەر .
— ياق ، ھەممىمىز كېتىمىز ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل كەس-كىن تەلەپپۇزدا ، — بىز بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس ، ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق . ياردەم توگىگەندىن كېيىن قايتىپ كې-

نىشىمىز كېرەك .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇراۋ ئۆنمەي ئۇيغۇر قوشۇنى ئۆز بايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى .

× × ×

دەل ـ دەرەخلەر كۆكىرىپ ، گۈيخۇا گۈللىرى بۈككىدە ئېچىلىپ كەتكەن قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇبادمىش چاڭئەن تۇپرىقىغا يەنە قەدەم باستى . كوچىلاردا ئادەملەر شالاڭ ئىدى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ شەرقىي ئاستانىسى ئەن لۇشەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ھەر ياقلارغا پىتىراپ قېچىپ كەتكەن بولۇپ ، يا ھازىرغىچە تېخى تولۇق قايتىپ كېلىشمىگەنىدى . ناگان ـ ناگاندا ئۇچراپ قالىدىغان يولۇچىلار قۇبادمىشقا قورقۇنچ بىلەن گۇمانسىراپ قارىشاتتى ھەمدە قىلىچ ، ئوقيا بىلەن قوراللىنىپ ، ئۆزى مىنگەن ئېتىغا يەنە ئىككى ئارغىماقنى چېتىپ كېتىۋاتقان بۇ ياش جەڭچىدىن ئىلاجى بار نېرىرەك ئۆزلىرىنى قاچۇرۇشقا تىرىشاتتى .

قۇبادمىش ھېچ يەردە توختىماستىن ئۇدۇل ھېلىقى مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئاشۇ تونۇش دەرۋازىغا قاراپ ئىككىلەنگەن ھالدا توختاپ قالدى . « ئايتولۇن مېنى قانداق قارشى ئالار ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — مەن بىلەن ئورخۇن بويىغا كەتكىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالامدۇ ؟ ياكى ... »

قۇبادمىش ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ ، غەمكىن ھالدا بېشىنى تۆۋەن سالدى ۋە بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ئېتىدىن چۈشۈپ دەرۋازىنى قاقتى . ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن ناقىر باش راھىب دەرۋازىنى ئېچىپ ، قۇبادمىشقا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى .

— قوردانلىق قىز ئايتولۇننى ئىزدەپ كەلدىم ، — دېدى ئورخۇنلۇق يىگىت باش ئېگىپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، — مېنى تونۇدىڭىزمۇ ؟ مەن ئىككى ئاينىڭ ئالدىدا بىر قېتىم ئايتولۇن بىلەن كۆ-

رۇشكەندىم.

— تونۇدۇم، مەرھەمەت قىلىڭ، — دېدى راھىب.

قۇتادمىش ئىبادەتخانا قورۇسىغا كىردى. قورۇ ئىچىدە كۆپچىلىك ئەمگەك قىلىپ ئالدىراش ئىدى. راھىبلار ۋە ئىشلەمچى ئۇستىلار ئىبادەتخانا بىناسىغا ياندىشتۇرۇپ يېڭى بىنا سالماقتا ئىدى. راھىبلارنىڭ بەزىلىرى غالتەك ھارۋىلاردا توپا، سوغىلاردا سۇ توشۇيتتى، بەزىلىرى سۇ بىلەن توپىنى ئارىلاشتۇرۇپ لاي ئېتەتتى؛ يەنە بەزىلىرى كېسەك ياكى لاي توشتۇرۇلغان تىرە قاپلارنى ئەپكەشلەر بىلەن كۆتۈرۈپ ئۇستىلارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ئۇستىلار تانا تارتىپ، كېسەكلەرنى رەتلىك تىزىپ تام قوپۇراتتى.

قۇتادمىش ئېتىنى چەتتىكى بىر تۈپ دەرەخكە باغلاپ قويدى ۋە ئەمگەك قىلىۋاتقانلارغا قاراپ بىر ھازاغىچە تۇرۇپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇ ئىختىيارسىز تۈردە ئۆزىنىڭ مەرھۇم ئاتىسى بوتاسۇن بۇقىنى ئەسلەپ قالدى. ئۇ ئوغلى قۇتادمىشقا چاڭئەن، لوياڭ ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەشبالىق، قوچۇ، ئېۋىرغول① قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئۆي - ئىمارەتلەر ۋە قەلئە - سېپىللار توغرىسىدا ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ بېرەتتى. «ئوغلۇم قۇتادمىش، — دېگەنىدى ئۇ، — مەن ھارۋىكەشلىك، كارۋانچىلىق قىلىپ، يۇرت ئارىلاپ، كۆپ شەھەرلەرنى كۆرگەن. شەھەر ۋە يېزا تۇرمۇشىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتتىم. بىزنىڭ يايلاقلىرىمىزدىمۇ قەلئە - شەھەرلەرنى بىنا قىلىش توغرىسىدا كۆك تۈرك قاغانلىقىمۇ، بىزنىڭ ھازىرقى قاغانىمىزمۇ تەكلىپ بېرىپ باقتىم، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇشنى خالىمىدى. پۇقرالارنىڭمۇ كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى يايلاق تۇرمۇشىدىن مېھرىنى ئۈزەلمەيدۇ. لېكىن، كىشىلەر ھامان بىر كۈنى شەھەر قۇرۇشنىڭ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. مەن بۇنىڭغا ئىشىنىمەن».

قۇتادمىشنىڭ كۆز ئالدىدا گويا مەرھۇم ئاتىسىنىڭ سۆزلەۋاتقان

---

① ئېۋىرغول — قۇمۇل شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

سياقى گەۋدىلىسپ چىقتى ، گويا كى مەرھۇمنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ قۇلاق-لىرى تۈۋىدە ئاڭلانغاندەك بىلىنىپ كەتتى . « ئوغلۇم قۇتادمىش ، سەن چوقۇم بىساكارلىق ھۇنىرىنى ئۆگەنگىن . كېيىنچە كىشىلەر ھامان كىگىز ئۆي ۋە چېدىرلارنى تاشلاپ كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرىدىغان بولىدۇ . شۇ چاغدا بۇ ھۈنەر ساڭا راسا ئەسقاتىدۇ » .

خىيالغا بېرىلىپ كەتكەن قۇتادمىش ئۆزىنىڭ يېنىدىن ئۇزۇن ئاق لىباس كىيىشكەن ۋە خۇددى شۇنداقلا ئۇزۇن ئاق رومال ئارتىش-قان بەش - ئالتە راھىبنىڭ ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۇلاردىن بىرى كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىغانلىقىنى تۇيماي قالدى .

— قۇتادمىش ! — ھەيرانلىق ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئېيتىلغان بۇ خىتابنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ ئېسىگە كەلدى ۋە ئىنتىك بۇرۇلۇپ ، ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىۋاتقان ئاق لىباسلىق ئايتولۇننى كۆردى . ئىككى بىلەن قىر يۈگۈرۈپ كېلىشتى ، ئارىلىق قالدۇرۇپ توخ-تاپ قېلىشتى . قۇتادمىش ئايتولۇننىڭ ئىككى قولىنى ئالىقانلىرىغا ئېلىپ مەھكەم قىستى .

— ئايتولۇن ، مەن قايتىپ كەلدىم .

راھىبە قىز بىر دەقىقە قۇتادمىشقا ئۇنىلۇق مېھرى بىلەن تى-كىلىپ - قادىلىپ تۇرۇۋالدى - دە ، يەنە دەرھال قوللىرىنى تارتىۋالدى .

— ئاھ قۇتادمىش ، بولمايدۇ ... ئۇلۇغ مانى تەلىماتلىرىدا قىز - يىگىتلەر نىكاھلانماي تۇرۇپ قول تۇتۇشسا گۇناھ بولىدۇ دېيىلگەن .

قۇتادمىش مەيۈسلىنىپ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— قۇتادمىش ، — دېدى ئايتولۇن ، — مۇشۇ يەردە قالامسىز ؟ ياكى ... يەنە كېتەمسىز ؟

— ئەسلىدە سىزنى ئورخۇن بويىغا ئېلىپ كېتەي دەپ كەلگەن-دىم ، — دېدى قۇتادمىش ، — بىراق ، ئەمدى قارارىمنى ئۆزگەرتتىم . مۇشۇ يەردە قالاي .

— ئەمدى كەتمەمسىز ؟ — قىز خۇشال بولۇپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى .

— مەن بۇ يەردە قىلىپ ، مۇنۇ ئۇستىلاردىن بىناكارلىق ھۈنە-
رىنى ئۆگىنەي دەيمەن ، — دېدى يىگىت ئۆي سىپلىۋانقان راھىب ۋە
ئىشلەمچىلەرنى ئىشارەت بىلەن كۆرسىتىپ .
— باخشى ئويلاپسىز ، فۇنادمىش . ئاقساقاللار « ئوغۇل بالا ھۈنەر
ئۆگىنىشى كېرەك » دەيدۇ ئەمەسمۇ .
— بىراق ، ئاينولۇن ، راھىبلار مېنى بۇ يەردە قالدۇرۇشقا ئۇ-
نامدۇ ؟
— ئۇنابدۇ . مانىخەيلەر مۇساپىرلارنى بەكلىمەيدۇ . سىز بىردەم
ساقلاپ تۇرۇڭ . مەن باش روھانىي بىلەن سۆزلىشىپ باقاي .
ئاينولۇن يۈگۈرگىنىچە ئىبادەتخانا ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە ھا-
يال ئۆتمەي ئاق ساقاللىق باش روھانىينى باشلاپ چىقتى . ئېنىقاندەك
باش روھانىي قۇتادمىشنى ئېلىپ قېلىشقا ماقۇل بولدى ، لېكىن بەنە
مۇنداق دەپ قوشۇپ قويدى :
— ھۈنەر ئۆگىنىش ، ئەمگەك قىلىش دىنىمىزدا چوڭ ساۋاپ
ھېسابلىنىدۇ . بۇ يەردە بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىڭ . مانىخەيلەردىن
ئۆگەنسىڭىزمۇ ، باغاچ ئۇستىلاردىن ئۆگەنسىڭىزمۇ ، ھەممىسى ساۋاپ-
لىق . ئەمما ، ئىبادەتخانىمىزدا تۇرىدىغان كىشىلەرگە بىز مانى تەلىماتلى-
رىنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك . بۇ بىرنىڭ بۇرچىمىز .
قۇتادمىش ئۈمىدسىزلەندى .
— بىراق ... بىز شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز ، — دېدى ئۇ .
باش روھانىي مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .
— بىلىمەن ، — دېدى ئۇ ، — بىز ھېچكىمنى ئۆز دىنىمىزغا
كىرىشكە مەجبۇرلىمايمىز ، پەقەت ئەقىدىمىزنى سۆزلەيمىز . ئىشىنىش —
ئىشەنمەسلىك ھەر كىمنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا .
— ئۇنىداق بولسا ، ماقۇل ، — دېدى قۇتادمىش بېشىنى
ئىرغىتىپ .
باش روھانىي قۇتادمىشنى بىناكار ئۇستىغا تونۇشتۇردى .
— ئەمىسە سىز ئالدى بىلەن لايچىلىقنى ئۆگىنىڭ ، — دېدى

ئۇسنا ڧۇنادمىشقا ، — نوپا بىلەن سامانىنى ئاربلاشتۇرۇپ ، ئۇسىگە سۇ
ڧۇبۇپ لاى چىقىرىڭ .

شۇنداق قىلىپ ، ڧۇنادمىش ئاناققا ئورۇنلىشىپ ، هاردۇقىنى چىـ
قىرىۋالغاندىن كېيىن ئىشقا چۈشۈپ كەتتى .

شۇ ڧۇرۇلۇش ئىشى ئىلەن باز ئۆتۈپ كەتتى . كۈز كەلدى . بىر
كۈنى ڧۇنادمىش ئىشلەمچىلەر بىلەن بىرلىكتە بىگىندىن سىلىقان ئىما-
رەتنىڭ ئۆگزىسىگە كاهىش ناتقۇزۇۋاتاتتى . كۈتۈلمىگەندە ئايتولۇن
پەيدا بولۇپ قالدى .

— ڧۇنادمىش ، — دەپ چاقىردى ئۇ پەستە تۇرۇپ .

ئەسلىدە ئايتولۇن هەر كۈنى ئۇنىڭ چۈشلۈك تامىقىنى ئەكېلىپ
بېرەتتى . شۇڭا ، ڧۇنادمىش ئۇنى كۆرۈپلا ئىختىيارسىز تۇردە قۇباشقا
قاراپ قويدى .

— نىمە بولدى ، ئايتولۇن ؟ تېخى چۈش بولمىدىغۇ ، — دىدى
ئۇ ئۆگزىدىن پەسكە قاراپ .

— ئورخۇن تەرەپتىن ئۇيغۇرلار كەپتۇ ، — دەپ تووۋلىدى ئاي-
تولۇن .

ڧۇنادمىش ئۆگزىدىن چۈشتى .

— نېمە دەيسىز ؟ — بىگىت چۈشىنەلمەستىن قاينا سورىدى ، —
ئۇيغۇر قوشۇنى لوباگىدىن ئورخۇنغا قايتىپ كەتكەن ئەمەسمۇ .

— ياق ، بۇ قېتىم كەلگەنلەر قوشۇن ئەمەس ئىكەن . ئەلچىلەر
كەپتۇ . راهىبەلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆردۈم . كىشىلەرنىڭ دىيىشىچە ،
ئىلەرنىڭ قاغانلار تابغاچ پادىشاهى بىلەن قۇدىلاشماقچىكەن . ئەلچىلەر
تۇرغۇن ئاتلارنى هەم بەنە تۇرغۇن هارۋىلاردا سوۋغا - سالاملارنى ئې-
لىپ كەپتۇ .

ئون تۆتىنچى باب

قۇدىلاشماق

نەگرى ئوغلى ناك سۇزۇك يىراقتىكى ئورخۇن دەرياسى بويىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلەرنى ئىنتايىن داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى. ئوردا قوبۇلخانىسىغا ناك سۇلالىسىنىڭ كاتتا ئەرباب ۋە مۆ-ىۋەرلىرى يىغىلدى.

باش ئەلچى نەگرى ئوغلىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ چوڭقۇر تەزىم قىلدى ۋە خۇشخۇي تەبەسسۇم بىلەن سۆز ئاچتى:

— نەگرىدە قۇت بولمىش بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قارا قاغان بۈيۈك تاك دۆلىتىنىڭ پادىشاھى سىلەن ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئەڭ يېقىن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئارزۇسى بىلەن ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى.

ناك سۇزۇكمۇ خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ دوستانە رەۋىشتە بېشىنى ئىرغىتتى.

— بايانچۇر قارا قاغان سالامەت بولغاي، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

باش ئەلچى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۈيۈك قاغانىمىز تەگرى ئوغلى ناك سۇزۇك ئالىيلىرىغا ئاتاپ شەخسەن ئۆز نامىدىن سوۋغات ئەۋەتتى. بۇلار: بەش يۈز ئارغىماق، بۇلغۇن تېرىسى، ئۇنچە - مەرۋايىتلار ھەم ئاق كىگىز. بابلاق ھەلقى ئاق كىگىزنى ئۇلۇغ كۆرىدۇ. نەجىب ۋارىسى قاغان بولغاندا ئۇنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ تەختكە ئولتۇرغۇزىمىز. شۇڭا، بىز ئەڭ ھۆرمەتلىك ۋە ئەڭ ئۇلۇغ كىشىلىرىمىزگىلا ئاق كىگىز تەقدىم قىلىمىز. بايانچۇر قاغان

ناڭ سۇزۇڭ ئالبىلىرىغا كۆئئوغۇل بولۇشى ئارزۇ قىلىدۇ .
نـاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى قارا قاغاننىڭ سوئاللىرىنى ئۆزـكۆزۈۋالدى . ئەلچىلەر شەرىپىگە شاھانە زىياپەت بېرىلدى .
ئىكـكىنـچى كۈنى ناڭ سۇزۇڭ بېـقىسـلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتـلەشتى .
ـــ كېنىزەكلەردىن بىرىنى قۇنچۇي① دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئۇـرىسىپ قويايلى ، ـــ دېدى ۋەزىرلەردىن بىرى .
ـــ توغرا ، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىدى يەنە بىر مويسىپىت ئەمەلدار ، ـــ پادىشاھىمىز ئۆز قىزىنى باشقا يۇرتقا ياتلىق قىلىشى ئۆتـمۇشتە كۆپ كۆرۈلمىگەن . پادىشاھلار ، ئۇمۇمەن ، خان جەمەتىدىكى قىزلارنى ياكى كېنىزەكلەرنى ئۆز قىزى ھېسابىدا ياتلىق قىلاتتى . بىزمۇ شۇنداق قىلايلى .
نەگرى ئوغلى يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن تەخت ئۈستىدە ئۇزاقىچە بىشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولـتۇرۇپ كەتتى .
ـــ ئەن لۇشەن توپىلىڭى بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنى گۇمران بولۇش گىردابىغا ئەكېلىپ قويدى ، ـــ دېدى ئۇ بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ ، ـــ ئۇيغۇر قوشۇنى توپىلاڭنى باسىقۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى . توـپىلاڭچىلار ھېلىمۇ تېخى ئۇزۇل ـ كېسىل تۈگەپ كەتمىدى . يوشۇرۇن خەۋپ يەنە مەۋجۇت . بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش ھەممىدىن مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى .
تاڭ سۇزۇڭ سۆزىنى توختىتىپ ، كۆپچىلىككە سىناق نەزىرىدە بىر قۇر قاراپ چىقتى . ھەممەيلەن سۈكۈت ئىچىدە ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى . پادىشاھ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :
ـــ مېنىڭ ياتلىق قىلىنمىغان بىرلا قىزىم قالدى . شۇ قىزىمنى قارا قاغانغا ياتلىق قىلاي .
ـــ كەنجى قىزىڭىز نىڭگونىمۇ ؟

---

① قۇنچۇي ـــ خان قىزى ، مەلىكە (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) .

— ھەئە ، شۇنى ... يېڭگو قىزىمنى .
— بىراق ... بايانچۇر قاغان قېرىپ كەتكەن ئادەم تۇرسا ...
— بولدى ، مەن قارار قىلىپ بولدۇم . قۇنچۇينى ئۇزىتىشقا تەر-
هال تەييارلىق قىلىڭلار . بىر نەۋرە ئىنىم خەنجۇڭ بېگى لى يۈي مىسىك
ئالاھىدە مۇشاۋىرىم ، مۇۋەققەت تەپتىش ۋەزىرلىك ئۇنۋانى بىلەن بايان-
چۇر قاغانغا « دانىشمەن ، باتۇر كۆل قاغان » دېگەن پەخرىي ئاتاقنى
بېرىپ رەسمىيلەشتۈرگۈچى ئەلچى بولسۇن . بىر نەۋرە ئىنىم سول
بانداش ئامبال لى سۈن ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىنىڭ بانداش ئامبىلى ، مۇ-
ۋەققەت نايىپ تەپتىش ۋەزىرى ۋە شاقاۋۇللۇق ئۇنۋانى بىلەن نايىپ
ئەلچى ھەمدە قۇنچۇي نىڭگونىڭ توي مەرىكىسىنى باشقۇرغۇچى بول-
سۇن ، ئاناقلىق سەرۋەزىرلەرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىلەردىن بەھرىمەن
بولغۇچى مۇۋەققەت ئوڭ قول ۋەزىر ، جىڭگو بېگى قىي مىيەن چېگراغىچە
ئۇزىتىپ قويۇشقا مەسئۇل بولسۇن .
پۈتۈن چاڭئەن ئاھالىسى تەۋرەپ كەتتى . « نىڭگو قۇنچۇي
ئۇيغۇر قاغانغا خانىش بولۇش ئۈچۈن يولغا چىقىدىكەن » دېگەن خە-
ۋەرنى ئاڭلاپ ، قېرى - ياش ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
قۇنچۇينى ۋە ئۇنى ئۇزىتىپ ماڭغۇچى ئوردا ئەھلىنى كۆرۈش ئۈچۈن
كوچىغا چىقىشتى . قۇنچۇي بايانچۇر قاغان سوۋغا قىلغان ئۇيغۇرچە ئې-
سىل كىيىملەرنى كىيىپ باشقىچە گۈزەل بولۇپ كەتكەنىدى . خەنجۇڭ
بېگى لى يۈي قۇنچۇينى بەش يۈز ياساۋۇل بىلەن قوغداپ ماڭدى . ناڭ
سۈزۈڭ ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ، ئەجدىھا سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن شاھانە سېرىق يىپەك تونىنى كىيىپ ، نىڭگو بىلەن بىر
مەپىدە ئولتۇرۇپ ماڭدى .
شەنياڭغا كەلگەندە ناڭ سۈزۈڭ كانىنا زىيادەت بېرىپ ، قىزىنى
يۈز مىڭ توپ يىپەك رەخت بىلەن ئۇزىتىپ قويدى . خوشلىشىش ئالدىدا
تەڭرى ئوغلى قىزىغا ئىلھام بېرىپ مۇنداق دېدى :
— قىزىم ، سىز يىراققا كېتىۋاتىسىز . ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن
خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇشقا تىرىشىڭ .

قۇنچۇي ئېغىر بىر تىنىق ئېلىپ ئاتىسىغا قارىدى. ئۇ ئوردا ئىچىدىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلاردىن تەلىم ئېلىپ، خان ھەرىمى ئىچىدىكى قويۇق سىياسىي تۈس ئالغان تۇرمۇش شارائىتىدا پىشىپ يېتىلگەن بىلىملىك ۋە ئەقىللىق قىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوردىخۇندىن ئەلچىلەر كەلگەندىن بۇيان ئاتا-ئانىسى ۋە ئۇستازلىرى بۇنداق تويلىشىشنىڭ ئەھمىيىتى، دۆلەتكە كەلتۈرىدىغان پايدىسى ھەققىدە كۆپ سۆزلەپ ئۇنى قايىل قىلغان ھەمدە يىراقتىكى ئۆزىگە تونۇشلۇق بولمىغان ئۆزگىچە ياتلاق ھاياتىغا ئۆزىنى بېغىشلاشقا ماقۇل كەلتۈرگەنىدى.

كەلگۈسىدىكى نامەلۇملۇقتىن كۆڭلى پاراكەندە بولۇپ تۇرغان قۇنچۇي ئىنىگو كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ، غەمكىن كۆزلىرى بىلەن ئاتىسىغا ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

— ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن، خان ئاتا، — دېدى ئۇ، — بۇنىڭدىن سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ قۇنچۇيلىرىدىن شى جۈن ۋە جې يۈلار دۆلەت ئىشىنى ئەلا بىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بولۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنىكەن. قۇنچۇي ۋاڭ جاۋجۈنمۇ خون تەڭرىقۇتىغا ياتلىق بولۇپ دۆلەتكە نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانىكەن. بۈگۈنكى كۈندە مەن سىزنىڭ ئۈمىدىڭىزنى ئاقلاپ، دۆلەتكە خىزمەت قىلىش يولىدا ئۆلۈپ كەتسەممۇ رازىمەن. مەن چوقۇم خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىتتىپاقلىقنى داۋاملىق كۈچەيتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمەن.

تەڭرى ئوغلى كۆزلىرىگە ياش ئالدى، لېكىن دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ قىزى بىلەن خوشلاشتى.

ھەشەمەتلىك قەسىرلەرنىڭ پاراغەتلىك تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ باقمىغان قۇنچۇي ئىنىگو ئىككى ئاي جاپالىق يول يۈرۈپ ئوردىخۇن بويىغا يېتىپ كەلدى. قۇنچۇينى قوغداپ كەلگەن خەنجۇڭ بېگى لى يۈي شامانىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە پېرە ئويناپ، گۈلخاننى توققۇز قېتىم ئايلىنىش ۋە بۆرە بايرىقىغا تەزىم قىلىش قاتارلىق قائىدە - يوسۇنلارنى ئادا قىلغاندىن كېيىن بېيەك چېدىرغا كىرىپ، ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئول-

تۇرغان ئاق ساقاللىق بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا سالام بەردى.

— دانىشمەن ۋە باتۇر قارا قاغانغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى ئۇ، — بىز تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇرۇڭ ئالىپلىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ قۇنچۇيى نىڭگونى ھوزۇرلىرىغا ئېلىپ كەلدۇق. پادىشاھىمىز سۇرۇڭ ئالىپلىرى قاغان ئالىپلىرىنىڭ تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئاررۇلۇق قىزىنى سىلىگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق دوستلۇقىمىزنى يەنىمۇ كۈچەيتمەكچى بولدى. ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ھۆكۈمدارلار باشقا قوۋملار بىلەن قۇدىلاشقاندا ياتلىق قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئاسرىندى قۇنچۇيلار ئىدى. نىڭگو بولسا، پادىشاھىمىزنىڭ ئۆز قىزى. ئۇ ھەم ئەخلاقلىق، ھەم ساھىبجامال قىز. ئۇ ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي سىلىگە ياتلىق بولغىلى كەلدى. قاغان ئالىپلىرى، ئەمدى سىلى پادىشاھىمىزنىڭ كۈيئوغلى بولۇپ قالدىلا. بۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشىپ، ئىناق ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ ئۆتسەك.

— تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇرۇڭ ئالىپلىرى تۈمەن مىڭ يىللار ياشىسۇن، — دېدى بايانچۇر قاغان، — ئاپالىم بىلگە قاتۇن يېقىندا كېسەلدىن ساقىيالماي قازا تاپتى. قۇنچۇي نىڭگو بۇنىڭدىن كېيىن قاتۇنلۇق ئۇنۋانى بىلەن ئۇلۇغلىنىپ، «نىڭگو قاتۇن» دەپ ئاتىلىدۇ. خانلىقىمىزدا قاتۇنلار قاغاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ھوقۇق ۋە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولىدۇ. لى بۆي ھەزرەتلىرى، بىز ئۇيغۇرلار تاڭ خاندانلىقى بىلەن قېرىنداشتەك ئۆتۈۋاتىمىز. كالپۇك بولمىسا چىش توڭلايدۇ. چوڭ ئوغلۇم قۇتلۇغ بابغۇ قوشۇن تارتىپ ئەن لۇشەن — ئەن چىڭشۈي توپىلىڭىنى باستۇرۇپ قايتىپ كەلدى. لېكىن، توپىلاڭچىلار تېخى تولۇق تىنجىتىلغىنى يوق. مەن يەنە قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇرۇڭ ئالىپلىرىغا ياردەم قىلىمەن.

قاغان بىلەن لى بۆي سۆھبەتلىشىپ بولغاندىن كېيىن كاتتا توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلدى. ئاتلار ۋە قويلار سويۇلدى، داش قازانلار ئېسىلدى، شامان ۋە باخشىلار گۈلخان يېقىپ، پىرە ئويناپ، قوڭغۇراقلى-

رىنى جىرىڭلىتىپ كېلىننى پاكلىدى . نەعمە ـ ناۋا ، ناخشا ـ ئۇسسۇل قىزىپ كەتتى .

كەچ كىرگەندە فۇنچۇي نىڭگو هون بەگرىقۇتىغا نەقدىم قىلىنغان ۋاڭ خاۋجۇن ۋە ئۇسۇن خانىغا يانلىق بولغان شى جۈنلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قەسىرلەردىن ئايرىلىپ ، كىگىز ئۆيلەردە گۆش يەپ ، سۈت ئىچىپ قانداق ھەسرەتلەنگەنلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ھالدا ، ياش جەھەتتە ئۆز ئانىسىدىنمۇ چوڭراق بولغان ئاق ساقاللىق بايانچۇر قاغاننىڭ چېدىرىغا كىرىپ كەتتى .

چاڭئەن ئوردىسىدىن فۇنچۇينى ئېلىپ كەلگەنلەر بىر ئايچە مېھمان بولغاندىن كېيىن قايتىشقا تەرەددۇت قىلدى . بايانچۇر قاغان ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى قۇنلۇغ چۇر بېگىن قوماندانلىقىدىكى ئۈچ مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئۇلارغا قوشۇپ ناڭ ئوردىسىنى قوغداش ئۈچۈن يولغا سالدى .

× × ×

قۇنلۇغ يابغۇ لوباڭدىن قايتىپ كېلىپ كەيىپ ـ ساپالىق تۇرمۇشنى يەنە باشلىۋەتكەنىدى . بۇ مەيپەرەس خانزادە كىگىز ئۆيدە بىرنەچچە بېقىنلىرى بىلەن گۆش يەپ ، مەي ئىچىشمەكتە ئىدى . ھەممەيلەننىڭ كەيپى ئۆرلەپ جىلى قىزىپ قالغان پەيتتە سورۇنغا يېڭى مېھمان كىرىپ كەلدى . سۆسەر تۇماق ، تۇلغۇن جۇۋا كىيگىنىدىن قارىغاندا ئۇمۇ ئېسىلزادىلەردىن بىرى ئىدى .

— كېچىكىپ قالدىڭغۇ ؟ ئەمدى كەلدىڭغۇ ؟ — دېدى قۇنلۇغ يابغۇ ئۇنىڭغا تاپا ـ تەنە قىلىپ .

يېڭى مېھمان ئۆلپەنداشلار قاناردىن ئورۇن ئېلىپ بەھۇزۇر ئولتۇردى .

— بۇيۇك قاغانىمىز مۇھىم ئىش بىلەن چاقىرىپتىكەن . شۇڭا ، كېچىكىپ قالدىم ، — دېدى ئۇ .

— قانداق مۇھىم ئىش ئىكەن ئۇ ؟ — سورىدى قۇنلۇغ يانغۇ .
بېگى مېھمان چۈشەندۈردى :
— نىڭگو قانۇن چىقىرىپ ۋە كىگىز ئۆيلەرگە كۆنەلمەيمىز . « بۇ بەربەك سوغۇق ئىكەن ، كېچىچە ئۇخلىيالمايۋاتىمەن » دەپتۇ . ئۇ يەنە « چاڭئەندىن ئۇسىنلارنى تەكلىپ قىلىپ ئۆي ـ ئىمارەت سالدۇرايلى » دەپتۇ . قاغان بىر نەچچىمىزنى چاقىرىپ مەسلىھەتلەشتى . بىز « كۆپ ـ رەك ئېيىق تېرىسى تېپىپ نىڭگو قانۇنغا سىلىپ بېرەيلى ، كىگىز ئۆينىڭ نۆپىسىگە يەنە قوشلاپ كىگىز ياپايلى ، ئۆيىنىڭ ئاستىغا ياغاچ يانقۇزاي ـ لى » دېيىشتۇق .
— نابغاچ قانۇن يەنە نېمە دەپتۇ ؟ — يابغۇ ئەمدى نەنە ئارىلاش سورىدى .
— ئەجەبا ، قاغان ئوغلى بۇ گەپلەردىن خەۋەرسىزمۇ ؟
— ئۆزۈڭ بىلىسەنغۇ ، ئۇ نابناي يابغاچ كەلگەندىن كېيىنلا مەن نۇغلا يايلىقىغا كەتكەن ، نېخى يىقىندىلا قايتىپ كەلدىم .
— شـۇنـداقـتىمۇ ... — بېـگى مېھمان گەپ قىلالماي توختاپ قالدى .
سـورۇن ئىشتىراكچىلىرى قاغان ئوغلىنىڭ قاتۇنغا بۇنداق ھۆر ـ مەتسىزلىك قىلىشىدىن ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قورقۇپ كېتىشتى .
— شەۋكەتلىك يابغۇم ، — دېدى ئۇلاردىن بىرى ، — قاغان بىلەن قاتۇننى ھۆرمەتلەش يايلاقتا ئەرلەردىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇم .
— شۇنداق ، — دەپ ئۇنى قوللىدى يەنە بىرەيلەن ، — قاغان ئۇلۇغدۇر ، قاتۇن ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ھەمراھى . شۇڭا ، ئۇمۇ ئۇلۇغلىنىشى كېرەك .
قۇنلۇغ يانغۇ توختىماي ئىچىلىۋاتقان مەينىڭ تەسىرى بىلەن خېلى ئۇيدانلا نەگىشلىپ قالغانىدى . بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ نەرسالىقى بۇنسا كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي قالاتتى . ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا قورساق كۆپۈكىنى نۆككىلى تۇردى :

— قاغان قىرىغاندا ئالجىدى ! بىر پۈنى گۆرگە ساڭگىلاپ قال-
غاندا يىگىتلىك قىلىشنى كىم قويدى ئۇنىڭغا ! مەن لوياڭدا ئۇزاقراق
تۇرالىلى دېسەم ئۇنىماي ، كەينى - كەينىدىن چاپارمەنلەرنى ئەۋەتىپ
قوشۇننى قايتۇرۇپ كەلدى . « يۇقرالارنى بورەك قىپسىلەر ، قىز - چو-
كانلارنى بۇلاپسىلەر » دەپ ماڭا سىرمۇنچە كايىدى . ئەمدى ئۇزىچۇ ؟ ئۇ
جىرتاق كۆز تابغاچ خېنىمنىڭ سىرغان سىرىقىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ
قالدى . ئەتىدىن كەچكىچە يوتقاندىن چىقماي ، خانلىقنىڭ ئىشلىرىنىمۇ
ئۇنتۇدى ... ئەمدى ئۇنىڭدىن قورقمايمەن ، ئۇنىڭغا بويسۇنمايمەن ، قو-
شۇنۇمنى ئېلىپ كېتىمەن ، يىراقلارغا كېتىپ ئۆزۈم ئايرىم تۇرىمەن ...

× × ×

باياnچۇر ئەل ئەمىش بىلگە قاغان قىشلىقتا مەخسۇس تىكىلگەن
ئاق كىگىز ئۆيدىكى ئالتۇن تەخت ئۈستىگە سىلىسىغان ئىككى قات ئېيىق
تېرىسىدە سۆسەر تۇمىقىنى باستۇرۇپ كىيىپ ، سۆسۈن تاۋار بىلەن
تاشلانغان قۇندۇز جۇۋىسىغا يۆگىنىپ ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ گەۋدىسى
بىرئاز مۈكچەيگەن ، سافال - بۇرۇتى ئاقارغان بولسىمۇ ، ئۆتكۈر كۆز-
لىرى تەخت ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان مەسلىھەتچى تۇپەك ئالپ شۇلغا
مىختەك قادالغانىدى . قاغان مەلۇمات يەتكۈزگىلى كىرگەن بۇ مەسلى-
ھەتچىنىڭ بىر سۆزىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋەتمەي ، پۈتۈن زېھنىنى يىغىپ تىڭ-
شىماقتا ئىدى .

— ھىم ، قۇتلۇغ يابغۇ شۇنداق دىدىمۇ ؟ — دېدى ئۇ بېشىنى
بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ ، — ئۇ راستىنىلا كەيمەكچى بوپتۇمۇ ؟
— شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل ، — ئۇ
ھازىر قول ئاستىدىكى قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ كىتىشكە تەييارلىق قىلىۋا-
تىدۇ . مەن ئۇنى توسۇپ قالالمىدىم .
— ھىم ، ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى باياnچۇر قاغان ئاۋازىنى سو-
زۇپ ، — چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ .

تۆپەك ئالپ شۇل ئورنىدىن قوپۇپ ئىگىلگىنىچە كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى .
قاغان ئۆزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى .
— ئىسيان ! — دېدى ئۇ ئۇلۇغ - كىچىك نىنىپ .

× × ×

تاغ - دالالار يېشىللىققا پۈركىنىپ ، ياز پەسلى كېلىپ قالغانىدى . قاغاننىڭ قارارگاھى جايلاشقان كەگرى ئوتلاقتا قاتار - قاتار كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەنىدى . ئۇ يەر - بۇ يەردە ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلار ۋە كالا - موزايلار كۆزگە چېلىقاتتى .
ھەممىدىن چوڭ ۋە كۆركەم ئاق كىگىز ئۆينىڭ يېنىدا بىر نوپباش نۆكەرلەر ئۆزئارا چاقچاق قىلىشىپ ، چېلىشىپ ئويناشماقتا ئىدى . كىگىز ئۆيدىن شاپ بۇرۇنلۇق بىر سانغۇن چىقىپ ئۇلارغا توۋلىدى :
— سەپكە تىزىلىڭلار ! تابغاچ ئەلچىلىرى ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ زىياپىتىگە چىقىدۇ .
نۆكەرلەر يانلىرىغا ئېسىقلىق قىلىچلىرىنى ۋە ئۇزۇن چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ سەپكە تىزىلدى .
كىگىز ئۆيدىن يالتىراق ناۋار تونلار كىيىشكەن شالاڭ ساقاللىق ۋە قىسىق كۆزلۈك ئۈچ نەپەر تابغاچ كۆلۈمسىرىگەن ھالدا چىقىپ كەلدى . سانغۇن ئۇلارنى سەل ئېگىزرەك كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان جايدىكى باشقا بىر ئاق كىگىز ئۆيگە باشلاپ كىردى . توققۇز بۇيرۇقلار باشلىقى قارا ساقاللىق ئىنانچۇ نون باغا تارقان رەڭدار گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان ئالا - بالداق يولۋاس تېرىسىدە سۈرلۈك قىياپەت بىلەن چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . تابغاچ ئەلچىلىرى كىرگەندە ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قائىدە - يوسۇنلۇق سالاملاشتى ۋە ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى . تابغاچلارمۇ يولۋاس تېرىلىرىدىن ئورۇن ئېلىشتى .
— بۈيۈك قاغانىمىزنىڭ بىرئاز تاۋى يوق بولۇپ قالدى ، —

دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، — شۇڭا ، ئۇ ھەر قايسىلىرى بىلەن زى-
ياپەتتە بىللە بولۇشنى پېقىرغا ھاۋالە قىلدى .
— بايانچۇر قاغاننىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ! تۇمەن مىڭ يىللار
سەلتەنەت سۈرۈپ ياشىسۇن ! — دېيىشتى ئەلچىلەر .
داستىخان تارتىلىپ ، زىياپەت باشلاندى . سۆز ئارىسىدا ئەلچى-
لەردىن بىرى سورىدى :
— خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ ؟
— ئۇ يېقىندا قازا تاپتى ، — دەپ جاۋاب بەردى باغا تارقان .
تابغاچلار قايغۇسىنى ئىپادىلىدى :
— بىز بۇ مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپماپتۇق .
— ئۇ كېسەلمىدى ؟
— رەھمەتلىك توپىلاڭنى باستۇرۇشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەت-
كەندى .
— شۇنداق ، ئۇ باتۇر ئىدى ، — دېدى باغا تارقان ، — لېكىن
ئۇ ئۇرۇشتا داڭق چىقارغاندىن كېيىن كۆرەڭلەپ كەتتى ، خاتالاشتى ،
قاغانغا ئۆكتە قوپتى . شۇڭا ، ئېلىمىزنىڭ ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋات-
قان ئادىتى بويىچە جازالاندى . ئۇ ئەمدى يورۇق دۇنيادىن كەتتى .
تابغاچلار « چۈشەندۇق » دېگەننى بىلدۈرۈپ ، باشلىرىنى ئىر-
غىتتى .

× × ×

بايانچۇر قاغان يىپەك چېدىردىكى ئېيىق ۋە تۈلكە تېرىلىرى سې-
لىنغان كات ئۈستىدە گۈللۈك تاۋار بىلەن قاپلانغان تۇزغاق ياستۇققا
بېشىنى قويۇپ ، ئۇچىسىغا قۇندۇز جۇۋىسىنى يېپىنغان ھالدا سوزۇلۇپ
ياتاتتى . ئۇ چوڭ ئوغلى قۇتلۇغ يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە
كۈنگىچە گېلىدىن غىزا ئۆتمەي ئاھ ئۇرۇپ ، ئاخىر تاۋى يوق بولۇپ يې-
تىپ قالغانىدى .

— ھەي قۇتلۇغ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، ماڭىمۇ قىلدىڭ! —
دېدى ئۇ ئاچچىق يىغىدىن ئاۋازى بوغۇلۇپ، — ئەجەبمۇ كۆيۈمسىز، قارا كۆڭۈل، قارام بولۇپ بۆرلىپتىكەنسەن...

ئىڭگو قاتۇن قاغاننىڭ يېنىدا غەمكىن ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى تېخى تۈزۈكرەك ئۆگىنەلمىگەچكە كىشىلەر بىلەن راۋان سۆزلەشەلمەيتتى، پەقەت ئايرىم سۆزلەرنىلا دېيەلەيتتى.

— ئىچىڭ، — دېدى ئۇ بىر چىنە ئىسسىق شورپىنى قوش قوللاپ بىمار ئېرىگە سۇنۇپ.

قاغان بىلەن قاتۇننىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىپ ئولتۇرۇشقان ئىككى دېدەك بىر قاغاننى ئىككى ياندىن يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇشتى. بىمار شورپىنى ئوتلىدى.

شۇ ئەسنادا بىر چاپارمەن كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— بۈيۈك قاغانىمغا مەلۇم بولغايكى، تابغاچ ئەلچىلىرى سالامغا كەلدى.

ئىڭگو قاتۇن ئۇيغۇرچىنى تولۇق بىلمىسىمۇ، چاپارمەننىڭ مەلۇماتىنى چۈشەندى ۋە ئۆز يۇرتداشلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن شادلىنىپ، يۈرىكى ئېپچەكلەپ كەتتى. ئۇنىڭ بايىقى پەرىشانلىق ھالىتى شامال ئۇچۇرۇپ كەتكەندەك بولدى. ئۇ بىراقلا جانلىنىپ، شوخ چاقناپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن قاغانغا تىكىلدى.

— ئۇلار بىلەن تېزرەك كۆرۈشەيلى، — دېدى ئۇ ئۆزىنى بېسىۋالالماي.

— مېھمانلارنى باشلاڭلار، — دېدى قاغان ۋە كاسىنى چۈشنى.

ئىڭگو قاتۇن ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلىدى. ئۇلار ھۇجرا قىلىنغان چېدىردىن چىقىپ، تەخت قويۇلغان ئەڭ چوڭ چېدىرغا كىردى. قاغان ئالتۇن تەختكە چىقىپ، چارزا قۇرۇپ ئولتۇردى. قاتۇن خۇددى يۇمشاق ئاسلاندەك سىلىققىنا كېلىپ ئۇنىڭ يېنىغا جايلاشتى.

تابغاچ ئەلچىلىرى ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون تاغا تارقاننىڭ يول باشلىشى بىلەن قاغان چېدىرىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى، ئىككى

يەرەپ ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سوراشتى. باش ئەلچى سۆزنى باشلىدى:

— ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭگە كىرىپ، بىز بىلەن ماسلىشىپ جەڭ قىلغانلىقتىن زور غەلىبە قولغا كەلگەندى، ئەن لۇشەن ـ ئەن چىڭشۈي توپىلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن تىنجىتىلغانىدى. لېكىن، ئۇيغۇر قوشۇنى قايتىپ كېتىشى بىلەنلا يەنە شى سىمىن توپىلاڭ كۆتۈردى.

— شى سىمىن يەنە ئوغلىغا تەسلىم بولغان ئەمەسمىدى، — دېدى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان.

— شۇنداق، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى باش ئەلچى، — شى سىمىن دەسلەپتە ئەن لۇشەنگە قوشۇلۇپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. ئەن لۇشەن ئۆلگەندىن كېيىن ئەن چىڭشۈينىڭ باش مەسلىھەتچىسى بىلەن چىقىشالماي بۈيۈك تاڭ دۆلىتىگە سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بىز تەرەپكە ئۆتكەنىدى. تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزوڭ ئۇنى فەنياڭ ئايمىقىغا ئىراۋۇل قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. بۇ يىل ئەتىيازدا قوماندان گوزىيى ئەن چىڭشۈينىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن خېنەنگە يۈرۈش قىلغانىدى. جەڭ باشلانغاندا شى سىمىن بىردىن يۈز ئۆرۈپ، ئارقا سېپىمىزگە تېگىش قىلىپ، يېمەك ـ ئىچمەك، ئات ـ ئۇلاغلىرىمىزنى بۇلاپ كەتتى. ئارقىدىنلا سەكسەن مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بىزگە ھۇجۇم قىلدى.

— جەڭ نەتىجىسى قانداق بولدى؟ — بايانچۇر قاغان بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ھالدا سورىدى.

— جەڭ راسا قىزىپ كەتكەن مەزگىلدە تۇيۇقسىزدىن قارا بوران چىقىپ كەتتى، ھەر ئىككى تەرەپ جەڭنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. بوران دەرەخلەرنى يىلتىزىدىن قومۇرۇپ، ئادەملەرنى ئۇچۇرۇپ يىقىتاتتى. سەپلەر بۇزۇلۇپ، بىزنىڭ پىيادە جەڭچىلىرىمىز چېچىلىپ كەتتى. لېكىن، شى سىمىننىڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى ياتقۇزۇپ، ئۆزلىرى شۇ ئاتلارنىڭ دالدىسىدا يېتىۋېلىپ، بوراندىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈۋالدى ـ دە، قايتىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ، بىزنىڭ دالادا چېچىلىپ

كەنكەن ئەسكەرلىرىمىزنى قوغلاپ قىرغىلى تۇردى . ئاخىر گوزىيى لو-
ياگدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى .
— كېيىن قانداق بولدى ؟ — قاغان يەنە سورىدى .
— كېيىن شى سىمىن ئەن چىڭشۈينى ئۆلتۈرۈپ ، يېقىندا ئۆزىنى
« پادىشاھ » دەپ ئېلان قىلدى .
نىڭگو قاتۇن سۆھبەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ، تالڭ
قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىر ئوڭۇشسىزلىقى توغرىسىدا گەپ بولغاندا ئاھ ئۇ-
رۇپ ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئولتۇراتتى .
— خان ئاتام ساق - سالامەتمۇ ؟ چاڭئەندە ئۇرۇش بول-
دىمۇ ؟ — دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي سورىدى ئۇ .
— تەگرى ئوغلى ساق - سالامەت ، — دەپ ئۇنىڭغا تەسەللى
بەردى باش ئەلچى ، — ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئاساسەن خېنەن ، خې-
بېيلاردا بولۇۋاتىدۇ . گوزىيى ، لى گۇاڭبى ، بارغۇت خۇيۇن قوشۇنلىرى
توپىلاڭچىلارنى شەنشى تەۋەسىگە ئۆتكۈزمەي تىركىشىش جېڭى ئېلىپ
بېرىۋاتىدۇ .
— شى سىمىننى پات ئارىدا تىنجىتىشتىن ئۈمىد بارمۇ ؟ — يەنە
سورىدى قاغان .
— ئەلۋەتتە ، — دېدى ئەلچى ، — لېكىن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشلار
جەريانىدا قوشۇنىمىزدا مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يېتەرسىزلىك بايقالدى .
بۇنىڭ بىرى ، بىزدە ئاتلىق قوشۇن كەم . يەنە بىرى ، بىزنىڭ مىس
قونداقلىق ئوقيالىرىمىزنىڭ سۈپىتى تۆۋەن ئىكەن . ئۇيغۇر قوشۇنى ئىش-
لىتىۋاتقان ئوقيالار ئەۋرىشىم بولۇپ ، ئوقنىڭ ئۇچۇش مۇساپىسى يىراق ،
دەللىك نىسبىتى يۇقىرى ئىكەن . شۇڭا ، قوشۇنلىرىمىزنى ئۇيغۇر ئوقيا-
لىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق . تەگرى
ئوغلى باتۇر ۋە دانىشمەن بايانچۇر قاغاندىن چاڭئەنگە بىر تۈركۈم ئوقيا
ياساش ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىدۇ .
— بۇيۇك قاغانىم ، — دەپ تاقەتسىزلىك بىلەن ئىلتىجا قىلدى
نىڭگو قاتۇن ، — ئوقيا ئۇستىلىرىنى تېزرەك ئەۋەتىپ بېرەيلى .

ئۈلۈغ بۈيرۈق ئىنانچۇ نون باغا تارقان ئەمدى سۆز قىستۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتى:

— بۈيۈك قاغانىمىز بىلەن نىڭگو بىلگە قاتۇنغا چوڭ شەھەرلەردىكىدەك كېسەك ئۆي سالدۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلغانىدۇق. شۇڭا، چاڭئەندىن بىناكارلىق ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىپ بەرسەڭلار تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولاتتى.

— شۇنداق، شۇنداق، ئۆي بولمىسا بولمايدۇ، — دېدى نىڭگو قاتۇن بېشىنى تېز - تېز ئىرغىتىپ، — ئۇستىلارنى تېزرەك ئەۋەتىپ بېرىڭلار، خان ئاتامغا ئېيتىڭلار.

— ئەلۋەنتە، بۇ نەلپىڭلارنى تەڭرى ئوغلىغا يەتكۈزىمىز، ئۇستىلار كېچىكمەي بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئون كۈندىن كېيىن تابغاچ ئەلچىلىرى ئوقيا ياسايدىغان ئۇيغۇر ئۇستىلىرى باشلاپ سەددىچىن سېپىلى نەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

× × ×

بايانچۇر قاغاننىڭ كېسەلى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتتى. قۇياش قىزدۇرۇپ تۇرغان تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئاداققى ۋەسىيىتىنى ئېيتماقچى بولدى.

— ئىدىگەننى چاقىرىڭلار، — دېدى ئۇ زەئىپلەشكەن ئاۋازدا.

دېدەكلەرنىڭ بىرى ئۆيدىن چىقىپ، ئىشىك ئالدىدا بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغان ئىككى قورۇقچىغا:

— ئىككىنچى خانزادىنى چاقىرىڭلار، — دەپ قويۇپ قايتىپ كىردى.

ھايال ئۆتمەي ئىككىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە نارقان خان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىلىپ تېز چۆكتى.

— قاغان ئاتا، مەن كەلدىم.

بايانچۇر قاغان كۆزلىرىنى ئاستا ئېچىپ ئوغلىغا قارىدى.

— تالاغا چىقىمەن، — دېدى ئۇ، — ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن مەڭگۈ تاشلارنى كۆرگۈم كېلىپ قالدى. سەنمۇ بىللە بارغىن، ئوغلۇم.

خانزادە ئاتىسىنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى ۋە ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن قىزىل تاۋار ياغلىقنى چىگىپ قويدى. قوروقچىلار قاغاننى ئېگەر - جابدۇقلىرى ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ئاق ئاتقا مىنگۈزۈشتى. خانزادە ئېدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان، ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان، مەسلىھەتچى ۋە بىتىكچى تۆپەك ئالىپ شۇل ياغلاقار ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى. تۆت بوز قورۇقچى ئۇلارنى قوغداپ ماڭدى.

تىنىق كۆك ئاسماندا قۇياش ئۆزىنىڭ يارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈپ تۇراتتى. ئورخۇن ۋادىسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى كەڭ قۇچاق ئېچىپ دىللارنى سۆيۈندۈرەتتى. سۈزۈك دەريا سۈيى شوخ مەۋج ئۇرۇپ ئاقاتتى. ساھىلدىن باشلانغان كەڭرى يايلاق بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر ۋە رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەرگە تولۇپ كەتكەنىدى. يىراقتىكى ئېدىرلار ئارىسىدا بېشىل چانقاللار غۇژمەكلىشىپ كۆرۈنەتتى.

قاغان بىر نەچچە كۈندىن بېرى يوتقان تۇتۇپ يېتىپ بەكلا ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەنىدى. ھالبۇكى، بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىشى بىلەنلا ئات ئۈستىدە چوڭ بولغان يايلاق خەلقى ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ ئېگەردە راھەتلىنىپ ئولتۇرالايدۇ. بايانچۇر قاغانمۇ ئېتىنى مىنىپ يىراق - يىراقلارغا كۆز تىككىنىدە دىلى يورۇپ، يېنىكلەپ قالغاندەك بولدى.

ئېگىزلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان مەڭگۈ تاشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئورنىتىلغان ئادەم سىياقىدىكى بالباللار كۆرۈندى. ئالىي مەرتىۋىلىك چەۋەندازلار ھەربىر مەڭگۈ تاشنىڭ ئالدىدا بىر ئەسناغىچە توختاپ ئېھتىرام بىلەن كۆز تىكەتتى. كۆل تېگىن، تونيۇقۇق، بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى ... بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تاشلارغا رەتلىك ئويۇلغان يېزىقلارغا قاراپ ئۇزاققىچە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇپ قالاتتى. ئۇ يايلاق خەلقىنىڭ ئۇزاق، مۇرەككەپ، ئەگرى - توقاي تارىخىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە

رامانلارغا گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرغان بۇ تاش پۈتۈكلەرگە قاراپ ھېسال سورىۋاتامدۇ ياكى ئۇلاردىكى بابانلارنى ئىچىدە ئوقۇۋاتامدۇ ؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى ، لېكىن ھەممەيلەن خۇددى قاغانغا ئوخشاشلا بۇ يېزىق ئويۇلغان تاشلاردىن يايلاق خەلقىنىڭ شەرەپلىك ئىش ئىزلىرىنى كۆرۈپ ، مەغرۇر قىياپەتتە تەنتەنە قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— بۇ مۇقەددەس تاشلارنى كۆز قارىچۇقۇڭلاردەك بىلىپ ئاسراڭلار ، بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىشنى ئۇنۇتماڭلار ، — دېدى قاغان قولى بىلەن مەڭگۈ تاشلارنى كۆرسىتىپ ، — بۇ تاشلارغا زامانلار ھەقىقىنى ، ئەجدادلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ياشاش ئىرادىسى پۈتۈلگەن . بۇ پۈتۈكلەردىن سىلەر تۇرغۇن ئىبرەتلىك ساۋاق ۋە ھاياتى بولغىنىڭ تۈرلۈك ئۆرنەكلىرىنى تاپالايسىلەر . بۇ بىزنىڭ مىراسلىرىمىز . بۇ مىڭ يىللىق ، تۈمەن يىللىق مەڭگۈ تاشلارنى مەڭگۈ ئەستىن چىقارماڭلار . بۇ بىزنىڭ دۇنيادىكى مەڭگۈلۈكىمىزنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغۇسى .

چەۋەندازلار خۇددى سېھىرلەنگەندەك ، خۇددى كۆك تەڭرى ۋە ئىلاھىي قۇياشقا تەبئەب قىلىۋاتقاندەك ، خۇددى قەدىمكى ئەجدادلار كۆك بۆرىگە ئەگىشىپ ھاياتلىق ۋە بەخت يوللىرىنى ئىزلىگەن ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈش زامانلار قوينىدىكى بورۇق تۇغلارنى كۆرۈۋاتقاندەك جىمجىت ، جىمجىت بولۇشۇپ قاغاننىڭ بىر سۆزىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋەتمەي تىڭشىماقتا ئىدى .

قاغان ئېتىنى دېۋىتتى . باشقىلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى . ئۇلار شۇ مېڭىشىدا تېرخىن دەرياسىغا يېقىن جايدىكى تۆپىلىككە چىقىپ ، ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى . قاغان شەخسەن ئۆزىنىڭ شەرىپىگە بېغىشلاپ ئورنىتىلغان بۇ تاشقا قاراپ خېلىمۇ ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى ، لېكىن ھېچنېمە دېمىدى ۋە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويۇپ ، يولىنى داۋاملاشتۇردى .

ئۇلار ئوردىغا ، يەنى قاغاننىڭ تۇرالغۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تايانچۇر قاغان ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپ ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىسانچۇنى ياغا تارقاننى قول ئىشارىسى بىلەن يېنىغا چاقىردى .

— مەندىن كېيىن خانلىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىگە ئىككىنچى ئوغلۇم ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ۋارىسلىق قىلسۇن، — دېدى ئۇ، — سىلەر، مېنىڭ سادىق توققۇز بۇيرۇقلىرىم ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ ۋارىسىمنىڭ پۇتىغا پۇت، قولىغا قول بولۇڭلار. شۇنداق قىلساڭلار مېنىڭ روھىم ۋە خانلىقىمىزنى تىكلىگەن ئاتام كۆل بىلگە قاغاننىڭ مۇقەددەس روھى ئارام تاپىدۇ، سىلەردىن رازى بولىدۇ.

باغا تارقان ئۇڭ قولىنى كۆكسىگە قويدى.

— بىز ھەممىمىز جېنىمىز، تېنىمىز بىلەن خانلىقىمىزنى ھەم قاغانىمىزنى قوغدايمىز، ھەر ئىشتا ئۇنى قوللايمىز، — دېدى ئۇ.

قاغان قورۇقچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئاتتىن چۈشتى. نىڭگو خاتۇن ئۇنى يۆلەپ يىپەك چېدىرغا ئەكىرىپ كەتتى.

بۇ بايانچۇر قاغاننىڭ يورۇق دۇنيادىكى ئەڭ ئاخىرقى پائالىيىتى بولۇپ قالدى. ئەتىسى، قارىغاي بويىدىن ئېگىز ئۆرلىگەن يار قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرى چېدىرنىڭ شەرققە قارىتىلغان ئىشىكىدىن ئىچكىرىگە پارلاپ كىرىشكە باشلىغان مەزگىلدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى قاغانى بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان قوڭۇر يەردىكى ئادەملەر ئارىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، كۆك ئاسماندىكى روھلار قاتارىغا قوشۇلدى.

خان جەمەتى ۋە ئوردا ئەھلى بوغۇزلانغان ئات ۋە قويلارنى قاغاننىڭ جەسىتى قويۇلۇپ، ئىشىك ئالدىغا قوتاز قۇيرۇقى ئېسىلغان ئاق كىگىز ئۆيىنىڭ ئەتراپىغا تىزىپ ياتقۇزۇشتى. ھەممە يەتتە كۈن ھازا تۇتۇپ، كۆڭلەك - چاپانلىرىنىڭ ياقىلىرىنى يىرتىپ، كۆك بۆرىلەردەك ھۇۋلاپ يىغلىشىپ، ئېگىز دۆڭگە دەپنە قىلىشتى.

مەرھۇم قاغاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسى ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقان ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈلۈپ «تەڭرىدە قۇت بولمىش بۆگۈ قاغان» دېگەن قۇتلۇق نام بىلەن ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى قاغانى مىلادىيە 759 - يىلى تەختكە چىقتى.

ئون بەشىنچى باب

بۆگۈ قاغان ۋە مانى روھانىيلىرى

مىلادىيە 761 ـ يىلى كۈز .

سەددىچىس سىپىلىنىڭ ئۇ بەرپىدىس ئورخۇن بويىغا يەنە ئەلچىـ لـەر كـەلدى . ئەمما ، بۇ قېتىم كەلگەنلەر تابغاچ ئەمەس ، بەلكى قاغشارـ لىق ۋە فويۇق قارا ساقاللىق ئۈز قەبىلىسىنىڭ كىشىلىرى ئىدى .

بۆگۈ قاغان ئۇلارنى مەرھۇم ئانىسى بايانچۇر قاغاندىن مىراس قالغان بىيەك چىدىردىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ كۈتۈۋالدى .

باش ئەلچى سۆزىنى باشلىدى :

— باتۇر ۋە دانىشمەن بۆگۈ قاغان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى ، بىز شەۋكەتلىك ئەن لۇشەن سانغۇن نەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان يەن سۇلالىسىدىن ھۇزۇرلىرىغا سالام بىرىش ئۈچۈن كەلدۇق .

— دىمەك ، سىلەر شى سىمىنىڭ ئەلچىلىرى ئىكەنسىـ لەر ـ دە ؟ — دەپ سورىدى بۆگۈ قاغان .

— شۇنداق ، ئالىيلىرى ، — دىدى ئەلچى ، — لېكىن شى سىـ مىن سانغۇن ۋاپات بولدى . ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى شى چاۋيى يەن سۇلاـ لىسىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا چىقتى . بىز ئەنە شۇ شى چاۋيى خاننىڭ سالىمىنى ئىلىپ كەلدۇق .

بۆگۈ قاغان ئۇنچىقماستىن ، ئەلچىگە سىناق نەزىرىدە بېقىپ قارىدى . باش ئەلچى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— شى چاۋيى خان بۆگۈ قاغان بىلەن ئىناق دوست بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان كونا ئاداۋەتنى تاشلاپ ئىنـ

سىپاقلىشايلى. بىر بىرلەشسەك ياڭ سۇلالىسى ئاسانلا يىمىرىلىپ تاشلاي-مىز. ئۇ چاغدا شى چاۋبى خان تەخت ۋە ئوردا ھەرەمىسىگە ئىگە بولسا، يانۇر بۆگۈ قاغانغا ياڭ سۇلالىسىنىڭ بىرقىسىم زېمىن ۋە ئاھالىسى بۆ-لۈپ بېرىدۇ.

بۆگۈ قاغاننىڭ بۇنداق تەكلىپكە نېمىدەپ جاۋاب قايتۇرغانلىقى تارىختا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما ئۇنىڭ قانداق ھەرىكەت قوللانغان-لىقىنى كېيىنكى سەھىپىلەردىن كۆرىمىز.

× × ×

چاڭئەن كوچىلىرىغا بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر يۈك ئارتىلغان بىرنەچچە تۆگىنى ھەيدەپ كىرىپ كەلدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئۈستىۋېشىنى چاڭ باسقان، كىيىملىرى يىرتىلغان، چىرايلىرى هارغىن بولۇپ، ئۇزۇن سەپەردىن كەلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. شەھەر ئاھالىسى ئۇلارنى كۆرگەندە «بۇ ساقاللىق غەربىي ئادەملەر تەسلىم بولۇپ كەلگەن بو-پىلاڭچى غۇلارمۇ ياكى ئوردىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇي-غۇرلارمۇ؟» دېيىشىپ، گۇمانسىراپ قارىشاتتى ھەممە قانداقلا بولمى-سۇن، ئۇلارغا يېقىن بولماسقا تىرىشاتتى.

ھالبۇكى، يول بويىدا قورۇلۇش قىلىپ ئۆي سېلىۋاتقان بىر توپ تامچىلار ئىچىدىن ياش بىر ئىشلەمچى ئايرىلىپ چىقىپ ئاشۇ ساقاللىق كىشىلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— قوت بولسۇن، يولۇچىلار، سىلەر سوغدىلارمۇ ياكى تۈركىي بولامسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— بىز قورداندىن كېلىۋاتىمىز، قاسار تائىپىسىدىن بولىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان بېشى چوڭراق بىر چەۋەنداز، — سەن ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟

— مېنىڭ ئىسمىم قۇيادمىش، ئۇيغۇر تائىپىسىدىن بولىمەن، بىر قۇۋم ئىكەنمىز. كېلىڭلار، بىر ئاز ئارام ئېلىپ ماڭغايسىلەر.

بولۇچىلار قۇيادىمىشقا خۇشاللىق بىلەن قاراپ غۇلغۇلا قىلىشتى :

— بىرىنىڭ ئىلىمىردا سۆزلەۋاتىدۇ !

— مۇساپىرچىلىقنا شۇنچە ئۇزاق يۈرۈپ ، ئاخىر ئۆز ئادەملىرىدىن بىرىنى كۆردۈق !

ھەممەيلەن ئاتنى چۈشتى ۋە قۇتادمىش بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

— مېنىڭ ئايالىممۇ قوردانلىق . يۇرۇتلار ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى ، — دەپ تەكلىپ قىلدى قۇتادمىش ، — مەنمۇ ئۆز ئادەملىرىمىز بىلەن كۆرۈشمىگىلى ئۇزاق بولدى . بۇ بەردە ياتاچلار ۋە سوغدىلار بىلەن ئىشلەپ ، ھەربىر ئۆگەنگەچ نىرىكچىلىك قىلىۋاتىمەن .

مۇساپىرلار مافۇل بولدى .

— بىز بۇ بەردە ھىچكىمنى تونۇمايمىز ، — دېيىشتى ئۇلار ، — ئارراق سودا قىلىپ ، ھەربىر كەسىپلىرىمىزنى ئىشقا سېلىپ پۇل تاپايلى دەپ كەلگەنىدۇق . يولدا بۇلاڭچىلارغا ئۇچراپ مال - مۈلكىمىزدىن ئايرىلدۇق ، ئاران مۇشۇ بىرنەچچە تۆگىمىز قالدى .

قۇتادمىش ئىشلەمچى بۇرادەرلىرىگە ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويۇپ ، قوردانلىقلار بىلەن قايتتى . ئابتولۇن ئۆز يۇرتداشلىرىنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن كۆز بېشى قىلدى ۋە داستىخان سېلىپ غىزا تەييارلىدى .

قۇتادمىش ئەھۋال سوئۇشتۇرۇپ سۆزلىدى :

— ئايتولۇن ئاخىر مېنى مانى راھىبلىرىنىڭ گېپىگە كىرىشكە مافۇل كەلتۈردى . مەن ئۆزۈممۇ ئىبادەتخانىدا نۇرغان كۈنلىرىمدە راھىبلارنىڭ پەنتۋالىرىنى بولا ئاڭلاپ بۇ دىنغا قىزىقىپ قالدىم .

— ئاخىر مانى دىنىغا كىردىڭىزمۇ ؟ — سورىدى قوردانلىقلاردىن بىرى .

— ياق ، — دېدى قۇتادمىش ، — لېكىن باش روھانىيغا بالغاندىن كۆڭۈل ئېيتىپ « مانىخەي بولاي » دەپ قويدۇم .

— نېمىشقا يالغان سۆزلەيسىز ؟

— چۈنكى ، شۇنداق دەپ قويمىسام باش روھانىي مېنىڭ ئابنو-

لۇن بىلەن يوق قىلىشىمغا قوشۇلمايتتى. مانا ئەمدى ئىككىمىز يوق قى-
لىپ، ئىبادەتخانىدىن ئايرىلىپ چىقتۇق، مانا مۇشۇ ئۆيىنى ئىجارىگە ئې-
لىپ ئولتۇردۇق. مەن ھازىر يابغاچ ئۇسناملار بىلەن سىناكارلىق قىلىۋا-
تىمەن.

قوردانلىغلارنىڭ چوڭى ئابنولۇنغا ئەيىبلەش نەزىرى بىلەن قا-
رىدى.

— بىز قوردانلىقلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز. سىز نېمە ئۇ-
چۇن ئاتا - بوۋىلىرىڭىزنىڭ بولىنى يۇنماي مانىخەيلەرگە ئەگىشىپ
كەتتىڭىز؟

ئايتولۇن باشتا خىجىل بولۇپ يەرگە قارىدى، ئاندىن بېشىنى
كەسكىن كۆتۈرۈپ، ئىشەنچكە تولغان ئاۋازدا سۆزلىدى:

— مانى دىنى پاك دىن. بۇ دىن كىشىلەرنى ئىناقلىققا، مېھرىبان-
لىققا باشلايدۇ، ئۆچمەنلىك ھەم دۈشمەنلىكنى يوقىتىدۇ. سىلەرمۇ باش
روھانىينىڭ ۋەز - نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاپ باقساڭلار قايىل بولىسىلەر.

— ئۇ ماڭا دائىم مۇشۇنداق دەلىل بېرىدۇ، — دېدى قۇناد-
مىش، — قىزىق ئىشلار بولۇۋاتىدۇ - دە! بىز ھەممىمىز بىر ناپىنىڭ
ئادەملىرى، تىلىمىز بىر، لېكىن دىنىمىز باشقا بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.
ئورخۇندىكىلەر شامان ئەقىدىلىرىنى ئۇلۇغلايدۇ، سىلەر قوردان، بەشبا-
لىق تەرەپتىكىلەر بۇددا تومىلىرىنى ئوقۇيسىلەر، مانا ئەمدى مانى دىنىغا
ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ چىقىپلى تۇردى.

قوردانلىقلار ئەدەپ يۈزىسىدىن سۈكۈت قىلدى. ئۇلارنىڭ چوڭى
گەپنى باشقا ياققا بۇرىدى:

— سىزنىڭ ھازىر تىجارەت قىلغۇدەك ھېچقانچە مال - مۈلكىمىز
قالمىدى. قۇرۇق قول سىلەر بۇرىنمىزغىمۇ قايتىپ كىسەلمەيمىز. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، يوللار يەك جەبەرلىك ئىكەن. ھەممە يەردە يۇلاڭچى، قاراق-
چىلار قاتراپ يۈرىدىكەن.

— شۇنداق، — دېدى قۇتادمىش، — ئەي لۇشەن توپىلاڭ
كۆتۈرگەندىن بۇيان مانا بەش - ئالتە يىل بولۇپ قالدى، حاھار تىنچى-

ماڭۋاتىدۇ، ھازىرمۇ ئۇرۇش داۋاملىشىۋاتىدۇ. ۋەيران بولۇپ، ئۆي - ماكانسىز قالغان بىر قىسىم سەرگەردانلار ئوغرى، بۇلاڭچى بولۇپ كەتتى. بۇ كۆللەردە سەپەرگە چىقىش ھەقىقەتەن خەتەرلىك. شۇڭا، بىزمۇ ئورخۇن تەرەپكە كېتەلمەيۋاتىمىز.

— بىزنى تابغاچ ئۇستىلارغا يولۇقتۇرۇپ قويسىڭىز، — دەپ ئۆتۈندى قورداللىقلارنىڭ چوڭى، — ئەمگەك قىلىپ، قايتىپ كەتكۈدەك دەسمايە تېپىۋالساق دەيمىز.

— سىلەر قۇرۇلۇشتا ئىشلەپ باققانمۇ؟ — سورىدى قۇتادمىش. قورداللىقلار مىيىقىدا كۈلدى.

— قوردان دېگەن چوڭ شەھەر. ئۇ يەردە ھەممە ئادەم ئۆي - ئىمارەتلەردە ياشايدۇ. يۇقىرىلار ئۆيلىرىنى ئۆزلىرى سالىدۇ. قورداندا ئۆي سېلىشنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق.

— ئۇنداق بولسا ياخشى، — دېدى قۇتادمىش، — چاڭئەندە بولغان ئۇرۇشلاردا نۇرغۇن ئۆيلەر ۋەيران قىلىنغان. شۇڭا، ھازىر تامچىلارغا ئىش كۆپ. مەن سىلەرگە ئىش تېپىپ بېرەي.

× × ×

مىلادىيە 762 - يىلى بار.

بۆگۈ قاغان شاھانە بېزەك چېدىرىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ، چاڭئەندىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى.

— يانۇر ۋە دانىشمەن بۆگۈ قاغانغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى باش ئەلچى، — شەۋكەتلىك تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرى تۇيۇقسىزدىن يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ قازا تاپتى. خانزادە لى يۈي تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ تاڭ دەيزۇڭ دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغلاندى. تەڭرى ئوغلى تاڭ دەيزۇڭ شى چاۋيىنى يوقىتىپ توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى لى كونى باش قوماندان، بۆگۈ قاغان ئالىيلىرىنىڭ قېيناتىسى بارغۇت خۇيىنى مۇئاۋىن قوماندان قىلىپ بەلگىلىدى. تەڭرى ئوغلى

تاڭ دەيزۇڭ بىلەن مۇئاۋىن قوماندان بارغۇت خۇيۇن سانغۇن بۆگۈ قاغاننىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ، توپىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلدۇ.

تابغاچ ئەلچىلىرى يىرىنچە كۈن دەم ئېلىپلا قايتىپ كەتتى. يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بۆگۈ قاغان شەخسەن ئۆزى تۆت مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلى تەرەپكە يول ئالدى.

تاڭ سۇلالىسىدىكى تۇرغۇن كىشىلەر دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇيغۇر قوشۇنى بۇ قېتىممۇ ئالدىنقى قېتىمقىسىغا ئوخشاش تاڭ ئوردىسىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتامدۇ ياكى شى چاۋيىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ توپىلاڭغا قوشۇلماقچىمۇ؟ ھالبۇكى، بۆگۈ قاغان سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭگە كەلگەندىن كېيىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ شى چاۋيىغا قارشى قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئۆزىنىڭ قېيناتىسى بارغۇت خۇيۇنغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنىدى.

شۇنىڭ بىلەن خاتىرجەم بولغان تاڭ ئوردىسى، بارغۇت خۇيۇن ۋە بۆگۈ قاغاننىڭ قوشۇنلىرى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى. ئاخىر شۇ يىلى كۈزدە ئۇيغۇر - تابغاچ قوشۇنلىرى شى چاۋيى قوشۇنىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ، ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. تارىختا خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، توپىلاڭچىلاردىن ئاتمىش مىڭ ئادەم ئۆلۈپ، تۆت مىڭ ئادەم ئەسىرگە چۈشكەن. شۇ يىلى مىلادىيە ھېسابىدا 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بۆگۈ قاغان قوشۇنى زەپەر قۇچۇپ، شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. شى چاۋيى لوياڭدىن قېچىپ چىقىپ، بىر ئورمانلىققا كەلگەندە ئۈمىدسىزلەنگەن ھالدا دەرەخكە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى.

شۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 755 - يىلى 1 - ئايدا باشلانغان تارىختا مەشھۇر ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ قوزغىلىڭى 762 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇلدى.

× × ×

بۆگۈ قاغان لوياڭدىكى ھەشەمەتلىك قەسىردە قىشلاپ تۇرۇپ قالدى. ھاۋا ئىللىپ، قارلار ئېرىگەندىن كېيىنمۇ كېتىشكە ئالدىرىمىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارى تاڭ دەيزۇڭ ئويلىمىغان يەردىن يەنە توپىلاڭ ياكى پاراكەندىچىلىكلەر چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ھازىرچە قايتىپ كەتمەي تۇرۇشىنى ئۆتۈنگەندى.

دەل ـ دەرەخلەر بىخ چىقىرىشقا باشلىغان قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۆگۈ قاغان بىر توپ قورۇقچى چەۋەندازلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قەسىردىن چىقتى. كىچىككىنە تارتىپ كەڭ يايلاقلاردا ئەركىن يايراپ، ئات ئوينىتىپ ئۆسكەن بۇ قاغان ھازىر تاغچىلارنىڭ ئىسسىق ئۆيلىرىدە تۇمشاق يونقان ـ كۆرپىلەرگە يۆگىنىپ بىكار ياتىۋېرىشتىن زېرىكتى، مەخمۇرلۇق قىلىپ، گۈزەل دېدەكلەرگە بەدىنىنى ئۇۋۇلىتىپ ئېزىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈشنى رايى قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەر كۈنى ئات مىنىپ كوچا ـ كويلارنى ئايلىنىدىغان، شەھەر سىرتىغا چىقىپ چەۋگەن ئوينايدىغان، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلىدىغان ئادىتىنى قايتا باشلىغانىدى.

بۈگۈنمۇ شۇنداق بولدى. ئۇرخۇنلۇق قاغان چىرايلىق ئاق ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ، مانى ئىبادەتخانىسى جايلاشقان بىر كوچىغا كېلىپ قالدى. ئىبادەتخانا ئالدىغا تۈرلۈك ئادەم توپلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئات بىلەن ئۆتۈش مۇمكىن بولماي قالدى. ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر تىقما ـ تىقماق بولۇپ، كوچىنى بىر ئالغانىدى.

— نېمە قىلىشقا يىغىلىپ تۇرغان ئادەملەر بۇ؟ — دەپ سورىدى بۆگۈ قاغان.

— مانىخەيلەر ئىبادەت قىلىشقا كەلگەن ئوخشايدۇ، — دېدى قاغاننىڭ يېنىدا تۇرغان قورۇقچىلاردىن بىرى.

بۆگۈ قاغان ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ، كىشىلەرنىڭ باشلىرى ئۈس-

ىندىن قارىدى . ئۇدۇلدىكى ئىبادەتخانىنىڭ كەڭ ئىچىۋىنلىگەن دەرۋازىـ سىدىن ئاق لىباسلىق راھىبلار چىقىپ ، بوپلىشىپ بۇرغان ھالابىغىي ئاـ رىلاپ نىمىلەرىدۇر سۆزلەيتتى . ئۇلارنىڭ بىرى بەسىللىك ئانلارغا مىـ نىپ تۇرغان قاغان ۋە ئۇنىڭ قورۇقچىلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى .

— تەخىر قىلغايسىلەر ، پاك دىندارلار ، ئىبادەتخانا ئىچى بوشىـ غاندا باش روھانىي سىزلەرنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ ، — دەيتتى راھىب ئەنراپـ تىكىلەرگە قايتا ـ قايتا تۆۋەنچىلىك بىلەن ئېگىلىپ .

— ئەي راھىب ، — دەپ چاقىردى ئۇنى بۆگۈ قاغان ، — نېمىـ دېگەن تولا ئادەم بۇ ؟ باش روھانىي ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ نېمە قىلىدۇ ؟

راھىب ئەدەپ بىلەن تەزىم قىلغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى :

— بۈگۈن ئىبادەتخانىدا توۋا ئىستىغپار ئوقۇلىدىغان كۈن . بۇ كىشىلەر ھاياتلىقتا بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى باش روـ ھانىيغا ئېيتىپ ، نوۋا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن .

« بۇ نېمە كارامەت ، — دەپ ئويلىدى بۆگۈ قاغان ، — ئادەملەر پادىشاھ ، قاغانلارغىمۇ بۇنچىلىك ئىخلاس قىلمايدۇ . گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ جازاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ كىتىدۇ ، ھېچـ كىممۇ بۇنداق ئۆزلۈكىدىن كىلىپ ھۆكۈمدارلارغا ئۆزلىرىنىڭ گۇناھلىـ رىنى سۆزلەپ بەرمەيدۇ . قاغانلار ئۆز پەرمانلىرىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن بۇنچىلىك كۆپ خەلقنى بىر يەرگە يىغالمايدۇ » .

قاغان ئەجەبلەنگەن ۋە چوڭقۇر ئويغا پاتقان ھالدا ئېتىنىڭ بېـ شىنى كەينىگە بۇراپ ، ئۆز قەسرىگە قايتىپ كەتتى . شۇ كۈنى كېچىچە ئۇ مانىخەيلەرنىڭ نوۋا قىلىش ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنىڭ شۇ قەدەر مۇستەھكەملىكىنى ئويلاپ ئۇزۇن كىرەك ئۇخلىيالمىدى . « بۇنىڭ سەۋەبى نېمە ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — مانى دىندارلىرىنىڭ كىشىلەر قەلبىنى شۇقەدەر بويسۇندۇرۇپ ، ئۆزىگە رام قىلىشىدا قانداق سىر بار ؟ »

ئەتىسى باشتىن كىسىلا ئۇ « مانى ئىبادەتخانىسىغا بارىمەن » دەپ جابدۇندى . قاغانغا ھەمراھ بولۇپ بۇ بەردە تۇرۇۋاتقان پاخمۋاش ، چاڭگا ساقاللىق شامان بۇنىڭغا قارىتا نارازىلىق بىلدۈردى .

— شامان مۇخلىسلىرى مانى جىنلىرى بىلەن ئالافىلەشسە بولمابدۇ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى غەرەپلىسىدۇ ، — دېدى ئۇ بۆگۈ قاغانىڭ بولىسى يوسۇپ .

— يوسقۇنلۇق قىلما ، ھۆرمەتلىك شامان ، مانىخەيلەرنىڭ ئىچ سىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ باقاي دەيمەن ، — دېدى قاغان ۋە شامانىنى ئىر قولى بىلەن چەنكەرەك ئىتتىرىپ قەسىردىن چىقتى .

— ئەمىسە مەن پال سېلىپ باقاي ، — دېدى شامان ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىپ ، — مانىخەيلەر بىلەن كۆرۈشۈش پايدىلىقمۇ ، زىيانلىقمۇ ؟ مەن پىرە ئويناپ ، روھلاردىن سوراپ باقاي .

— يۇنىڭغا پىرە ئويناش ، پال سېلىش كەتمەيدۇ ، — دېدى بۆگۈ قاغان ۋە ئۇرۇن يۆلىۈپ عار بويۇن ئاق ئىنىنى چاپتۇرغىنىچە دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى . يىگىرمىدەك قوروقچىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

ئىبادەتخانىدىكى راھىبلار يىغا قىلىچ ئاسقان قارا ساقاللىق ، سۇرلۇك قاغاننى ۋە ئۇنىڭ قوروقچىلىرىنى كۆرۈپ ھودۇقۇپ قالدى ۋە يۈگۈرگىنىچە باش روھانىغا خەۋەر بەرگىلى ئۇچۇن كىرىپ كەتتى .

— مەن سىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇستازىڭلار بىلەن كۆرۈشىمەن ، — دېدى قاغان ئىبادەتخانا قوروسىدا يەنە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قىلىشقان ئىككى راھىبقا قاراپ .

دەل شۇ چاغدا ئىبادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق ئىشىكى ئېچىلىپ ، ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن ياقىر باش روھانىي قورۇغا چىقىپ كەلدى .

— مەرھابا ، ئەي يەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، — دېدى ئۇ بۆگۈ قاغانغا سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ .

قاغان ئاتتىن چۈشتى .

— ئۇلۇغ تەڭرى مانى يۇرتان شەرىپىگە سېلىنغان ئىبادەتخانىغا ئادەم ئۆلتۈرىدىغان قورال بىلەن كىرىشكە بولمايدۇ ، — دېدى يەنە ھېلىقى روھانىي .

بۆگۇ قاغان كەڭ ناسما كەمەرىنى نشىپ ، قىلىچىنى فورۇف-
چىلاردىن بىرىگە بەردى .
— مەرھابا ، ئەزىز مېھمان !
روھانىي بۆگۇ قاغانى ئىبادەتخانىغا باشلاپ كىردى . ئۇلار ئازادە
خانىغا سېلىنغان گىلەم ئۈستىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى .
— كەمىنىگىز مۇشۇ ئىبادەتخانىنىڭ باش روھانىيسى بولىمەن .
كېلىشتىكى مۇددىئايىڭىزنى بايان قىلغايسىز ، ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەن-
دىسى ، — دېدى روھانىي .
بۆگۇ قاغان سورىدى :
— نېمە ئۈچۈن مانىخەيلەر شۇنچە رايىش ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلار
روھانىيلارنىڭ نەلەپلىرىنى شەرتسىز ئادا قىلىدۇ ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلار ئۆز
ئىختىيارلىرى بىلەن گۇناھلىرىغا توۋا قىلىدۇ ؟
— بۇنىڭ ھەمــمــىسى دىــنىڭ كۈچى ، — دېدى باش روھا-
نىي ، — سىلەر دىنسىزلار بۇنى چۈشەنمەيسىلەر .
— بىزنىڭمۇ دىنىمىز بار ، — دېدى بۆگۇ قاغان ، — بىز شامان
دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز .
— يوقسۇ ، بوقسۇ ، — دېدى باش روھانىي بەنلا سىپايىلىك
بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ ، — شامانلارنىڭ دەيدىغانلىرى دىن ئەمەس . شا-
مانلار روھلارنــى چاقىرىمىز دېيىشىدۇ ، لېكىن شۇ روھلارنى باشقۇرىدى-
غان تەڭرىلەرنى بىلمەيدۇ ، تەڭرىلەرگە ئىبۇسماسىنىن پال سېلىپ جا-
دۇگەرلىك قىلىدۇ . بۇنداق قىلمىشلار تەڭرىلەرنى غەزەپلەندۈرىدۇ .
— دىنىڭىزنى ماڭا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ ، — دېدى
بـۆگۇ قاغان ، — سىلەرنىڭ بۇ دىنىڭلاردا زادى نېمە خىسلەت بار ؟
شۇنى بىلگۈم كېلىدۇ .
— باخشى گەپ ، — دېدى باش روھانىي ، — تەڭرى مانى بە-
لىمانىنى ئاڭلاپ دىندارلاردىن بولۇپ قېلىشىڭىزنى تىلەيمەن . مانى تو-
لىنى تونۇپ ، بىرىنىڭ فائىدە - قانۇنلىرىمىز بويىچە ئىش قىلسىڭىز ئېلد-
ڭىز تېخىمۇ قۇدرەت تاپىدۇ ، فائىدە - قانۇنلارنى بىلمەي يۈرۈۋەرسىڭىز

ئىلىڭىز بوزۇلىدۇ .
— ياق ، بىرىنچىمۇ ئۆرىمىزنىڭ قانۇنلىرىمىز بار . شۇ قانۇنلىرىمىز بويىچە ئىش سىجىرىمىز ، — دەپ ئېنىراز بىلدۇردى بۆگۈ قاغان .
— قانداق قانۇن ؟ — سورىدى باش روھانىي .
بۆگۈ قاغان جاۋاب بەردى :
— غەلىيانچىلار ، خائىنلار ۋە قانىللارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ . ئېرى بار ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارمۇ ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئەگەر كىمكى بانلىق بولمىغان قىزىنىڭ نومۇسىغا نەگسە شۇ قىزغا ئۆيلىنىشى شەرت . ئوغرىلار ئۆزلىرى ئوغرىلىغان مالنىڭ باھاسىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق جەرىمانە تۆلەشكە مەجبۇر قىلىنىدۇ . سوقۇشۇپ باشقىلارنى يارىلاندۇ- رۇپ قويغانلار تۆلەم تۆلەيدۇ . ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا بارلىق ساغلام ئەركەكلەر ئانلىسپ قوشۇنغا كېلىدۇ .
باش روھانىي قاغاننىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى يەنە سىلىقلىقچە رەت قىلدى :
— بوقسۇ ، نەگرىنىڭ ئەركە بەندىسى ، بۇ قانۇن ئەمەس ، ئەلكى ئۆرۈكلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى . ئەمما ، ئۆرپ - ئادەت دېگەن مۇس- مەھكەم بولمايدۇ ، كىشىلەر بەنىلا بىلىپ - بىلمەي داۋاملىق گۇناھلىق ئىشلارنى قىلىۋېرىدۇ . پەقەت ئىخلاسمەن دىندارلار ئۆزىنى گۇناھتىن ساقلايدۇ .
— نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ ؟
— چۈنكى ، ئۇلار تەڭرىلەردىن قورقىدۇ . مانا بۇ دىننىڭ كۈچى !
— دېمەك ، دىندارلار ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى چەكلەيدىكەن - دە .
باش روھانىي « شۇنداق » دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى .
بۆگۈ قاغان كۆزلىرىنى يۇمۇپ قارىنىپ ، ئۇزاققىچە ئويلىنىپ ئولتۇردى .
— ئەگەر ھەممە خەلق شۇنداق بولسا بېمىدېگەن ياخشى ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ .
— بۇنداق بولۇش ئۈچۈن ھەممە خەلق مانى دىنىغا كىرىشى

كېرەك ، — دېدى بەنە باش روھانىي ، — بۇبۇك قاغان ، ئالدى بىلەن سىز دىنغا كىرىڭ ، ئاندىن بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى تەڭرى مانى بۇرخاننىڭ بۇرلۇق يولىغا باشلاڭ . شۇنداق قىلسىڭىز ئېلىڭىردە سىزنىڭ ھاسىيتىڭىز بىلەن ئۇلۇغ ئىشلار ، ياخشى خۇلقلار بارلىققا كېلىدۇ . ئەگەر ئۇنداق قىلمىسىڭىز ئېلىڭىز بۇزۇلىدۇ، يامان خۇيلۇق گۇناھكارلار كۆپىيىپ كېتىدۇ . شۇنداق بولغان چاغدا سىز ئۆزىڭىزنىڭ ئارغىماق ئېتىڭىز ، ئەقىل ـ پاراستىڭىز ، فەبسەر قوشۇنىڭىز ، ھېسابسىز باتۇرلىرىڭىز بىلەنمۇ خەلقىڭىزنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالىسىز .

— دىنىمىزنى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ ، — دېدى بۆگۈ قاغان ، — بۇنىڭغا ئىشىنىش ـ ئىشەنمەسلىكنى ئاندىن ئويلىشىپ باقاي .

— خوپ ، تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، — دېدى باش روھانىي ، — لېكىن بۇنى ئىككى جۈملە سۆز بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ . قورۇقچىلىرىڭىز قايىنىپ كەتسۇن . سىز مۇشۇ يەردە قېلىڭ . مەقسىتىكە لايىق سۆھبەتلىشەيلى .

بۆگۈ قاغان بۇ تەكلىپكە ماقۇل بولدى ۋە بارلىق قورۇقچىلىرىنى قايتۇرۇۋېتىپ ، ئىبادەتخانىدا يالغۇز قالدى . باش روھانىي بۇقىرى دەرىجىلىك راھىبلاردىن بۆت كىشىنى باشلاپ كىردى . ئۇلار ھەممىسى بۆگۈ قاغانغا تۆۋەن بىلەن سۆزلەپ مانى دىنىنى چۈشەندۈرۈشكە كىرىشتى :

— دىنىمىزدا ئەڭ ئالىي ئىلاھ ئەزرۇئا تەڭرىدۇر .

— ئالەمنى شەكىللەندۈرگۈچى بەش تەڭرى بار ، ئۇلار : ھاۋا ، شامال ، يورۇقلۇق ، سۇ ، ئوت تەڭرىلىرىدۇر .

— بىر ئىككى يەرەپ ، ئۈچ زامان ئەقىدىسىگە ئىشىنىمىز . ئىككى تەرەپ دېگىنىمىز يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى كۆرسىتىدۇ . بارلىق ياخشى نەرسىلەر يورۇقلۇقنى ، بارلىق يامان شەيئىلەر قاراڭغۇلۇقنى مەيدانغا كەلگەن . ئۈچ زامان دېگىنىمىز دەسلەپكى زامان ، ئارىلىقتىكى زامان ۋە ئاخىرقى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ پەيىنى كۆرسىتىدۇ . دۇنيا بىنا بولمىغان دەسلەپكى پەيتتە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنى ئىبارەت ئىككى يەرەپ بولغان . ئۇلار بىر ـ بىرىگە

ئارىلىشالمىغان . ئارىلىقىسكى پەبنكە كەلگەندە قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇقنى بېسىپ كەتكەن . يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ئارىلىشىپ كەتكەن . ئاخىرقى زامان كەلگەندە زور بالايىئاپەت يۈز بېرىپ ، پۈتۈن دۇنيا گۇمران بولىدۇ . يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ چەك ـ چېگرىسى قايتىدىن ئايرىلىدۇ . ئۇ چاغدا ئىبادەتنى تاشلىماي ، باخشى ئىش قىلغان ئادەملەر جەننەتكە ، يامان ئىش قىلىش نىيىتىدىن يانمىغان گۇناھكارلار دوزاخقا كىرىدۇ .

روھانىيلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۈزۈلدۈرمەي سۆزلەپ ، مانى دىنىنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىنى بايان قىلىشتى . بۇگۇ قاغان بارغانسېرى قىرىقىپ ئىشقىمىغانىسمىلىن ئۇدى . شۇ بەرقىدە ئۇ ئۇدا ئىككى كۈنگىچە ئىبادەتخانىدىن چىقمىدى ، روھانىيلار بىلەن بىللە غىزالىنىپ ، بىللە يېتىپ ـ قوپتى . روھانىيلار بۇگۇ قاغانغا مانى بۇرخاننىڭ نەرجىمىھالىنى سۆزلەتتى ، مانى نوملىرىدىن ئۈزۈندىلەرنى ئوقۇپ شەرھلەيتتى . بۇگۇ قاغانمۇ بەرىدە ئۇلار بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ، شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىدىن سۆز ئاچانى ، يايلاق خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ماختاپ نانىقلىق قىلاتتى . روھانىيلار تەرغىباتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى .

— بىز پاكمىز ، سىر دىندارمىز ، — دەيتتى ئۇلار ، — تەڭرىنىڭ ئېيىتقىسى بولۇق بېجىرىمىز ، نىيىمىزنى قالدۇرۇپ تەڭرىنىڭ ئالدىغا بارىمىز . تەڭرى بەرگەن ئەقلىڭىز بىلەن ئويلاپ بېقىڭ . بىلمىسىز ، نادان پېرىخۇنلارنىڭ كەينىگە كىرىپ خانالاشتىڭىز . سىزگە ئەگىشىپ پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىمۇ خاتا يولغا كىرىشۋاتىدۇ . مۇشۇنداق بولىۋەرسە خەلقىڭىز بۇلغىنىدۇ ، ئۇلارنى ھېچقانداق قىلىپمۇ قۇتقۇرۇپ قالالمايسىز . شۇڭا ، تېزرەك دىنغا كىرىپ ئۇلارنى نوغرا يولغا باشلاڭ ، ئۇلارنى مەڭگۈلۈك ئازابىنى سافلاڭ .

شۇنداق قىلىپ ، ئۈچىنچى كۈنگە كەلگەندە بۇگۇ قاغاننىڭ پىكرى بىر ئاز بوشىدى . ئۇ ئۆز ئىچىدە شامانلارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن بۇ دىندارلارنىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنى ، پېرە ئويياش بىلەن ئىبادەت قىلىشنى سېلىشتۇردى . « يايلاق خەلقى ئىچىدە جېدەل ـ ما-

جىرا ، پاراكەندىچىلىكلەر ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، قاتىللىق قىلمىشلىرى ئەزەل-دىن بولۇپ باقمىدى ، ئىسيانچىلار باش كۆتۈرۈپ نەچچىكە تەھدىت سالىدىغان ئىشلارمۇ ، قەبىلىۋازلىق ، بۇزۇۋازلىق قىلىشىپ ئەلنى پار-چىلايدىغان جىنايى ئىشلارمۇ بۇرۇندىن ئارتىپ يۈز بېرىپ تۇرغان . قا-ئانلار قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇپمۇ ، شامانلار جىن ـ شەيتانلارنى قوغلاپ ، روھلارنى ياردەمگە چاقىرىپمۇ بۇنداق پاراكەندىچىلىكلەرگە خاتىمە بېرەلمىدى . ئادەملەرنىڭ پەيلى بۇزۇلسا ھايۋاندىن بەتەر بولۇپ كېتىدىكەن . قارىغاندا ، خەلق مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولسا ئاندىن بۇنداق پاراكەندىچىلىك ۋە ھەر خىل ئەسكىلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىكەن ـ دە ! ھەممە ئادەم مانا مۇشۇ دىندارلاردەك مۆمىن ، ئەدەپ ـ قائىدىلىك بولسا ئاندىن ئەل ئىچىدە خاتىرجەملىك ۋە ئاسايىشلىق بول-دىغان ئوخشايدۇ » .

— ئېيتقىنىڭلار توغرا ، مەن سىلەرگە ئىشەندىم ، — دېدى بۆگۈ قاغان روھانىيلارغا قاراپ ۋە رازىمەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىر-غىتتى ، — مەن ئۆزۈمنى ۋە خەلقىمنى مەڭگۈلۈك ئازاپتىن ساقلاپ ، توغرا يولغا مېڭىش ئۈچۈن مانى دىنىغا كىرىشنى قارار قىلدىم ! ماڭا مانى تەلىماتلىرىنى ئۆگىتىڭلار .

باش روھانىي ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، كۆزلىرىنى يۇقى-رىغا قاراتتى .

— ئەي ئەزرۇئا تەڭرى ، قۇدرىتىڭگە قايىلمەن ! — دەپ ئۈنلۈك جىناپ قىلدى ئۇ ، — سېنىڭ كارامىتىڭ بىلەن بۆگۈ قاغاندەك تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ھۆكۈمدار بۈگۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەڭرى مانى بۇرخاننىڭ نۇرلۇق يولىغا قەدەم قويدى . ئۇ ئالەمنى ياراتقان تەڭرىلەرنى تونۇدى ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ پەرقىنى كۆردى .

باشقا راھىبلارمۇ سالاپىتىنى بۇزماي خىتاب قىلىشتى :

— ئەزرۇئا قۇدرەتلىكتۇر !

باش روھانىي بۆگۈ قاغانغا قاراپ سۆزلىدى :

— ئەي تەڭداشسىز باتۇر ۋە دانىشمەن بۆگۈ قاغان ، شۇنى بىلىڭكى ، دۇنيامىزدا ئۈچ نەپس ، ئون پەرھىز بولغا قوبۇلغان . ئۈچ نەپس دېگىنىمىز مۇنداق بولۇر : بىرىنچى ، ئېغىز نەپسى . بۇ ھاراق ئىچمەسلىك ، گۆش يېمەسلىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ . ئىككىنچى ، قول نەپسى . بۇ خۇپىيانە ھالدا يامان ئىش قىلماسلىق دېگەنلىكتۇر . ئۈچىنچى ، كۆڭۈل نەپسى . بۇ شەھۋانىيلىق ئىستىكىدە بولماسلىق دېگەن مەنىدە . ئون پەرھىز دېگىنىمىز مۇنۇلاردىن ئىبارەت : بۇتقا چوقۇنماسلىق ، يالغان سۆزلىمەسلىك ، ئاچ كۆزلۈك قىلماسلىق ، جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەسلىك ، شەھۋانىيلىق قىلماسلىق ، ئوغرىلىق قىلماسلىق ، ئالدامچىلىق قىلماسلىق ، ناتوغرا يولدا ماڭماسلىق ، جادۇگەرلىك قىلماسلىق ، ھورۇن بولماسلىق .

— بۇ نەسىھەتنى ئېسىمدە ساقلايمەن ، — دېدى بۆگۈ قاغان .

باش روھانىي بۆگۈ قاغانغا ئۆگىتىشنى داۋاملاشتۇردى :

— ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، نەگە بارسىڭىز ، نەدە تۇرسىڭىز ، نەگە كىرسىڭىز ، نەدىن چىقسىڭىز « تەڭرى ، يارۇق[1] ، كۈچلۈك ، بىلگە » دېگەن تۆت سۆزنى ئاغزىڭىزدىن چۈشۈرمەي دائىم يادلاپ تۇرۇڭ . شۇنداق قىلسىڭىز ئەزرۇئا تەڭرى سىزگە مەدەت بېرىپ ، ئىشلىرىڭىز ئاسان بولىدۇ . بۇنىڭدىكى « تەڭرى » دېگىنىمىز ئالىي ئىلاھ ئەزرۇئا تەڭرىسى بىلدۈرىدۇ . « يارۇق » دېگىنىمىز يورۇقلۇق ئىلاھلىرى بولمىش كۈن ، ئاي تەڭرىلەرنى بىلدۈرىدۇ . « كۈچلۈك » دېگىنىمىز تەڭرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بولمىش يورۇقلۇق ئەلچىلىرىدۇر . « بىلگە » دېگىنىمىز ئەزرۇئا تەڭرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى دېمەكتۇر . بۇ تۆت سۆزنى ھازىرلا يادلىۋېلىڭ .

بۆگۈ قاغان يادلىدى :

— تەڭرى ، يارۇق ، كۈچلۈك ، بىلگە .

باش روھانىي شادلانغان ھالدا خىتاب قىلدى :

① يارۇق — قەدىمكى تۈركىي تىلدا « يورۇقلۇق ، نۇر » .

— قۇنلۇق بولغايسىز ، ئەي نەگرىنىڭ ئەرىر بەندىسى ! مانى روھى قەلبىڭىزنى يورۇنتى . ھازىرغا قەدەر مانىخەيلەر ئىچىدىن ھۆ-كۈمرانلار چىقىپ باقمىغانىدى . سىز مانىخەيلەرنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدىڭىز . شۇڭا ، بىز سىزنى شۇ بۈگۈنكى كۈنىدىن ئېتىبارەن « نەگرىخان » دەپ ئاتايمىز .

— خوپ ، ھۆرمەتلىك باش روھانىي ، — دېدى بۆگۈ قاغان ، — ئەمدى سىزگە بىر ئىلتىماسىم بار .

— ئىلتىماسىڭىزنى بايان قىلغايسىز ، بۈيۈك تەگرىخان .

— پۇقرالىرىمغا مانى دىنىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ماڭا بىر نەچچە راھىبنى قوشۇپ بەرگەيسىز .

— بارىكاللا ! — باش روھانىي بەنە خۇشاللىق بىلەن جىناب قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ بېنىدا ئولتۇرغان تۆت راھىبنى قولى بىلەن ئىشارە قىلىپ كۆرسەتتى ، — مانا بۇ راھىبلار سىزگە ياردەمچى ۋە مەسلىھەتچى بولسۇن .

— بۈيۈك نەگرىخانىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا تەييارمىز ، — دې-يىشتى تۆت راھىب سىپايىلىك بىلەن باش ئېگىپ .

شۇنداق قىلىپ ، بۆگۈ قاغان « تەگرىخان » دېگەن يەخرىي نام بىلەن ئۇلۇغلىنىپ ، مانى دىنىغا كىرگەن ھېسابنا بولدى . سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ قاغان ئەن لۇشەن — شى سىمىن توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويىنىغانىدى . مانا ئەمدى ئۇ غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ، شى چاۋىي قولىدىن تارتىۋالغان شەرقىي ئاسانە لوياڭ شەھىرىدە سوغدى روھانىيلىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن مانى دىنىي پۈتۈن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئورتاق دىنى قىلىشقا بەل باغلاپ ، تۆت راھىبنى ئېلىپ قەيسىرگە قايتتى .

× × ×

چاڭئەن . شۇ يىلىنىڭ نومۇز كۈنلىرى .

قۇنادمىش قورداىلىق مۇساپىرلار بىلەن سىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا ئىشلىمەكتە ئىدى . ئۇ ھارىر خېلى ئوبدانلا ئۇسنا بولۇپ يېتىشىپ قالغانىدى . شۇ تاپنا ئۇ يوغان - يوغان حام كىسەكلەرنى رەنلىك نىزىپ نام قوپۇرۇش بىلەن بەند ئىدى .

— ئەي سۇرادەر ، — دەپ چاقچاق قىلاستى ئۇنىڭغا قورداىلىلار ، — قورداىلىق قىزغا ئۈيلىنىپ ، مانا ئاخىر ئۆزۈڭمۇ ھەقىقى قورداىلىق ئۇسنا بولۇپ بېتىشىڭ . نامچىلىق ھۈنىرىنى بىلمىگەن ئادەمنى قورداىلىق دىگىلى بولمايدۇ .

— بۇ ھۈنەرنى ئەمدى ئورحۇنلۇق بۇرىداشلىرىمىزمۇ ئۆگىنەمەن ، — دەيدى قۇنادمىشمۇ قورداىلىلارغا حۇشحۇي بېقىپ .

شۇ ئەسنادا قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ بىيدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان سىر بانعاچ ئۇلارغا قىزىقىپ توحناپ قالدى ۋە ئىككى قولىنى جۈپلەپ سالام بەرگەندىن كېيىن كۈلۈمسىرەپ نۇرۇپ سورىدى :

— فارىسام بابغاچ ئەمەس ئىكەنسىلەر ، ئۇبغۇرچە سۆزلەۋاتىسىلەر ، بەدىن كەلگەن سىلەر ؟

— بۇلار قورداندىن ، مەن ئورحۇندىن كەلگەن ، — دىدى قۇنادمىشمۇ ئۇنىڭغا سالام بېرىپ .

— مەنمۇ ئۆتكەن ھەپتىدە ئورحۇندىن كەلگەن ، — دىدى بابغاچ ، — شۇڭا سىلەرنى كۆرۈپ سالام بەرگىلى كەلدىم .

— ئورخۇن بويىغا نېمە ئىش بىلەن بارغانىدىڭىز ؟ — سورىدى قۇنادمىش .

— ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىغا يارلىق بولغان بىڭگو قۇنچۇي ئۇچۇن ئۆي - ئىمارەت سالدۇق ، — دەپ جاۋاب بەردى بابغاچ .

— دىمەك ، سىزمۇ بىناكار ئىكەنسىز - دە .

— شۇنداق . ئۇ بەرگە بىر باھاسى نۇرغۇن ئىشلەمچىلەر بىللە بارغانىدۇق . نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى سالدۇق ، ئەترابىغا سېپىل سوقتۇق . شۇنداق قىلىپ ، ئورخۇن دەرياسىغا يېقىن جايدا پۈتۈن بىر شەھەر پەيدا بولدى . ئۇيغۇرلار ئۇ شەھەرنى « قانۇنبالىق » [1]دەپ ئاتىۋالدى .

— تابغاچ ئۇستىلار بايلاققا ئىشلەشكە كەتتى دەپ ئاڭلىغانىدۇق ، لېكىن پۈتۈن بىر شەھەر قۇرۇلۇپ پۈتكەنلىكىنى ئويلىماپتىكەنمەن ، — دېدى قۇتادمىش .

— ھازىر ئۇ يەرلەردە ئۆي سېلىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ كەتتى ، — دېدى تابغاچ ، — يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى كىگىز ئۆيلەرنى تاشلاپ كېسەك ئۆيلەرگە كىرىشكە باشلىدى . ھازىر بەنە سوغدى روھانىيلىرى بىرنەچچە ئورۇندا مانى ئىبادەتخانىلىرىنى سېلىۋاتىدۇ .

— ئۇ تەرەپلەردە كىشىلەر مانى دىنىغا كىرىۋاتىدۇ دەپ ئاڭلىدۇق . راستمۇ ؟ — دەپ سورىدى قورداننىقلاردىن بىرى .

— راست ، — دېدى تابغاچ ، — تېخى يېقىندا بۆگۈ قاغان لوياڭدىن مانى راھىبلىرىنى ئېلىپ ئورخۇن بويىغا قايتىپ كەلدى . ئۇ مانى دىنىنى پۈتۈن خانلىقنىڭ رەسمىي دىنى ، بارلىق پۇقرالار بۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى كېرەك دەپ جاكارلاپتۇ .

تابغاچ يەنە بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆز بولىغا كەتتى . قۇتادمىشنىڭ دىل ئارامى بۇزۇلغانىدى . ئۇنىڭ قولى ئىشقا بارمىدى .

— بۇرادەرلەر ، ئەمدى يۇرتۇمغا قايتمىسام بولمايدۇ ، — دېدى قۇتادمىش قوردانلىق شېرىكلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ ، — مەن بۇ يەردە سىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن تۇرۇپ قالغانىدىم . تابغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلاردىن ئۆگەندىم . ئەمدى بايلاقلاردا شەھەر بىنا قىلىش قۇرۇلۇشلىرىغا قاتنىشىمەن . سىلەرچۇ ؟ مەن بىلەن كېتەمسىلەر ؟

قوردانلىقلار ئۆزئارا غۇلغۇلا قىلىشتى .

---

[1] قانۇبالىق — « خانىش شەھىرى » دېگەن مەنىدە (قەدىمكى تۈركىي تىلدا) .

— ماقۇل ، بۇرادەر قۇنادمىش ، — دېيىشتى ئاخىر ئۇلار ، — ئورخۇن نابلاقلىرىسىمۇ كۆرۈپ باقايلى .

ئۇلار ئىش ئورنىنى ناتىجە ئىشلەمچىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆيلىرىگە قايتتى .

— ئەمدىچۇ ماي دېنىزى كىرەرسىز ؟ — دېدى ئانىلوۋس قۇنادمىش قايتىپ كېلىپ ، بۆگۈ قاغاننىڭ ماي دېنىزغا كىرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن .

— بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى ، — دېدى قۇنادمىش ، — ئالدى بىلەن يايلاقنى بېرىۋالايلىچۇ .

— ماقۇل ، — دەپ رازىلىق بىلدۈردى ئايتولۇن .

ئون ئالتىنچى باب

مانى ۋە شامان

تېنىق كۆك ئاسماندىكى ئالتۇن قۇياش يېشىل يايلاق ئۈستىگە ئۆزىنىڭ بارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىپ تۇراتتى. ئورخۇن دەرياسىنىڭ شاۋقۇنلۇق دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ ئاقماقتا ئىدى. قۇتادمىش، ئايتولۇن ۋە قوردايلىق ئىشلەمچىلەر ئىككى ھارۋىغا يۈك - تاقىلىرىنى بېسىپ بۇ پايانسىز كەڭرى يايلاققا يېتىپ كەلدى.

— مانا بۇ مېنىڭ يۇرتۇم! — دەپ خىتاب قىلدى قۇتادمىش ئات ئۈستىدە روھمەنلىك بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ، — نېمىدېگەن گۈزەل يايلاق! كۆردۈڭلارمۇ؟

— راست گۈزەل يەر ئىكەن، — دېيىشتى قوردايلىقلار تەسىرلەنگەن تەرزدە باشلىرىنى لىڭشىتىپ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئولتۇرۇشقانىدى.

— قاراڭلار، سېپىل! — دېدى ئايتولۇن ئولتۇرغان ھارۋىنى ھەيدەۋاتقان قوردايلىق يىگىت قولى بىلەن يىراقنى كۆرسىتىپ.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دەپ ھەيران بولدى قۇتادمىش يىراقتىكى سېپىللارغا قاراپ، — بۇ يەردە ھېچقانداق سېپىل يوق ئىدىغۇ! تۇرۇڭلار، بېرىپ كۆرەيلى.

ئۇلار ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى بۇراپ سېپىلغا يېقىنلاشتى. يوغان - يوغان چاسا تاشلار بىلەن قوپۇرۇلغان ھەيۋەتلىك سېپىلنىڭ دەرۋازىسىدىن ئىككى چەۋەنداز ئۈچىسىدىكى تۆمۈر ساۋۇت ۋە يانلىرىغا ئېسىلغان قىلىچ - خەنجەرلىرىنى شاراقلىتىپ چېپىپ كەلدى.

ــ ىوخناڭلار ! سىلەر نىمە ئادەم ؟ نەدىن كەلدىڭلار ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇلاردىن بىرى قۇنادمىشنىڭ ئالدىنى ىوسۇپ .

ــ بىز سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن ، چاڭئەن شەھىرىدىن كەلدۇق .

ــ نىمە ئىش بىلەن كەلدىڭلار ؟

ــ بۇ مىنىڭ يۇرتۇم ، ــ دېدى قۇنادمىش ، ــ مەن مۇشۇ بەردىن كەتكەن ، ئەمدى يەنە قايتىپ كەلدىم . ئەمدى سىلەردىن سوراپ باقاي ، بۇ سېپىل قاچان سېلىنغان ؟ بەنىنە يىلىنىڭ ئالدىدا مەن بۇ يەردىن كەتكەندە بۇنداق سېپىل يوق ئىدى .

ــ بۇ ئادەتتىكى سېپىل ئەمەس . بۇ مەرھۇم بايانچۇر قاغاننىڭ كىچىك قانۇنى بىڭگو قۇنچۇي ئۇچۇن سالدۇرۇلغان مەخسۇس قەلئە ، ــ دېدى چەۋەندازلارنىڭ بىرى .

ــ شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ قەلئە « قانۇنبالىق » دەپ ئاتالغان ، ــ دەپ چۈشەندۈردى ئىككىنچى چەۋەنداز .

ــ شەھەرگە كىرسەك بولامدۇ ؟ ــ سورىدى قۇتادمىش .

ــ بولىدۇ ، ــ دەپ جاۋاب بەردى چەۋەندازلاردىن بىرى ، ــ ھازىر بۇ بەردە بۇرغۇن ئىشلەمچى ، ھۈنەرۋەن ھەم سودىگەرلەر ماكانلىشىۋالىدۇ .

ــ شەھەرگە كىرىپ كۆرۈپ باقايلى ، ــ دېدى قۇتادمىش .

ئۇلار سېپىلنىڭ تۆمۈر بىلەن قاپلىنىپ قارا سىرلانغان يوغان قوش قاناتلىق دەرۋازىسىدىن كىردى .

ــ بۇ قانداق شەھەر ؟ ــ دېدى قوردانلىقلاردىن بىرى تەئەججۈپلەنگەن ھالدا ئەتراپىغا قاراپ .

يېڭىدىن بىنا قىلىنغان بۇ قەلئە قوردانغا باكى ئۇنتۇرا تۇزلەڭدىكى شەھەرلەرگە ئوخشىمايتتى . ئۇ بەر ـ بۇ بەردە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان چوڭ ـ كىچىك سودا دۇكانلىرى ۋە چاققانغىنا سېلىنغان بىر نەچچە ئۆينى ھېساپقا ئالمىغاندا ئالاھىدە قۇرۇلۇشمۇ يوق ئىدى . ئەكسىچە ، ھەممە يەردە خۇددى بايلاقتىكىگە ئوخشاش چېدىر ۋە كىگىز

ئۆيلەر تىكىلگەنىدى. چۇلۋۇرىدىن دەرەخ ياكى تۈۋرۈكلەرگە باغلاپ قويۇلغان ئات ۋە تۆگىلەر ئۇچراپ تۇراتتى. ئوڭغۇل - دوڭغۇل تار كوچىلاردىن ئۆتۈپ بىر يەرگە كەلگەندە قۇتادمىش ئېتىنى توختىتىپ خىتاب قىلدى:

— قاراڭلار، يەنە سېپىل بار ئىكەن.

دەرۋەقە، بۇ ئۆزگىچە شەھەر ئىچىدە يەنە بىر كىچىك شەھەرچە بار ئىدى. بۇ شەھەرچىمۇ تۆت تەرىپىنى چاسا شەكىلدە سېپىل بىلەن قورشالغانىدى.

— بۇ يەرگە كىرىشكە بولمايدۇ! — شەھەرچىنىڭ قىزىل سىرلانغان دەرۋازىسى ئالدىدا ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرغان جەسەكچى قۇتادمىشنىڭ ئالدىنى توستى.

— بۇ يەرگە نېمىشقا كىرىشكە بولمايدۇ؟ — قۇتادمىش قىزىقىپ سورىدى.

ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيگەن نەيزىلىك جەسەكچى چۈشەندۈردى:

— بۇ قەلئەدە تىڭگو قاغان ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى ھەم چۆرە - چاكارلىرى بىلەن تۇرىدۇ. قارىغاندا، سىلەر ياقا يۇرتتىن كەلگەندەك تۇرىسىلەر. قونالغۇ كېرەك بولسا تاشقى شەھەردىن ئىزدەڭلار.

— بۇ شەھەرنىڭ قاغانلىق دەپ ئاتالغىنى بىكار ئەمەس ئىكەن - دە، — دېدى قۇتادمىش ۋە ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى.

تاشقى شەھەردە مۇساپىرلار قونالغۇ قىلىدىغان دەڭلەر تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇزۇن سەپەردە چارچىغان قۇتادمىش قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق دەڭلەرنىڭ بىرىگە كېلىپ توختىدى. ئۇلار ئاتلىرىنى ئېغىل قىلىنغان لاپاس ئاستىغا توختىتىپ، ئۆزلىرى خام كېسەك بىلەن قوپۇ-رۇلغان ئاددىيغىنا بىر كۆرۈمسىز ئۆيگە كىرىشتى. دەڭ خوجايىنى سۇ-پىغا داستىخان سېلىپ، ھىجىر - چىسلەرگە چاي قۇيدى.

— بۇ شەھەر شۇنچە ئاسان پۈتۈپ چىقىپتۇ - ھە؟ — قۇتاد-مىش ئەجەبلىنىپ سورىدى.

— شۇنداق، — دېدى دەڭ خوجايىنى، — شەھەر قۇرۇلۇشىغا

ئوتتۇرا تۈزلەڭدىن ، شۇيداڭلا ، قوچۇ[1] ، بەشبالىق ، كۇسەن[2] قاتارلىق جايلاردىن ناھايىتى تۈرغۇن ئىشلەمچى ئۇستىلار ئېلىپ كېلىندى . ئۇلار تەرەپ ـ تەرەپتىن جىددىي تۇتۇش قىلىپ ، ئىككى يىل بولغاندا مانا مۇشۇنچىلىك بىر شەھەرنى قۇرۇپ چىقىشتى .

— بۇ شەھەر تېخى بەك كىچىك ، بەك ئاددىي ئىكەن ، — دېدى قۇردانلىقلاردىن بىرى .

— شۇنداق ، — دېدى يەنە دەڭ خوجايىنى ، — لېكىن ھازىرمۇ يەنە قۇرۇلۇش توختاپ قالمىدى . ئىمكانىيىتى بولغان ھاللىق كىشىلەر داۋاملىق بۇ يەرگە كېلىپ ، ئۆزلىرىگە ئۆي سېلىۋاتىدۇ .

— باشقا جايلاردىمۇ شەھەر قۇرۇلۇشى بولۇۋاتامدۇ ؟ — قۇتادمىش قىزىقىپ سورىدى .

— ھازىر بۆگۈ قاغان ئاسانە قىلىش ئۈچۈن ئابرىم شەھەر سالدۇرماقچى بولۇپ ، ئىشلەمچىلەرنى يىغىۋاتىدۇ ، — دېدى دەڭ خوجايىنى .

— بۆگۈ قاغان ھازىر قەيەردە ؟

— ئورخۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بويلاپ ماڭغاندا بۇ شەھەردىن ئۈچ كۈنلۈك يەردىكى بابلاقنا دەپ ئاڭلىدىم . ئۇ شەھەر قۇرۇلىدىغان يەرنى ئۆزى تاللاپ ، ئۆزى نازارەت قىلىۋېتىپتۇ .

قۇتادمىش ئۆز ھەمراھلىرىغا قارىدى .

— ئەنە ئەتىگەندىلا يولغا چىقايلى ، قاغاننى تاپايلى .

× × ×

گوياكى ئىلاھىي داستىخان كەبى كەڭ يېيىلغان يېشىل يايلاقتا رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ ، ھەر خىل چوڭ ـ كىچىك كېپىنەكلەر ئۇچۇپ ـ قونۇپ ، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىگە

---

① قوچۇ — ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

② كۇسەن — ھازىرقى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

يەنە بېغىچە گۈزەللىك قوشاسى . شۇ يايلاقنىڭ ئىگىزرەك كۆتۈرۈلگەن تەكشى تۆپىلىكىگە بۆگۈ قاغاننىڭ قارارگاھى قۇرۇلغانىدى . قىزىل رەڭلىك ئۈچ يىپەك چېدىر يىراقتىنلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . ئوتتۇردىكى چېدىرنىڭ كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ئىشىكى ئالدىدا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق ئىزغىرىن شامالدا بىنىك يەلپۈنۈپ تۇراتتى .

چېدىرلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە گىلەم سېلىنغان بولۇپ ، ئۈستىگە ئاق شايى داستىخان تارتىلغانىدى . ئۈچىسىغا قىزىل يىپەك تون كىيىپ ، ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن يېشىل تاۋار باغلىق چىگىۋالغان بۆگۈ قاغان بوزغاق تولدۇرۇپ تىكىلگەن يوغان تەكىيىگە جەينىكى بىلەن تايىنىپ ئولتۇرغان ھالدا قىمىز ئىچكەچ كاۋاپقا ئېغىز تەگمەكتە ئىدى . قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيگەن ياش چاكار قىمىز تولدۇرۇلغان تورسۇقنى چايقىتىپ ئولتۇراتتى .

شۇ ئەسنادا يىراقتىن ئات تۇياقلىرىنىڭ تۇۋۇشى ئاڭلاندى . چاكار شۇ تەرەپكە قاراپ ، قاغانغا مەلۇم قىلدى :

— ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون ياغا تارقان كەلدى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشتى . شۇ يەردە كاۋاپدانغا ئوتۇن كەسلەۋاتقان چاكار يۈگۈرۈپ كېلىپ ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى يەرگە قېقىلغان تۆمۈر قوزۇققا باغلاپ قويدى .

— تەڭرىدە بولمىش بۆگۈ قاغانىغ قۇت بولسۇن ①، — دەپ سالام بەردى ياغا تارقان .

— سىزگىمۇ قۇت بولسۇن . ئولتۇرۇڭ ، — دېدى قاغان .

ئۇلۇغ بۇيرۇق دادىل قەدەم تاشلاپ كېلىپ گىلەمگە ئولتۇردى . چاكار كۈمۈش كاسىغا تورسۇقتىن قىمىز قۇيۇپ ئۇنىڭغا سۇندى . بۆگۈ قاغان ئۇلۇغ بۇيرۇققا قاراپ قويۇپ ، ئۈنچىقماستىن قىمىزنى ئوتلىدى . ئۇ مەزكۇر پېشقەدەم بۇيرۇققا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايتتى ، چوڭ - كى-

① تەڭرىدىن بارلىق بۆگۈ قاغانغا بەخت يار بولسۇن (قەدىمكى تۈركىي تىلدا) .

چىك ئىشلاردا ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشەتتى، ئۇنى خانلىقنىڭ ئەڭ چوڭ دانىشمەن دەپ ھېسابلايتتى. ئىساچۇ يون باغا يارقان ئىلگىرى كۆل بىلگە قاغان ۋە بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئۇلۇغ بۇيرۇق بولۇپ خىزمەت قىلغان. مانا ئەمدى ئۈچىنچى ئەۋلاد ھۆكۈمدار بۆگۈ قاغانغىمۇ يەنە شۇ ئەمەل بىلەن خىزمەت قىلماقتا. ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك تۆھپە قوشقان، دانالىقى ۋە قەھرىمانلىقى بىلەن داڭق چىقارغان مەشھۇر زات ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۈچ ئەۋلاد قاغاننىڭ ئالدىدا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، خالىغان ۋاقىتتا ئۇلار بىلەن ئىختىيارىي كۆرۈشۈپ، ئەركىن پاراڭلىشالايتتى. ھالبۇكى، بۆگۈ قاغان ئۇنىڭ بەزى چاغلاردىكى تەكەللۇپسىز ئەركىنلىكىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيتتى. شۇنداقتىمۇ، قاغان ئۆزىنىڭ بۇنداق ياراتمىغىنى ئۆز ئىچىدىلا بىلىپ، سىرتىدا چاندۇرمايتتى.

— بۈيۈك قاغانىمغا ئېيتىدىغان سۆزۈم بار، — دېدى ئىساچۇ يون باغا تارقان بىر كاسا قىمىزنى ئىچىۋەتكەندىن كېيىن.

— سۆزلەڭ، ئۇلۇغ بۇيرۇق.

— بۈيۈك قاغانىم، پۈتۈن بابلاق خەلقى، جۈملىدىن بىزمۇ ئەزەلدىن شامان بولىسى بولۇپ كەلگەن. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى شامانلار ئارقىلىق بىزگە مەدەت بېرىپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىز ھەم ئېتىقادىمىز شامانلارغا باغلانغان. مانى، بۇرخان دېگەنلەر بىزگە يات، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى ئۇلارنى قوللىمايدۇ. ھازىر ئەل ئىچىدە مانى دىنىغا قارشى تۇرىدىغانلار ناھايىتى كۆپ.

قاغاننىڭ چىرايىدا ياراتماسلىق ئالامەتلىرى روشەن ئىپادىلەندى.

— سىز بىلەن بۇ ھەقتە ئىرنەچچە قېتىم سۆزلەشتۇق، — دېدى ئۇ، — مانى دىنىنىڭ ئەۋزەللىكلىرى كۆپ. بۇ دىن ئادەملەرنى ئىنساپقا باشلايدۇ. ئېلىمىزدىكى يارلىق قەبىلە، ئائىلىلەر تۈنۈگۈندىن كېيىن مانى بۇرخان ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىشى شەرت. مانى روھى بىزنىڭ كۈچىمىزگە كۈچ قوشىدۇ، بىزنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرىدۇ.

ئۇلۇغ بۇيرۇق يەنە ئېتىراز بىلدۈردى:

— كۆك بەگرىسنىڭ ئىرادىسى ، شامانلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن بىزمۇ ھەم بارلىق نۇركىي قەبىلىلەرمۇ ئەرەلدىن تارتىپ ھازىرغىچە تەڭداشسىز قۇدرەتلىك بولۇپ كېلىۋاتىمىز . ئەمدى بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ ، باشقا دىنغا كىرسەك كۆك تەڭرى ، كۆك بۆرە ئېلىمىزگە بالايى - قازا ياغدۇرىدۇ .

— بەس ! — دەپ خىتاب قىلدى بۇگۇ قاغان جۇدۇنى ئۆر-لەپ ، — بىز يەنىلا كۆك تەڭرى ، كۆك بۆرىنى ئۇلۇغلايمىز ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىغا سىغىنىمىز ، لېكىن ئەلنى سوراشتا شامانلارنىڭ پال سېلىپ ، پېرە ئوينىشلىرى بىلەن ئەمەس ، مانى بۇرخان تەلىماتى بىلەن ئىش كۆرىمىز !

— بەللى ! — دېدى ئىنانچۇ نون باغا تارقان كىنايىلىك نەلەپ-پۇزدا ، — بۇ ئىككى خىل ئېتىقادنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ قالدىغۇ .

ئەمدى بۇگۇ قاغان ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالدى .

— بەس ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى ئۇ ئۇلۇغ بۇيرۇقنا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ ، — ئىككى ئېتىقاد بولسا نېمە بوپتۇ !

ئارىدا بىر ھاراغىچە ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . ئاندىن بۇگۇ قاغان يەنە سۆزلىدى :

— سىز ئالدى بىلەن روھانىيلارنىڭ بايانلىرىنى ئۆز قۇلىقىڭىز بىلەن ئاڭلاپ بېقىڭ . ئۇلار سىزگە مانى نوملىرىنى ئوقۇپ بەرسۇن . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ دىنىڭ ئەۋزەللىكىگە قايىل بولىسىز .

— خوپ ، — دېدى ئىنانچۇ نون باغا تارقان ۋە پەرىشان ھالدا چوڭقۇر بىر تىنىۋېلىپ ئورنىدىن نۇردى ، — مەن قايتاي ، ئىجازەت بەرگەيسىز .

بۇگۇ قاغان مافۇل بولغانلىقىنى بىلدۇرۇپ بېشىنى ئىرغىتتى . ئۇ-لۇغ بۇيرۇق ئېتىغا مىنىپ يۈرۈپ كەتتى . يابلاق ئەنئەنىسىنى ئۆزگەر-تىپ ، مانى بولىغا ماڭغان قاغان ئالدىدىكى كۈمۈش كاسىغا قۇيۇلغان قىمىزنى ئىچىشنىمۇ ئۇنتۇپ ، ئۇراقىغىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى .

قاغاننىڭ ئۈچ چېدىرى نىكىلگەن جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان

يەردە بەنە بىر بىگى يېپەك چېدىر كۆرۈنۈپ تۇراتتى . شۇ چېدىردىن ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن تاقىر باش سوعدى روھانىي قىلىنى بىر كە-تانىنى فولتۇفىعا قىسقان ھالدا چىقتى ۋە ئۇدۇل بۆگۈ قاعاننىڭ بىنىغا كىلىپ ، گىلەمگە بۆكۈندى . ئۇنىڭ بۇنداق ئەركىلىكىدىن فاعان بىلەن دائىم كۆرۈشۈپ ، ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكىنى قىباس قىلىشقا بولاتتى .

— بوم ئوقۇشنى باشلايمىزمۇ ، بۈيۈك قاعانىم ؟ — دەپ سورىدى ئۇ سىپايىلىك بىلەن ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ .

— ئوقۇبلى ، — دېدى بۆگۈ قاعانمۇ بوش ئاۋازدا ، — ئاۋۋال قىمىر ئىچىلىك .

روھانىي چاكار سۇنۇپ بەرگەن كۈمۈش كاسىنى ئىككى ئالقىنى بىلەن تۇسۇپ ، ئەدەپ بىلەن رەت قىلدى .

— بىر مانى مۇرىتلىرى گۆش يېمەيمىز ، قىمىر ئىچمەيمىز .

— ھە راست ، دائىم ئۇنتۇپ قالىمەن ، — دىدى بۆگۈ قا-عان ، — لىكىن مەن گۆش بەپ ، قىمىر ئىچىدىعان ئادىتىمنى زادى ئۆزگەرتەلمىدىم .

— ئەررۇئا تەڭرى تۇيۇك قاغانىمنى كەچۈرىدۇ ، — دىدى رو-ھانىي ، — جۇنكى بۆگۈ قاعان پۈتۈن بىر خانلىقنىڭ ئاھالىسىنى دىنى-مىزغا باشلىدى .

ئەمدى قاعان بۇ روھانىيدىن ھېيىققاندەك بولۇپ ، كاۋاپ بىلەن قىمىرعا ئىغىز تەگمەي شۈك تۇلۇپ قالدى .

— ئىسادەتخانا قۇرۇلۇشىنى قاچان باشلايمىز ، بۈيۈك قاغا-نىم ؟ — دەپ يەنە سورىدى روھانىي .

— پات ئارىدا باشلايمىز ، — دېدى قاعان ، — قانۇنىلىق شە-ھىرنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئىشلىگەن ئۇستىلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى . تېخى تۇنۇگۈنلا قوچۇ ۋە بەشبالىق دىيارىدىن بىرقىسىم ئۇستىلار كەلدى . ئۇلارعا بەنە بىر نۇركۇم ئىشلەمچىلەرنى سەپلەپ بەرسەك ئىش باشلىسىدۇ .

روھانىي رازى بولعان قىياپەتتە بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ دە ،

قولىدىكى نوم كىتابنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى. قاغان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ئىخلاس بىلەن تىڭشاپ ئولتۇردى. بىراق، نومنى داۋاملىق ئوقۇشقا يېتىپ بولمىدى. يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ شەپىسى ئاڭلاندى.

— قاغان بىلەن كۆرۈشمەن، ئىلتىماسىم بار، — دېدى يېقىنلاپ كەلگەن چەۋەنداز ئۆزىنىڭ يولىنى توسقان قورۇقچىغا.

— بولمايدۇ، بۈگۈن قاغانىنىڭ چولىسى تەگمەيدۇ، باشقا كۈنى كەل، — دېدى قورۇقچى ئۇنىڭغا يول بەرمەي.

بۆگۈ قاغان تۇرۇلۇپ ئۇلار تەرەپكە قارىدى ۋە ئۈنلۈك توۋلىدى:

— نېمە ئادەم سەن؟ بۇ ياققا كەلگىن.

بۇ يېڭى كەلگەن چەۋەنداز قۇتادمىش ئىدى. ئۇ قاغان ئالدىدا بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ بېشىنى ئەگدى ۋە گېپىنى ئۇدۇللا باشلىدى:

— بۈيۈك قاغانىم يېڭىدىن بىر شەھەر سالدۇرماقچى دەپ ئاڭلىدىم.

— شۇنداق. ئوردا تۇرىدىغان شەھەر سالدۇرماقچى بولۇۋاتىمىز، — دېدى بۆگۈ قاغان بۇ ناتونۇش يىگىتكە قىزىقسىنىپ قاراپ، — دادىل سۆزلەيدىغان ئەزىمەت ئىكەنسەن. ئەمدى سەنمۇ «شەھەر قۇرۇش ياخشى ئەمەس، ئاتا - بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ» دېمەكچىمۇ؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، بۈيۈك قاغانىم، — دېدى قۇتادمىش ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ بېشىنى ئەگدى، — دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، پېقىرنىڭ ئۇزاقتىن بېرى شەھەر قۇرۇشقا ھېرىسمەنلىكى بار. پېقىرنىڭ مەرھۇم ئاتىسى ياپلاقلىرىمىزدا شەھەر بىنا قىلىش توغرىسىدا كۆك تۈركلەرنىڭ ئوزمىش قاغانىغا ۋە بىزنىڭ مەرھۇم تابانچۇر قاغانىمىزغا بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ بەرگەنىكەن. رەھمەتلىك ئاتام پېقىرغا «بىناكارلىق ھۈنىرىنى ئۆگەن، بىزنىڭ كىشىلىرىمىزمۇ كېيىن ھامان بىر كۈنى شەھەر قۇرۇشنىڭ ئەۋزەللىكىنى چۈشىنىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ھۈنەر ساڭا ئەسقاتىدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلغان.

— ھىم ، مۇنداق دېگىن ، — دېدى قاغان بۇ سۆھبەتكە قىزىققان ھالدا ، — سېنىڭ ئاتاڭ كىم بولىدۇ ؟ ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى نېمە ؟

— ئاتامنىڭ ئىسمى بوتاسۇن بۇغا . ئۇ كۆك تۈرك دەۋرىدىن بارىپ ھارۋىكەشلىك قىلىپ ئۆتكەن .

— ھە ، ئىسىمدە بار ، ئېسىمدە بار ، — دېدى قاغان بېشىنى ئىرغىتىپ ، — ئىلگىرى ئۇ سودا كارۋانلىرىغا باش بولۇپ دائىم ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ، ئالتاي ، قوچۇ ، بەشبالىق ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا قاتناپ تۇراتتى . راست ، راست ، ئۇنىڭ شەھەر بىنا قىلىش توغرىسىدىكى تەك-لىپلىرىنى مەنمۇ ئاڭلىغان . ھە ، دېمەك سەن شۇ كىشىنىڭ ئوغلى ئىـكەنسەن ـ دە ؟

— شۇنداق ، بوتاسۇن بۇغىنىڭ ئوغلى بولىمەن .

— ئەمىسە ، ئاتاڭنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ، بىناكارلىق ھۈ-نىرىنى ئۆگەندىڭمۇ ؟

— ئەلۋەتتە ، بۈيۈك قاغانىم . پېقىر چاڭئەن شەھىرىدە يەتتە يىل تۇرۇپ ، تابغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلاردىن ئۆگەندىم .

— بۇ يەرگە شۇنى دېيىش ئۈچۈن كەلدىڭمۇ ؟

— شۇنداق ، بۈيۈك قاغانىم . شەھەر قۇرۇلۇشىدا ئىشلىگۈم بار .

— ھىم ، سەن ئۆزۈڭ يالغۇزمۇ ؟

— بوقسۇ ، بۈيۈك قاغانىم . پېقىرنىڭ قوردان شەھىرىدىن كەل-گەن شېرىكلىرى بار . ئۇلار ئۇستا تامچى .

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە قاغاننىڭ يېنىدا كىتاب تۇتۇپ ئولتۇر-غان سوغدى روھانىي سۆزگە ئارىلاشتى :

— قورداندىكىلار بۇتقا چوقۇنىدۇ . لېكىن ، بۆگۈ قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى يەرلەردە مانى دىنى رەسمىي دىن قىلىپ بېكىتىلدى . ئۇ قوردانلىق شېرىكلىرىڭ ئەمدى قانداق قىلماقچى ؟

قۇنادمىش بۇ سوئالغىمۇ دادىللىق بىلەن جاۋاب بەردى :

— مېنىڭ ئايالىممۇ قوردانلىق . ئۇ چاڭئەندە مانى دىنىغا كىر-گەن . ئەمدى مەنمۇ بۈيۈك قاغانىمىزنىڭ ئىرادىسىگە ئىتائەت قىلىپ ،

مانى دىنىنى قوبۇل قىلىمەن . قورداللىق بۇرادەرلىرىممۇ شۇنداق قىلماقچى .

— ھەم ، باخشى ، — دېدى روھانىي رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ .

— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى بۆگۈ قاغان قۇنادمىشقا دوستانە رەۋىشتە كۆز تىكىپ ، — ئەتە ئەتىگەندە ئاشۇ قورداللىق بۇرادەرلىرىڭنى باشلاپ كەل . مېنىڭ ئادەملىرىم سىلەرنى شەھەر قۇرۇلۇشى بولىدىغان يەرگە باشلاپ بارىدۇ .

× × ×

ئارىدىن بىر يىل ئۆتتى . ئەنئەنىۋى شامان دىنىنىڭ ھىمايىچىلىرى بىلەن تابلاق تۇرمۇشقا يېڭىدىن سىڭىپ كىرىۋاتقان مانى دىنىنىڭ تەرغىباتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلار تېخىچە بېسىقمايۋاتاتتى .

ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىچىدىكى بىر قىشلاقتا چارۋىچىلار غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى . قارا بۇرۇتىنى تەكشى قىرقىپ ياسىۋالغان قامەتلىك ۋە سۈرلۈك بىر يىگىت ئوتتۇرىدىكى كۆتەك ھارۋىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ سۆزمەنلىك قىلماقتا ئىدى . ئۇ بېشىغا تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن قالپاق ، ئۇچىسىغا خۇددى تابغاچلارنىڭ ئېسىلزادىلىرىدەك سېرىق ئەجدىھانىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن ياۋار تون كىيگەن بولۇپ ، قارىماققا كاتتا بايدەك كۆرۈنەتتى .

— ئەي خالايىق ! — دەپ ئۈنلۈك چاقىرىق قىلدى ئۇ ئەتراپىدا توپلىشىپ تۇرغان ئاتلىق ۋە پىيادە كىشىلەرگە ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن سەپسېلىپ ، — بىز ئەزەل - ئەزەلدىن ئېگىز تاغلاردا يۇركۆنەك ، كەڭ دالا - چۆللەردە قاپلاندەك ئەركىن ياشاپ كەلگەن كۈچمەن خەلق . بىز شەھەر سېپىللىرىنىڭ ئىچىدە قاپسىلىپ ياشىيالمايمىز ! سوغدىلارنىڭ ئۆز ئىبادەتخانىلىرىنى قۇرۇپ ، روھىمىزنى بۇلغىشىغا يول قويمايمىز !

توپلىشىپ تۇرغانلار تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى :

— توغرا گەپ قىلدىڭ ، ماسمادار ! بىزگە شەھەر كېرەك ئەمەس ! بىزگە سوغدىلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى كېرەك ئەمەس !

— ئۆزىمىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزنى تاشلاپ ، يات نائىپلەرنى دوراش خائىنلارنىڭ ئىشى ! سەن بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكى گەپنى قىلدىڭ ، ماسمادار .

بۇ دەل ھېلىقى كونا قاراقچى ، قۇنادمىشنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولۇپ قالغان ماسمادار ئىدى . تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئەسلا كۆنەلمەيدىغان بۇ كاللا كېسەر ھەر جايلاردا قاتراپ يۈرۈپ ، بۇلاڭچىلىق ۋە قاتىللىق قىلىپ ھارام بايلىققا ئىگە بولغاندىن كېيىن ئۆتۈكەن باغرىغا كېلىپ ماكانلاشقانىدى . كېيىن يەنە جىنايەتلىك قارا كۆڭلىگە شەيتان كىرىپ ، گۆرەل ئادارقىرنى ئالداپ ئېلىپ قاچقانىدى . جاڭگەندە ئۇ ئىسياكار سوغدىلار بىلەن بىرلىشىپ ، توپلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئىسىندكىدە قەيناك ئايمىقىدىكى ئەن لۇشەن قوشۇنىغا پىدائىي بولۇپ قاتناشقانىدى . ئاخىر ئۆزىنىڭ ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلىگەنلىكىنى چۈشىنىپ ، كەينى ـ كەينىدىن زەپەر قۇچۇپ ئىلگىرىلەۋاتقان ئۇيغۇر قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغانىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەن لۇشەن ـ شى سىمىن تەرەپدارلىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىدىن قۇتۇلۇپ ، يەنە ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىچىگە قايتىپ كەلگەنىدى . مانا ئەمدى ئۇنىڭ تىنىم تاپماي قۇتراپ تۇرىدىغان ياۋۇز تەبىئىتى يەنە ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . « جىم ياتقاندىن پايدا يوق . مالىمانچىلىق ئىچىدىن نەپكە ئېرىشكىلى بولىدۇ ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — مانا ھازىر تازا ئوبدان پۇرسەت كەلدى » .

ماسمادارنىڭ « پۇرسەت » دېگىنى شۇكى ، بۆگۈ قاغان مانى دىنىنى پۈتۈن خانلىقنىڭ رەسمىي دىنى دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن قارا بودۇن ئىچىدە غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى ، نارازىلىق كەيپىياتى ئەۋج ئالدى . قاغاننىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنمايدىغان ، مانىخەيلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىدىغان ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى .

— قېرىنداشلار ! — دەپ قايسى ۋارقىرىدى كۆپچىلىكنىڭ ئە-
رەپلىك كەيپىياتىدىن ئىچمۇ ئىچىدىن رىغبەتلەنگەن ماسمادار ، — ئارغۇنلار سى-
لىقۋانقان ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۆرۈپ تاشلاپتى ! بىزنىڭ باغ - دالالاردا
ياشايدىغان ئىسىل ئۆرۈپ - ئادىتىمىزنى ئۆزگەرتىشكە يول قويمايلى !
ئەرەپ - بەرەپنىڭ چۇقان كۆتۈرۈلدى :
— يۇرۇڭلار ، يۈرۈڭلار !
— ئارغۇن مۇناپىقلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى !
ئەنئەنىۋى ئىنقادىنىڭ نەسىر كۆچى بىلەن ئەس - ھوشىنى يو-
قاتقان كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىرىنى مىنىشىپ ، قىلىچ باكى جەيجەر -
پىچاقلىرىنى يانلىرىغا ئېسىشىپ ، تاغدىن سەلدەك تاراپ چۈشكىلى
تۇردى .

× × ×

ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى دائىرىسىدىكى قارا بالغاسۇن
دېگەن جايدا يېڭى بىر شەھەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى . بۇ شەھەر
ئېخى قۇرۇلۇپ بولماي تۇرۇپلا « ئوردۇبالىق » ① دېگەن نام بىلەن ئا-
تالدى . پات ئارىدا قۇرۇلۇش ئىشلىرى تاماملانغاندىن كېيىن بۇ شە-
ھەرگە بۆگۈ قاغان ۋە ئۇنىڭ توققۇز تۇغرۇقى ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى بى-
لەن كۆچۈپ كىلىپ ئولتۇراقلاشماقچىدى .
قۇبادمىش ئۆزىنىڭ قورداشلىق يۇرادەرلىرى بىلەن بۇ شەھەرنىڭ
قۇرۇلۇشىدا جىددىي ئىشلەۋاتقىنىغا بىر يىل بولاي دەپ قالغانىدى . بۇ
يەردە ئۇلاردىن باشقا قوچۇ ، بەشبالىق ، كۇسەن قاتارلىق جايلاردىن
كەلتۈرۈلگەن ئىشلەمچىلەر ۋە يەرلىك پۇقرالاردىن سەپەرۋەر قىلىنىپ
كەلگەنلەرمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى . ئىش - ئەمگەك راسا قىزىپ كەتكە-
نىدى . يەرلەر تۈپ سالماقتا ، يەرلەر تاغاچچىلىق ، تۆمۈرچىلىك قى-
لىشماقتا ، يەنە يەرلەر شەھەر ئەتراپىغا سېپىل قوپۇرماقتا ئىدى . سې-

① ئوردۇبالىق — ئوردا تۇرىدىغان شەھەر ، ئاستانە .

پىلدىن ئانچە بىراق بولمىغان جايدا چوڭ جۇمدان بولۇپ ، ئۇ بەردىمۇ بىر تۇركۇم ئىشلەمچىلەر جىش ۋە كاھىشلارنى پىشۇرۇپ تاۋلىماقتا ئىدى . قۇتادمىش قانارلىق بىر بەچچەيلەن ئىگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بىر ئىمارەتنىڭ ئۆگزىسىگە كاھىش يانفۇرماقتا ئىدى .

ئەنە شۇنداق قىرغىن ئەمگەك قاينىمىدا ئۆتۈۋاتقان قۇياشلىق تا-هار كۆنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇشتۇمتۇت كۆتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى . ئىراقتا كېرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغ تىزمىلىرى تەرەپتىن بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قالدى . ئۇلار ئاز دېگەندىمۇ يەش ـ ئالتە يۈرچە ئادەم بولۇپ ، ھەممىسى قىلىچ ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغانىدى . ئىشلەمچىلەر جىددىيلىشىپ قالدى . بۇ نېمە ئادەملەر ؟ قارىغاندا ، ئەلپارى ياماندەك كۆرۈنىدۇ .

ھەممىدىن ئاۋۋال قۇتادمىش ئەھۋالنىڭ جاياقلىقىنى پەملىدى .

— يۇرادەرلەر ، دەرھال قوراللىنايلى ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئۆگرە ئۈستىدە تۇرۇپ .

بۇنىڭدىن تۇرۇنمۇ بىرقىسىم كىشلەر بۇ بەرگە كېلىپ ئىشلەمچىلەرنى ھاقارەتلەيدىغان ، بەزىدە ئۇرۇشۇپ ، مۇشىلىشىپ قالىدىغان ئاكى تاش ، يوغماقلارنى كۆتۈرۈپ ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشلار بىر بەچچە قېتىم كۆرۈلگەنىدى . توغرا ، بۇنداق چاغلاردا قاغاننىڭ شەھەر قورۇلۇ-شىنى نازارەت قىلىپ ، ئەتراپنى چارلاپ يۈرىدىغان چېرىكلىرى جاناق-چىلارنى قامچىلار بىلەن ساۋاپ قوغلىۋېتەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئىشلەمچىلەر ئېھتىيات يۈزىسىدىن يېنىغا قورال ئېلىپ يۈرىدىغان بولغانىدى . شۇنداق قىلغىنىمۇ دۇرۇس بوپتىكەن . قۇتادمىشنىڭ چاقىرىقى بىلەن ھەممەيلەن قولىلىرىغا قىلىچ ، پالتا ، تۆمۈر گۈررىلەرنى ئېلىپ تەيار تۇرۇش-تى .

بىرتىنى كەلگەن چەۋەندازلار تىخى قۇرۇلۇپ پۈتمىگەن سېپىل-نىڭ ئالدىدا توختاپ قالايمىقان ۋارقىراشتى . شۇ ئەسنادا ئۇلارنىڭ ئا-رىسىدىن بىرى سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى .

— قېرىنداشلار! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئۆز ئادەملىرىگە قاراپ، — بۇ ئازغۇن مۇناپىقلارنىڭ ئۆيلىرىنى چېقىپ، مال - مۈلكىنى، خوتۇن - قىزلىرىنى ئولجا قىلىپ ئالايلى! قورقماڭلار، شامان ئەۋلىيالىرىمىز بىزنى قوللايدۇ!

قۇنادمىش ئۆگزىدىن ئۇنىڭغا قاراپ، غەزەپتىن تىترەپ كەتتى.

— ئەي مەلئۇن ماسمادار! بۇ سەنمىدىڭ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، — سېنى ئىزلەپ تاپالماي يۈرەتتىم، ئاخىر ئۆزۈڭ ئالدىمغا كەپسەن. ئەمدى ئەجىلىڭ توشتى، پەسكەش قاراقچى!

— ئۆز قولۇم بىلەن جېنىڭنى ئالىمەن! — دەپ جاۋابەن ۋارقىرىدى ماسمادار قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ قوتۇرغان توپىلاڭچىلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە شەھەر سېپىلىنىڭ تېخى دەرۋازا ئورنىتىلمىغان كىرىش ئېغىزىدىن ئىچكىرىگە كىرىپ كېتىشتى. ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئائىلىلىرىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىپ، سېلىنىپ بولغان كېسەك ئۆيلەردە ياكى ئۆزلىرى تىكىۋالغان كىگىز ئۆيلەردە ۋاقىتلىق جايلاشقانىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن جېنىنى تىكىپ قوزغۇلۇپ، رەقىبلەرگە قاپلاندەك قەيسەرلىك بىلەن ئېتىلدى. ئىككى تەرەپ گىرەلىشىپ، دەھشەتلىك ئۇرۇش - تىغ باشلىنىپ كەتتى. لېكىن، توپىلاڭچىلار ئاتلىق بولغاچقا پىيادە ئىشلەمچىلەرنى روشەن ئۈستۈنلۈك بىلەن قىستاپ سۈرۈشكە باشلىدى. ئاخىر، ئىشلەمچىلەر ئۆگزىلەرگە چىقىۋېلىپ، ئاتلىقلارغا تاش ۋە كېسەكلەرنى ئاتتى، ئوقياسى بارلار ئوق ئۈزدى.

قۇنادمىش ئەكسىچە، ئۆگزىدىن چۈشتى ۋە بىر بۆلۈك ئەزىمەتلەرنى باشلاپ، ئاتلىقلارنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ باردى. قىلىچىنى شىددەتلىك ئوينىتىپ بىرىنىڭ ئېتىنى يىقىتتى، ئىككىنچىسىنىڭ بىقىنىدىن تۆشۈك ئاچتى، ئۈچىنچىسىنى ئېگەردىن تارتىپ چۈشۈرۈپ كاللىسىنى ئالدى. ئۇ ھامان ئىشلەمچىلەرنى سۈرۈپ كېلىۋاتقان ماسمادارغا يېقىنلى-

شىسقا بىرىشاننى .

شۇ ئەسنادا شەھەر ئەترابىدا چارلاپ بۈرگەن فاعان چېرىكلىرى كىلىپ قالدى . نوپىلاڭچىلار ئۇلارنى كۆرۈپ ، ھېچىسمگە فارىماي قاچقىلى بۇردى . لىكىن ، ماسمادار قىچىشقا ئالدىرىمىدى . ئۇ ئېپىننى چاپتۇرغىنچە قۇنادمىشنىڭ ئالدىغا باستۇرۇپ كەلدى .

— سىنىڭ جېنىڭنى ئالماي نۇرۇپ كەتمەيمەن ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ بوعۇلۇپ كەتكەن ئاۋازدا .

ئىككىيلەن ، بىرى ئاتلىق ، بىرى پىيادە قىلىچۋازلىققا چۈشۈپ كەتتى . ھەر ئىككىسى بىر ـ بىرىگە بوش كېلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى . ئىشلەمچىلەرنىڭ تولىسى قاعان چېرىكلىرىگە ئەگىشىپ ، قاچقان نوپىلاڭچىلارنى قوعلاپ كېتىشكەن بولۇپ ، شەھەر ئىچىدە ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا قالغانىدى . ئۇلار يالغۇز قېلىپ جاھىللىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان ماسمادارغا ئېتىلىپ كەلدى . بۇ جاھىل قاراقچى قۇبادمىشنى ئاسانلىقچە ھايلىۋەتكىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ دەرمانسىز رەردى بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى ـ دە ، ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ بەدەر قاچتى . قۇنادمىش ئىگىسىز قالغان بىر ئاتنى چەبدەسلىك بىلەن نۇنۇۋېلىپ مىندى ـ دە ، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىدى . ماسمادار باشقا نوپىلاڭچىلار كەتكەن نەرەپكە ماڭماستىن ، ئەكسىچە ، ئۆزى بىخەبەر دەپ ئويلىغان ئادەمزاتسىز ئوچۇق دالاغا يول ئالدى ، قۇنادمىش ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن قاتتىق نىقناپ ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بوراندەك ئۇچۇپ كېلىۋاتاتتى . ھابال ئۆتمەي ئۇ يېتىشىۋالدى . ئىسۇجى كۆرۈنمەيدىغان كەڭ دالادا ئىككى رەقىب قايتىدىن تۇنۇشۇپ كەتتى . پولات قىلىچلار بىر ـ بىرىگە قاتتىق سوقۇلۇپ ئوت چاقنىتاتتى ، ئاتلار بىپچەكلەپ ئەتسىز كىشنەيتتى . مەردنى مەيداندا سىنايدىغان بۇ بەكمۇ بەك ئېلىشىش ئاپچە ئۇزاق داۋاملاشمىدى . قۇنادمىش مىنگەن ئاتنىڭ بېشىغا قىلىچ نەگدى . ئات « گۈپ » قىلىپ يىقىلدى . قۇنادمىش ئىگەردىن قاڭقىپ چىقىپ ، قوبۇق ئوت ـ چۆپ بىلەن قاپلانغان قارا تۇپراققا دومىلاپ كەتتى .

— ئەمدى تۈگەشتىڭ ! — ماسمادار بەسەنلىك ۋارقىرىدى ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ كېلىپ قىلىچىنى كۈچ بىلەن چاپتى .

قۇتادمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى - دە ، قولىدىن چىقىپ كېتىپ يەردە ياتقان قىلىچىنى ئالدى ۋە شۇ ھامان ماسمادارغا ياندىن ئېتىلىپ كېلىپ قىلىچ ئۇردى . ماسمادار بىر يانغا قىيسىيىپ بىقى-نىنى تۇتقىنىچە ئېگەردىن چۈشۈپ كەتتى . ئەمما ، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۈ-زەڭگىگە ئىلىنىپ قېلىپ ، بېشى يەرگە تەگكەن ھالەتتە ساڭگىلاپ قالدى . ئۈركۈپ كەتكەن ئات بار كۈچى بىلەن دالانى بويلاپ چېپىپ كەتتى . قۇتادمىش ئاتنىڭ كەينىدىن خېلى بىر يەرلەرگىچە يۈگۈرۈپ بېقىپ توختاپ قالدى .

ئۇنىڭغىچە ، شەھەردە قالغان ئىشلەمچىلەرنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى پىيادە ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتى . قۇتادمىش ئاتلىقلاردىن بىرىنىڭ كەينىگە مىنگەشتى . كۆپچىلىك ماس-مادارنى سۆرەپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ كەينىدىن يەنە قوغلاپ باردى . ياش چەۋەندازلاردىن بىرى ئۇچقاندەك بېرىپ ئۇ ئاتنى تۇتۇۋالدى . قۇتادمىش يېقىن كەلگەندە ئاتتىن چۈشۈپ قارىدى . ماسمادارنىڭ ئاللىقاچان جېنى چىقىپ كەتكەن بولۇپ ، كۆزلىرى قورقۇنچلۇق تۈستە بوغان ئېچىلىپ قالغانىدى .

ئىشلەمچىلەرنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى پارا-كەندىچىلىكتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۆي - ئۆيلەردىن يۈگۈرۈپ چى-قىشقانىدى . قۇتادمىش ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەرگە قايتىپ كەل-گەندە ياشانغان ئاتا - ئانىلار ، ئاياللار ، ئۇششاق بالىلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈشتى .

گۈزەل ئايتولۇن ئۈن سېلىپ يىغلىغان پېتى قۇتادمىشنىڭ بوينىغا ئېسىلدى .

— قۇتادمىش ... تەڭرىگە شۈكرى ، ساق ئىكەنسىزغۇ ...

× × ×

ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن تاغلىقى سۇلىرى ئەلۋەك ، ئوت - چۆپلىرى بولۇق ئۆسكەن بولۇپ ، تەبىئىي مەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىكى ۋە مال - چارۋىسىنىڭ جىقلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى . ئەڭ ياخشى نەسىللىك ئاتلار مۇشۇ تاغلاقتا يېتىلەتتى ، قوي - كالىلار ئەركىن يايراپ تېز كۆپىيەتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ يەر خانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، ھەر تەرەپتىكى تۈرلۈك قەبىلە - ئايمىلەرنىڭ خىرىس ۋە ھۇجۇملىرىغا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدا ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن نازا كۆڭۈلدىكىدەك تۇرالغۇ بولالايتتى . ئۆتمۈشتىكى كۆك تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قارابالغاسۇننى ئوردا قىلغان . بارلىق كۆك تۈرك خانلىرى ۋە ئۇيغۇر خانلىرىدىن كۆل بىلگە قاغان بىلەن ئۇنىڭ مىراسخور ئوغلى باياقچۇر قاغان بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ شاھانە بېزەك چېدىرلىرىنى تىككۈزگەنىدى . ئەمدى باياقچۇر قاغاننىڭ ۋارىس ئوغلى بۆگۈ قاغان بۇ گۈزەل يايلاقتا چوڭ ۋە ھەشەمەتلىك شەھەر سالدۇردى . بۇ شەھەر تارىختا « قارابالغاسۇن » ۋە « ئوردۇبالىق » دېگەن ئىككى خىل نام بىلەن مەشھۇر بولدى .

بۆگۈ قاغان ئاسانە قىلغان بۇ شەھەرنىڭ ئېگىز قوپۇرۇلغان كۆنگۈرىلىك سېپىللىرى تاغلاقنىڭ يېشىل ئارقا كۆرۈنۈشىدە ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى . يىراقتىن كېلىۋاتقان يىگىرمىچە چەۋەندار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، ئەنە شۇ ھەيۋەتلىك سېپىللارغا يېقىنلاشماقتا ئىدى . سېپىلنىڭ قارا سىرلانغان يوغان تۆمۈر دەرۋازىسى ئېچىلدى . قىممەت باھالىق تاۋار تون كىيگەن سالاپەتلىك بىر كىشى تۆلپاردەك ئويناقلاپ تۇرغان قۇلا ئېتىنى دېۋىتىپ دەرۋازىدىن چىقتى - دە ، ئۇدۇل ھېلىقى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان چەۋەندازلارنىڭ ئالدىغا باردى

ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى:
— قوپ بولسۇن، ھۆرمەتلىك تۆرىلىرىم. ئوردىغا مەرھەمەت قىلغايسىلەر. پىغىر ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى باش غوجىدار بولىمەن. بۈيۈك قاغانىم پىغىرنى ھەر قانداق يىرىنىڭ ئالدىغا چىقاردى.
سىراقتىن كەلگەن چەۋەندازلارمۇ باشلىرىنى ئېگىشىپ، ئەدەپ بىلەن سالاملاشتى.
— شەھەر ناھايىتى چوڭ كۆرۈنىدۇ، — دېدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاق ساقاللىق بىر موياسىپ سېپىل تۆۋىدە ئېنىنى توختىتىپ، — دەرۋازىلارمۇ مۇسەھكەم ئىكەن.
— شۇنداق، — دېدى باش غوجىدار، — بۇ شەھەرنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسى بار، ھەممىسى مۇشۇنداق تۆمۈر بىلەن قاپلانغان.
ئۇلار شەھەرگە كىردى. ئەتراپىنىكى كۆركەم ئۆي - ئىمارەتلەرگە قاراپ، ھايىنى موياسىپ يەنە ئېغىز ئاچتى:
— بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ ئۇستىلار ئىشلىگەن بولسا كېرەك؟
— شۇنداق، — دېدى باش غوجىدار، — شەھەر قۇرۇلۇشىغا دەسلەپتە ياغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلار كەلگەن، كېيىنچە ئۆزىمىزنىڭ ئىشلەمچىلىرىمىزمۇ بىنىشىپ چىقتى.
— سىلىڭگا دەرياسى بويىدىمۇ بىر چوڭ شەھەر بار ئىكەن، — دېدى يەنە موياسىپ.
— شۇنداق، سىلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق شەھىرى بار. ئۇ شەھەردە ئاساسەن ياي سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان. ئۇ ئاۋات سودا شەھىرى. سوغدى ۋە ياغاچ سودىگەرلىرى دائىم شۇ شەھەرگە قاتناپ تۇرىدۇ. قارلۇق، يابار، قىرغىز چارۋىچىلىرىمۇ كېلىپ، ئات - ئۇلاغلىرىغا يۈرلۈك ماللارنى يۈكلىشىپ كېتىدۇ.
چەۋەندازلار يول بويىدىكى مايى ئىمادەتخانىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقاندا دەرۋازىدىن كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشكەن ئاق لىباسلىق ناپىر باش روھانىيلارنى كۆرۈپ، روشەن سىزىلىپ تۇرغان ئۆچمەنلىك بىلەن قاپاقلىرىنى تۈرۈپ نەنۇر قاراشتى.

— ھەممە يەرگە مانى جىلىرى نوشۇپ كېتىپتۇ ، — دەپ غو-دۇڭشىپ قويدى مويسىپىت .

شەھەر مەركىزىدىكى كەڭرى تۆپىلىكتە يەنە ئېگىز سېپىللار بى-لەن قورشالغان قەلئە بار ئىدى . قەلئەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئېگىزلىكتە قاغاننىڭ ئۈچ چېدىرى تىكىلگەنىدى . ھېلىقى مويسىپىت باش ئوجىدارغا ئەجەبلىنىپ قارىدى .

— قاغان تېخىچە چېدىردا تۇرامدۇ ؟

— شۇنداق . ئۇ قەسىر ـ سارايلارنى سالدۇرغان بولسىمۇ ، يەنىلا ياز كۈنلىرى مۇشۇ چېدىرلاردا تۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ .

— ھىم … — دېدى مويسىپىت بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ ، — قانداقلا بولمىسۇن ، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئادەتلىرىنى ئۇنتۇماپتۇ .

ئۇلار ئىزغىرىن شامالدا يىپەك لەپىلدەپ تۇرغان بۆرە بايرىقىغا يوققۇز قېتىم تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرىدىكى چوڭ چېدىرغا كىردى . قىزىل ناۋار تون كىيىپ ، ئاقىرىشقا باشلىغان ئۇزۇن چاچلى-رىنى قىزىل ياغلىق بىلەن چىگىپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چارزا قۇرۇپ ئولتۇرغان بۆگۈ قاغان مېھمانلارنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى .

باش ئوجىدا ئوردىدىكى رەسمىيەت بويىچە قاغانغا مەلۇمات بەردى :

— تۆلىس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ بېگى ئۆزىنىڭ ئالتە ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقاللىرى باشلاپ بۈيۈك قاغانىمىزغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدى .

— ياھايىتى ياخشى ، — دېدى بۆگۈ قاغان تۆلىس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ بېگى بولمىش ھېلىقى مويسىپىتقا دوستانە رەۋىشتە كۆلۈمسى-رەپ ، — تۆلىس بېگى مېنىڭ يېقىن سەپدىشىم . قەبىلە ـ ئۇرۇقلار ئا-رىسىدا يۈز بەرگەن بىرنەچچە قېتىملىق تالاش ـ تارتىش ھەم پاراكەن-دىچىلىكلەردە ئۇ باشتىن ـ ئاخىر نەۋرەمەي مەن تەرەپتە تۇرغان . تۆ-لىس قەبىلىسى مېنىڭ توققۇز ئوغۇز قەبىلەم بىلەن ئەزەلدىن بىرلىكنى تۇرماي كەلگەن . شۇڭا ، تۆلىسلەر مەن ئۈچۈن مېھمان ئەمەس ، ئۆز ئا-

لىلىرىم .
فاغاسلىڭ ئۇنداق مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ سۆزلىشى تۆلىسلەرگە ئانچە يەسىر قىلمىغانىدەك كۆرۈنەتتى . بىرنەچچە ئېغىز تەكەللۇپ سۆز-لىرىدىن كېيىن تۆلىس بېگى كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى بايان قىلدى :
— بۇيۇك قاغانىم ئېيتقانىدەك ، بىز تۆلىسلەر ياشتىن - ئاخىر جانلىقىمىزغا ھەم قاغانىمىزغا سادىق بولۇپ كەلدۇق . لېكىن ، ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇياق ئەقلىمىزگە سىغمايدىغان ئىشلار بولۇۋاتىدۇ . ئەزەل - ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز بۇزۇلۇپ كىتىۋا-تىدۇ . مانى روھانىيلىرى ھەممە قىشلاق ، ئايماقلىرىمىزدا ئۆزلىرىنىڭ يات ئەقىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ، شامان - باخشىلىرىمىزنى ھاقارەتلەۋاتىدۇ . ياللىرىمىز ئاتلار يولىنى تۇتماي ئۆرگىلىپ كېتىۋاتىدۇ . ئۇلار ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مەڭگۇ تاشلىرىدىكى مۇقەددەس بىتىگلىرىنى تاشلاپ ، سوغ-دىلارنىڭ موي قەلەم بىلەن يازىدىغان ئەيرى بىتىگىنى ئۆگىنىپ ، كۆن تويى « تومى » دەپ ئاتىلىدىغان گۇياھلىق كىتابلارنى ئوقۇيدىغان بولۇپ كەتتى . مۇشۇنداق بولۇۋەرسە جەلقىمىز يىپسىز چېقىدۇ ، ئىلىمىز بۆلۈ-نىدۇ ! بىز بۇيۇك قاغانىمىزنىڭ مانىخەيلەرگە ئەگەشمەسلىكىنى ، يوقىرىلارنى پارلاق بولغا باشلىشىنى ئۆتۈنۈپ سورايمىز .
موبىسىپ بەگ بىلەن كەلگەن تۆلىس ئاقساقاللىرىمۇ ئاۋاز قوشتى :
— بۇيۇك قاغانىم ، ئەجدادلىرىمىزنى ئۇنۇتۇپ قالمايلى !
— بۇيۇك قاغانىم ، ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى قوغدايلى !
بۆگۈ قاغاننىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى . ئۇ رۇۋان سۈرمەسىنى ئۇرافقىچە مېھمانلارغا بىر - بىرلەپ قاراپ ئولتۇرۇپ كەتتى .
— مانى دىنى بىر ئۆچۈن پايدىلىق ، — دېدى ئۇ ، — بۇ دىن بىرنىڭ ئەلنى سوراش ئىشلىرىمىزنى ئاسانلاشتۇرىدۇ . مانىخەيلەر تەڭ-رىدىن قورقىدۇ . ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدۇ ، گۇيا-ھىدىن ئۆزىنى تارتىدۇ ، ياماتلىق ، ۋەھشىيلىك قىلمىشلىرىغا بېرىلمە-مەس ، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى چەكلەيدۇ . بىرنىڭ ھەممە پۇقرالىرىمىز

شۇنداق بولسا ياخشى ئەمەسمۇ .

مېھمانلار يەنە بىردەم ئۇنداق ـ مۇنداق دەپ باقتىيۇ ، بەربىر قاـ غاننى فايىل كەلتۈرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ جىم بولۇشتى .

× × ×

تۆلىسلەر ئوردۇبالىقتا ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن قايتىپ ماڭدى . شەھەر سېپىللىرى كۆزدىن غايىب بولۇپ ، بىر ئېدىرلىققا كەلـ گەندە ئۇلار بىر توپ ئېسىل سۆپەت چەۋەندازلارغا ئۇچراشتى .

— قۇت بولسۇن ، قەدىرلىك مېھمانلار ، — بۇ چەۋەندازلارنىڭ ئىچىدىكى چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بولسىمۇ ، بوي ـ بەستى كېـ لىشكەن مۆتىۋەر سۆپەت بىر كىشى كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا سالام بەردى .

تۆلىس بېگى ئەجەبلەنگەن ھالدا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى .

— قۇت بولسۇن ، ئۇلۇغ بۇيرۇق ، — دەپ جاۋابەن سالام بەردى ئۇ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ .

بۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئىدى .

— مىسلىڭ ئۆيۈمدىمۇ مېھمان بولۇپ ئۆتكەيسىلەر ، — دېدى ئۇ تۆلىسلەرگە خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ .

— بەنە شەھەرگە قايتىپ بارامدۇق ؟ — سورىدى تۆلىس بېگى .

— ياقسۇ ، يوقسۇ ، — دېدى ئۇلۇغ بۇيرۇق ، — مەن باز پەسـ لىدە تابلاقتا تۇرىمەن .

ئۇلار بىرلىكتە ئېدىرلىقنى چىقىپ ، كەڭ دالاغا تىكىلگەن بىپەك چېدىر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر نەچچە كىگىز ئۆيلەرنى كۆردى . چېـ دىر ئالدىغا گېلەم سېلىنغان بولۇپ ، شامان ۋە باخشىلار مۇكچىيىپ ئولتۇراتتى . باغا تارقاننىڭ ئىجارەت قىلىشى بىلەن چاكارلار ئالدىن تەيـ يارلاپ قويۇلغان گۈلخانغا ئوت ياقتى . چاچ ـ ساقاللىرى ئۆسۈپ پاخپىـ يىپ كەتكەن شامان بەل ۋە مەيدىسىگە ئېسىۋېلىنغان تۆچ قوڭغۇراق ، كۈمۈش قاداقلىرىنى جىرىڭلىتىپ ، پىرە ئويناشقا باشلىدى . ساھىبخانا

بىلەن مېھمانلارمۇ ئۆيىگە ئەگىشىپ گۈلخان ئەتراپىدىن نوقۇۇر قىلىپ ئايلانغاندىن كېيىن ھېس - ئالۋاستىلاردىن پاكلانغان ھېسابلىنىپ چېدىرغا كىردى .

مېھمانلارنىڭ ئالدىغا داستىخان يېيىلىپ ، مىس تاۋاقلاردا قوي ۋە كېيىك گۆشلىرى كەلتۈرۈلدى ، كۈمۈش كاسىلارغا قىمىز قۇيۇلدى .

ئىرادىن كېيىن ئۇلۇغ يۇېرۇق ئىسانچۇ يون باغا يارقان سۆز باشلىدى :

— ھەر قايسىڭلار بۇ يەرگە ياخشى نىيەت ۋە زور ئارزۇ - ئۇمىدلەر بىلەن كەلدىڭلار . لېكىن ، قاغانىمىز سىلەرنىڭ كۆڭلىڭلەردىكىلەرنى چۈشەندى .

تۆلىسلەر بۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي ئۇلۇغ يۇبرۇققا سوئال نەزىرى بىلەن قاراپ سۈكۈت قىلىشتى .

— مەن سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارنى چۈشەندىم ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ياغا يارقان ، — بىزنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىمىز بىر يەردىن چىقىۋاتىدۇ . بىر يىرلىكنە كۈچ چىقىرىپ شامانلارنى قوغدىشىمىز كېرەك . مانى جىنلىرىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرىنى خوش قىلايلى !

تۆلىسلەر جانلىنىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۈمىد ۋە ئەنىنە ئوتى بىلەن چاقناپ كەتتى .

× × ×

ئوردۇبالىق شەھىرىدىكى كانتا ئىبادەتخانا ئىچىدە ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن نافىر ياش روھانىي ئۆزىنىڭ ئالدىدا يىزلىنىپ ئولتۇرۇشقان بىگى مۇخلىسلىرىغا قولىدىكى قىلىن نومنى ئوقۇپ چۈشەندۈرمەكتە ۋە ناتىقلىق قىلىپ ۋەز ئېيتماقتا ئىدى :

— ئەي مۆمىن دىندارلار ، ئەرۋاھ نەگىرى قۇدرەتلىكتۇر ! ئالەمنى يارانقۇچى بەش نەگىرى قۇدرەتلىكتۇر ! نەگىرى مانى بۇرخان

كۆرسەتكەن بول بارلىق تىرىك جانلارنى مەڭگۈلۈك راھەت - پاراغەتكە
باشلايدىغان يورۇق يولدۇر ! مانى بۇرھاننىڭ قۇدرىتى بىلەن ئازغۇن
گۇناھكارلار گۇناھىنى يۇيۇدى ، ياخشى - يامانىنى ئايرىۋالدى . يامان
خۇلقلىق ئادەملىنىپ ، ھەممە يەردە تىرىك جانلارغا زامىن بولۇپ قان تۆ-
كۈپ يۈرگەن ئادەملەر ئەمدى ئېتىزلارغا ئاشلىق تېرىپ ، كۆكتات يەي-
دىغان بولدى ؛ تىغ كۆتۈرۈپ بىر - بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان ئادەملەر
ئەمدى باۋاش ، مۆمىن بولۇپ ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدىغان بولدى ...
بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئېتىزلىقتا كەتمەن چېپىپ
ئىشلەۋاتقان بىرنەچچىلەر بېلىگە ئاغلىغان پوتىسى بىلەن تۇرىدىكى تەرنى
سۈرتۈپ غودۇڭشىتتى :
— مانى دىنغا كىردۇق دەپ نېمە جاپا بۇ ! گۆش يېمەي كۆك-
تات يەيدىغان بولدۇق . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا قويلىرىمىزنى ئوتلاشقا قو-
يۇپ بېرىپ ، ئۆزىمىز ئاتپاشلاپ ياتاتتۇق . مانا ئەمدى ئەتىدىن كەچكىچە
ئېتىزدا ئاپتاپتا قاقلىنىپ ئىشلەيدىغان بولدۇق . بىجى روھانىيلار يىلدا
بىر ئاي روزا تۇتمىساق بولمامدۇ دەپ سۈيىنىمۇ ئىچكىلى قويمايدۇ .
تۇيداق ئاچ قورساق ئوروقلاپ تۇرۇپ ، دۈشمەن كېلىپ قالسا قىلىچنى
قانداق تۇتىمىز ؟ قىلىۋاتقان بۇ ئىشلىرىمىز ياخشىلىققا ئارتامدۇ ، يامان-
لىققىمۇ ؟

گوياكى ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك بولدى . مىڭلىغان ئاتلارنىڭ تۆ-
مۈر تاقىلىق تۇياقلىرى ھەيۋەتلىك دۈپۈرلەپ قوڭغۇر تەرىنىڭ ئاغرىنى
لەرزىگە كەلتۈردى . تۇغ دۇتۇلغا ، پولات ساۋۇت كىيىپ ، قىلىچ بىلەن
قوراللانغان چەۋەندازلار ئاتلىرىنى بىر چاپتۇرغان پېتى مانى ئىبادەتخا-
نىسى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئېتىزلىقنى ئايداپ ئۆتۈپ ، شەھەر مەر-
كىزىگە ھۇجۇم قىلدى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىشانچۇ بون ياغا تارقان ئۆزىنىڭ نۆكەرلىرىنى ۋە
ياردەمگە كەلگەن تۆلىس لەشكەرلىرىنى باشلاپ بۆگۈ قاغاننىڭ ئوردىسىغا
بېسىپ كىردى . ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى شەخسەن بۆگۈ قاغاننىڭ قو-
ماندانلىقىدا ئاتلىنىپ چىقتى . بولۇپ ئۆتكەن قىسقا ، ئەمما رەھىم -

شەپقەتسىز جەڭدە باغا نارقان ئەلىبە قىلدى. ئۇردا ئىچى قانغا بويالدى.
بۆگۈ قاغان، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ۋە سوغدى روھانىيلىرىدىن بولۇپ،
جەمئىي ئىككى مىڭدەك ئادەم قىرىپ تاشلاندى.

بۇ پاجىئەلىك ۋەقە مىلادىيە 780 ـ يىلى يازدا يۈز بەردى. شۇ
يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۆتىنجى ئۇلۇغ بۇيرۇقى بولغان ئىنانچۇ تون باغا
تارقان ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈلۈپ، خانلىقىنىڭ ئالتۇن تەختىگە ئولتۇردى
ۋە قۇتلۇغ بىلگە قاغان دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغلاندى. شۇنىڭ بى-
لەن ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلىشىپ، يېڭى قاغانىنىڭ ئەدىز
ئۇرۇقى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى.

ئۈچىنچى قىسىم

بۇ يوللار ئۇزۇن يوللار
ئېتىم ئۆلسىمۇ قىلچىم سۇنمىدى

بىرىنچى باب

تاپار بوۋاينىڭ ھېكايىسى

قارا بالغاسۇن يايلىقى ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ گۈزەل مەدەنىيىتى ۋە ئارغىماق ئاتلىرى بىلەن داڭق چىقارغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەردىكى ئوردۇبالىق دەپ ئاتالغان كونا شەھەر ئۇنىڭ شۆھرىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتتى. ئاستانە قىلىنغان بۇ شەھەرنىڭ دائىرىسى يىلدىن - يىلغا كېڭىيىپ، ئۆي - ئىمارەتلەر كۆپىيىپ، كوچا - رەستىلەر بەرپا قىلىنىپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك تۈس ئالغانىدى. مىلادىيە 839 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بۇ ئاستانىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى قەدىمىي شەھەرلەردىن قېلىشمايدىغان دەبدەبىسى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ يەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭدىن، تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى جايلاردىن ۋە ھەتتا ئىران ۋە ئەرەب ئەللىرىدىنمۇ سودا كارۋانلىرى كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى. بىر قىسىم سەيياھلار ئوردۇبالىقنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىللىرى ۋە ھەشەمەتلىك ئوردا - قەسىرلىرىگە قاراپ ھەيران بولغان قىياپەتتە سورىشاتتى:

— ئىلگىرى بۇ يەرلەردە شەھەر يوق دەپ ئاڭلىغانىدۇق. ئەسلى ئۇنداق ئەمەس ئىكەن - دە؟

يەرلىك ئاھالىلەر ئۇلارغا ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن جاۋاب بېرىشەتتى:

— ئىلگىرى بۇ يەرلەردە ھەقىقەتەن شەھەر يوق ئىدى. بۆگۈ قاغان دەۋرىدىن باشلاپ ئوردۇبالىق، قاتۇنبالىق، بايبالىق دېگەن چوڭ شەھەرلەر بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جاي - جايلاردا كىچىك

قەلئە شەھەرچىلەرمۇ بار. ئۇلارمۇ كىسىز چوڭ شەھەرلەرگە ئايلىنىدۇ.

دەرۋەقە، ئومۇمىي ئەھۋال شۇنداق ئىدى. جۇملىدىن، ئوردۇبا-لىق شەھىرىدىمۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئىنتىچە تونجاپ قالغىنى يوق.

باھار پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ، ئالتۇن قۇياش يەر-جاھاننى قىزدۇرۇشقا باشلىغانىدى. ئوردۇبالىق كوچىلىرىدىن بىرىدە بىگىدىن بىر ئۆي سېلىنماقتا ئىدى. ئۇرۇن قارا بۇرۇنلۇق ئۇستا قۇرۇ-لۇۋاتقان ئىمارەتنىڭ تاش تانقۇرۇلغان ئۇلى ئۇستىگە كېسەكلەرنى رەت-لىك تىزىپ تام قوپۇرۇشقا تۇتۇش قىلغانىدى. دولقۇنسىمان قوڭۇر چاچلىرىنى بىشىل شايى ياغلىق بىلەن چىڭ تارتىپ چىگىۋالغان ياش يىگىت يۇمشاق سىرىق توپىغا سامان ئارىلاشتۇرۇپ، سۇ قۇيۇپ، لاي ئەتمەكتە ئىدى. ئانچە يىراق بولمىغان بەردىكى ئېرىق بويىدا چاچ-ساقاللىرى خۇددى بىگى باغقان قاردەك ئاقارغان بوۋاي تاش ئوچاققا ئوت قالاپ، چويۇن قازاندا گۆش پىشۇرۇۋاتاتتى.

— ھەي ئۆتەمىش، — دەپ ۋارقىرىدى بوۋاي ھېلىقى لاي ئەت-كۈۋاتقان يىگىتكە قولىنى پۇلاڭلىتىپ، — ئاتاڭنى چاقىر، گۆش پىش-تى، بۇياققا كېلىڭلار.

ئۆتەمىش ئىسمىلىك يىگىت قولىدىكى كەتمەننى يەرگە قويۇپ، تام قوپۇرۇۋاتقان ئۇستىنى چاقىردى:

— ئاتا، بوۋام چاقىرىۋاتىدۇ، گۆش پىشتى دەيدۇ.

ئۆتەمىش بىلەن ئاتىسى ئېرىقتا يۈز-قوللىرىنى يۇيۇپ، ئوچاق-نىڭ بېشىدىكى كەسلەپ قويۇلغان كۆتەكلەرگە ئولتۇردى. بوۋاي ھېجىر قاچىلارغا شورپا، گۆش ئۇسۇپ ئۇلارغا بەردى. ئىزادىن كېيىن بوۋاي ھارغىن كۆزلىرىنى ئوغلى بىلەن نەۋرىسىگە قارىتىپ ئالدىرىماي سۆز-لىدى:

— قېرىدىم، سالامەتلىكىم ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. چۈشلىرىمگە ئاتاڭ بولدى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ روھلىرى مېنى چاقىرىۋاتىدۇ. تو-لۇگۈن ئىبادەتخانىغا بېرىپ، تاش روھانىي ئالدىدا ئۆمرۈمدە بىلىپ-بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا توۋا قىلدىم. ھەر كۈنى ئەتىگەندە،

كەچتە ئەزرۇئا يەكرىنى ياد ئېتىپ ، مانى بۇرخان ھەققىدە ئىبادەت قىلىۋاتىمەن . شۇنداقتىمۇ ، ئەھۋالىم ياخشىلانمىدى . كۈندىن - كۈنگە ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتىمەن . ئەتە بىر كۈن ئىشنى توختىتايلى . شامان ، باخشىلارنى چاقىرىپ كېلىڭلار . ئۇلار پېرە ئويناپ باقسۇن ، پال سېلىپ باقسۇن .

— بوۋا ، — دېدى ئۆتەمىش ، — روھانىيلار دائىم مانى مۇخلىسلىرى شامانغا ئىشەنمەسلىكى كېرەك ، پېرە ئويناش گۇناھ بولىدۇ دەيدىغۇ .

— ھەي بالام ، — دېدى بوۋاي نەسىھەت قىلغان نەلەپپۇزدا ، — بۇ دېگەن ئانا - بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان ئۇدۇم ، بىزنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمىز . بىز مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز . بۇنىڭدا شەك يوق ، لېكىن شامانلىرىمىزدىن يۈز ئۆرۈسەك بولمايدۇ ، بۇمۇ ئېغىر گۇناھ .

ئۆتەمىش يەنە سورىدى :

— مانى دىنىدا ھېچىك جانىغا ئۇۋال قىلىشقا بولمايدۇ ، گۆش يېيىشكە بولمايدۇ دەپ بىزنى ئاگاھلاندۇرغان . بىز قوي - كالىلارنى سويۇپ ، كېيىك - بۆكەنلەرنى ئوۋلاپ ، گۆش يەيمىزغۇ ؟

— ھەمىشە مۇشۇنداق گەپلەرنى سورايسەن ، — دېدى بوۋاي ، — سورىغىنىڭغۇ ياخشى . كۆپ سورىغان كىشى كۆپنى بىلىدىغان بولىدۇ . بىراق ، بۇ گەپلەرنى ھەممۇ نازا چۈشىنىپ كەتمەيمەن ، بالام . ئىبادەتخانىلاردىكى روھانىيلار ئۆيلەنمەيدۇ ، گۆش يېمەيدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى . بىز ئەمگەك قىلىپ جان باقىدىغان ئادەملەر گۆش يېمىسەك قانداق بولىدۇ ؟ ھەممە ئادەم ئۆيلەنمىسە نەسلىمىز قۇرۇپ كېتىدۇ .

سۆڭەك غاجىلاپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ناقىر ياش ئۇستا ، يەنى ئۆتەمىشنىڭ ئانىسى سۆزگە ئارىلاشتى :

— بۇنداق گەپلەرنى بولا ئويلاپ كەتمە ، ئۆتەمىش . تىرىكچىلىك قىلىش مۇھىم . ھەممەنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەن .

— ئاناڭ توغرا دەيدۇ ، — دېدى بوۋاي ، — سەنمۇ ئاناڭغا

ئوخشاش ئۇستا بىناكار بولۇپ چىقىشىڭ كېرەك. بۇ مېنىڭ ئاتامدىن قالغان ھۈنەر. ئائىلىمىزنىڭ شەجەرىسىنى ئۇنتۇپ قالمىغىن، ئۆتەمىش بالام. ئاتامنىڭ ئانىسى بوياسۇن بۇقا ئىسىملىك كىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزى كارۋانچى، ھارۋىكەش بولسىمۇ، بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىپ، بايلاق- لىرىمىزدا شەھەر بىنا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتىكەن. لېكىن ئۇ ئۆمۈر بويى ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئاخىر، ئاتام قۇتادمىش ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى ئادا قىلىپ، بۇ ھۈنەرنى ئۆگىنىپتۇ. ئۇ بالىقلىرىمىزدىكى بىرىنچى تۈركۈم ئۇستىلاردىن بولۇپ قالغانىكەن.

— رەھمەتلىك قۇتادمىش بوۋام ناھايىتى مەشھۇر كىشى ئىدى، — دەپ سۆز قاتتى ئۆتەمىشنىڭ ئانىسى، — «قۇتادمىش ئۇستام» دېسە، ئۇنى تونۇمايدىغان ئادەم يوق ئىدى.

ئۆتەمىش يەنە بوۋىسىدىن سورىدى:

— سىزمۇ بىناكارلىق ھۈنىرىنى شۇ ئاتىڭىزدىن ئۆگەنگەنمۇ؟

— شۇنداق، بالام. ئۇ شەخسەن ئۆزى ماڭا بۇ ھۈنەرنى ئۆگەت- كەن. بۇرۇن مېنىمۇ كىشىلەر «ياپار ئۇستام» دەپ ھۆرمەت قىلىشات- تى. ئەمدى قېرىدىم. ئەمدى كىشىلەر مېنى ئاددىيلا قىلىپ «ياپار بوۋاي» دەپ ئاتىشىدىغان بولۇپ قالدى.

ياپار بوۋاي تۇيۇقسىزدىن قاتتىق يۆتىلىپ كېتىپ، سۆزى ئۈزۈ- لۈپ قالدى. ئۆتەمىش بوۋىسىغا يېقىن سۈرۈلۈپ كېلىپ، ئۇنىڭ دۈم- بىسىگە يېنىك - يېنىك مۇشتلاپ قويدى. ئۆتەمىشنىڭ ئانىسى ھۇجرىغا ئازراق شورپا قۇيدى.

— بۇنى ئىچىۋېلىڭ، ئاتا.

ياپار بوۋاي شورپىنى بىر - ئىككى ئوتلاپ يېچىلاندى ۋە نەۋرى- سىگە كۈلۈمسىرەپ قارىدى.

— مەن ئۆز ئاتامدىن ئۆگەنگەن بۇ ھۈنەرنى كېيىن سېنىڭ ئا- ناڭغا ئۆگەتتىم. ئۇمۇ ئاتاقلىق ئۇستا بولۇپ چىقتى. مانا ئەمدى ئۇنىمۇ «ياسىن قارا» دېسە ھەممە ئادەم تونۇيدۇ.

ئۆتەمىشمۇ بوۋىسى بىلەن ئانىسىغا كۈلۈپ قارىدى.

— بۇ ھۇنەرنى ئانام ئەمدى ماڭا ئۆگىتىۋاتىدۇ .
باسان قارا ئوغلىنىڭ ئۇرۇن چاچلىق بېشىنى ئالقىنى بىلەن سىلاشتۇرۇپ ، ئەركىلىتىپ قويدى .
— سەنمۇ ئاناڭنىڭ ئۇستا بولۇپ چىقىسەن ، — دېدى ئۇ .
ياپار نوۋاي چوكمۇر بىر نەسىق ئېلىپ « ئۇھ » يارىسى ۋە بەنە سۆزلىدى :
— ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ قوردان شەھرىگە بىر بارسام بولاتتى . رەھمەتلىك ئانامنىڭ يۇرتىنى بەك كۆرگۈم كېلىدۇ . ئالەمنى ياراتقۇچى بەش تەگرى خالىسا ، ئۆيەمىشنىڭ توپىدىن كېيىن ھەممىمىز بىرلىكتە قوردانغا بىر بېرىپ كېلەيلى .
— ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمىز ، — دېدى باسان قارا ، — بۇ ئۆيىمىز كۆرگىنچە يۇنۇرۇپ ، ئۆيەمىشنىڭ توينى قىلىۋەتكەندىن كېيىن چوقۇم سىزنى قوردانغا ئاپىرىمەن .
ياپار نوۋاي يەۋرىسى ئۆيەمىشنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ قالغانلىقىنى بايقاپ چۈشەندۈردى :
— مېنىڭ ئانام ئاسلۇن ئەسلى قورداندىن چىققان ئىكەن . قوردانىي بەك چوڭ ، ئاۋات شەھەر دېيىشىدۇ . لېكىن مەن شۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ، ئۇ يەرگە تېخى بارالمىدىم .
— ئەمدى بارايلى ، بوۋا ، — دېدى ئۆتەمىش .
— تەڭرى مانى خالىسا ، شۇنداق قىلىمىز ، بالام .
— خاتىرجەم بولۇڭ ، ئانا ، قوردانغا چوقۇم بارىمىز ، — دېدى باسان قارا .

ئىككىنچى باب

بۇ يۇرتلارغا كۆز تەگدىمۇ ؟

بىناكار ئۇستا باسان قارا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەمىش سېلىۋاتقان ئۆي پۈتەي دەپ قالغانىدى . نومۇز كۈنلىرى يېتىپ كېلىپ ، ھاۋا چىدىغۇسىز ئىسسىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئانا ـ بالا ئىككىيلەن ئەتىدىن كەچكىچە ئارام ئالماي جىددىي ئىشلىمەكتە ئىدى . يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر ئۇلارغا قاراپ توختاپ قالاتتى ۋە قايىل بولغان نەرىزدە باشلىرىنى ئىرغىتىپ خىتاب قىلىشاتتى :

ـــ پاھ ، نېمىدېگەن چوڭ ئۆي بۇ ! خۇددى بەگلەرنىڭ قەسىرلىرىدەك قىلىۋېتىپسىلەر .

باسان قارا ئۇلارغا خۇشخۇي بېقىپ جاۋاب قايتۇراتتى :

ـــ ئوغلۇمنىڭ تويىنى قىلماقچىمەن . شۇڭا ، چوڭراق قورۇ ـ جاي قىلىشىمىزغا توغرا كەلدى .

باسان قارا ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە روگزىيىپ ئولتۇرۇپ كاھىش يادقۇزماقتا ئىدى . ئۆتەمىش بەردىكى دۆۋىلەپ قويۇلغان كاھىشلارنى ئۇنىڭغا بىردىن ـ بىردىن ئېتىپ بېرەتتى . شۇ ئەسنادا كوچىنىڭ نېرىقى بېشىدىن پاخمۇاش شامالغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئادەم بىرمۇنچە ئات ، كالا ، قويلارنى ھەيدىگەن ھالدا چىقىپ كەلدى . توپ ئىچىدىكىلەر قورۇلۇشچىلارغا قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ ۋارقىراشتى :

ـــ ئەي باسان قارا ، سىلەرچە ئۆبۇگىنىڭ ئېمىدىلا يورەمسەن ؟ ئەلنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان بۇ ئېغىر كۈنلەرنى كۆرمەۋاتامسەن ؟ ئۆگزىدىن چۈش ، بىر بىلەن ماڭ .

باسان فارا هاپىلا ـ شابىلا ئۆگرىدىن جۆشنى .

ـــ روهلاردىـن مەدەب سلەشكە بارامدۇق ؟ ـــ دەپ سوربدى ئۇ
حالاسفىس .

ـــ شـۇبداق ، باسان فارا ، ئۇدا نەجچە بىل بولدى ، سزىى پالا-
كەب باسعلى نۇردىغۇ .

ـــ راسب دەبسەن ، بۇرادەر ، ـــ دىدى باسان فارا ۋە ئوغلى ئۆ-
نەمشى باشلاپ نوپقا قبتىلدى .

باش ـ قىرى ، جوڭ ـ كىچىك بولۇپ ، ئالاهازەل ئىككى مىڭدەك
ئادەم پـاحـمۋاش شامانغا ئەگىشىپ شەهەرنىڭ سرنىغا چىفتى . بول
بوىى كىشلەر بەرەپ ـ نەرەپنىن عۇلعۇلا فىلىشتى :

ـــ فاراڭلار ، پۈنۈن بابلافنا ئوب ـ جۆپىلىڭ فۇرۇپ كەنكىسى !
ئۆچ سلدىن ببرى سر بامچە بامعۇر ببغىپ فوبمىدى ـ هە !

ـــ بۇ سر چوڭ بەحنسرلىكىلىڭ بشاربى ، بۇرنداشلار . ئۆچ
بىلدىن ببرى باردا بامغۇر باعمىسا ، فىشنا فار چۈشمىسە ... دەربا ـ ئى-
قىلاربىڭمۇ سۈبى باربلىپ كەنى .

ـــ هـەى ، بىربىڭ بۇ بۇرنلىرىمىزعا كۆر بەگدىمۇ بىمە ، فى-
رىنداشلار ! چارۋا ماللىرىمىز فىرىلىپ كىبىۋاىدۇ ، ئاچارچىلىقىا ئادەم-
لـەرمۇ ئۆلگىى ئۆلۈپ ، فالعىى هەر بەرەپلەرگە چىچىلىپ ، بوروۇپ كب-
مىۋاىدۇ .

بىر نەكشى نۆپىلىككە چىقفاىدا ، ئالدىدا كىنۋاتقان شامان قول-
دىـكى هاسا بابىقىنى ئىگىر كۆنۈرۈپ ، خالابىقى بوحناشقا بۇبرۇدى .
كۆپچىلىك ئۇبىڭ ئەبرابىدا چەمبەر هاسىل فىلىپ ئولتۇرۇشنى . عۇلعۇلا
بىسقىى . هەممە ئادەم شامابى فۇبقۇزعۇچى ئەۋلىادەك كۆرۈپ ، ئۇنىڭعا
چەكسىز ئۈمىد ۋە ئىلىنجا بىلەن كۆر بىكىشنى .

جـاج ـ سافاللىرى بىر فۇچاق بولۇپ پاجىسىپ كەنكەن شامان
فـورفۇنحلۇق جەكچىبىپ كەنكەن كۆرلىرى بىلەن كىشلەرگە بىر فۇر
فاراپ چىقفاىدىن كىيىن ئىككى قولىى بۇفىرىغا سوزۇپ ئۈنلۈك حساب
فىلدى :

— سىلەر كۆك نەگرىدىن يۇر ئۆردۇڭلار ! مېھرىبان ئوماي ئانىمىزدىن يۇر ئۆردۇڭلار ! سىلەر يات تائىپىلەرنىڭ بالىغان گەپلىرىگە ئەشىنىپ ، ئۇلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرىغا كىرىپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىنى ئۇنتۇپ كەتتىڭلار !

خالايىق ئىچىدىن « راست دەيدۇ » ، « راست شۇنداق » دىگەن ئۆكۈنۈش سادالىرى ئاڭلاندى . شامان يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— سىلەر توغرا يولدىن ئازدىڭلار . شۇڭا ، جىن - ئالۋاستىلار بىزگە پالاكەت ياغدۇرۇۋاتىدۇ ، ھەممە يەردە يامان كېسەل تارقىلىپ كەتتى . ئادەملەر ئاچلىقتىنمۇ ، كېسەلدىنمۇ ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ .

خالايىق يەنە ئۇنىڭغا دوست تارتىشتى :

— راست شۇنداق ، شامان راست دەيدۇ .

شامان كۆزلىرىنى بىردىنلا قورقۇنچلۇق چەكچەيتىپ ، بىردىنلا قاتتىق ۋارقىرىدى :

— قۇربانلىققا ئاتىغان ماللىرىڭلارنى بوغۇزلاڭلار ! قان ئاقتۇرۇپ كۆك تەڭرىدىن مەدەت سىلەيلى ! گۈلخان يېقىپ، ئوت يېقىڭلار !

كۆپچىلىك دەرھال ھەرىكەتكە كەلدى . گۈلخانغا ئوت يېقىلدى ؛ ئات ، كالا ، قويلار بوغۇزلىنىپ ، گۈلخان ئەتراپىغا تىزىپ باغلاندى .

شامان بېلىگە ئېسىلغان قوڭغۇراقلارنى جىرىڭلىتىپ ، « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ زىكىر سوقۇپ پىرە ئويناشنى باشلىدى . ئۇ پىرقىراپ ، سەكرەپ ، ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراش بىلەن جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاپ ، ئاخىر ئەس - ھوشىنى يوقاتقان ھالدا بوغۇزلانغان ئات ، كالىلارنىڭ ئارىسىدا تىپىرلاپ يېتىپ قالدى . كۆپچىلىك يەنە غۇلغۇلا قىلىشتى :

— ئەمدى ياخشى بولدى . ئۇ روھلار بىلەن كۆرۈشۈۋاتىدۇ .

شامان ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن خالايىق قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلارنى شۇ گۈلخان ئەتراپىدا قالدۇرۇپ ، ئەھەرگە قايتىپ كەتتى .

ئەھەتچىلىك ئىچىدىكى قاتتىق كۈنلەر بىر - بىرلەپ ئۆتتۈەردى . شاماننىڭ تىرىشچانلىقلىرى بىكارغا كەتتى ، كۆك تەڭرى ھەققىدە قۇرۇلۇق قىلىشنىڭمۇ پايدىسى بولمىدى . پۈتۈن تالاق ھەلقىدە بەدبەختلىك

يا ئاشلىق، يا گۆشنىڭ تايىنى قالمىدى. ئاچارچىلىقتا ئورۇقلاپ ھالى قالمىغان كىشىلەر ئارىسىدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ كەتتى. ئادەملەر ئائىلە - ئائىلە بويىچە قىرىلىپ كېتىۋاتقان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئەلنى ۋەھىمە باستى. جان قايغۇسىدا قالغان ئادەملەر ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ، ھەركىم ئۆزى بىلگەن ياقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكىلى تۇردى. كوچىلاردا ئادەم كۆرۈنمەس بولۇپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى ھاڭگىراپ ئېچىلىپ تۇراتتى. ھۈنەرۋەن، كاسىپلار دۇكانلىرىنى تاقاشتى. سودىگەرلەرمۇ بۇ يەرلەرگە ئاياغ باسمايدىغان بولۇپ كەتتى.

باسار قارا تىنچە بوشاشماي ئۆي ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. بۇ ئۆينىڭ ئۆگزىسى يېپىلىپ، ئىشىك - دېرىزىلىرى ئورنىتىلىپ بولدى. ئەمدى تاملىرىغا سامانلىق لاي بىلەن سۇۋاق بېرىۋەتسىلا ئىش پۈتىدۇ. باسار بوۋاي ئوغلى بىلەن نەۋرىسىنى چاقىردى.

— بىر ئاز دەم ئالغاچ قورساقنى توقلىۋالىڭلار. گۆش توق بولمىسىمۇ، ئازراق يېرىق نېنى.

شۇ ئەسنادا يىراقتىكى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېتىزلىق تەرەپتىن ياش بىر قىز يۈگۈرۈپ كەلدى.

— ئۆتەمىش، — دەپ توۋلىدى ئۇ يېقىن كەلمەي تۇرۇپلا.

قورۇلغان تېرىقنى خالتىدىن ئۇچۇملاپ ئېلىپ ئاغزىغا سېلىۋاتقان ئۆتەمىش ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ، يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان قىزغا قارىدى.

— ئانۇرۇن! — دېدى ئۇ ۋە دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى.

قىز يېقىن كېلىپ توختىدى. ئۇ تىز يۈگۈرگەنلىكتىن ئىككى مەڭزى تاڭ شەپىقىدەك قىزىرىپ، ھاسىراپ تۇراتتى. ئۆتەمىش ئۇنىڭ گۈللۈك چىت كۆڭلەك كىيگەن زىلۋا بويىغا، ئۇششاق ئۆرۈلگەن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن ھال رەڭ يىپەك ياغلىق چېگىپ تېخىمۇ گۈ-

رەللىشىپ كەتكەن ئايدەك خامالىغا ئىسسىرارلىق بىلەن كۆزلىرىنى تىكتى. قىز قايداقتۇر چۈشىنىكسىز ھاياجاندىن ئۆزىنى بېسىۋالالماي نازۇك قول-لىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا تىگىنىكە تىنىش - تېپسىلاپ قارايتتى، بىر نېمە دېمەكچى بولاتتىيۇ، سۆزىنى قانداق باشلىشىنى بىلەلمەي چوڭقۇر - چوڭقۇر تىنىق ئالاتتى.

— ئاينۇرۇن، نېمە بولدى؟ — سورىدى ئۆتەمىش، — بوۋام بىلەن ئانامدىن دائىم قېچىپ يۈرەتتىڭ. بۈگۈن ئەجەب ئالدىراپ كېلىپ قاپسەن؟

— ئۆتەمىش، — دېدى قىز تىتىرچىلا ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ، — ئاتام بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىمىز دەيدۇ.

— ھە؟ قاچان؟ نەگە؟ — دېدى يىگىت ھاڭ - تاڭ بولۇپ.

— بىلمەيمەن. ئىشقىلىپ، بۇ يەردە كەتمىسەك بولمايدۇ دەيدۇ.

باسان قارا بىلەن ناپار بوۋايمۇ ئۇلارنىڭ ئەيىگە قاراپ ئەنسىر-گەن ھالدا يېقىن كەلدى.

— نېمە بولدى، قىزىم؟ ئۆي ئىچى تىنچلىقمۇ؟ — دەپ سو-رىدى ناپار بوۋاي.

ئاينۇرۇن ئۆزىنى بېسىۋالالماي يىغلاپ تاشلىدى - دە، ئارقىسىغا تۇرۇلۇپ، ھېلىقى ئىنىزلىق تەرەپكە يۈگۈرۈپ كەتتى. بۇ قىز ئەسلى ئۆتەمىشنىڭ لايىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاشۇ ئىنىزلىقتا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئابۇزۇنىڭ ئانىسى تۇكەل تۇغا تىجى تىر ئايىنىڭ ئالدىدىلا باسان قارىنىڭ ئەلچىلىرىگە داس-تىخان سېلىپ، بۇ ئارزۇلۇق بالغۇر قىزىنى ئۇنىڭغا كېلىن قىلىپ بې-رىشكە رازىلىق بىلدۈرگەنىدى. ئەمدى ئۇنىڭ تۇيۇقسىزدىن كۆچۈپ كەتمەكچى بولغىنى قانداق گەپ؟

ناپار بوۋاي، باسان قارا ۋە ئۆتەمىش قىزنىڭ كەينىدىن ئالدىراپ مېڭىشتى.

— بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدىغان يېرىگە كېلىپ قالدى،

ىۇغقانلار ، — دېدى نۇكەل بۇغا بولغۇسى قۇدىلىرىغا ئۇدۇل قارىغالماس-
سى ، ئىت - ئىت بولغان قىياپەتتە ۋە قاپىرىپ سىرىكلىشىپ كەتكەن ئا-
لىقىنىنى بىلەن ناقىر بېشىنى سىلاشتۇردى .
— ھەر ئىش بولسىمۇ مەسلىھەت بىلەن بىر نىمە دېيىش-
مەمدۇق ، — دېدى ناسان قارا .
— ھەممىمىز بىللە كېتەيلى ، بۇغقانلار ، — دېدى نۇكەل بۇغا
ئۈمىدسىزلەنگەن ، ھەسرەتلەنگەن ئاھاڭدا ، — ئىنىمىزغا بىرىغان ئاشلىق ،
كۆكمالىرىمىزنىڭ ھەممىسى قۇرۇپ كەتتى . سۇ يوق ... كالا ، قويلىرىم-
ىزمۇ نەگدىن تولىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇ ئەتراپتىن نۇزۇكرەك ئوت -
چۆپمۇ تاپقىلى بولمىسا ... بۇ بەردە بۇرىۋەرسەك ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتى-
مىز . ئانىۇزۇننىڭ ئانىسى بۇلتۇر ئەنبازدا قازا قىلغاندى .... مۇشۇنداق
ئاچلىقىن ، كېسەلدىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلار ئازمۇ ؟ بۇبۇگۇن كەچتە ىد-
رىقى ھويلىدىكى قوشنىمىزنىڭ ساپساقلا بىر ئوغلى ئۆلۈپ قاپتۇ ... تىخى
ئۆيلەنمىگەن يىگىت ئىدى .
ناپار بوۋاي كۆزلىرىگە ياش ئالدى .
— بۇ جاھاننىڭ ئىچى نىمە بولۇپ كىتىۋاتىدۇ ! — دېدى ئۇ
ئەلەم بىلەن بېشىنى چايقاپ ، — بىزنىڭ بۇ ئاۋاپ يۇرتلىرىمىزغا راست-
تىنلا كۆز نەگدىمۇ ؟
بىر چەتتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ بۇرغان ئابنۇرۇن باغلىقنىڭ
ئۇچى بىلەن ئاغزىنى ئىسۋىلىپ ، ئىسەدەپ يىغلاپ كەتتى .
— بىزمۇ كېتەيلى ، ئانا ، — دېدى ئۆتەمىش ئانىسىغا يېقىنراق
كىلىپ .
ناسان قارا كوسراپ رەڭگى ئۆڭگۈپ كەتكەن ياغلىقىنى
ناقىر بېشىدىن بۇلۇپ ئېلىپ ، ئىككى قولى بىلەن مىجىقلىغىلى
تۇردى .
— كەنمەي بۇرابلى ، بۇكەل بۇغا ، — دىدى ئۇ ، — ئەل نىمە
بولسا بىزمۇ شۇ . ئانا - بوۋىلىرىمىزدىن نارىسپ مۇشۇ يەرلەردە ياشاپ
كەلدۇق . ئەمدى نەگە نارىمىز ؟ بۇ كۆنلەرمۇ ئۆتۈپ كىتەر . سىلىۋاد-

قان ئۆيىمىز پۇنەي دەپ قالدى. بالىلارنىڭ نويىنى قىلىۋېتەيلى. ئۆيەمىشنىڭ ئانىسى نۆگەپ كەتكەنگىمۇ ئىككى يىل بولۇپ قالدىغۇ. قانداق قىلىمىز؟ نەقەدىر شۇنىداق ئىكەن. ئىككى ئائىلە بىرلىشىپ جان بېقىشنىڭ ئامالىنى قىلايلى. تىرىك جاندا ئۈمىد بار. ئەبرەت قىلايلى.

تاپار نوۋاي قولى بىلەن ئاغزىنى نوسۇپ يۆنىلىپ كەتتى.

— مەنمۇ كېسەلچان بولۇپ كەتتىم، — دېدى ئۇ، — بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن، ئۆمرۈم ئاز قالدى. كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا بالىلارنىڭ نويىنى قىلىۋېتەيلى. نۆكەل بۇغا، سەنمۇ ئۆر نالامدەك. كىچىككىنىدىن نارتىپ كۆز ئالدىمدا چوڭ بولغان. ئوندان ئويلاپ باققىن، قالغان گەپلەر بولسا، كېيىن بەنە سۆزلىشەيلى.

— ماقۇل ئەمىسە، — دېدى نۆكەل بۇغا ۋە ئۇلۇغ - كىچىك نىسىپ بىشىنى نۆۋەن سالدى.

دەل شۇ چاغدا ئىسرىنىڭ نىرىقى نىشىدىن بانداپ كېلىۋاتقان بىر هارۋا كۆرۈندى. ئەسكى - نۇسكى لاقا - لۇقىلىرى بېسىلغان ئىگىر چاقلىق هارۋىغا حوبۇن - بالىلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ، ئورۇقلاپ قوۋۇرغىلىرى چىقىپ قالغان قونۇر ئاتنى چۇلۇۋۇرىدىن يېسىلەپ كېتىۋاتقان كىسەل چىراي ئادەم ناپار نوۋاي قانارلىقلارغا سەل ئېگىلىپ سالام ئىپادىسىنى بىلدۈردى.

— هەي نۇرادەر، يول قاباقغا؟ — دەپ نوۋلىدى باسان قارا.

هارۋىلىق ئادەم چوڭقۇر ئولتۇرۇشۇپ، باشاڭغىراپ نۇرغان چېقىر كۆزلىرى بىلەن باسان قارىغا قاراپ، مىڭىشىنى نوخنانماسىنى جاۋاب بەردى:

— كۆچۈپ ماڭدۇق، بۇرادەر. ئۆي - حابىمۇ، هەممىنى ناشلاپ ماڭدۇق. بىرىنىڭ قەبىلىنىڭ ئادەملىرى سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. بىزمۇ ئۇلاردىن قالمايلى دېدۇق. بۇ بەردە ئۆلۈپ تۈگەيدىغان ئوحشايمىز. حان بېقىش ئەۋزەل.

كىلەڭسىز كۆنەك ھارۋا غاراقلاپ ، غىچىرلاپ ئۆتۈپ كەتتى .
تۆكەل تۇغا ھارۋىسىنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى .
— كىشىلەر ئۇرۇق - ئۇرۇقلىرى بىلەن كۆچۈۋاتىدۇ ، ھەتتا
پۈتۈن - پۈتۈن قەبىلىلەرمۇ كېتىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ .

ئۈچىنچى باب

تاغ ـ دالالار ئىڭرىماقتا

ئوردۇبالىق شەھىرىنىڭ مەركىزىي قىسمى تۆپىلىك بولۇپ، شۇ تۆپىلىكتە مەرمەر ۋە قىبلىسى تاش سىپىللار بىلەن قورشالغان ھەيۋەتلىك قەلئە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ قەلئە «ئالتۇنلۇق» ياكى «ئالتۇن ئوردا» دەپ ئاتىلاتتى. ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئايدىلىق ئۇلۇغ مۇتىمىش بىلگە قاغان ئۆزىنىڭ قاتۇنى، يوقۇر بۇيرۇقى ۋە خاس قورۇقچىلىرى بىلەن ئەنە شۇ قەلئە شەكىللىك ئالتۇن ئوردىدا تۇراتتى.

قاغاننىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. يېقىندىن بېرى كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئەزمەكتە ئىدى. ئاچارچىلىق ھەم كېسەللىكتىن ئۆلۈۋاتقانلار كۈندىن ـ كۈنگە كۆپەيمەكتە. قوشۇنلاردا ئات يېتىشمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۆلگۈنچىلىك ھەركەتلىرىنى توسۇۋالغىلى بولمايۋاتىدۇ. ئەڭ ئالدى بىلەن قىرغىزلار بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى. ئاندىن يابايلار ئايرىلىپ چىقتى. شەرقتە قىتانلار، غەربتە قارلۇقلار ئۆكتە قوپقىلى تۇردى. ھازىر پەقەت توققۇز ئوغۇزلار بىلەن تۆلىسلەرلا تەۋرەنمەي تۇرۇۋاتىدۇ. يىراق، بۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئاقساقال، ئەمەلدارلىرىنىڭ جەڭگى ـ جېدەللىرى كۆپىيىپ كەتتى. ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ گېپىنى يورغىلىتىپ، ھېچكىمنىڭ گېپىگە ھېچكىم كىرمەيدىغان قالايمىقان ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى.

ئايدىلىق ئۇلۇغ مۇتىمىش بىلگە قاغاننىڭ راسا بېشى قاينى. ئۇنىڭ كېچىسى ئۇيقۇسى كەلمەيدىغان، كۈندۈزى كۈلكىدىن يىراق ئۆتمە-

دىغان بولۇپ كەنتى . دەردمەن قاغان ئوردا ئىچىدىكى ئارامگاھىدا ھەسرەتلىك خىياللار بىلەن ئەترىلاشقان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بەبھا ئولتۇراتتى . كۆك بۆردى ئارادە بەكتەك كىيگەن كوسا مەھرەم ئىشىكنى ئاۋايلاپ ئېچىپ كىردى ـ دە ، قول قوشتۇرۇپ مەلۇمات بەردى :

— بۇبۇك قاغانىمغا مەلۇم بولسۇنكى ، باي بىگىس تۆرەم قەدەم رەنجىدە قىلدى .

— كىرسۇن ، — دېدى ئايدىلىق ئۇلۇغ مۇنىمش بىلگە قاغان بوش ۋە مىسكىن ئاۋازدا .

بوي ـ بەستى كېلىشكەن ، تۇرقىدىن ھەسۇرلۇقى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان باي بىگىن قاسراقسمان پولات ساۋۇتىنى شاراقلىتىپ كىردى ـ دە ، قاغان ئالدىدا بىر تىزىغا چۆكۈپ ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئالدى .

— كۈن بەگرىدە بولمىش ئايدىلىق ئۇلۇغ مۇنىمش بىلگە قاغانىم قۇت بولسۇن ، — دەپ سالام بەردى ئۇ .

— قۇت بولسۇن ، باي بىگىس ، — دېدى قاغان ئۇنىڭغا ئىلاجىسىز جۇشقۇن كۆرۈنۈشكە تىرىشىپ ، — قېنى ، ئولتۇرغىن ، قانداق يېڭىلىقلار بار ؟ ئەل ئىچىدە نېمە ئىشلار بولۇۋاتىدۇ ؟ سۆزلەپ بەرگىن .

قاغان بىلەن بىگىس سۇپا ئۇستىگە سېلىنغان ئىسىق تېرىلىرىگە چارا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . قاغانىڭ شۇ چاغدىكى ئەپىندىن ئۇنىڭ ئەل ئىچىدىكى ئىشلارنى ئۆز ۋاقتىدا بىلىپ تۇرۇشقا نەقەدەر تەقەززا بولۇۋاتقانلىقىنى پەملەشكە بولاتتى . باي بىگىنىڭ تۇرقى ـ سىياقىدىن ۋە سۆزلىگەندىكى تەلەپپۇزىدىن نوشۇرغىلى بولمايدىغان غەربىي قايناپ ـ تېشىپ تۇراتتى .

— ئەل تۇرۇلدى ، قارا بودۇن تاپتىن چىقتى ، — دېدى ئۇ ، — ھەممە يەردە باشباشتاقلىق ، بەربىسىرلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى . ياردۇش[1] بەگلىرى ياشقا ئۇرۇقلارغا تىگىنىش قىلىپ ، چارۋا ماللىرىنى تۇلاپ ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرگە تىغ كۆتۈرۈپ ، بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ . بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال

---

[1] ياردۇش — بىر قەبىلىنىڭ نامى .

قوشۇن يارىتىپ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىغا يۈرۈش قىلدىم. ياردۇشلار بە-
سەنلىرىمگە قۇلاق سالماي ئۆكتە قوپتى. جەڭ بولدى. ئۇلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ قاچتى. مەن ئۇلارنىڭ بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ كەلدىم.

— ياخشى، ياخشى قىپسەن، يان يىگىن! شۇنداق قىلىش كې-رەك ... شۇنداق قىلىش كېرەك ... — قاغان ئالدىراپ - تېنەپ سۆزلەپ كەتتى. قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلىپ تۇرغان ئادەم كىچىككىنە ئۈمىد تۇغۇلغۇدەك بىر گەپنى ئاڭلاپ قالسا ئەنە شۇنداق ئالدىراپ كېتىدۇ.

يان تېگىن ئابدىنلىق ئۇلۇغ مۇھىم بىلگە قاغان دېگەن شۇنچە دەبدەبىلىك سەلتەنەت نامى بىلەن ئاتالغان ھۆكۈمدارنىڭ شۇ تاپتىكى بىچارىلەرچە تۇرقىغا قاراپ قوشۇمىسىنى تۈردى.

— بۈيۈك قاغانىم، — دېدى ئۇ ئاشكارا بىلىنىپ تۇرغان ئەيىب-لەش تەلەپپۇزى بىلەن، — ئەھۋالىمىز كۈندىن - كۈنگە ئوساللىشىۋا-تىدۇ. سىز ئەلنىڭ ئاتىسى. قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ بۇنداق ئاھ ئۇ-رۇپ ئولتۇرۇۋەرمەي ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللانغايسىز، كەسكىن قارار چى-قارغايسىز.

بۇنداق تەلەپپۇزدا ئېيتىلغان سۆزلەردىن قاغان تېخىمۇ تەمتىرەپ قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەقىقەتەن چارىسىزلىكىگە تەن بېرەتتى. شۇنداق-تىمۇ، ئۇ ئۆزىنى ئەبرەنلىك ھەم پاراسەتلىك ھۆكۈمران سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى.

— ئىلگىرى قاغانلىرىمىزنىڭ ھېچقايسىسىمۇ ھازىرقىدەك قىيىنچى-لىقنى كۆرۈپ باقمىغان، — دېدى ئۇمۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — ھا-زىرقى ۋەزىيەتتە بىرەر كەسكىن قارار چىقىرىشمۇ تەس. قارار چىقىرىل-غاندىن كېيىن ئۇنى ئىجرا قىلىش تېخىمۇ تەس. ھازىرقى ئەمەلدارلار بىلەن بەگلەر بۇرۇنقىلاردەك جاسارەتلىك ئەمەس.

يان تېگىن بۇ گەپلەرنىڭ تەنە قىلىش مەنىسىنى چۈشەندى.

— قاغاندىن يارلىق چۈشسە بىزمۇ يان تېگىن جان پىدالىق بى-

لەن ئىجرا قىلىمەن ، ــ دېدى ئۇ .

ــ ئەمىسە مەندىن يارلىق ! ــ دەپ خىتاب قىلدى قاغان ، ــ بۈگۈندىن باشلاپ قارا بودۇندىن سېلىق يىغىلسۇن ! بۇ ئىشقا سىز مەسئۇل بولغايسىز .

ــ بۇنداق قىلساق بولماسمىكىن ، بۈيۈك قاغانىم ، ــ دەپ ئېتىراز بىلدۈردى پان تېگىن ، ــ هازىر يايلاقلىرىمىزدا قەھەتچىلىك بولۇۋاتىدۇ . قارا بودۇننىڭ سېلىق تۆلىگۈدەك هالى يوق .

ــ ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟ ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالدى . قوشۇندا ئات يېتىشمەيدۇ . قىيىنچىلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمىسامۇ ئۆزىڭىز بىلىسىزغۇ ، جاسارەتلىك پان تېگىن ! يىراقنى يېقىن قىلىدىغان سودىگەرلەرمۇ بۇ نەس باسقان يايلاقلارغا كەلمەيدىغان بولۇپ كەتتى .

ــ شۇنداقىسمۇ ، سېلىق يىغىشقا بولمايدۇ ، ــ دېدى پان تېگىن قەتئىيلىك بىلەن .

ــ ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟ ئوردا ئەهلى ئاچ قېلىۋاتىدۇ ، ــ قاغان ئاچچىقىنى باسالماي قاتتىق ۋارقىرىدى .

ــ چارۋىچىلاردا چارۋا يوق ، دېھقانلاردا ئاشلىق يوق ! ئۇلار قانداق قىلىدۇ ؟ ــ پان تېگىنمۇ قاغانغا قاتتىق تەگدى ۋە ئورنىدىن دەس تۇرۇپ تەزىم قىلدى ـ دە ، تېز ـ تېز قەدەم تاشلاپ چىقىپ كەتتى .

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنىمش بىلگە قاغان ئۆزىنى قاتتىق هاقارەتلەنگەن هېس قىلىپ ، دەرمانسىز غەزەپتىن تىترەپ كەتتى .

ــ خەپ نوخناپ نۇر ، گەدەنكەش مۇناپىق ! ــ دەپ بار ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى ئۇ ۋە ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ ، خۇددى قەپەسكە سولانغان قاپلاندەك خانا ئىچىدە ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ كەتتى .

دەل شۇ چاغدا ئاق يىپەك كۆڭلەك كىيگەن ۋە كۆپتۈرۈپ ياسالغان قاپقارا قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن زىنچىلار قادالغان نەخمىنەن ئوتتۇز

بەش ياشلار جامىسىدىكى نابعاچ ئايال ئەنسىرىگەن ھالەتتە ئىشىكتىن ئالدىراپ كىرىپ كەلدى.
— نىمە بولدى، بۈيۈك قاغانىم.
— نەيخي قاتۇن، — دېدى قاغان مېڭىشتىن توختاپ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئامراق ئاياللىرى كۆرۈپ ئاچچىقىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا كۆڭلى پەرىشان ھالەتتە گەپ قىلماي بىشىنى ساڭگىلاتتى ۋە ئاستا كەينىگە بۇرۇلۇپ قابنا سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى.
ئەسلى كېلىپ چىقىشى تاڭ سۇلالىسى قۇنچۇيلىرىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانغا ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن «قاتۇن» دېگەن سۈپەت بىلەن ئۇلۇغلانغان ساھىبجامال نەيخي ھەر دائىمقىدەك ئالاھىدە سىلىق نازاكەت بىلەن ئاستا كېلىپ قاغانىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى.
— بۈيۈك قاغانىم، بۇ بەردى كېتەيلى، كۆچۈپ كېتەيلى، — دېدى ئۇ ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەپ.
قاغان غەم باسقان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى. ئۇ ھەر دائىم ئانىغاچلارچە گۈزەللىكى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن نەيخي قاتۇنىنىڭ ئاق سۈزۈك يۈزىگە، قاپقارا قىيغاچ كۆزلىرىگە قارىغىنىدا يۇرەك - باغرىغا گويا يېقىملىق تۇيغۇلار ئىللىق ئېقىم بولۇپ قۇيۇلۇۋاتقاندەك مۇلايىملىشىپ قالاتتى ۋە ئۇنىڭ خۇددى ئەركە مۈشۈكنەك ئۆزىگە يۈمشاققىنا سۈركىلىپ تۇرۇپ قىلغان گەپلىرىنى قانچە ئاڭلىسىمۇ زېرىكمەيتتى.
— نەگە كېتىمىز، نەيخي؟ نەگە كېتەلەيمىز؟ — دېدى ئۇ چوڭقۇر مۇڭ - ھەسرەتكە تولغان ئاۋازدا.
— مېنىڭ يۇرتۇمغا كېتەيلى، بۈيۈك قاغانىم. بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسى بىزنى قارشى ئالىدۇ.
ئايدىلىق ئۇلۇغ مۇنىمىش بىلگە قاغان نېخىمۇ چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن ئۇلۇغ - كىچىك تىندى.
— مەن قاغان تۇرسام، — دېدى ئۇ چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن بوش ئاۋازدا، — بۇ يايلاقلارنى تاشلاپ، ئۆز خەلقىمنى تاشلاپ نەگىمۇ

بارالابمەن ؟
تەنحى فاتۇن ئىرىسنىڭ نىلىكىگە يۇمشاق كۆكسىنى يىقىپ چىڭ قۇچاقلىدى .
— دائىمىلىقىغا ئەمەس ، ۋافىنىنچە كېنىپ تۇرابىلى ، — دىدى ئۇ ، — چاڭئەنگە ياكى لوياڭغا بېرىپ بىر مەزگىل تۇرايلى . بۇ بەردىكى ئەھۋال ياخشىلانغاندىن كېيىن يەنە قايتىپ كەلسەك بولىدىغۇ .
فاغاننىڭ ئىچكى ھىسسىياتى بىرقەدەر تەڭپۇڭلىشىپ ، ئىرادىسى قەتئىيلەشتى .
— بولمايدۇ ! — دىدى ئۇ كەسكىن تەلەپپۇزدا .
تەيخې قاتۇن ئۈنسىز يىغلىدى ۋە كۆڭلىكىنىڭ كەشتىلەنگەن كەڭ يېڭى ئىچىدىن ھال رەڭ يىپەك قولياغلىقىنى چىقىرىپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى .
— ئەمىسە قانداق قىلىمىز ، بۇيۇك قاغانىم ؟ — دەپ سورىدى ئۇ بىئەندىن ئۆزگىرىپ كەتكەن ئاۋازدا ، — ئوردا ئىچىدىمۇ يىمەكلىكنىڭ تايىنى قالمايۋاتىدۇ . ھەممە يەردە كىسەل تارقىلىپ كېتىۋاتىدۇ . ئۆزىڭىز بىلىسىز ، تىخى بېقىندىلا مېنىڭ ئىككى دىدىكىم كېسەل يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۆلۈپ كەتتى . بىرگىمۇ كېسەل يۇقماي قالارمۇ ؟
فاغان سۈپىدىن چۈشۈپ يەنە فاپاقلىرىنى تۈرگەن ھالدا ئۇيان – بۇيان ماڭغىلى تۇردى .
— ئوردىغا ئاتاقلىق ئەمچىلەرنى چاقىرتىمىز ، — دىدى ئۇ ، — سىرىتتىن كېلىدىغان ئادەملەرنى كىرگۈزمەيمىز . شامانلارغا يېرە ئوبدىنىپ جىن – ئالۋاستىلارنى قوغلايمىز . ئات – تۆگىلەرنى بوغۇزلاپ مۇقەددەس روھلاردىن مەدەت تىلەيمىز . ئىبادەتخانىغا بېرىپ تووا دۇئالىرىنى ئوقۇپ ، تەڭرى مانى بۇرخانغا تېۋىنىپ ، ئەزرۇئا تەڭرىدىن ، ئالەمنى يارانقۇچى بەش تەڭرىدىن ئاسانلىق تىلەيمىز .
— ھەممىشە مۇشۇنداق گەپلەرنى قىلىسىز ، — تەيخې قاتۇن قىيىداپ سۆز ياندۇردى ، — مانىخەيلەرگىمۇ ئەگىشىسىز ، شامانلارغىمۇ ئىشىنىسىز . ئۇلارنىڭ زادى قايسىسىنىڭ يولى توغرا ؟

— بەس ! — دەپ قاغان يەنە غەزەپلەندى ، — بۇنداق ئىشلار بىلەن سېنىڭ كارىڭ بولمىسۇن ! بۇ دېگەن بىرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمىز . خالىساڭ سەنمۇ كۇڭزى - مىڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرىۋەر .

— ئەمىسە يېمەكلىك مەسىلىسىنى قانداق قىلىمىز ؟ — تەيخې قاتۇن بولدى قىلماستىن يەنە سورىدى .

— بۇمۇ سېنىڭ باش قاتۇرىدىغان ئىشىڭ ئەمەس ، — دېدى قاغان ، — يېمەكلىك تېپىلىدۇ .

تەيخې قاتۇن خۇددى يۇمشاق مۇشۇكنەك سۈپىدىن سىلىققىنا سىيرىلىپ چۈشتى ۋە يەنە قاغاننى يالغۇز قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى .

× × ×

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئەتىسى ئەتىگەن تۇرۇپ ، ئىبادەتخانىغا باردى ۋە مۆمىن مانىخەيلەرگە خاس ئىخلاسمەنلىك بىلەن دۇئا تىلاۋەت قىلدى .

باش روھانى ۋەز ئېيتىپ بىر تالاي سۆزلىدى :

— ئادەملەردە ئىنساپ قالمىدى . ئادەملەر تەڭرى مانى بۇرخانىنىڭ مەڭگۇ يورۇق تەلىماتلىرىغا ئەمەل قىلمايۋاتىدۇ . ئۇلار ۋەھشىيلىك قىلىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇۋاتىدۇ ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرىۋاتىدۇ ، جانلىقلارنىڭ تەڭرى بەرگەن جانلىرىغا زامىن بولۇپ ، قان تۆكۈپ گۆش يەۋاتىدۇ . شەھەر ۋە يايلاقلىرىمىز گۇناھغا تولۇپ كەتتى . شۇڭا ، يورۇق تەڭرىلەرنىڭ غەزىپى كەلدى . تەڭرىلەر گۇناھكارلارنى جازالاش ئۈچۈن بېشىمىزغا بالايى - ئاپەت ياغدۇرۇۋاتىدۇ . ئەي ، كۆك تەڭرىدە بولمىش ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ! سىز ئادەملەرنىڭ ئۇلۇغى ، سىز بۇ ئەلنىڭ ئاتىسى ! سىز گۇناھكارلارنى جازالاڭ ، پۈتۈن بودۇننى ئەدەپ - ئەردەم ۋە ئىنساپقا باشلاڭ . شۇ چاغدىلا تەڭرىلەر بىزنى قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدۇ . ئەزرۇئا تەڭرى سىزگە زىيادە

كۈچ بەرسۇن !

باش روھانىيىنىڭ ۋەز ئېيتىشى ئىبجى ئاياغلاشماي تۇرۇپلا ئىبادەتخانا سىرتىدىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلاندى .

تۆتىنچى باب

ئاپەت ئۈستىگە پاراكەندىچىلىك

ئىبادەتخانا ئىچىگە يالتىراق ناۋار تون كىيگەن جام سېمىز بىر ئادەم ئىمكانقەدەر تېزرەك مېڭىشقا تىرىشىپ، خىرىلداپ ۋە پۇشۇلداپ كىرىپ كەلدى. ئاخىرقى كۈنلەردىن بېرى كېچە ـ كۈندۈز دەككە ـ دۈككە ئىچىدە بۇرۇشكە كۆنۈپ كەتكەن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنىمش بىلگە قاغان « يەنە نېمە بولغاندۇ ؟ » دېگەن سوئال مەنىسى ئىپادىلىنىپ تۇرغان ئاياڭچىلىق كۆزلىرى بىلەن بۇ يېڭى كىرگەن كىشىنىڭ ھاياجانلىنىشتىن قىزىرىپ كەتكەن ئەتلىك يۈزىگە تىكىلىپ قاراپ قالدى.

تافىر باش، ئاق لىباسلىق باش روھانىي سالاپىسى بۇزماسىن ئۇزۇن ئاق ساقىلىنى ئاستا سىلاپ قويدى ھەمدە يېڭى كىرگەن كىشىگە مۇراجىئەت قىلدى:

— مەرھابا، ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان. ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بولسىڭىز يۈكۈنۈپ ئولتۇرغايسىز.

كۆلۈگ باغا تارقان ئىسىملىك بۇ كىشى ھەققەتەن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنىمش بىلگە قاغاننىڭ باش ۋەزىرى، يەنى ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىدى.

— يوقسۇ، ھۆرمەتلىك باش روھانىي، — دېدى ئۇ ئالدىراش تەزىم قىلىپ، — بۈگۈن ئىبادەت قىلىشقا چولام تەگمەيدۇ، مۇھىم ئىش چىقىپ قالدى.

— نېمە ئىش ؟ — قاغان ئالدىراپ سورىدى.

— بۈيۈك قاغانىم، سىرتقا چىقايلى، — دېدى ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان.

ئابدىلىق ىلگە قاغان باش روھانىي بىلەن خوشلىشىشنىمۇ ئۇن-
تۇپ، ئولتۇرغان بىرىدىن ئىرغىپ تۇردى ـ دە، سىرىغا چىقتى.

— بايلاقتىكى ىىرمۇنچە ئۇرۇق قەبىلىلەر ئۆرتارا ئۇرۇشۇپ كې-
تىپتۇ! — دېدى ئۇلۇغ تۇبرۇق ھەشۇتىشلەنگەن ۋە ھاياجانلانغان ھالدا
ئاق كىرگەن شالاڭ ساقىلىنى تىترىتىپ.

قاغاننىڭ كۆزلىرى بوغان ئېچىلىپ كەتتى.

— قايسى ئۇرۇقلار؟ قايسى قەبىلىلەر؟ — سورىدى ئۇ.

— مەنمۇ تېخى ئۇچۇر ـ تۇخۇرنى بىلىپ كەتكۇدەك بولمىدىم،
— دېدى كۈلۈگ باغا بارقان، — بۇ خەۋەرنى تېخى بايىلا چاپارمەندىن
ئاڭلىدىم. ئېشقىلىپ، قارابالغاسۇن بېگى قوشۇن تارتىپ باشباشتاقلىق
قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق.

— قارابالغاسۇن بېگى؟

— شۇنداق، ئۇلۇغ قاغانىم، ھېلىقى مەن بىلەن ئىسمداش
بولسىمۇ، ھەمىشە پېقىر بىلەن پۇت تېپىشىپ يۈرىدىغان قاپىقى يامان،
پەيلى تۇرۇق بەگچۇ.

— كۈلۈگ بەگمۇ؟

— شۇنداق، بۈيۈك قاغانىم، دەل شۇ، كۈلۈگ بەگ.

قاغاننىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى.

— چاتاق بوپتۇ، چاتاق بوپتۇ، — دېدى ئۇ بېشىنى چاي-
قاپ، — يۈرۈڭ، ئوردىغا قايتايلى.

ئۇلار دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ، مەھرەم ۋە قورۇقچىلارنىڭ
ھەمراھلىقىدا شەھەر مەركىزىدىكى تاش قەلئەگە قايتىپ كېلىشتى.

— كۈلۈگ بەگ بۇ ئەتراپتىكى بەگلەرنىڭ كاتتىسى، — دېدى
قاغان سارايغا كىرىپ، ئېيىق ۋە بولۋاس تېرىلىرى سېلىنغان كەڭرى
سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، — كۈلۈگ بەگ چاتاق چىقارسا
ئىش چوڭىيىپ كېتىدۇ. سىز دەرھال قول ئاستىڭىزدىكى قوشۇنى
باشلاپ، پاراكەندىچىلىكنى توختىتىڭ. كۈلۈگ بەگ بىلەن كۆرۈشۈپ،
ئۇنىڭغا مېنىڭ بارلىقىمنى بەيكۈزۈڭ.

— باش ئۈسنىگە ، بۈيۈك قاغانىم .

× × ×

ئۈلۈغ بۈيرۈق كۆلۈگ باغا تارقان ئۆزىگە ئىسمداش بولغان كۆلۈگ بەگنى بەك ئۆچ كۆرەتتى . ئۇ « ئۈلۈغ بۈيرۈق » مەنسپىگە ئېرىشكەندىن كېيىن يىراق - يېقىندىكى بارلىق بەگ ۋە مۆنىۋەرلەر ئۈنىڭغا نۆۋەنچىلىك بىلەن باش ئېگىپ تەزىم قىلىشىدىغان بولدى . پەقەت مۇشۇ كۆلۈگ بەگلا ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ ، كۆلۈگ باغا تارقانغا يېلىنماي ، خۇددى بۈيرۈقلار بىلەن ، ھەتتا ئوردا بىلەنمۇ كارى يوقتەك يۈرەتتى . كۆلۈگ باغا تارقان باشقىلارنىڭ ئۆزىگە ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن تۈرلۈك قىلىقلارنى چىقىرىپ ، پەرۋانىدەك چۆرگىلەپ يۈرگىنىنى كۆرگەندە ئۆرىنى ھەقىقىي قۇدرەتلىك ھوقۇقداردەك ھېس قىلىپ ، دىلى يورۇپ كېتەتتى . ئۇ باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن قورقۇپ ، چۆچۈپ تۇرۇشىنى خالايتتى ، قاغان ۋە بۈيرۈقلاردىن باشقا ھەرقانداق بەندىنىڭ ئۆزى بىلەن باراۋەرلىك ئاساسىدىكى مۇئامىلىدە بولۇشىنى ھەرگىز ياقتۇرمايتتى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ، كۆلۈگ بەگنىڭ ئارتۇقچە تەكەللۇپسىز مۇئامىلىسى ئۇنىڭ دىلىغا قاتتىق تېگەتتى .

« خەپ توختاپ تۇر ! سېنىمۇ ئوتدا قويدىغان كۈنلەر كېلىپ قالار » دەپ ئويلايتتى ئۈلۈغ بۈيرۈق . ئۇ ھامان بۇ قاپىقى يامان بەگكە ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن پۇرسەت ۋە باھانە ئىزدەيتتى . مانا ، ئاخىر پۇرسەت كەلدى ، باھانە تېپىلدى . كۆلۈگ بەگ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا بەگلەر بىلەن چىقىشالماي ئۇرۇش قوزغىدى . ئايدىنلىق ئۈلۈغ مۇنىمش بىلگە قاغان بۇ ماجىرانى تىنجىتىش ۋەزىپىسىنى كۆلۈگ باغا تارقانغا تاپشۇردى . « ئەمدى ئاشۇ ھاكاۋۇر كۆلۈگ بەگنىڭ توخلىسىنى ئالىدىغان پەيت كەلدى ، — دەپ ئويلىدى باغا تارقان ، — ھەر قانچە باي بولساڭمۇ ، ھەرقانچە يامان بولساڭمۇ قاغانغا تەڭ كېلەلمەيسەن ، ئەخمەق بەگ ! »

ئەنە شۇنداق ئىلھامبەخش خىياللار بىلەن روھلىنىپ ، مەنىۋى كـۈچ توپلىغان ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان ئۇن مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ يۈرۈشكە ئاتلاندى .

ئۇرۇش بـولـۇۋاتقان جايغا يېقىنلاشقانسېرى قاچقۇنلار كۆپلەپ ئۇچراشقا باشلىدى . ئېچىرقاپ ئورۇقلاپ كەتكەن ، ئۇسسۇپ ھالى جۇل - جۇل بولۇپ ، ئەپتىدىن نامراتلىق ۋە بىچارىلىك يېغىپ تۇرغان ياش - قېرى ، ئەر - ئايال ۋە ئۇششاق باللار ھارۋىلىق ، ئاتلىق ۋە پىيادە بو- لۇشۇپ توپ - توپى بىلەن كۆچمەكتە ئىدى . كۆلۈگ باغا تارقان ئۇلاردىن سورايتتى :

— نېمە ئادەم سىلەر ؟ نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟

ھارغىن كۆچمەنلەر ئۇنىڭغا نۇرسىز كۆزلىرىنى تىكىپ :

— ھـەممە يەردە ئۇرۇش بولۇۋاتىدۇ . جان بېقىشقا ئامالسىز قال- دۇق . نىرىكچىلىك قىلغىلى بولغۇدەك يەرنى ئىزلەپ ماڭدۇق ، — دې- يىشەتتى - دە ، يولىنى داۋاملاشتۇراتتى .

كۆلۈگ باغا تارقان شۇ ئۇرۇش بولۇۋاتقان يەرلەرنى كۆزلەپ ، قوشۇنىنى تېز سۈرئەت بىلەن باشلاپ توختىماي ئىلگىرىلىدى .

قـوشۇنىنىڭ ئالدى تەرىپىدە سۈرەنلىنىپ يانقان قات - قات ئې- دىرلار ئارىسىدىن يىگىرمە - ئوتتۇزدەك چارلىغۇچى ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى - دە ، ئاشۇ ئېدىرلىقنىڭ ئۇ تەرىپىدە جەڭ بولۇۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى . كۆلۈگ باغا تارقان ئېتىغا قامچا ئۇردى .

دەرۋەقـە ، ئۇپۇققا تاقاشقان كەڭ دالادا گوياكى دوزاخ ئوتى قاي- نـىماقتا ئىدى . مىڭلىغان چەۋەندازلار ئىككى سەپتىن بىر - بىرىگە ئېتىـ لىـپ ، دەھشەتلىك قىلىچۋازلىققا چۈشۈپ كەتكەنىدى . كۆلۈگ باغا تار- قـان ئېگىز تۆپىلىكنە ئېتىنى توختىتىپ ، بىر ئەسناغىچە جەڭ مەنزىرى- سـىنى كۆزىتىپ تۇردى . ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان سانغۇن بىر قولى بىلەن جەڭ مەيدانىنى كۆرسىتىپ دېدى :

— كۈنچىقىش تەرەپتىن كىلىۋاتقانلار كۆلۈگ بەگنىڭ ئادەملىرى ئىكەن .

— شۇنداق ، — دېدى كۆلۈگ باغا نارقان .

— دەرھال قوشۇن نارىسپ ئۇرۇشنى توختىتايلى ، — دېدى يەنە سانغۇن .

ئۇلۇغ بۇيرۇق بىردەم سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن بېشىنى ئاستا چايقىدى .

— ياق ، ئۇلار يەنە ئۇرۇشۇپ باقسۇن .

سانغۇن سەل ئەجەبلەنگەن ۋە رازى بولمىغان قىياپەتتە ئۇنىڭغا قاراپ قويدى .

— نېمىشقا ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ، — بىز بۇ يەرگە ئۇرۇشنى توختىتىش ئۈچۈن كەلدۇققۇ .

كۆلۈگ باغا تارقان قاپىقىنى تۈرۈپ ئۈنچىقمىدى . ئۇ كۆلۈگ بەگ قوشۇنىنىڭ كۆپرەك نالاپەت نارىسىنى ، مۇمكىن بولسا پۈتۈنلەي تارمار بولۇشىنى كۈتەتتى . لېكىن ، ئۇزاق ئۆتمەي ئەھۋال ئۇنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى . كۆلۈگ بەگنىڭ قوشۇنى تەدرىجىي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . قارشى تەرەپنىڭ سەپلىرى يىمىرىلىپ ، ئات ۋە ئادەملىرى كەينى - كەينىدىن قىرىلىپ يىقىلغىلى تۇردى . ئەمدى تۆپىلىكتە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ چىرايى جىددىيلەشتى .

— قوشۇننى ئاتلاندۇرۇڭ ! ئۇرۇشنى توختىتايلى ، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ يېنىدىكى سانغۇنغا .

شۇنىڭ بىلەن ئوردۇبالىقتىن كەلگەن قوشۇن تۆپىلىكتىن تېزلىكتە يامراپ چۈشۈپ ، جەڭ مەيدانىغا بۆسۈپ كىردى . ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيىپ ، قاۋۇل قارا ئارغىماققا مىنگەن سانغۇن قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ياڭراق ئاۋازدا ۋارقىرىدى :

— قاغاندىن بۇيرۇق ! جەڭ توختىسۇن !

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭدە كۆزلىرى قىزىرىپ ، چىرايلىرى دەھشەتلىك تۈس ئالغان چەۋەندازلىرى ئاتلىرىنىڭ ئىگىنلىرىنى تارتىشتى . ھايال ئۆتمەي جەڭ توختىدى . ئوردۇبالىقتىن كەلگەن سانغۇن

يەنە ۋارقىرىدى :

— قاغاندىن بۇيرۇق ! ئۆز بارگاھلىرىڭلارغا قايتىڭلار ! كىم بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىسا شۇ قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ !

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سانغۇن ۋە چاۋۇشلىرى قاغاننىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلگەن بۇ سۇرلۇك سانغۇنغا كۆز تىكىپ، ئارىسالدىچىلىقتا تۇرۇپ قېلىشتى. ئۇلار «بۇ سانغۇن راست قاغاننىڭ يېنىدىن كەلگەنمۇ؟» دېگەن گۇمان بىلەن كۆكۈللىرىنى توختىتالمايۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ۋەھالەنكى، ھەر ئىككى سەپتىكىلەر ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بۇ سۇرلۇك سانغۇننىڭ يېنىدا يالتىراق تاۋار تونغا پۈركەنگەن ھالدا ئاق ئارغىماقتا گىدىيىپ ئولتۇرغان كۈلۈگ باغا تارقاننى تونۇدى.

— راست، بۇلار قاغاننىڭ يېنىدىن كەپتۇ، — دېيىشتى ئۇلار.

شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپتىكىلەرنىڭ ھورى بېسىلىپ، ئۆز بارگاھلىرىغا قايتىشتى.

— كۈلۈگ بەگنىڭ تۇرالغۇسىغا بارايلى، — دېدى كۈلۈگ باغا تارقان.

كۈلۈگ بەگنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنى باشلاپ ماڭدى. بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى قېيىزارلىق باقىسىدا بىرنەچچە چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەن بولۇپ، ئەتراپتا ئېگەرلەنگەن ئاتلار دەرەخ شاخلىرىغا باغلانغانىدى، نەرىلىك قاراۋۇللار ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ تۇرۇشاتتى. ئوتتۇرىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە كۆركەم بېيەك چېدىردىن ھالقىسمان پولات ساۋۇت كىيگەن بەستلىك بىر كىشى چىقىپ كەلدى.

— قۇت بولسۇن، مېھمانلار، — دېدى ئۇ كۈلۈگ باغا تارقان بىلەن ھېلىقى سانغۇنغا تىك بېقىپ، لېكىن نەزىر قىلمىدى، ئېگىلىپمۇ قويمىدى.

— قۇت بولسۇن، كۈلۈگ بەگ، — دېدى سانغۇن ۋە ئۇنىڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، بېشىنى ئەگدى.

ئۇلۇغ بۇيرۇق كۈلۈگ باغا تارقان ئۇنچىقماستىن كۈلۈگ بەگكە مىخنەك قادىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىدا «مەن كاتتا ھوقۇقدار»

دېگەندەك نەكەببۇرلۇق ئىپادىسى ۋە شەخسىي ئۆچمەنلىك ئالامەتلىرى
جىلى ئېنىق سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا مەيدىسىنى كېرىپ
تۇرغان كۆلۈگ بەگنىڭ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ كەڭ يەلكىلىرىگە
چېچىلىپ چۈشكەن ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرىغا، قىسقا قىرقىلغان قويۇق
ساقال - بۇرۇتىغا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاشۇ قورقۇمسىز قارا كۆزلىرىگە قا-
رىغانسېرى جۇدۇنى ئۆرلىدى. « بۇنىڭ يوغانچىلىقىنى قارا! — دەپ
ئويلىدى ئۇ، — ئوردىدىن كەلگەن مەندەك بىر ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ ئالدىدا
قىلچە ھېيىقماستىن گىدىيىپ تۇرۇشىنى! خەپ توختاپ تۇر ... »
— مەرھەمەت، — دېدى كۆلۈگ بەگ خوجايىنلارچە تەكەللۇپ-
سىز قول ھەرىكىتى بىلەن چېدىر ئىشىكىنى كۆرسىتىپ.
ھەممەيلەن چېدىر ئىچىگە كىرىپ، گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان
قاپلان ۋە تۆلكە تېرىلىرىگە ئولتۇرۇشتى. كۆلۈگ باغا تارقان ئۆزىنىڭ
ھوقۇقىنى كۆرسىتىپ، بۇ مەنمەنچى بەگنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇش
مەقسىتىدە گەپنى ئۇدۇل قاغاننىڭ سەلتەنەتلىك نامىدىن باشلىدى:
— كۆن تەڭرىدە قۇت بولمىش ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە
قاغان سىزگە يارلىق چۈشۈردى.
— ياخشى گەپ، قاغاننىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقى بار، —
دېدى كۆلۈگ بەگ يەنىلا سالاپىتىنى بۇزماستىن.
— مانا يارلىق، — كۆلۈگ باغا تارقان ناۋار تونىنىڭ قوينىدىن
يارلىق يېزىلغان قېلىن سېرىق قەغەزنى چىقىرىپ ساھىبخانا بەگكە
ئۇزاتتى.
بەگ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن
يارلىقنى ئېلىپ مۇنداقلا بىر قاراپ قويدى - دە، ئالدىغا قويۇپ قويدى.
— مەن ئۆزىمىزنىڭ تۈرك يېزىقىنى بىلىمەن، مانىخەيلەرنىڭ
سوغدى يېزىقىنى تېخى ئۆگەنمىدىم، — دېدى ئۇ.
كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ ئوغىسى قايناندى.
— قاغاننىڭ يارلىقىغا بۇنداق مەنسىتمەسلىك بىلەن جاۋاب قى-
لىش ئېغىر گۇناھ، كۆلۈگ بەگ! — دېدى ئۇ، — قاغان سىزنىڭ يەنە

ئۇرۇش قوزغاپ، مۇنداق پاراكەندىچىلىك سېلىشىڭىزنى چەكلىدى. دەرھال قاغاننىڭ ھۇزۇرىغا داخىل بولۇپ، گۇناھىڭىزغا تووۋا قىلغايسىز.

كۆلۈگ بەگ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

— كۆلۈگ باغا تارقان، — دېدى ئۇ ئېرەن قىلمىغان قىياپەتتە، — سىز ئايدىنلىق قاغانغا يەتكۈزۈپ قويۇڭ، ھازىر مەن بەك ئالدىراش، ئوردۇبالىققا سەپەر قىلىشقا ۋاقتىم يەتمەيدۇ. ئىشلىرىم پۈتـكەندە چوقۇم ئوردىغا كىرىپ قاغان بىلەن يۈزمۇيۈز تۇرۇپ سۆزلىشىمەن، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇرسۇن.

كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سانغۇن سۈرلۈك قىياپىتى بىلەن كەسكىن تەلەپپۇزدا خىتاب قىلدى:

— قاغانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىۋاتىسىز، كۆلۈگ بەگ! ئەردەم قائىدىمىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ!

كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ چېقىر كۆزلىرى چەكچىيىپ، شالاڭ ساقىلى تىترەپ كەتتى.

— قاغانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىش ئىسياندىن دېرەك بېرىدۇ! — دېدى ئۇ، — سىز ھەتتا بۈيۈك قاغانىمىزنىڭ مۇبارەك نامىنى ئاتىغاندا ئۇنىڭ «ئۇلۇغ»، «بىلگە» دېگەن سۈپەتلىرىنىمۇ تىلغا ئالمىدىڭىز. بۇ گۇناھ... ئەڭ ئېغىر گۇناھ!

ئىشىك ئالدىدا تۇرغان ئىككى قاراۋۇل بۇ غەزەپلىك قاتتىق ئاۋازلارنى ئاڭلاپ، قىلىچلىرىنىڭ دەستىلىرىنى چىڭ تۇتۇشقان ھالدا چېدىر ئىچىگە ئېتىلىپ كىردى. كۆلۈگ بەگ تەمكىنلىك بىلەن ئۇلارغا قول ئىشارىتى قىلدى.

— ھېچ ئىش يوق، چىقىپ كېتىڭلار.

قاراۋۇللار يەنە چىقىپ ئىشىك ئالدىدا تۇرۇشتى. كۆلۈگ بەگ خۇددى ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن ئۆزىنىڭ گېپىنى قىلىۋەردى:

— مەندە گۇناھ يوق، مەن ئۇرۇش قوزغىمىدىم. باشقىلار تىنىغ كۆتۈرۈپ كېلىپ مېنىڭ يايلاقلىرىمنى بېسىۋالسا، يىلقىلىرىمنى بۇلاپ

كەتسە مەن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرسەنمۇ ؟ ھەممە يەردە كىشىلەر ئەدەپ ـ ئەردەم دېگەننى ئۇنتۇپ كەتتى ، تەرتىپ ـ ئىنتىزام بۇزۇلدى . كېسەل نارىقلىپ ئادەملەر ئۆلۈۋاتىدۇ . قەھەتچىلىكتە جان قايغۇسىدا قالغان ئادەملەر بەئەينى قۇترىغان ھايۋانغا ئوخشاپ قالدى . لېكىن ، بىزنىڭ قاغانىمىز نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟ ئەلنى قوغداپ ، تەرتىپ ئورنىتىپ ، خانلىقنىڭ ئىشلىرىنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن ئۇ نېمە قىلدى ؟

كۆلۈگ باغا تارقان بىلەن سانغۇن قاغاننى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق ئەيىبلەۋاتقان بۇ ئۆز سۆزلۈك بەگكە دەھشەت ۋە ھەيرەت ئىچىدە قاراپ گويا قېتىپ قېلىشتى . كۆلۈگ بەگ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— قاغان ئەلنى تۈزەش ئۈچۈن ھېچقانداق ئىش قىلمىدى ، ھېچقانداق ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنالمىدى . قاغان قابىل بولمىسا ئەلنىڭ كۈنى نەس بولىدىكەن .

كۆلۈگ باغا تارقان بۇ گەپلەردىن قورقۇپ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . سانغۇن ئورنىدىن دەس تۇردى .

— سىز قاغانغا بويسۇنمايمەن دېمەكچىمۇ ؟ — دەپ ئۈنلۈك خىتاب قىلدى ئۇ .

كۆلۈگ بەگمۇ ئورنىدىن قوپتى .

— مەن پەقەت قاغان ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشى كېرەك دېمەكچىمەن ، — دېدى ئۇمۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ .

سانغۇن بىلەن بەگ بەجايىكى قايناق جەڭ مەيدانىدا دوقۇرۇشۇپ قالغان رەقىبلەردەك بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىش نەزىرى بىلەن قارىشىپ قېلىشتى . كۆلۈگ باغا تارقان ئاخىر بەرداشلىق بېرەلمىدى . ئۇ ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى پەملىدى .

— بولدى ، سانغۇن ، بىز قايتايلى ، — دېدى ئۇ ۋە چېدىردىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى . سانغۇنمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن چىقتى . ئىككىسىلەن دەرھال ئاتلىرىغا مىنىشتى ـ دە ، كۆلۈگ بەگكە « خوش » مۇ دېمەستىن ئۆز قوشۇنى ئارام ئېلىۋاتقان جايغا چېپىپ كېتىشتى .

— قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى ، — دېدى

سانغۇن .

— ياق ، هازىر بولمايدۇ ، — دېدى باغا تارقان ، — ئەمدى نېزرەك قايتىپ ئەھۋالنى قاغانغا مەلۇم قىلايلى .

شۇنىڭ بىلەن ئوردىنىڭ ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانماستىن ئوردۇبالىققا قايتىپ ماڭدى . ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان زەردىگۆش بولۇپ ئېگەر ئۈستىدە تولغىناتتى .

« خەپ نوختاپ تۇر ، كۆلۈگ بەگ ! خەپ نوختاپ تۇر ... »

بەشىنچى باب

بۈيۈك قاغان بۈيۈك ئەمەس

تاپار بوۋاي بىلەن ئوغلى باسان قارا ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، بولغۇسى قۇدىسى تۆكەل بۇغىنىڭ ئۆيىگە كەلدى. ئۇلار كىگىز سېلىنغان سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇپ تىنچلىق، ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن تاپار بوۋاي سۆز ئاچتى:

— گېپىمگە قۇلاق سالغىن، تۆكەل بۇغا، يېڭى ئۆيىمۇ پۈتتى، كۆچۈپ كىرىۋالدۇق. ئەمدى ئاتۇزۇن قىزىمنى ئۆرپ - ئادىتىمىز بويىچە رارى - رىزالىق بىلەن توي قىلىپ ئەكىرىۋالساقلا بولىدۇ. رارىلىق بەرگىن، تۆكەل بۇغا، بۇ ئىشنى بەك كەينىگە سورمايلى.

تۆكەل بۇغا نافىر بېشىنى ساڭگىتىلىپ، بىر ئەسناغىچە ئۈنچىقماسىن پۇشۇلداپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئاندىن رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن كۆك بۆز كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يەنىمۇ كەڭرەك ئېچىۋېتىپ، تۆكلۈك مەيدىسىنى قاشلاپ قويدى.

— مەنمۇ بۇ ئىشقا رازى بولۇپ تۇرۇۋاتىمەنغۇ، تاپار بوۋاي، — دېدى ئۇ، — مېنىڭ دەيدىغىنىم، بۇ يەردىن كېتەيلى. سۈيى ئەلۋەك، ئورمانغا يېقىن بىرەر جايغا بېرىپ، ھېچبولمىغاندا بىلىق تۇتۇپ، ئوۋچىلىق قىلىپ بولسىمۇ بىر مەرگىل جان بېقىپ تۇرايلى. جاھان ئۆڭشالغاندا يەنە قايتىپ كەلمەيمىزمۇ. بۇ يەردە يا ئېتىزدىن ھوسۇل چىقمىسا، يا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن خاتىرجەم بولالمىساق ... بۇ شەھەردە ئاچلىقتىن، كېسەلدىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلار ئازمۇ؟

بىر ئەسناغىچە ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. تاپار بوۋاي

ئۇھ تارتىپ، بىشىنى لىڭشىتىپ قويدى. باسان قارا قاندافتۇر بىر بەل-گىسىز نۇقتىنغا ىىكىلگىنىچە مىدىرلىماي ئولتۇرۇپ كەتتى.

— مىنىڭ كۆڭلۈمنى چۈشىنىڭلار، قېرىنداشلار، — دېدى يەنە تۆكەل بۇغا، — سىلەرگۇ ھۈنەرۋەن خەق، قول - ئىلكىڭلاردا بار. لې-كىن، ماڭا ئوخشاش بېرىقچىلارنىڭ كۈنى تەس بولدى. دەريا - ئېقىنلار قۇرۇپ كەتتى، يا ئاسماندىن بىر تامچە يامغۇر چۈشمىسە ...

— قۇدا بولغاندىن كېيىن بارنى تەڭ كۆرمەمدۇق، تۆكەل بۇغا، — دېدى تاپار بوۋاي.

تۆكەل بۇغا بېشىنى چايقاپ، ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

— ماقۇل ئەمىسە، — دېدى ھېلىغىچە جىم ئولتۇرغان باسان قارا، — باشتا نوبىنى قىلايلى. ئاندىن سىلەر ئۆتەمىش بىلەن بىللە تاغقا چىقىپ بىر مەرگىل يۈرۈپ كېلەرسىلەر. مەن بۇ يەردە شاگىرتلىرىم بىلەن نىرىكچىلىك قىلىپ تۇراي.

تۆكەل بۇغا ئەمدى رازى بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ تاقىر بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

دەل شۇ چاغدا ناشقىرىدىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ۋە بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قالايمىقان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئۈچ سۆھبەتداش بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى - دە، دەرھال ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ تاش-قىرىغا چىقىشتى. يانلىرىغا قىلىچ، خەنجەر ئاسقان بەش - ئالتە چە-ۋەنداز ئاتلىرىنى بورغىلىتىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتتى ۋە كو-چىسىڭ ئۇ بېشىدىكى كەگرى مەيداندا توختىدى. ئۆي - ئۆيلەردىن چىققان بىر نوپ ياش - قېرى كىشىلەر، ھەتتا بىر قىسىم ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ چەۋەندازلارنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى. تاپار بوۋاي باشلىق ئۈچەيلەنمۇ توپقا قوشۇلۇپ، ھېلىقى چەۋەندازلار توختىغان يەرگە كەلدى.

— نېمە ئىش بولغاندۇ؟ بۇ ئوردىنىڭ ئادەملىرىغۇ، — دېدى تۆكەل بۇغا.

ئەتراپتىكى كىشىلەرمۇ ھەر خىل نەخمىنلەر بىلەن غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى.

— قاغاننىڭ ئۇقتۇرۇشى بار ئوخشىمامدۇ ؟

— ھاشارغا بارىدىغان ئىشمۇ يا ؟

— ياكى سېلىق يىغىدىغان ئىشمۇ ؟

چەۋەندازلار ئىچىدىكى ئويناقلاپ تۇرغان قارا ئارغىماققا مىنگەن بىرەيلەن ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىغا ئۆتتى ۋە ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىرىدى :

— ئەي خالايىق ، ئاڭلاڭلار ، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار ! قاغاننىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزىمەن .

باسان قارا بۇ جاكارچى چەۋەندازنى تونۇۋالدى ۋە كىشىلەر ئارىسىدىن قىستىلىپ ئۆتۈپ خىتاب قىلدى :

— ئەي بارمان يۈز بېشى ، سالامەتمۇ سەن ؟ قاغاننىڭ قانداق بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلدىڭ ؟ قۇلاققا ياققۇدەك گەپ بارمۇ ؟

بارمان يۈز بېشى كېلىشكەن قىران كىشى ئىدى . ئۇرۇن قوڭۇر چاچلىرى سەلكىن شامالدا ئۇچۇپ ئويناپ تۇراتتى . قىسقا قىرقىلغان بۇرۇتى ۋە چىڭ ھىمىرىلگەن قارا قاشلىرى ئۇنىڭ ئاپپاق كۆيگەن يۈزىگە ئالاھىدە بىر خىل باھادىرلىق تۈسىنى بېرىپ تۇراتتى . ئۇ ئوڭ يانىدىن ئىزمىلەنگەن ئاق بۆز كۆڭلىكىنىڭ بېلىدىن كەڭ تاسما كەمەر باغلاپ ، قىلىچ ئاسقانىدى . ئۇنىڭ غاز بويۇن قارا ئارغىمىقىمۇ كوكۇلىسى ۋە يالى نەكىشى قىرقىلغان چىرايلىق بېشىنى سىلكىپ ، پۇرقۇپ ، يەرنى تېپىپ ، ئىگىسىنىڭ سۆلىتىگە سۆلەت قوشۇپ تۇراتتى .

— ھە بۇرادەر ، سەنمۇ چىقىپسەن - دە ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان باسان قارىغا كۆز تىكىپ ، — قاغاننىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزىمەن . سېنىڭ قۇلىقىڭغا ياقامدۇ ، ياقمامدۇ ، بۇنى بىلمەيمەن . لېكىن ، قاغاننىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلماقلىق ھەربىر پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتى .

يىراق - يېقىندىن نەچچە كىشىلەر كېلىپ ، توپ ئۇيۇلغايدى ،

ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆپەيدى .
— ئەي ئەرىمەت ، قېنى گېپىڭنى قىل . قاغانىنىڭ قانداق بۇيرۇقى بار ؟ — كىشىلەر ھەر تەرەپىس خىتاب قىلىشتى .
— قاغانىنىڭ بۇيرۇقى ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى بارمان يۈز بېشى ، — ئات مىنىپ ، قىلىچ تۇتالايدىغانلىكى ئەركەكلەر ئەتە ئەتىگەندە جەڭگىۋار ھالەتتە ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا يىغىلىپ تەخ بولۇڭلار ! ئۇرۇش بولدى ، ھەممە ئادەم شەھەر مۇداپىئەسىگە ئاتلىنىشى كېرەك .
يۈز بېشىنىڭ جاكارىنى ئاڭلاپ جىم بولۇشقان ئادەملەر يەنە چۇقان كۆتۈرۈشتى :
— ئۇرۇش !
— كىم بىلەن ئۇرۇشىمىز ؟
— قايسى دۈشمەن كەلدى ؟
بارمان يۈز بېشى ئېتىنى دىۋىتىپ ، بۇرۇشكە بەمشەلدى .
— قايسى دۈشمەن كەلگەنلىكىنى مەنمۇ ئۇقمىدىم ، — دېدى ئۇ ھالايىققا بىر قۇر سەپسىلىپ ، — ئىشقىلىپ ، دۈشمەن كەلگەنلىكى ئېنىق . بولىي بوشىڭلار ، يۇرتداشلار ، باشقا مەھەللىلەرگە بېرىپ ئۇقتۇرۇش قىلىشىم كېرەك .
كىشىلەر ئىككى ياققا ئايرىلىپ ، چەۋەندازلارغا يول بەردى . يۈز بېشى ئۆتۈپ كېتىۋاتقاچ باسان قارىغا خىتاب قىلدى :
— ئوغلۇڭ ئۆتەمىش كۆرۈنمەيدىغۇ ، ئۇسىنام ؟ ئۇ چوقۇم قوشۇنغا قاتناشسۇن .

× × ×

بۇ چاغدا ئۆتەمىش بىلەن ئاينۇزۇن شەھەر سىرتىدىكى دالادا ئاسنا قەدەملەر بىلەن ئاستا ياغقان يامغۇرنى كېتىپ بارانىنى . ئۇلار ئىككىسى يالغۇز قالغاندا قانچە سۆزلەشسىمۇ گېپى تۈگىمەيتتى . چوڭلار بالاش ـ بارىش

قىلىشۋاتقان « بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىش ياكى كەتمەسلىك » مەسىلىسى ئۇلار ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى . مۇھىمى ، ئۇلار ئىككىسى ئىلاجى بار تېزرەك توي قىلىۋالسا ، نەدە تۇرسىمۇ ئوخشاش ئەمەسمۇ !

— ئاتام بىلەن بوۋام كۆچمەيمىز دەپ ئەجەبمۇ كاجلىق قىلىۋاتىدۇ ، — دېيىتتى ئۆتەمىش ، — ياز كۈنلىرى تاغقا چىقىپ ئوۋ قىلساق ياخشى ئەمەسمۇ .

— مېنىڭ ئاتام كۆچمىمىز دېسە كۆچىمىز دەپ ئەجەبمۇ تەرسالىق قىلىۋاتىدۇ ، — دېيىتتى ئايتولۇن ، — باشقىلارمۇ كۆچۈپ كەتمەي يېشاۋاتىدىغۇ .

— بىراق ، راستىنى ئېيتقاندا ، بۇ ئەتراپتا جان بېقىشمۇ تەس بولۇپ قالدى ، — دېدى ئۆتەمىش ، — قارىغىنا ، ھەممە يەر قاقاسلىشىپ كەتتى ، ئوت - چۆپلەر تولۇق ئۆسمىدى ، ئۆسكەنلىرىمۇ قۇرۇپ كەتتى .

— ھەئە ، راست ، — دېدى ئايتولۇن ئۇيان - بۇيانغا كۆز يۈگۈرتۈپ .

دېمىسىمۇ ، ئادەم نەگە قارىسا ھەممە يەردە قۇرۇپ كەتكەن ئوت - چۆپلەر پاخاللىشىپ كۆكۈلسىز مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى .

— بۇ دالادا ئوۋ قىلغۇدەك توشقان ، كەكلىك دېگەنلەرمۇ قالمىدى ، — دېدى ئۆتەمىش .

ئايتولۇن ئۇنىڭ قاستىن ئۆتەمىشكە يېپىشتى . يىگىت خۇددى كىچىك بالىنى ئەركىلەتكەندەك سىلىقىنا ھەرىكەت بىلەن ئۇنى باغرىغا باستى . ئۇلار گوياكى بىر جان ، بىر تەن بولۇپ بۇ قاقاس دالادا ئۇزاققىچە ئۈن - تىنسىز تۇرۇپ كەتتى .

ئۇشتۇمتۇت قانداقتۇر بىر تۇتۇق سادا ئاسماننى قاپلاپ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقاندەك ، قانداقتۇر بىر غايىبانە كۈچ يەرنى تىلغاپ تىترىتىۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى . يىگىت بىلەن قىز چۆچۈپ باشلىرىنى كۆتۈرۈشتى ، « بۇ نېمە ؟ » دېگەندەك قىلىپ بىر - بىرىگە قاراشتى ، ئاندىن باشلىرىنى شەھەر تەرەپكە بۇراشتى . شەھەر سېپىلىنىڭ ئىككى

دەرۋازىسىدىن بىراقلا زور قوشۇن ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە سەلدەك ئېـ
قىپ كېلىۋاتاتتى .ئاسمانىي فاپلىغاندەك ، يەرنى تىترىتىۋاتقاندەك بىلىنـ
گەن سادا ئەسلىدە ئەنە شۇ ئون مىڭلىغان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشـ
لىرى ئىدى . يىگىت بىلەن قىز بىر ـ بىرىنى قويۇۋېتىپ ، قىلىچ ، نەيـ
زىلەر بىلەن قوراللىنىپ ، ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىشىپ ، جەڭگىۋار ھاـ
لەتتە دالاغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋاتقان ئاتلىق قوشۇنغا ھەيرانلىق ئىچىدە
قاراپ قېلىشتى .

— ئۇلار نەگە بارىدىغاندۇ ؟ — دېدى ئۆتەمىش ۋە بىردەم
سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن قىزنىڭ قولىنى تارتتى ، — يۈر ، ئايتۇزۇن ،
شەھەرگە قايتايلى ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇقايلى .

ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان قەھەتچىلىك ئەۋج ئالغانسېرى ئۇ
ئۇرۇق بىلەن بۇ ئۇرۇق ، ئۇ قەبىلە بىلەن بۇ قەبىلە يايلاق ، سۇ تالىشىپ
ئۇرۇشۇپ قالىدىغان ئىشلار پات ـ پات سادىر بولۇپ تۇراتتى . ئەمما ،
ئوردىنىڭ زور قوشۇنى ھەرىكەت قوللىنىدىغان ئەھۋاللار ئادەتتە كۆپ
كۆرۈلمەيتتى .

ئۆتەمىش بىلەن ئايتۇزۇن شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىشى بىلەنلا
ئۇ يەر ـ بۇ يەردە توپلىشىپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ ھاجايانلىنىپ غۇلغۇلا
قىلىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى ۋە « قاغان ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن
ئوردا قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپتۇ » دېگەن گەپنى ئاڭلىدى .

× × ×

شۇنداق قىلىپ ، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئىچىدە ئۆتەمىش بىـ
لەن ئايتۇزۇننىڭ توي ئىشى ئەمەلگە ئاشمىدى . توكەل بۇغمۇ ناغ ۋە
يايلاق تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىش ئويىدىن يالتايدى ، چۈنكى بۇنداق
ئەھۋال ئاستىدا شەھەردىن چىقىپ دالادا يۈرۈش خەتەرلىك بولاتتى ،
ئەلۋەتتە . ئۆتەمىش ئاتىسى باسان قارا بىلەن شەھەرنى مۇداپىئە قىلغۇچى
پىدائىيلار قوشۇنىغا قاتناشتى .

ئالاھازەل ئون ملڭ پىدائىي ، بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى پىيادە ، ھەر كىم ئۆزى ئېلىپ كەلگەن قىلىچ ، نەيزە ياكى ئوقيا بىلەن قوراللانغان ھالدا ئوردا قەلئەسى ئالدىدىكى كەڭرى مەيداندا يىغىلىپ ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى . قەلئەنىڭ نۆمۈر بىلەن قاپلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ھەيۋەتلىك غىچىرلاپ كەڭ ئېچىلدى . ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان نۆت يۈز قوروۇقچى چەۋەندازلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرۋازىدىن چىقىپ ، پىدائىيلار قوشۇنى ئالدىغا كەلدى . شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل سانغۇن ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىپ ، ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ ئالدىدا نوختىدى .

— بۇ پىدائىيلارنى سىپىل دەرۋازىلىرىنى ساقلاشقا قويماقچىمەن ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

— باخشى ، — دېدى باغا تارقان ، — ئۇلارنى سىپىلنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسىغا تەڭ تەقسىم قىلىڭ .

— خوپ ، — دېدى سانغۇن ۋە پىدائىيلار قوشۇنىنى باشلاپ ماڭدى .

كۆلۈگ باغا تارقان شەھەر سىپىلىنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسى بىرمۇبىر كۆزدىن كەچۈرۈپ ، مۇداپىئە ئىشلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ئوردىغا قايتتى . ئابدىلىق ئۇلۇغ مۇنەججىم بىلگە قاغان سارايدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ئۇنى قارشى ئالدى .

— خوش ، ئىشلار قانداق بولۇۋاتىدۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

كۆلۈگ باغا تارقان جاۋاب بەردى :

— ئىشلار جايىدا ، بۇيۇك قاغانىم . ئوردا قوشۇنى بۈگۈن — ئەتىنىڭ ئىچىدە ئىسيانچىلارنى باسنۇرىدۇ . مەن قوشۇن قوماندانىغا باش ئىسيانكار كۆلۈگ بەگنىڭ ئۆلۈكى بولسا ئۆلۈكىنى ، تىرىكى بولسا تىرىكىنى ئوردىغا بەتكۈزۈشنى ئالاھىدە تاپىلىدىم . مۇبادا ئوبلىمىغان يەردىن شەھەرگە تېگىش قىلىدىغان تەۋەككۈلچىلەر چىقىپ قالغان تەقدىردىمۇ سىپىللىرىمىز مۇستەھكەم ، قوروۇقچىلىرىمىز خىل ، پىدائىيلارمۇ كۆپ .

ھېچقانداق دۈشمەن شەھەرگە بېسىپ كىرەلمەيدۇ .
ئابدىنلىق قاغان « چۈشەندىم » دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى ، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمايۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى .
— كۈلۈگ بەگ يامان ئەمەس ، — دېدى ئۇ ، — ئۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ . ياش تېگىن كەمەي تۇرسا بولاتتى . ئۇ تەدبىرلىك ، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر ئىدى . ئۇنىڭ نۆكەرلىرىمۇ جەڭلەردە داڭق چىقارغان . ئۇلار ھازىر تازا ئەسقېتىپ قالاتتى .
قاغاننىڭ بۇ سۆزلىرى كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ كۆڭلىگە تەگدى . « ئۇ مېنى كۆزگە ئىلمايدۇ ، ھەمىشە ياش تېگىننى ماختايدۇ » دەپ ئويلىدى ئۇ . شۇنداقتىمۇ ، چاندۇرماستىن گەپ قىلدى :
— ئۇيۇك قاغانىم ياش تېگىننى كەتكۈزمىسە بولماسمىدى ؟
قاغان ھەسرەتلىك قىياپەتتە قولىنى بوشقىنا سىلكىپ قويدى .
— ئۇنى ئۇنتۇپ قالالمىدىمغۇ . شەھەردە ئىچىم سىقىلىپ كەتتى ، بازىرى ئاغدا ئۆتكۈزىمەي دەپلا ئورۇۋالدى . ئويۇقسىزدىن بۇنداق چوڭ ئىسيان كۆتۈرۈلۈشىنى مەنمۇ بىلمىدىم ، ئۇمۇ ئويلىمىغان - دە .
كۈلۈگ باغا تارقان بىر دەملىك سۈكۈتتىن كېيىن بوش ئاۋازدا :
— ئۇ ھازىر قاغانىي قوللامدۇ ياكى كۈلۈگ بەگنىمۇ ؟ بۇ ھەقتە بىر نېمە دېيىش تەس ، — دەپ قويدى .
قاغان ئۇنىڭغا « لىپ » قىلىپ بىر قارىدىيۇ ، زۇۋان سۈرمەستىن بېشىنى ساڭگىلاتتى . ئۇ ياش تېگىننىڭ باغا تارقاننى ياراتمايدىغانلىقىنى ، تارقاننىڭمۇ ياش تېگىننى ئۆچ كۆرىدىغانلىقىنى بىلەتتى . « نېمىدېگەن چىقىشالمايدىغان ھەق بۇ ، — دەپ خاپا بولۇپ ئويلىدى قاغان ، — ئەمەلدار ، بۇيرۇقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق . سىرىدا چاندۇرمىغىنى بىلەن ئىچىدە بىر - بىرىگە غوم ساقلايدۇ ، بىر - بىرىگە ئاستىرىن ئورا كولىشىدۇ . نېمە ھەددىدىن ئېشىپ مانا ئەمدى ئوردىمىمۇ ، قاغانىمۇ ئۆكتە قوپىدىغانلار چىقىۋاتىدۇ . كىم بىلىدۇ ، بۇلارنىڭ قايسىلىرى نەنە قانداق ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ تېخى ؟ »

— بولىدۇ ، سىزگە ئىجازەت ، — دېدى قاغان .

كۆلۈگ باغا نارقان نەزىم بەجا كەلتۈرۈپ چىقىپ كەتتى . ئاي-دىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئالتۇن نەختنە ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى . ئەتىگەندىن بېرى ئۇنىڭ كۆڭلى ئارامىدا بولماي ، گېلىدىن غىزا ئۆتمىدى . ئۇ قوشۇنلارنى ئاتلاندۇرۇپ ، شەھەر مۇداپىئەسىنى ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ ، يەنىلا خاتىرجەم بولالمىدى .

« كۆلۈگ بەگ خەتەرلىك رەقىب ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — قاغان جەمەتى ئىچىدىكى بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنى قوللايدۇ . باشقا بەگلەر ئىچىدىمۇ ئۇنىڭ ئابرۇيى يۇقىرى . بۇ ئالتۇن تەختكە كۆزىنى قىزارتىۋات-قانلار ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئەمدى مەن كىمدىن پايدىلى-ناي ؟ كىمگە ئىشىنەي ؟ جەمەتىمىز ئىچىدىكىلەردىن بىر پان تېگىن بۇ شەھەردە مەن بىلەن بىللە تۇرۇۋاتقانىدى . لېكىن ئۇمۇ ھە دېسىلا مەن-دىن نارازى بولۇپ ، خانلىقنى ياخشى باشقۇرالمىدى دەپ كەينىمدىن غاجاپ ، غودۇڭشىپ يۈرىدۇ ، پەرمانلىرىمغا قۇلاق سالمايدۇ ، ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىدۇ . مانا ئەمدى ئۇمۇ مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەردە يې-نىمدا بولماي يىراقتىكى تاغلارغا كېتىپ قالدى » .

قاغان قولاشمىغان ھەرىكەتلەر بىلەن ئالتۇن تەختتىن چۈشۈپ ، ئېغىرلاشقان قەدەملىرى بىلەن سارايدىن چىقتى . بۇنداق چاغلاردا قاغان-نىڭ ھالىغا يېتىپ ، ئۇنىڭغا ھەقىقىي ھەمگۈزار بولالايدىغان بىردىنبىر كىشى يەنىلا ئاشۇ ئۇنى بامان تابىغاچ قاتۇن ، ئاشۇ ئاسلاندەك يۇمشاق ، ھىڭجوۋ نىياتىرلىرىدىكى پەرىزانلاردەك نازاكەتلىك تەيخې قاتۇن !

قاغان ھۇجرىغا كىرگەندە نەيخې قاتۇن تابغاچ ئۇسلۇبىدا ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ قويۇرۇلغان كاڭ ئۈستىدىكى قات - قات سېلىنغان شايى كۆرپىلەردە تىزلىرىنى قۇچاقلىغان ھالەتتە مۈكچىيىپ ئولتۇراتتى . ئا-خىرقى كۈنلەردىن بېرى ئۇ نولا ئاھ ئۇرۇپ ، ئۇھ نارتىپ ، ھەسرەت - نادامەت ئىچىدە بۇرسىمۇ ، يەنىلا ئۆزىنى تاشلىۋەتمەي ، پەرداز قىلىشنى ئۇنتۇماي ، ياسىنىپ - نارىنىپ يۈرەتتى . قاپقارا قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن زىخچىلار سانجىلىپ ، مەرۋايىتلار ئېسىلغان ، قىيغاچ كۆزلىرى ئۈستىلىق

بىلەن سۇرمىلىنىپ ، مەڭزىلىرى ئەگلىك بىلەن قىزارتىلغان ، نازۇك بە-
لـەكلىرىگە سۇزۇك قاشتېشىدىن بىلەرۈكلەر سېلىنغانىدى . ئۇ ئېرىنى
كۆرۈپ ، كاڭدىن ئىتتىك چۈشتى . ئۇنىڭ ئۇچىسىدىكى خۇددى يېڭى
ياغقان قاردەك ئاپئاق بىپەك كۆڭلىكى شۇ قەدەر سىپتا ۋە شۇقەدەر نېپىز
ئىدىكى ، بەدىنىنىڭ ھەممە ئوي - دۆڭ يەرلىرى خىلىلا ئېنىق نامايان
بولۇپ تۇراتتى .

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمش بىلگە قاغان ھەر دائىم تەيخې قاتۇن
بىلەن يالغۇز قالغاندا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭغا يېقىن تۇرغاندا ، ئۇنىڭ بەدىنىد-
دىن كېلىۋاتقان ئاشۇ سېھىرلىك ئاجايىپ يېقىملىق پۇرىقىنى پۇراپ
قالغاندا گوياكى قان تومۇرلىرىغا ئىللىق ئېقىم تارقىلىۋاتقاندەك بولۇپ ،
بارلىق خاپىلىقلىرىنى ئۇنتۇپ كېتەتتى . بۇ خۇيى تاتلىق نابغاچ قانۇن
ھەر كۈنى ئۆزىنىڭ قوينىدا يانسىمۇ ئۇنىڭغا ھېچ تويىدىغاندەك ئەمەس
ئىدى .

تەيخې سىلىققىنا كېلىپ ئېرىگە بېپىشتى . قاغان قاتۇننى باغرىغا
بېسىپ ، يىرىك ساقىلىنى ئۇنىڭ يۇمران مەڭزىگە ياقتى . تەيخېنىڭ
مۇڭلۇق كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . قاغان ئۇنىڭ مۇرىلىرىدىن
تۇتۇپ ، ئاشۇ ياشلىق كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى .

— يەنە يىغلاۋاتسەنغۇ ، بولدى ، يىغلىما ، — دېدى ئۇ .

تەيخېمۇ ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى .

— كۆڭلۈم بىر شۇملۇقنى تۇيۇۋاتقاندەك بولۇۋاتىدۇ ، — دېدى
ئۇ ، — بۇ يەردىن كېتەيلىچۇ ، چاڭئەنگە بارايلى ... ئۇرۇق - تۇغقانلى-
رىمنى سېغىنىپ كەتتىم .

قاغان ئۇنىڭغا نەسەللى بەردى :

— ماقۇل ، تەيخې . ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن سىنى چاڭ-
ئەنگە ئاپىرىپ كېلەي ، بولامدۇ ؟ ئەمدى يىغلىما .

تەيخې ئاق بىپەك قولياغلىقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ
كۈلۈمسىرىدى .

— بىراق ، ئىسيان قاچان باستۇرۇلىدۇ ؟

— بۇ مالىمانچىلىقنى ئىمكانىيەدەر نېررەك توۆگىتىشكە تىرىشىمەن . ئۇلارنى باستۇرۇشقا بىر قوشۇن ئەۋەتىمەن . ئەنە ـ ئۆگۈن شەھسەن ئۆزۈم زور قوشۇنىنى باشلاپ ، ھەل قىلغۇچ زەربە بېرىشكە ئاتلىناي دەۋاتىمەن .

— باق ، ئۇنداق قىلماڭ ، بۇبۇك قاغانىم ! سىز قاغان تۇرۇپ جەڭگە چىقىسىڭىز قانداق بولىدۇ ؟ ئۇنداق قىلماڭ ... مەن نۇل بولۇپ قېلىشنى خالىمايمەن ... تابغاچ پادىشاھلىرى ئۆزلىرى جەڭگە چىقمايدۇ ...

— قورقما ، تەيخې ، مەن ھېچنىمە بولمايمەن . ھازىرقى ئەھۋالدا مەن ئۆزۈم جەڭگە چىقمىسام بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ .

× × ×

ئىسيانچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن قوشۇن كۆلۈگ بەگنىڭ قوشۇنى بىلەن بولغان چوڭ جەڭدە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى . ئوردا قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى قىرىپ تاشلاندى ، بىر قىسمى كۆلۈگ بەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ، قالغانلىرى ئاتلىرىنى ئايىماي چاپتۇرۇپ ئوردۇبالىققا قېچىپ كېلىشۋالدى . ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنىمىش بىلگە قاغان مەغلۇبىيەتنى روھى چۈشكەن ، بۇغ ـ ئەلەملىرىنى يوقاتقان ، بەزىلىرى ئاتلىرىدىن ئايرىلغان ، بەزىلىرى يارىدار بولۇپ ، باش ـ كۆزلىرىدە قان داغلىرى ئۇيۇپ قالغان ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ ئىچىگە رەھەر قۇيۇلغاندەك بولۇپ كەتتى . غەزەپ ۋە قورقۇنچ ئالامەتلىرى گىرەلىشىپ ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى قامالىدى . ئۇ خۇددى روھىنى يوقاتقاندەك نېمىرقاپ تۇرۇپ قالدى . ئاخىر ، ھەممە ھېس ـ تۇيغۇلارنى غەزەپ ئوتى بېسىپ چۈشتى . قاغان يېپەك تونىنى سىلىپ تاشلاپ ، پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيدى ، ئالتۇن كەمەرگە بىزەكلىك قىلىچىنى ئاستى . شەھەر مۇداپىئەسىگە ئۇلۇغ بۇيرۇقنى مەسئۇل قىلىپ قالدۇرۇپ ، ئۆزى ئاساسلىق قوشۇن بىلەن باش ئىسيانكار كۆلۈگ بەگنىڭ ئالدىغا يۈرۈش قىلدى .

ئوردۇبالىق شەھىرىدىن ئىككى كۈنلۈك يەردىكى كەڭ دالادا

ئىككى نەرەپىنىڭ سەپلىرى بوقۇبوشتى . ھەر ئىككى نەرەپتە ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق لەپىلدەيتتى ، ھەر ئىككى بەرەپنىڭ جەڭچىلىرى « كۆك تەڭرى ! » ، « كۆك بۆرە ! » دەپ ئۇران سوۋلايتتى . بەجايىكى ئەپسانىۋى سىرنقۇچلاردەك قۇنىرىغان ئادەملەر ئۆز قانداش - قېرىنداشلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلاتتى . جىسدىن ئايرىلغان ئات ۋە ئادەملەرنىڭ ھەرىكەتسىز تەنلىرى پۈتۈن ئەتراپقا چېچىلىپ كەنتى . تۆمۈر تىغلارنىڭ بىر - بىرىگە جاراڭ-لىق سوقۇلۇشلىرى ، جان - جەھلى بىلەن ئېلىشىۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ قىيقاس - چۇقانلىرى ، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ، يارىدارلارنىڭ داد - پەريادلىرى گويا پەلەكنى قاپلىدى .

سارا - بارا كۆلۈگ بەگ نەرەپ ئۇستۇنلۈكنى ئىگىلىدى . ئايدىن-لىسى ئۇلۇغ مۇنىمش سىلگە قاغان نەشەببۇسكارلىقى قولدىن بېرىپ قويدى . ئۇنىڭ سەپلىرى بىمرىلىپ ، چېكىنىشكە يۈزلەندى . قاغان جان ئاچچىقىدا قىلىچ ئۇرۇپ ، ئالغا ئىنتىلىپ ، ئەسكەرلىرىگە مەدەب بېرىشكە ئۇرۇنۇپ باقتى ، لېكىن ئامال بولمىدى . قاغاندىن بەلەي قاچقاندى . ئىنسانىي باسقۇرۇش ئۈمىدى بوققا چىقتى . قاغانىڭ بۇيۇكلۈكى بەرگە ئۇرۇلدى .

ئۇ ئامال قالغان بىرقىسىم نۆكەرلىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدىن بەسىنە قېچىپ چىقىپ ، ئۇچقۇر ئېتىنىڭ جاسىيىتى بىلەن قۇتۇلۇپ قالدى . ھالبۇكى ، قاغان ئەمدى ئوردۇبالىقنى قايتالمايتتى . شەھەرگە با-رىدىغان يارلىق يوللارنى ئىسيانكارلار ئىگىلەپ بولغانىدى . قاغان يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا ئېتىنى ئەسەبىلەرچە چاپتۇرۇپ ، ئادەمزاتسىز دالاغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . كۆلۈگ بەگنىڭ زەرىبدار قىسمى ئۇدا بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ قوغلىدى . قاغاننىڭ نۆكەر-لىرى كۈندىن - كۈنگە ئازايدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قوغلاپ يېتىشىپ كەلگەن رەقىبلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا قازا تاپتى ، بەزىلىرى قا-غاندىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كەتتى .

ئاسماندا تولۇن ئاي ۋە سانسىز يۇلتۇزلار خۇددى ھېچ ئىش بول-

مىغاندەك نازۇك جىمىرلاپ، قاراڭغۇلۇققا چۆمگەن جىمجىت دالاعا ئۆزلىرىنىڭ سۈتتەك ئاق نۇرىنى تۆكۈپ تۇرانتى. ئايدىڭلىق ئۇلۇغ مۇنىمىش بىلگە قاعان بەجايىكى باشپاناھسىز قاچقۇن سەرگەرداندەك بېشىنى ئېگەرگە قويۇپ، قۇرۇپ كەتكەن يۇمشاق توپا ئۈستىدە سوزۇلۇپ ياتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قىسىلىپ، ئۇيقۇ قاچقان كۆزلىرىدىن ياش ئەگىدى. ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن ئېغىر خورسىنىپ ئاھ ئۇراتتى. ئۇ بىر بۈيۈك قاغان ئىدى، ئەمدى نېمە بولدى؟ ئىككى مىڭغا يەتمەيدىغان نۆكەر بىلەن خۇددى ئوۋچىدىن ئۈركۈپ كەتكەن قۇلاندەك قېچىپ يۈرىدۇ. قېنى ئۇنىڭ ئاستانىسى؟ قېنى ئۇنىڭ ئالتۇن تەختى؟ قېنى ئۇنىڭ قاتۇن ۋە چۆرىلىرى؟

سەرگەردان قاغان تاڭغا يېقىن ئۇخلاپ قالدى. چۈشىدە ئوردىدىكى ئۆز ھۇجرىسىنى كۆردى. ئۇ يۇمشاق ماموق كۆرپىلەردە تەيخي قانۇنىنىڭ ئاپئاق تەنلىرىنى سىلاپ، مىسلىسىز راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە ياتاتتى. تەيخي قاتۇن ئۇنىڭغا ئەركىلەپ بېپىشاتتى ۋە «كېتەيلىچۇ... چاڭئەنگە كېتەيلىچۇ...» دەپ تەكرار ـ تەكرار پىچىرلايتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئاۋازى بارغانسېرى قاغانىنىڭ قۇلاقلىرىدىن يىراقلاپ، ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى...

نۆكەرلەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى فاغانىنى ئويغىتىۋەتتى.

— نېمە ئىش بولدى؟ نېمە دېيىشىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سورىدى قاغان ئۇيقۇچىلىقتا ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا قاراپ.

— چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى. ئوردۇبالىق قولدىن كېتىپتۇ.

بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ قاغانىنىڭ بېشى ئايلاندى. ئۇزاققىچە خامۇش ھالەتتە زۇۋان سۈرمەستىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئورۇقلاپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، چاچ ـ ساقاللىرىنى توپا بېسىپ چىگىشلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۈيۈك قاغانغا زادىلا ئوخشىماي تۇراتتى. ئۇ خۇددى كۆچىدىن قالغان رەزگى بوۋايدەك ئورنىدىن تەستە قوپتى ۋە پۇتلىرىنى سۆرەپ، يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېدىرلار ئارىسىغا كىرىپ كەتتى.

دىمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن نۆكەرلەر فانداق قىلىشنى بىلمەي ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قېلىشتى.

قاغان ئىدىرلىق ئارىسىدا توختاپ، كەمىرىگە ئېسىلغان خەنجەرنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ ئېقىپ چۈشتى. بۈيۈك قاغان ئەمدى بۈيۈك ئەمەس، قۇدرەتلىك ئەمەس ئىدى.

— ئەزرۇئا تەڭرى، مانى بۇرخان! روھىمنى قۇتلۇق قىلغايسىلەر! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ كۆزلىرىنى يۇقىرىغا قارىتىپ.

ئۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ، خەنجەر تۇتقان قولى تىترەپ كەتتى. ئۇ تۇساتتىن شامانلارنىڭ روھلارغا مۇراجىئەت قىلىشلىرىنى ئويلاپ قالدى، ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمنى، قۇياش ئېتىقادىنى ئېسىگە ئالدى ۋە ئىدىر ئارىسىدىن يۇگۈرۈپ چىقتى - دە، قىپقىزىل نۇر چېچىپ، ئۈپۈقتىن ئۆرلەپ چىقىۋاتقان قۇياشقا كۆز تىكتى. قۇياش ئۇلۇغدۇر! قۇياشقا يۈز تۇتقان ئادەمنىڭ دىلى يورۇق بولىدۇ!

قاغان خەنجەرنى مەھكەم سىقىملاپ، بار كۈچى بىلەن گېلىغا سۇركىدى. ئۇ يىقىلدى ۋە ئۇلۇغ قۇياشقا ئىنتىلىۋاتقان قىياپەتتە ئىككى قولىنى ئالدىغا سوزۇپ دۈم يېتىپ قالدى. ئايدىڭلىق ئۇلۇغ مۇنىمىش بىلگە قاغاننىڭ بويىنىدىن ئاققان قىپقىزىل قان قاغجىراپ كەتكەن قۇرۇق تۇپراقتا ئۇيۇپ قالدى.

ئالتىنچى باب

ئالتۇن تەختتە ئۆسمۈر قاغان

ئوردۇبالىق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇپ قالغان كۆلۈگ باغا تار-قان چاپارمەنلەردىن قاغان باشلاپ كەتكەن زور قوشۇننىڭ مەغلۇبىيە-تىنى ئۇققاندىن كېيىن مىسلىسىز ۋەھىمە ئىچىدە تىترەپ كەتتى، كۆز-لىرى قاراڭغۇلىشىپ، كېكىردىكىگە ئاچچىق بىر نەرسە كەپلىشىپ قال-غاندەك بولدى. ئىش چاتاق! ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ چىڭ تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش كېرەكمۇ؟ ياكى شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ، قاغاننى ئىزدەش كېرەكمۇ؟ كۆپ ئويلاشقا ۋاقىت يوق ئىدى. كۆلۈگ بەگنىڭ قوشۇنى ھايال بولماي شەھەر سېپىللىرى تۈۋىدە پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

كۆلۈگ باغا تارقان ئالدىراپ-تېنەپ ئېتىغا مىندى-دە، قو-رۇقچى نۆكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قەلئەدىن چىقتى.

— ئارمان يۈز بېشىنى چاقىرىڭلار! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى ئۇ قەلئە سىرتىدىكى جىسەكچىلەرگە.

ھەش-پەش دېگۈچە ئارمان يۈز بېشى ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپ-تۇرۇپ يېتىپ كەلدى.

— دەرھال جەڭچىلىرىڭ بىلەن ئاتلىنىپ، باييالىق شەھىرىدىن ياردەمچى قوشۇن باشلاپ كەل! — تارقان يەنە قاتتىق ۋارقىراپ بۇيرۇق بەردى.

ئارمان يۈز بېشى ئۆزىنىڭ يۈز نەپەر جەڭچىسىنى باشلاپ، ئات-لىرىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغىنىچە شەھەردىن چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ

ئىچىدە ئۆنەمىشمۇ بار ئىدى . ئۇشنۇمتۇت ئائىلىسىش نۇرۇفى چۇشكەنـ
دىن كىسىن ئۇ شەھەردىكى فىسىمىدا قالـغان ئائىسى باسان قارا بىـ
لەن چالا ـ پۇچۇق خوشلىشىۋىلىشقا ئاران ئۇلگۈردى . « بوۋام بىلەن
خوشلىشالمىدىم ، ئايتۇزۇنى كۆرەلمىدىم » دەپ ئەلەم بىلەن ئويلىدى ئۇ
سەپداشلىرىنىڭ فاتارىدا ئېنىسى نورغىلتىپ كېتىۋىسىپ . ئۆنەمىشنىڭ
ئىچى پۇشۇپ ، كۆڭلى سىرىم بولدى . « ئۇلار بىلەن كۆرۈشەلمەي
قالارمەنمۇ ؟ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە كىمنىڭ قانداق بولۇشنى ھېچـ
كىم پەرەز قىلالمايدۇ . جان بار بەردە قازا بار ... لېكىن ئۇرۇش دېگەن
ئۇرۇش . جەڭچىنىڭ ۋەزىپىسى ئۇرۇش قىلىش » .

ئۇلار شەھەردىن چىقىپ ئىككىنچى كۈنى كۆلۈك بەگىنىڭ مىڭ
كىشىلىك چارلىغۇچىلار قوشۇنىغا دوقۇرۇشۇپ قالدى . بارمان يۈز بېشىـ
نىڭ جەڭچىلىرى ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى . مىڭ دېـ
گەن مىڭ ، يۈز دېگەن يۈز . فىسقىغىنا تەگىسىز چېپىشىشتىن كېيىن
بارمان يۈز بېشىنىڭ سەكسەندەك ئادىمى ئامان قالدى . ئۇلار بايبالىق
نەرەپكە ئۆتەلمەي ، بىشى فانغان نەرەپلەرگە قېچىپ قۇتۇلدى .

× × ×

ئوردۇبالىق سېپىللىرىنىڭ ئىچىدە نىت ـ تىت بولۇپ تۇرغان
كۆلۈك باغا نارقان سىرتىش ياردەمگە ئېرىشەلمىدى . ئۇ كۈندە نەچچە
قېتىم سېپىل ئۈستىگە چىقىپ كۆزلىرى نالغۇچە نۆت ئەتراپقا زارىقىپ
قارابنتى .

— نىمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ بۇ دۇنيا ! — دەپ ئەسەبىيلىشىپ
ھىتاب قىلاتتى ئۇ ، — يا بارماي يۈز بېشىدىن دېرەك يوق ، يا باشقا
بەگ ـ نارقانلارنىڭ فاغانغا سادىق بولغانلىق ئالامىتى يوق . خۇددى بۇ
ئاستانىنى ھەممە ئادەم ئۇنتۇپ كەتكەندەك ھېچكىمنىڭ قارىسى كۆـ
رۈنمەيدىغۇ ؟

ۋەھالەنكى ، ئاسانە ئۇنتۇلمىغانىدى . بار بىلەن كۆز نۇتاشقان

كۆنلەرنىڭ بىرىدە كۆلۈگ بەگنىڭ قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن ئوردۇ-
بالىقنى مۇھاسىرىگە ئالدى . كۆلۈگ باغا تارقان سېپىل ئۈستىدە سىرنىقا
قاراپ ، ئەرۋاھى ئۇچۇپ كەتتى . ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ ، كۆز-
لىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كەتكۇدەك بولدى . ئۇ ئۆزىنىڭ سانغۇنلىرىغا
بۇيرۇق بېرىشكە تەمشەلدىيۇ ، نەپىسى بوغۇلۇپ ، ئاۋازى چىقماي قالدى .
سىرتتىكىلەر ھۇجۇمنى باشلىدى . شەھەرنى قوغدىغۇچىلار
ئۇلارغا قارىتىپ ئوقيالاردىن ئوق ئۈزدى ، سېپىللارغا قويۇلغان شو-
تىلارنى ئىتتىرىپ غۇلاتتى ، يېقىن كەلگەنلەرگە تاش ـ كېسەكلەرنى
ئاتتى . جەڭ ئوتى قىزىپ كەتتى .

كۆلۈگ باغا تارقان سېپىلدىن ئالمان ـ تالمان يېنىپ چۈشتى . ئۇ
كەچ كىرگۈچە ئوردا قەلئەسىدىن چىقمىدى . تۈن نىسپى كەلگەندە
خونۇن ـ باللىرىنى ۋە يۈك ـ تاقلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ ، ئوردا قو-
رۇقچىلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى . شەھەرنىڭ ئىچى-
دىكىلەرمۇ ، سىرتىدىكىلەرمۇ بۇ خۇپىيانە قېچىشنى تۇيماي قالدى . تۈن
قاراڭغۇسى قاچقۇنلارنى يۇنۇپ كەتتى .

كۆلۈگ باغا تارقان چۆل ـ داللاردا ئون بەش ـ يىگىرمە كۈن-
لەرگىچە نېنەپ يۈرگەندىن كېيىن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمش بىلگە قا-
غاننىڭ پىتراپ كەنكەن ئادەملىرىنى ئۇچراتتى . « قاغان ئۆلدى » دېگەن
خەۋەرنى ئاڭلىغاندا بۇ قاچقۇن تارقاننىڭ يۈرىكىگە نەشتەر سانجىلغان-
دەك بولدى . ئوردۇبالىق ھۇجۇم باشلىنىپ ئىككىنچى كۈنى قولدىن
كەتكەنىدى . ئەمدى قاغانمۇ يوق بوپتۇ . تۈگىدى ، ھەممىسى تۈگىدى !
جاننى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئامالىنى قىلىش كېرەك .

كۆلۈگ باغا تارقان قېچىپ يۈرۈپ بارغانلا يېرىدە قارشى ئېلىن-
مايدىغان مېھمان بولدى . ئۇنى قوللايدىغان ئادەم چىقمىدى . قارىغاندا ،
ھەممە يەردە كۆلۈگ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قوبۇل قىلىنماقتا ئىدى .
قاچقۇن تارقان يايلاقتىن يايلاققا قېچىپ يۈرۈپ ، جېنىنى سىغدۇرغۇدەك
جاي تاپالماي قالدى . كۆلۈگ بەگنىڭ ئىزچىلىرى ئۇنى ئۈزۈلدۈرمەي
قوغلاشنى داۋاملاشتۇردى . شۇ كۈنلەردە تارقان خۇددى ئۇۋچىلاردىن

قېچىپ ھالى قالمىغان نەنھا جەرەنگە ئوخشاپ قالدى . « ئەمدى نەگە باراي ؟ — دەپ ئاچچىق ئازاب ئىچىدە ئۆرتىنىپ ئۆيلايتتى ئۇ ، — ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشسەملا كاللام ئېلىنىدۇ . بۇنداق قېچىپ يۈرۈپ جېنىمنى ساقلاپ قالالمىغۇدەكمەن . بۇ كۆلۈگ بەگ دېگەن مۇتتەھەمنىڭ دەككىسىنى يېرەلىگۈدەك بىر يۆلەنچۈك تېپىلماسمۇ ؟ »

كۆلۈگ باغا تارقان ئويلىغانسېرى نىرلا خىيال ئۇنىڭ قىرىپ كەتكەن مېڭىسىدىن چىقمايدىغان بولۇپ قالدى . « قىرغىزلار ! — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — بۇ مۇتتەھەم كۆلۈگ بەگكە قىرغىزلاردىن باشقىسى تېتىيالمايدۇ » . تارقان يەنىلا بىر قارارغا كېلەلمەستىن ئىككىلىنەتتى . « باشقا ئامال بارمۇ ؟ » دەپ ۋەرىبەنى قايتا - قايتا تەھلىل قىلاتتى . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا تولا تويلاپ كۆنۈرۈپ خانلىققا ئارام بەرمىگەن چوڭ - چوڭ قەبىلىلەر ئەمدى جىمىپ كەتكەنىدى . قىتان ، ياسمىل ، تانابى ، توققۇز تاتار ، ئۈچ قارلۇق ، سىر - تاردۇش قەبىلىلىرى ئالىلقاچان ئۆزلىرىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قانۇنلۇق پۇقرالىرى ھېسابلاپ تىنچ ياشايدىغان بولۇپ كەتكەنىدى . ئۇلارنىڭ خانلىققا قارشى تۇرغان ئىشلىرى ئالىلقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بولۇپ ، پەقەت مەڭگۈ ياشلاردىكى خاتىرىلەردىلا ساقلىنىپ قالغان . ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى كۆچمەنلەرنىڭ يايلاق ۋە سۇ تالىشىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇرۇش - ماجىرالىرى ھەرقانچە كۆپەيگەن بولسىمۇ ، ھەربىر ھېچكىمنىڭ خانلىققا قارشى تۇرۇش ، ھوقۇق تالىشىش مۇددىئاسى كۆرۈلمىدى . « ئالتۇن تەختتە كىم ئولتۇرسىمۇ ئۇلارنىڭ كارى يوق » دەپ ئويلىدى كۆلۈگ باغا تارقان . ئۇ قايسى نەرەپنى ئويلىسىمۇ ھامان ئاشۇ « قىرغىزلار ! قىرغىزلار ! » دېگەن سادا ئۇنىڭغا ئارام بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى كۈنلەردە سابىق كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان ھەرقايسى تائىپىلەر ھوقۇق تالىشىپ ، كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاشتى . قىتان ، تانابى ، توققۇز تاتار ، ئۈچ قارلۇق ۋە قىرغىز قەبىلىلىرى ئۆزئارا ماسلىشىپ ، باغلاقار ئۇ-

روفىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ ، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇندى . ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى كۆل بىلگە قاغان بۇ توپىلاڭلارنىڭ ھەممىسىنى باستۇرۇپ ، تابىلاقنى تىنجىتتى . بۇلاردىن پەقەت قىسانلارلا ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلماي ، ئامۇر دەرياسى بويلىرىغا كېتىپ ئارىم بولۇۋالدى . لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ئەن لۇشەننىڭ رەبىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلدى . شۇنىڭ بىلەن ئاخىرقى ماجىرا بېسىققاندەك بولدى . ئەپسۇسكى ، مىلادىيە 758 ـ يىلى ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەن لۇشەنگە قارشى ئۇرۇشقا باغلىنىپ قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ قىرغىزلار يەنە ئىسيان كۆتۈردى . نەتىجىدە ، ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش تېخى تولۇق ئاياغلاشماي تۇرۇپلا قايتىپ كېلىپ ، قىرغىزلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى باستۇرۇپ ، يېنىسەي دەريا ۋادىسى بىلەن بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارنى قايتىدىن تىزگىنىگە كەلتۈردى . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پەلەك چاقى ئايلىنىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سەلتەنىتى كەينى ـ كەينىدىن ئېغىر بۆھران ئۆتكەللىرىگە دۇچ كەلدى . خان جەمەتى ئىچىدىكى ئىناقسىزلىق ئۇلغايدى ، ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل ـ جېدەللەر كۆپىيىپ ، مۇقىمسىزلىق ھالىتى ئۇزاق داۋاملاشتى . قىرغىزلار ، ئەكسىچە ، تەدرىجىي كۈچ توپلاپ زورايدى . شۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 818 ـ يىلى ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئۈزۈلۈپ چىقىپ ، يېنىسەي ۋادىسىدا ئۆزلىرىنىڭ خانلىقىنى تىكلىدى . ئىچكى ماجىرالارغا پېتىپ قالغان ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرى بۇنىڭغا قارشى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانمىدى . قىرغىزلار شۇنىڭ بىلەن بولدى قىلماي ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگە داۋاملىق باستۇرۇپ كىرىپ ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ كەلمەكتە ئىدى . بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان قىرغىز خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئاجو ئىسىملىك قاغان « سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق يايلاقلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىمنى تىكلەيمەن » دەپ داۋراڭ سالماقتا ئىدى .

ئوردۇبالىقنى قىچىپ چىقىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن كۆلۈگ
باغا بارقان يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىرغىزلارنى پاناھ تارتـ
ماقچى بولدى . ئۇ ئۆزىگە سادىق بولغان ئىككى مىڭدەك چەۋەندازنى
باشلاپ ، بۇنداق سوغۇق كۈز كۈنلىرى ئادەم ئاياغ باسمايدىغان چۆلگە
ئىچكىرىلەپ يوشۇرۇنۇپ ياتقانىدى .
ئاسماننى ئىغىر قارا بۇلۇتلار قاپلىغان بولۇپ ، سوغۇق شامال
گۈركىرەپ سوقۇپ تۇراتتى . تىتىلىپ ، كىرلىشىپ كەتكەن كىگىز
ئۆيدىن كۆلۈگ باغا نارقان چىقىپ ، سەل نېرىدا قۇرۇپ كەنكەن ئوت ـ
چـۆپلەر ئۈستىدە غەمكىن خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان بىر چاۋۇشنى ئىشا۔
رەت بىلەن چاقىردى .
ـــ ئەسكەرلەرنى يىغ ، يولغا چىقايلى ، ـــ دېدى تارقان .
ـــ نەگە بارىمىز ؟ ـــ سورىدى چاۋۇش .
كۆلۈگ باغا بارقان ھېرىپ ھالى قالمىغان ئادەمدەك بېشىنى
ساڭگىلىتىپ شۈك بولۇپ كەتتى . ئۇ جۇدەپ ، كۆزلىرى خۇنۇكلىشىپ ،
ئوي بىللىق قېرىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى .
ـــ يېتەي ۋادىسىغا ... قىرغىزلار تەرەپكە بارىمىز ، ـــ دېدى ئۇ
بوغۇق ئاۋازدا .
چـاۋۇشمۇ ھەسرەتلىك قىياپەتتە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇلۇغ ـ
كىچىك تىندى .
كۆلۈگ تەگدىن ئۆچ ئېلىپ ، ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئورنىنى ئەس۔
لىگە كەلتۈرۈش ئىستىكى كۆلۈگ باغا تارقانغا ئۇزلۇكسىز غەيرەت بېرىپ
تـۇراتتى . ئۇ ھەرقىسىم كۆلۈگ بەگنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەندە ئىختىـ
يـارسىز تۇردە « خەپ توختاپ تۇر ! » دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتاتتى .
شۇنداق قىلىپ ، كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ بېتەكچىلىكىدىكى ئاچ
قالغان ، ئۈمىدسىزلەنگەن ئىككى مىڭ چەۋەنداز ئورۇقلاپ ، قونۇرلاشقان
ئاتـلىرىنى مىنىپ ، ئاتلە ـ ناۋائىتلىرىنى خارۋىلارغا جايلاشتۇرۇپ ،
شىمال تەرەپتىكى يېتەي ۋادىسىغا يول ئالدى .

× × ×

شۇنچە ئاسانلا ئوردا ئىشلىرىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋەتكەن كۆلۈگ بەگ زەپەر قۇچقان ھالدا ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، ئوردۇبالىقنى ئىشغال قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ ئىتائەت بىلدۈرۈشتى. كۆلۈگ بەگ ئۇلارنى كەچۈردى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سىلاپ ئاتىدارچىلىق قىلدى.

ـــ سىلەر قاچقۇن باغا تارقانغا ئەگەشمەڭلار، ـــ دېدى ئۇ، ـــ باغا تارقان بىرقىسىم شەخسىيەتچى نۆرىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئايدىنلىقنى تەختكە چىقارغانىدى. بىز بارلىق خان جەمەتىگە ھەم كۆپچىلىك بەگ ـ تۆرىلەرگە ۋاكالىتەن ھەقىقىي قانۇنلۇق قاغاننى تەختكە ئولتۇرغۇزىمىز.

شۇنداق قىلىپ، خان جەمەتىنىڭ ۋەكىللىرى، نۇرغۇن بەگ ـ تۆرىلەر ئوردۇبالىققا يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. قىممەت باھالىق كىمخاب تون كىيىپ، قويۇق ئۆسكەن قوڭۇر ساقال ـ بۇرۇتىنى تەكشى قىرقىپ ۋە تاراپ ياسانغان كۆلۈگ بەگ ئالاھىدە تەنتەنىلىك قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقتى. كۆپچىلىك ئۇن ـ تىن چىقارماي ئۇنىڭغا تىكىلدى.

ـــ ئاييا ئاقىل نۆرىلەر، ئايا باتۇر تېگىنلەر، ـــ دەپ سۆز باشلىدى كۆلۈگ بەگ، ـــ بىز بۈگۈن كۆك تەڭرى ھەم ئاي تەڭرىنىڭ خالىشى بىلەن، ئەجدادلىرىمىز روھلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ھەقىقىي قاغان بولۇشقا مۇناسىپ نامزاتنى تاللىدۇق ھەم ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارىمىز قىلىپ سايلىدۇق. ئۇنى خاندانلىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىگە چىقىرايلى!

ئاق ساقاللىق ئىككى تۆرە شاھانە قىزىل تون كىيىپ، بېشىغا قىزىل ياغلىق تاڭغان ئاقپىشماق بىر ئۆسمۈر بالىنى ئىككى ياندىن يېتىلەپ كېلىپ، ئالدىنىئالا تەييارلاپ قويۇلغان ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى.

ـــ مانا ئۇ بىز سايلىغان نامزات قوزا تېگىن، ـــ دەپ جاكارلىدى ئاق ساقاللىق تۆرىلەرنىڭ بىرى.

— قوزا نېگىننى نەختكە ئولتۇرغۇرايلى ! بۇگۇندىن ئېتىبارەن ئۇ بىزنىڭ قاغانىمىز بولىدۇ ! — دەپ چاقىرىق قىلدى ئىككىنچى تۆرە.

كۆپچىلىك قولمۇ قول تۇتۇش قىلىپ، قوزا تېگىن ئولتۇرغان ئاق كىگىزنى كۆتۈرۈپ، تۆردىكى ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. بايىقى ئىككى ئاقساقال يەنە قوزا نېگىننى ئىككى ياندىن يۆلەپ ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى. كۆپچىلىك نەخت ئالدىدا تىزلىنىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

— بۈيۈك قاغانىمىز قۇتلۇق بولسۇن !

« بۈيۈك قاغان » دېگەننىڭ مەنىسىنى تازا چۈشىنىپ كەتمەيدىغان ئون ئىككى - ئون ئۈچ ياشلاردىكى قوزا تېگىن يوغان مۇنچاقتەك قارا كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا قاراپ ئولتۇراتتى.

يېڭى قاغاننى نەختكە ئولتۇرغۇزۇش مۇراسىمى ئاياغلىشىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن بۇ قىتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ باش قەھرىمانى كۆلۈگ بەگ يەنە بىر قېتىم مۆتىۋەرلەرنى يىغدى.

— ئايا مۆھتەرەم بارانلار، — دېدى كۆلۈگ بەگ، — ھەممىمىز بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ئۆزىمىزنىڭ قاغانىمىزنى تىكلىدۇق. قاغان جەمەتىنىڭ رازىلىقى بىلەن پىقىر ئۇلۇغ ئۇبىرۇق بولۇپ سايلاندىم. ئەمدى مەسلىھەتلىشىدىغان يەنە بىر ئىش قالدى. ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمىمىز بويىچە قاغان ئۆلگەندىن كېيىن قانۇن يېڭى قاغانغا ياتلىق بولۇشى كېرەك. ھازىر تەيخې قاتۇن تۇل بولۇپ قالدى. يېڭى قاغانىمىز تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن بالا. شۇڭا، ھەر قايسىلىرى مۇۋاپىق تاپسا، تەيخىگە مەن ئىگىدارچىلىق قىلسام دېگەن ئويۇم بار.

مۆتىۋەرلەرنىڭ كۆزلىرىدە نارازىلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى.

— بولماسىمىكىن، مۆھتەرەم ئۇلۇغ بۇيرۇق، — دېيىشتى ئۇلار، — تەيخې قاتۇن تابغاچ خاننىڭ قىزى. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن ئىككىسىگە قانۇن بولدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بەلكى قاغانغا ياتلىق بولۇشى كېرەك. ھازىرقى قاغانىمىز بالاغەتكە

يەتكەندىن كېيىن بەختى فاتۇسى ئۆز ئىلكىگە ئالدۇ .

كۆلۈگ بەگ ئارتۇق گەپ قىلالمىدى . نۆرىلەر قايىتىپ كىنىشنى . بۇ قېتىمقى يىغىنغا پان تېگىنمۇ قاتناشقانىدى . يىغىن باشلىنىپ ئاياغلاشقۇچە ئۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى . ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلگەن ، كۆزلىرى خىيالچان ، چىرايى مىسكىن كۆرۈنەتتى . ساراىدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىنمۇ ئۇ ھېچكىمگە قارىماستىن ئېتىغا مىندى ـ دە ، ئۆز ئۆيىگە يول ئالدى . ئۇنىڭ ئۆيىمۇ مۇشۇ قەلئە ئىچىدە ئىدى . ئۇشتۇمتۇت كىمدۇر بىرى ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭغا ياندىشى . پان تېگىن ئۆزىنىڭ خىيال دۇنياسىدىن قايتىپ ، ياندىشقان كىشىگە قارىدى .

— ھە ، بۇ سەنمىدىڭ ، ئۆگە تېگىن ؟

ياندىشىپ كەلگەن ئۆگە تېگىن ئىسمىلىك بۇ كىشى قارىماققا پان تېگىندىن چوڭراق بولۇپ ، چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق سانجىشقا باشلىغانىدى . لېكىن ئۇ ئېغىز ـ بىسىق پان تېگىنگە قارىغاندا سىلىق ، ھەردەكەتچان ۋە سۆزمەن كۆرۈنەتتى .

— ئەجەب خىيالچان كۆرۈنىسەنغۇ ؟ نېمىنى ئويلاۋاتىسەن ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

پان تېگىن بىر دەقىقە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن خۇشياقمىغان تەلەپپۇزدا :

— ھېچنېمە ... ھېچنېمىنى ئويلىمىدىم ، — دەپ قويدى .

ئۆگە تېگىننىڭ ئىچىدە دەبدىغان گەپلىرى باردەك كۆرۈنەتتى . ئۇ سۆھبەتدىشىنىڭ كەم سۆزلۈكىگە پەرۋا قىلماستىن بەنە سۆزلىدى :

— ھېچنېمىنى ئويلىمىدىم دېگىنىڭ نېمىسى ؟ ئويلايدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ تۇرامدۇ . مەسىلەن ئالايلى ، بالا قاغان چوڭ بولغۇچە يېشى ئوتتۇزدىن ئېشىپ قالغان نەيجى قېرىپ كەتمەمدۇ ؟

پان تېگىن تېرىككەندەك قىلدى .

— بۇنىڭ بىلەن سېنىڭ نېمە كارىڭ ؟ — دېدى ئۇ تېخىچە قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ، — بالا قاغان بەنە بىر نەچچە يىلدىن كېيىن بەيياز بولۇپ قالىدۇ . ئۇنىڭغىچە قانۇنمۇ قېرىپ كەتمەس .

— ئۇغۇ شۇنداق ، — دىدى ئۆگە ئىگىس ، — ئىراق ئەنجىبى ئەبە ئەچچە ئىلغىچە ساقلىنىپ ، ئۇنىڭ ئەيسىي ئاقىلدىنىشىڭ ئىمە ھاجىتى ؟ راسسى ئېيتسام ، ئەنجىس مەن ئالانمىگىس دەپ ئويلىغانىدىم . ئىرمۇ خاي جەمەئىيىنىڭ ئەراسىغۇ . ئىرىنىڭ قاسى شەرئىمىر ئوشمىغۇ-دەك ؟

— ئەجسە كىم ئۆلتۇرغان بولسا قاتۇن شۇنىڭ ، — پاي ئىگىس قىسقىلا جاۋاب قايتۇردى .

— ھە ئەللى ! مىسلىڭ دىمەكچى بولغىنىمۇ شۇ ، — دېدى ئۆگە ئىگىس چىراسىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ، — ئىرىنگىمۇ قاغاي بولۇشقا شەرتە-مىز نوشىدىغۇ ! ئۇ كۆلۈگ بەگ دىگەن ھىيلىگەر ئۆلكە ھەممىمىزنى ئوبىنىنۇاتىدۇ . ئۇ قورا نىگىنىي قورچاق قاغان قىلىپ تىكلەپ قويۇپ ، ئەمەلىي ھوقۇقىي ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلدى .

— بولدى ، ئاغرىنگىي بۇم ! — دەپ جىساب قىلدى پاي نې-گىس ، — مۇشۇنداق بىسكلىكنگىي قاچان تاشلايسەن ؟ ھازىر ھەممە بەردە كۆلۈگ بەگنىڭ ئاتاقچىلىرى بار . مۇشۇ گەپلىرىڭ ئاشكارىلىنىپ قالىدىغان بولسا ...

ئۆگە ئىگىس ئىرىكتى .

— ئاشكارىلىنىپ قالسا قانداق بولىدىكەن ؟ — دېدى ئۇ ئېتىنى توختىتىپ ، — توختا ، سەن بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن .

پاي تىگىنمۇ ئېتىنىڭ ئىزگىسىنى تارتتى .

— بېشىڭنى ئىچىڭگە تىقىپلا بۇرسەڭغۇ . ئاشۇ كۆلۈگ بەگدىس قورقامسەن ؟ — دېدى ئۆگە ئىگىس ئاچچىقىنى باسالماي .

پاي ئىگىس ئەنىلا ھېچقانچە جىددىيلەشمىدى .

— كۆلۈگ بەگ ئوردۇبالىقى ئىشغال قىلغاندا مەن يايلاقتا ئې-دىم ، — دېدى ئۇ ، — ئەگەر ئۇنىڭ ئۇنداق قىلىشىدىن بۇرۇنراق خە-ۋەر تاپقان بولسام ، بەلكىم ئۇنى توسۇشقا ھەرىكەت قىلغان بولار ئىدىم . ئاندىنلىق قاغان ئەلنى سوراشنا ئىقتىدارسىز بولغانلىقى راست . لېكىن ، ئۇنى زورلۇق بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئاقساقاللارنىڭ كېڭىشىش يولى بى-

لەن ئالماشتۇرۇش كېرەك ئىدى ...

ئۆگە نېگىز ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— لېكىن ، كۆلۈك بەگ قوشۇن تارتىپ قىرغىنچىلىق يۈر-گۈزدى ...

پان نېگىنمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— ئەمدى بىزمۇ كۆلۈك بەگنى ئاغدۇرىمىز دەپ يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق يۈرگۈزەمدۇق ؟ ئۇنىڭسىزمۇ بىزنىڭ ئاشقۇدەك دەردىمىز بار . خەلقىمىز ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ ، تارقىلىپ ، توزۇپ كېتىۋاتىدۇ . بىز ھازىر تەخت ماجىراسىدىن ساقلىنىپ ، بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ، ئەھۋالىمىزنى ياخشىلىشىمىز كېرەك ، بولمىسا ھەممىمىز تۈگىشىمىز .

ئۆگە نېگىز بىزار بولغان قىياپەتتە قولىنى سىلكىپ قويدى .

— بولدىلا ! ساڭا گەپ تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ .

× × ×

بارمان بۇر نىشى ھەر خىل توقۇنۇشلاردىن ئامان قالغان ئەللىك-مەك ئادەمنى باشلاپ يايلاقنى يايلاقتا ، قىشلاقنى قىشلاقتا كۆچۈپ يوشۇرۇنۇپ يۈرەتتى . ئۇ ئالدىنقى قاغاننىڭ ئوردا قوروقچىلىرىدىن بول-غاچقا ، يېڭى قاغاننىڭ قولىغا چۈشۈپ جازاغا تارتىلىشتىن قورقاتتى . لېكىن ، ياشقىلارنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلىرى چىققىلى تۇردى . بەزىلەر يېڭى قاغانغا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن بەگلەرگە قوشۇلۇپ ، قاي-تىدىن ئوردۇبالىققا يېگىش قىلىش تەكلىپىنى ئېيتىشتى . بەزىلەر يېڭى قاغانغا تەسلىم بولايلى دېيىشتى . يەنە بەزىلەر قىرغىزلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش كېرەك دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇشتى . بارمان بۇ پىكىرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا قوشۇلمايتتى .

— بۇ يەردىن يىراقراق بىر يۇرتقا بېرىپ ئوۋچىلىق ، بېلىقچىلىق قىلىپ جان بېقىپ تۇرايلى . كېيىنكى ئەھۋالنى كېيىن كۆرەرمىز ، — دەيتتى ئۇ .

بۇ نەكلىپكە باشقىلار كۆنمىدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ يۈز بېشىنىڭ قول ئاسنىدىكى ئادەملەر ھەر باقلارغا تارقىلىپ كېتىشتى . بەزىلەر بېكى قاغاننىڭ كەڭچىلىك قىلىشىدىن ئۈمىد كۈتۈپ ئوردۇبالىققا قايتىپ كەتتى . بەزىلەر كەڭچىلىككە ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتمەستىن يېپسەي ۋادىسىغا يول ئالدى . بىر مۇنچىلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىشتى .

بارمان يۈز بېشىنىڭ يېنىدا يالغۇز ئۆتەمىشلا قالدى . ئۇلار ئىككىسى دالالاردا جەرەن ، توشقان ئوۋلاپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكۈزدى . ئۆتەمىشنىڭ ئىچى قايناپ ، بۇرۇقتۇرما بولانتى . ئانىسىنى ، بوۋىسىنى ئويلاپ خاتىرجەمسىزلىنەتتى ، سۆيگىنى ئاينۇزۇننى ھەر ئەسلىگەندە يۈرىكى ئاچچىق ئۆرتىنىپ ئېچىشقاندەك بولانتى . « ئۇلار نېمە بولۇپ كەتكەندۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئامان تۇرغانمىدۇ ؟ ياكى ... » ئۆتەمىش بۇ « ياكى » دىن كېيىنكى ئېھتىماللىقنى ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمايتتى .

— بارمان بۈز بېشى ، ئوردۇبالىققا قايتىپ كېتەيلى ، — دېدى ئۇ ، — شەھەرگە مەخپىي كىرىپ ، قاياشلىرىمنى ئىلىپ چىقايلى . ئاندىن باشقا بىر يۇرتقا بېرىپ تىرىكچىلىك قىلارمىز .

— ماقۇل ، — دېدى بارمان ئىلاجسىزلىقتا ، — سوغۇق چۈشۈپ قالدى ، دالادا بۇنداق نېمەپ يۈرۈۋېرىشكىمۇ بولمايدۇ . مەنغۇ بىر قارا بېتىم . بىرمۇ تۇغقىنىم يوق . يېشىم سەندىن خېلى چوڭ بولسىمۇ ، نېخى ئۆيلەنمىدىم . بارىدىغان يېرىممۇ يوق . سەن بىلەن بىللە باراي .

شۇنداق قىلىپ ، كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامىلى گۇركىرەپ تۇرغان بۇلۇتلۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار ئوردۇبالىققا يېنىپ كەلدى . ئىلاجى بار تونۇش ـ بىلىشلەرگە كۆرۈنمەسلىككە تىرىشىپ ، جىسەكچى ۋە قاراۋۇللاردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئىلىپ ، ئۆتەمىشنىڭ ئۆيىگە كېلىشتى . ھويلا ئىچى ۋە پۈتۈن ئىمارەت گۆرىستان جىمجىتلىقىغا چۆمگەن بولۇپ ، بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى . ئات ـ ئۇلاغ ۋە ھارۋىلارمۇ يوق ، ئىشىك ـ دېرىزىلەر ياختايلار بىلەن مىخلىۋېتىلگەنىدى . ئۆتەمىش ئۆيانى ـ بۇياقنى ئايلىنىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن بەنە ئېتىغا مى-

نىپ ، ئايتوزۇنلەرنىڭ ئۆيىگە باردى . ئۇ بەردىمۇ ھېچكىم يوق ئىدى .
بارمان يۈز بېشى ئۆتەمىشكە تەسەللى بەردى :
— كۆڭلۈڭنى بۇزما ، ئۇكام ، يەنە ئىزلەپ باقايلى ، دېرىكى بولۇپ قالار .
ئىككىيلەن ئەتراپتىكى دېھقانلاردىن سۈرۈشتۈرۈپ تاپار بوۋاي ، باسان قارا ، توكەل بۇغا ۋە ئۇنىڭ قىزى ئايتوزۇننىڭ بىرلىكتە شەھەردىن خۇپپىيانە چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ زادى نەگە كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى .
— ئۇلار قېچىپ كەتمىسە بولمايتتى ، — دەپ چۈشەندۈردى بىر كېسەلچان قېرى بوۋاي ئۆزۈن تاياققا تايىنىپ تۇرۇپ ، — يېڭى قاغاننىڭ چېرىكلىرى شەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن شەھەر مۇداپىئەسىگە قاتناشقانلارنى قوغلاپ ، ئۆيمۇ ئۆي ئىزدەپ يۈرۈپ قىرغىن قىلدى ، شەھەرنى ئۈچ كۈنگىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ، خوتۇن - قىزلارنى قۇللۇققا تۇتۇپ كېتىشتى ...
ئۆتەمىش بىلەن بارمان يۈز بېشى شەھەرگە قانداق خۇپپىيانە كىرگەن بولسا ، خۇددى شۇنداقلا ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن قايتا دالاغا چىقىپ كەتتى .
— مەن ئۇلارنى يەنە ئىزلەيمەن ، ئۇلارنى تاپمىسام بولمايدۇ ، — دېدى ئۆتەمىش .
— ئەلۋەتتە ، — دەپ ئۇنىڭغا قوشۇلدى بارمان يۈز بېشى ، — مەنمۇ ساڭا ھەمدەمدە بولىمەن . ئىككىمىزنىڭ تەقدىرىمىز باغلىنىپ قالغان ئوخشايدۇ . باشقا شەھەر ۋە قىشلاقلارنى ئارىلاپ كۆرەيلى .
ئىككىيلەن ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، دالاغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى .

يەتتىنچى باب

قىرغىز ئاتلىرى كىشنىمەكتە

بۇ يەرلەردە قىش بالدۇر كېلىپ ، ئۇزاق داۋاملىشىدۇ . يېنسەي دەرياسى قىرغاقلىرىغا توڭلۇپ ، جۇش ئۇرۇپ ئاقماقتا . دەريانىڭ ئىككى يەرىپىدىكى جەكسىز ئورمانلاردا ئوت - چۆپلەر سارغىيىپ غازاڭلاشقا باشلىغانىدى . شىمالدىن توختىماي سوقۇپ تۇرغان سوغۇق شامال قىش كۈنلىرىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى ئەسلىتىپ ، كۆك ئاسمان يۈزىنى ئېغىر قارا بۇلۇتلار بىلەن يېپىپ تۇراتتى . سەھەردە ياغقان تۇنجى قار نەچچە كېچە - كۈندۈز توختىماي يېغىپ ، پۈتۈن ئەتراپنى ئاق دۇنياغا ئايلاندۇردى . پەقەت ئاشۇ ھەيۋەتلىك يېنسەي دەرياسىلا ئۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتمەي ، ئۇششاق بۇرغۇلۇق دولقۇنچىلارنى ھاسىل قىلىپ توختىماي ئېقىپ تۇراتتى . ئۇسسۇمتۇپ يەنىسەينىڭ بۇ كۆركەم ۋە سالتەنەتلىك جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلىگەن ساداسى ئاڭلاندى . تەخمىنەن بىرەر مىڭدەك قىرغىز چەۋەندازلار ئاتلىرىنى تىز چاپتۇرۇپ كېلىپ ، بىر ئېگىز تۆپىلىكتە توختىدى ۋە پەس تەرەپتىكى توزلەڭگە كۆز تىكتى . قارلىق توزلەڭدە ئىككى مىڭچە ئاتلىق ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالغانىدى . ئۇلارنىڭ يىراق يەرلەردىن كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىنىپ تۇراتتى . ئورۇقلاپ ، قورۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئاتلار باشلىرىنى ساڭگىلىتىپ ، پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ كەلمەكتە ئىدى . ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ ، چىرايلىرى قارىداپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ تۇرقى - سىياقىدىن ھارغىنلىق چىقىپ تۇراتتى . تولىسىنىڭ ئۇستىبېشى يىرتىق ۋە يىرتىق بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە سودا ياكى زىيارەت ئۈچۈن كەلمىگەنلىكى

ئېىسى ئىدى .

قىرغىزلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ پەسكە چۈشتى .

— بوختاڭلار ! نىمە ئادەملەر سىلەر ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلارنىڭ ئاتامانى .

— بىز ئۇيغۇرلار ، قىرغىز قېرىنداشلارنى پاناھ تارتىپ كەلدۇق ، — دەپ جاۋاب بەردى تۇزلەڭدە كېلىۋاتقان ئاتلىقلاردىن بىرى .

قىلىنى جۇۋىلار ھەم ئاق كىگىز قالپاقلارنى كىيىشكەن قىرغىزلار قارلىق دالادا تۇشتۇمتۇت پەيدا بولغان بۇ سەرگەردان سۇپەت كىشىلەرگە سىلىشتۇرغاندا ئالاھىدە جانلىق ۋە جەسۇرانە قىياپەتتە كۆرۈنەتتى .

بۇ سەرگەردان ئۇيغۇرلار توپى ئىچىدىن چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن جام سېمىز بىرى ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى .

— مەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقى كۆلۈگ باغا تارقان بولىمەن ، — دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ئۇ ، — مېنى ئوردىغا باشلاپ ئاپىرىڭلار ، سىلەرنىڭ قاغانىڭلار بىلەن سۆزلىشىدىغان ئىشىم بار .

باتلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان بۇ قىرغىزلار بىجىرىم ۋە قاۋۇل ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ ، ئۇلارنى قورشاپ ماڭدى .

قىرغىزلارنىڭ ئوردىسى يېنسەي دەرياسىغا يېقىن بەردىكى تۈز-لەڭگە جايلاشقان بولۇپ ، قاغانىنىڭ تۇرالغۇسى ئەنئەنىۋى نۇرك ئادىتى بويىچە ئۇچ چېدىردىن تەشكىل تاپقانىدى . ئەتراپتا يەنە بىرمۇنچە كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەنىدى . بۇلغۇن تېرىسىدىن ئۇچلۇق قىلىپ تىكىلگەن قال-پىقىغا بۈركۈت پېيىنى قادىۋالغان قىرغىز چاۋۇش كۆلۈگ باغا تارقاننى ئۇچ چېدىرنىڭ ئوتتۇرىدىكىسىگە باشلاپ كىردى . تۆردىكى ئورۇنغا ئىپ-پەك ۋە قاپلان تېرىلىرى ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قات ـ قات ناۋار كۆرپە سېلىنغان بولۇپ ، قىرغىزلارنىڭ قاغانى چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . ئۇ ساقىلىغا ئاق كىرگەن ، ياشىنىپ قالغان ئادەم بولسىمۇ ، بەستلىك ، پالۋان سۇپەت ھۆكۈمدار ئىدى . ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق كىگىز قالپىقى ۋە ئۇچىسىدىكى قاپقارا يۇڭلىرى يالتىراپ تۇرغان قۇندۇز جۇۋىسى ئۇنى

نېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك قىلىپ كۆرسىتىپ تۇراتتى.

كۆلۈگ باغا تارقان ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— تەڭرىدە قۇت بولمىش ئاچو قاغانغا قۇت بولسۇن، — دەپ سالام بەردى ئۇ.

قىرغىزلار ھۆكۈمدارىنىڭ ئىسمى ئاچو ئىدى. قىرغىزلار بۇرۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاقساقال - نۆكەرلىرى، جۈملىدىن ئاچومۇ ئوردۇبالىقتىكى قاغان ۋە بۇيرۇقلارنى ئوبدان تونۇيتتى.

— تىنچ تۇردۇڭمۇ، باغا تارقان؟ قېنى، ئولتۇرغىن، — دېدى ئاچو قاغان ئۆزىنى ئۈستۈن تۇتقان تەلەپپۇزدا.

كۆلۈگ باغا تارقان ئېيىق تېرىسىگە يۆكۈنۈپ ئولتۇردى.

كۆلۈك ناۋار تونىنىڭ كۆكرەك قىسمىغا ھەر خىل مۇنچاقلارنى ئېسىپ، پەي قادالغان ئۈچلۈك قالپاقلىرى ئاستىدىن چۈشۈپ تۇرغان ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرىغا كۈمۈش بېزەكلەر ئاسقان ئىككى دىدەك ئۇنىڭغا داستىخان سېلىپ، مىس تاۋاقتا پىشۇرۇلغان قوي گۆشى، ئۇنىڭدا بۇزلەكنىڭ خانان چىنىلىرىدە بوزا كەلتۈردى. مېھمان بىلەن ساھىبخانا ئىززا ئېغىز تەگكۈزگەچ پاراڭلاشتى.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ساھىبخانا مېھماننىڭ نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورىمايدۇ. شۇڭا، ئاچو قاغانمۇ ئارتۇق گەپ قىلماستىن، مېھماننى گۆش يېيىشكە ۋە بوزا ئىچىشكە زورلاپ ئولتۇردى. بەف گەپنى كۆلۈگ باغا تارقان ئۆزى باشلىدى.

— بېشىمىزغا كۈن چۈشتى، بۈيۈك ئاچو قاغان، — دېدى ئۇ، — قارا تىيەنچى كۆلۈگ بەگ ئاسىنامىزنى ئىشغال قىلىۋالدى. قاغانلىق قاغانىمىز قازا تاپتى. توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئامالسىز قالدۇق. بۇ ئىسيانكارلارغا يول قويساق مالىمانچىلىق كېڭىيىپ، قىرغىز يۇرتلىرىدىمۇ پاراكەندىچىلىك تۇغۇلۇشى مۇمكىن. كۆلۈگ بەگ بۇ يەرلەرگىمۇ جەزمەن يۈرۈش قىلىدۇ.

ئاچو «چۈشەندىم» دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ

قويدىيۇ ، ئۈنچىقمىدى . كۆلۈگ باغا تارقان بانۇرلۇقتا داڭقى چىققان بۇ
هۆكۈمدارنى قايىل كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— باش ئىسيانكار كۆلۈگ بەگ ئۇلغۇر ، قىرغىز خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى دەپسەندە قىلىپ ، شامانلىرىمىزنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالدى ، ئۆزىمىزنىڭ نۇرلۇق يېزىقىمىزنى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇپ ، سوغدىلارنىڭ قاملاشمىغان يېزىقىنى ئىشلىتىۋاتىدۇ ... ئۇخۇمى قۇرۇغۇر مانىخەيلەرگە ئەگىشىپ ...

— بولدى ، بولدى ، — ئاچو ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ، — بۇ گۇناھلارنى يالغۇز كۆلۈگ بەگكىلا دۆڭگەپ قويغىلى بولمايدۇ . كۆلۈگ بەگ تېخى ئەمدىلا ھوقۇق تارتىۋاپتۇ . بىراق ، سەن دەۋاتقان گۇناھلىق ئىشلار سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ . سىلەر ھەممىڭلار ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىغا ھۆرمەت قىلماستىن ، مانى دىنىغا كىرىپ كەتتىڭلار ، شامانلىرىمىزنى خارلى-دىڭلار ! بىزگە ئوخشاش قېرىنداشلىرىڭلارنى چەتكە قېقىپ قويۇپ ، قېنىمىز قوشۇلمايدىغان سوغدىلار بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كەت-تىڭلار !

باغا تارقان ئاچو قاغاننىڭ ئىلتىپاتسىز تەلەپپۇزدا ئېيتقان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى ھەمدە كۆلۈگ بەگنى يامان كۆرسى-تىمەن دەپ ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ قاملاشمىغان گەپ قىلىپ قوي-غانلىقىنى چۈشەندى .

— بۈيۈك قاغانىم ، — دېدى ئۇ ئولتۇرغان يېرىدە يەنە قاتتا ـ قاتتا بېشىنى ئېگىپ ، — بۈيۈك قاغانىم ، دانا گەپ قىلدىڭىز ! بىز گۇ-ناھكار ! بىز ئازدۇق ! ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئېتىقادىنى تاشلاپ ، سوغ-دىلارنىڭ مانى دىنلىرىغا ئەگىشىپ كەتتۇق . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىزنى قوللىمايدىغان بولۇپ كەتتى ... شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىزنى پالاكەت باستى ...

— ھىم ، بولدى ، بولدى ، — دېدى يەنە ئاچو قولىنى سىلكىپ ، — بۇ گەپلەرنى دەۋېرىشنىڭ پايدىسى يوق . پاناھ ئىزدەپ

كەلگەن بولساڭلار پاناھلىق بېرىمىز . بۇ بەردە قانچىلىك تۇرۇشنى ھالىساڭلار شۇنچىلىك تۇرۇۋېرىڭلار . سىلەر بىزنىڭ مېھمىنىمىز ھەم دوستىمىز .

كۆلۈگ يەنە ھەكرار باش ئەگدى .

— تەشەككۇر ، بۈيۈك قاغانىم ، تەشەككۇر ! سىزگە بىر نەكلىپىم بار ، ماقۇل كۆرەمسىز كىن ؟

ئاجونىڭ چىراي ئىپادىسىدە كۆلۈگنىڭ قانداق تەكلىپ بېرىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان پەملەپ بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .

— قانداق تەكلىپ ؟ — دېدى ئۇ .

كۆلۈگ قىسقا تۇنىلىپ ، جىددىيلەشكەن ھالەتتە ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى .

— كۆلۈگ بەگ پۈتۈن خانلىقنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى ، — دېدى ئۇ ، — تۇرغۇن بەگ - تارقانلار ئۇنى قوللاپ چىقتى . ھازىر قىرغىزلاردىن باشقا ھېچقانداق قوشۇن ئۇنى بېگەلمەيدۇ .

ئاجو سۆھـبەتـتىكـى تىكىلىپ قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن « گېپىڭنى داۋاملاشتۇر » دېگەن مەنە چىقىپ تۇراتتى . كۆلۈگ باغا نارقان گېپىنى داۋاملاشتۇردى :

— كۆلۈگ بەگ دائىم ئالدىنقى قاغاننى « قىرغىزلارنىڭ ئايرىم خانلىق بولۇۋېلىشىغا يول قويدى » دەپ ئەيىبلەيتتى . ئۇ ئۆزىنى مۇستەھكەملەپ ، ئالدى - كەينىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن چوقۇم سىزلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشىغا پۇرسەت بەرمەي ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوشۇن تارتىپ ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كېرەك !

ئاجو شالاڭ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاشتۇرغاچ ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ مەدەت تىلەۋاتقان قاچقۇن نارقانغا سىناق نەزىرى بىلەن بىر ئەسناغىچە تىكىلىپ قارىدى .

— سېنىڭچە ، كۆلۈگ بەگنى ئاغدۇرغىلى بولامدۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

كۆلۈگ باغا ئارقان ئاجونى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشىپ، ئالدىراپ - تېنەپ سۆزلەپ كەتتى:

— ئۇيۇلۇك قاغانىم، قىرغىز قوشۇنى بانۇرلۇقتا نەگىداشىسىزدۇر. ئۇنىڭ ئۇسىنگە، ئۇبغۇر ئىلىدە ئۇدا بىر نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولغاچقا چارۋا - ماللار قىرىلىپ، ئاچارچىلىق بولۇۋاتىدۇ. بۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ، ئۆلۈم - يېتىم كۆپىيىپ كەتتى. پۇقرالار ھەر نەرەپلەرگە كۆچۈپ، پىتىراپ كەتتى. ئاقساقال - تۆرىلەر ئىچىدە بىرلىك يوق. بەگ، بۇبرۇقلار ئۆزئارا زىتلىشىپ، بىر - بىرىنى قەستلەپ تۇرۇشىدۇ. ھەر قايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەر پۈت تېپىشىپ، ئۇرۇشۇپ يۈرۈۋاتىدۇ. شۇڭا، قوشۇن ئىچىدىمۇ ئىنتىپاقلىق يوق، تەرتىپ - ئىنتىزام بۇزۇلغان. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ غەلىبىلىك جەڭ قىلالىشى تەس.

ئاجو قاغان ئۇنچىقماستىن ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى.

— قىش پەسلى ئۆتۈپ كەتسۇن، — دېدى ئۇ ئاخىر.

شۇ ناپىتا ئۇنىڭ قۇلاقلىرى تۇۋىدە گويا كى مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان قىرغىز ئاتلىرىنىڭ ئۇلۇغ تۇرۇش تەقەززالىقى بىلەن ھەبۇەتلىك كىشنىگەن سادالىرى ئاڭلانغاندەك بولدى؛ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان قىرغىز باتۇرلىرىنىڭ قىلىچلىرىنى ياللاچلاپ ئۇران توۋلىغان ئاۋازلىرى ئاجو قاغاننىڭ قۇلاق تۈۋىدە ياڭرىغاندەك بولدى. قىرغىز قاغانىنىڭ قېنى قىزىدى، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىدى. «ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇلۇق پەيت يېتىپ كەلدى!» دەپ ئويلىدى ئۇ.

قىرغىز ئاقساقاللىرى ئۆتمۈشتىكى كۆك تۈرك خانلىقىمۇ ھەم ھازىرقى ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قوشۇلۇشقا ئۇنىماي، تۆلۈتۈپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلگەنىدى. كۆك تۈرك خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر قاغانلىرىمۇ ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى كۆپ قېتىم باستۇرغانىدى. لېكىن، قىرغىزلار باشتىن - ئاخىر تىنچىمىدى. ئۇلار توقۇل قوراللىق كۈرەش قىلىش بىلەنلا مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن نەد-

رىحي هالدا سىياسىي كۈرەش تاكتىكىسىنى قانات يايدۇردى . ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇسۇنلۇك تالىشىپ يۈرۈۋاتقان تۈركەش ۋە تۈبۈت (تىبەت) خانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇردى ، يابغاچلارغا ئىتائەت بىلدۈرۈپ ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە زور ماددىي يارلىقنى قولغا كەلتۈردى .

ئاجو ئافساقال پۈتۈن قىرغىز خەلقىنى قورغاپ ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم خانلىق تىكلىگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندا ئىچكى ـ تاشقى قىيىنچىلىقلارغا بوغۇلۇپ ھېچ ھالى قالمىغان ئۇيغۇرلار قارشىلىق كۆرسەتمىدى ، ئاجونى قىرغىزلارنىڭ قاغانى دەپ ئېتىراپ قىلدى . لېكىن ، ئاجو شۇنىڭ بىلەن بولدى قىلمىدى . ئۇ ئەمدى قىرغىزلارنىڭ قاغانى بولۇش بىلەنلا قانائەت قىلمايتتى ، بەلكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشنى كۆزلەيتتى . شۇنىڭ بىلەن ئاجو قاغان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەپلىك پەيتىنى كۈتۈپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىشكە باشلىغانىدى . مانا ئەمدى شۇ كۈتكەن ئەپلىك پەيت يېتىپ كەلدى . دەرھال ئاتلىنىش كېرەك ! ئالتۇندەك پۇرسەت كەلدى ! بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرنى ئوڭشىۋېلىشىغا يول قويۇلسا ، كېيىن پۇشايمان قىلغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ .

كۆلۈگ باغا تارقان كەلگەندىن كېيىن ئاجو قاغاننىڭ دىل ئارامى بۇزۇلدى . ئۇ كېچە ـ كۈندۈز ئۇيغۇر ئېلىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئويلاپ ، جىددىي تەييارلىققا تۇتۇش قىلدى . ھالبۇكى ، تاغ ـ داللارنى قاپلىغان ئاپئاق قارغا قاراپ ئەپسۇسلانغان ھالدا بېشىنى چايقايتتى . قەھرىتان قىش كۈنلىرىدە زور قوشۇن بىلەن ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىشقا بولمايدۇ ـ دە . ئاجو قىرغىز ئاقساقاللىرىنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى . كېڭەشتە كۆپ ئىسسىپ ، قارلار ئېرىگەندە يۈرۈشكە ئاتلىنىش قارار قىلىندى .

قىرغىز ئاقساقاللىرى ھاياجانغا كەلدى . ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن چاقناپ كەتتى .

— بۇ قېتىم بىر چوقۇم يېڭىمىز ! — دەپ مۇلاھىزە قىلىشتى

ئۇلار ، — ئاجو قاغاننىڭ ئانىسى تۇركەش ، قاتۇنى تۇبۇت سانغۇننىڭ قىزى . شۇڭا ، تۇركەشلەر بىلەن تۇبۇتلەر بىزنى قوللايدۇ . تابغاچلارمۇ بىزگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . ئۇلار بىزگە ماددىي ياردەم بېرىۋاتىدۇ . ئۇلارمۇ بىزنىڭ گۇمران بولۇشىمىزنى خالىمايدۇ ، ئۇيغۇرلار ھازىر پۇتۇنلەي يېتىم قالدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بىزنىڭ بۇ يەرلەردە تەبىئىي ئاپەتلەر بولۇپ باقمىدى . ھەر تەرەپتىن قارىغاندىمۇ بەخت قۇشى بىز تەرەپكە ئۇچۇپ كەلمەكتە .

شۇنداق قىلىپ ، قىرغىزلار نەقەززالىق بىلەن كۈتكەن باھار پەسلى يېتىپ كەلدى . لاي - پاتقاقلار قۇرۇپ ، يايلاقلاردا دەسلەپكى ئوت - چۆپلەر ئۈنۈشكە باشلىغان ئىللىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۈز مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى سەپكە تۇرغۇزۇلدى . ئاجو قاغان شەخسەن ئۆزى ئاق بور ئېيىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ سەپ ئالدىدا تۇراتتى . يوغان گۈلخانغا ئوت يېقىلدى . ئۇزۇن چاپان كىيىپ ، بەل ۋە كۆكرەكلىرىگە قوڭغۇراق ۋە قاداقلارنى ئاسقان چار ساقاللىق شامان پىرە ئويناشقا باشلىدى . قىلىچ ۋە ئوقيالار بىلەن قوراللانغان ئون مىڭلىغان ئاق قالپاقلىق قىرغىزلار شامانىنىڭ ئەسەبىي ھەرىكەتلىرىگە چوڭقۇر ئېتىقادى بىلەن ئۈنچىقماستىن قاراپ تۇرۇشاتتى . شامان ياقىلىرىنى يىرتىپ ، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ :

— ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىزنى قوللاۋاتىدۇ ! جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلايلى ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىغاندا كىشىلەر ھەر تەرەپكە قارىتىپ ئوقيالىرىدىن ئوق ئۈزۈشتى .

ئاجو باھادىرلارچە ئۇلۇغۋار قىياپەتتە شامانغا ۋە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانغا كۆز تىكىپ تۇراتتى . چاچلىرى پاخپىيىپ ، ساقاللىرى چىگىشلىشىپ كەتكەن شامان ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ خىتاب قىلدى :

— مەن ئاخشام كىچىچە ئۇخلىماي پال سالدىم ، يۇلتۇزلارغا قارىدىم ، سىزنىڭ يولۇڭىز ئوچۇقتۇر . زور غەلىبە ، زور شەرەپ سىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا . بۈگۈن سەھەر تۇرۇپ ئىشىك ئالدىغا چىقسام بىر ئاق

بۇعرا ببشىى جەنۇب بەرەپكە سوزۇپ يېسپنۇ . بۇ جەنۇنتكى ئورحۇں ،
ئۆنۆكەں تەرەپلەرگە بۇرۇش قىلساڭ سەپىرىڭ فۇىلۇق بولىدۇ دېگەنگە
ببشارەىـنۇر . ئىكـكى سلدىں ببـرى ئورحۇں ، ئۆنۆكەن تەرەپـلەردىں
بۇعا ـ ماراللار كۆپلەپ ىىر نەرەپكە كۆحۇب كىلىۋاىىدۇ . بۇ ئۇيـ
عۇرلاردىں ئامەت قاچنى دبگەىگە بېشارەنىۇر .
ئاجو فاغان ئاق فالپاقلىق بېشنى ئېگىر كۆتۈرۈپ ، كەڭ يەلكـ
لىرىنى كېرىپ ، چوڭفۇر ىىنىق ئالدى . ئۇنىڭ تۇرقى نېخمۇ سەلنەنەـ
لىـك ، نېخمۇ مەغرۇر نۇس ئالدى . ئۇ حۇددى ياش بىگىسلەردەك ئىرـ
عىپ ئىتىغا مىندى ـ دە ، ئاشۇ جەنۇب بەرەپكە سۆز بىلەں نەرىپلىگىلى
ىولمابدىعان ئاجاىپ ىىر مۇرەككەپ ھېسسيات بىلەن كۆز نىكى . ئۇـ
نىڭ ىوبلۇق ئاق بوز ئىتى خۇددى ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك
ىۆمۈر ناقىلىق ىۇباقلىرى ىىلەن قوڭۇر بەرنى تىلغاپ ، بىپچەكلەپ ،
ئالدى پۇىلىرىنى ئېگىز كۆىۈرۈپ ، فاتتىق كىشنىدى . قوشۇىدىكى باشقا
ئاىلارمۇ حۇددى ئۇنىڭعا ئاۋاز قوشقاىدەك نەرەپ ـ تەرەپتىں پۇرقۇپ
كىشنىگىلى نۇردى .
ئاجو قاغاں ىىزگىننى قويۇۋەتتى . ىافەنسىزلىنىپ ، ىىپىرلاپ
ىۇرعان ئاق بوز ئارعىماق حەنۇب نەرەپكە قۇيۇىدەك ئۇچۇپ كەتتى . بۆز
مىڭ كىشىلىك ئاق قالپاقلىق قوشۇن ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

سەككىزىنچى باب

ئاخىرقى جەڭلەر

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى بۇ ئەڭ چوڭ ۋەقە ۋە ئەڭ چوڭ پاجىئە مىلادىيە 840 ـ يىلى ئەتىيازدا باشلانغانىدى .

قىرغىز قوشۇنى ئۇيغۇر يايلاقلىرىغا كىرگەندە ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى . بۇ جايلاردىكى ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇياق ـ بۇياققا كۆچۈپ كەتكەن بولۇپ ، يايلاق ۋە قىشلاقلار ئىگىسىز قالغان يەرلەرگە ئوخشايتتى . كۆچمەي قالغانلارنىڭ بىر قىسمى قىرغىزلارنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ يوشۇرۇندى ، يەنە بىر قىسمى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاجونىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى . قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە كېلىۋاتقان كۆلۈگ ياغا تارقان يول بويى ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە نەسىھەت قىلاتتى :

— قارا سىيەنچى كۆلۈگ بەگ زورلۇق بىلەن ھوقۇق تارتىۋالدى . بىز ئۇنى جازالاپ ، ئىلگىرىكى ئايدىنلىق بىلگە قاغاننىڭ قانۇنلۇق ۋارىسىنى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمىز . بىزگە قوشۇلۇڭلار ! ئاجو قاغان ئادالەتنى ياقلاپ ، بىزگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدى .

ھالبۇكى ، بۇ نەسىھەتلەرنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى كۆرۈلمىدى . قىرغىز قوشۇنى ئوردۇبالىققا يېقىنلاشقانسېرى ۋەزىيەت جىددىيلەشكىلى تۇردى . يول بويىدىكى ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى ئۆز ئادەملىرىنى جەڭگە چاقىرىپ ئاتلىنىپ چىقتى . بىر نەچچە قېتىملىق چوڭ ـ كىچىك جەڭلەردە بۇ ئاقساقاللارنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم بۆلۈنمە ھالىتىدىكى بارقاق قوشۇنلىرى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولدى . ئاخىر قىرغىزلار ئوردۇبا-

لىققا قىستاپ كەلدى .

ئاجو ئاق نۇر ئارغىمىقىنى دېۋىتىپ ، شەھەر سېپىلىغا يېقىن كەلدى ۋە پۈتۈن ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى :

— ئەي گۇناھكار مانجۇلار ! ئاڭلاپ قويۇش ، مەن قۇدرەتلىك قارا قىرغىز خانداشلىقىنىڭ يۈيۈك خاقانى بولىمەن ! قورقۇنچاق چاشقاندەك سېپىل ئىچىگە بېكىنىۋېلىپ خاقان بولۇۋالغان قابىلىڭ ؟ سەن ئەمدى تۈگەشتىڭ . سېنىڭ تەقدىرىڭ مېنىڭ قولۇمدا . سېنىڭ ئالتۇن ئورداڭنى ۋەيران قىلىمەن ، ئالتۇن تەختىڭگە ئېتىمنى باغلاپ ، ئۆزۈمنىڭ تۇغۇمنى قادايمەن ! مەن بىلەن ئېلىشالىغۇدەك قۇربىڭ بولسا مەيدانغا چىق . ئەگەر ئۈنچىلىك مادارىڭ بولمىسا بۇ يەردىن كەت !

شۇ ھامان سېپىلنىڭ تۆمۈر بىلەن قاپلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى كەڭ ئېچىۋېتىلدى . سېپىل ئىچىدىن ئۇيغۇر قوشۇنى ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە چىقىپ كەلدى . بۇ قوشۇنغا كۈلۈك بەگ شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغانىدى . ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى ئەزەمەتلىك چىرايى بەئەينى رىۋايەتلەردىكى جەڭ ئىلاھىنى ئەسلىتەتتى . ئۇنىڭ قوشۇمىسى چىڭ تۈرۈلگەن بولۇپ ، چوڭ - چوڭ قوي كۆزلىرىدىن گوياكى ئوت چاقناپ تۇراتتى . چېكىلەپ تېگىلگەن شەلپەر ياغلىقىنىڭ تېگىدىن چىقىپ تۇرغان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئىزغىرىن شامالدا ئۇچۇپ ، پولات ساۋۇت كىيىلگەن كەڭ يەلكىلىرىگە چىپچىلىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ غاز بويۇن ئاق ئارغىمىقى بەئەينى قاناتلىق تۇلپاردەك ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى . قولىدىكى ئەگرى قىلىچى كۈن نۇرىدا خۇددى ئەينەكتەك ۋالىلدايتتى . ئۇنىڭ شۇ قەدەر باھادىر سۈپەت كۆرۈنۈشى ئۆز جەڭچىلىرىگە غەيرەت ئاتا قىلسا ، دۈشمەنلىرىنىڭ تەنلىرىنى شۈركەندۈرەتتى .

ئاجو قاغان ئۇنىڭغا زوقلىنىپ قاراپ قالدى .

— بۇ كۈلۈك بەگ دېگەن ھەقىقەتەن باتۇر ئەزىمەت ئوخشايدۇ ، — دېدى ئۇ .

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان كۈلۈك باغا تارقان دەرھال ئىپادە بىلدۈردى :

— ئۇ بەك بامان نەرسە ، بۇنۇڭ فاعاسم . ئۇنى بوقانمىغۇچە شەھەرنى ئالغىلى بولمايدۇ .

— ئۇنىڭ شۇنداق بامان نەرسە بولۇشىنى خالايمەن ، — دېدى ئاجو ، — باتۇرنى يەڭگەن ئادەملا باتۇر ھېسابلىنىدۇ .

كۆلۈگ بەگ ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئەڭ ئالدىدا خۇددى ئاق تۇلپاردا ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك يېقىنلاشماقتا ئىدى . ئاجومۇ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ ، بېشىنىڭ ئۇستىدىن ئېگىز كۆتۈردى . ھەرئىككى نەرەپنىڭ جەڭچىلىرى ھېسابسىز قورقماس ئارسلانلاردەك ئۇران توۋلاپ ، چۇقان سېلىپ بىر - بىرىگە ئېتىلدى . كۆزنى بۇمۇپ ئاچقۇچە سەپلەر ئارىلىشىپ ، دەھشەتلىك ئۇر - يىقىت باشلىنىپ كەنتى .

ئوردۇبالىق ئەتراپلىرىدىكى قارا بالغاسۇن بايلاقلىرىدا بۇنداق دەھشەتلىك جەڭ مەنزىرىسى تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى . كۈچىنىپ قىلىچ ئۇرۇۋاتقان ئادەملەرنىڭ عەرەپلىك نىدالىرى ، ئادەملەردىن بەتەر جىددىيلىشىپ ئۇركۈپ كەتكەن ئاتلارنىڭ ئەنسىز كىشنەشلىرى ، پولات نىغلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلعاندىكى جاڭ - جۇڭ قىلعان سادالىرى ، ياردارلارنىڭ جان ئاچچىقىدا ئۇن سېلىپ ئىڭراشلىرى گويا يەر ۋە ئاسماننى قاپلاپ ، كەڭ دالانى مىسلىسىز دوراجقا ئايلاندۇردى . ئۇچ بىلدىن بىرى قىشتا قار ، يازدا يامغۇر ياغماي قاعجىراپ كەنكەن تۇپراققا ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى نۆكۈلمەكتە ئىدى .

ئاجو قاعان جەڭ ئەھۋالىنى ئۇيدان كۆزىتىپ ، ئۇنۇملۇك قوماندانلىق قىلىش ئۇچۇن بىر ئېگىز تۆپىلىككە چىقىپ نۇردى . قارىسا ، ئۇيعۇر قوشۇنى تەدرىجىي ئۇسۇنلۇكنى ئىگىلەپ ، قىرعىزلارنىڭ سەپلىرىنى سىمرىپ بۆسۇپ ئۆنمەكتە ئىدى . بولۇپمۇ ، كۆلۈگ بەگنىڭ شەخسىي قەھرىمانلىقى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا جىسمانىي كۈچمۇ ، قىلىچۋازلىق ماھارىتىمۇ ، قورقماس نۇرەكمۇ نولۇق مۇجەسسەملەشكەنىدى . ئۇ ھامان سەپنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى ، ۋالىلداپ تۇرغان قىلىچىنى چەبدەسلىك بىلەن ئوينىتىپ ، ھەربىر چاپقاندا

رەقىبلەردىن بىرىنى يىقىتماي قويمايتتى .

ئاخىر قىرغىزلار ئۆز بارگاھلىرىغا چېكىندى . كۆلۈك بەگمۇ ئۆز قوشۇنىنى شەھەرگە قايتۇرۇپ كەتتى .

قىرغىزلار بارگاھ قىلغان ئېگىز تۆپىلىكتىكى ئاق كىگىز ئۆيدە ئاجو قاغان بىلەن كۆلۈك باغا تارقان بوزا ئىچىشكەچ ئارام ئېلىپ ئولتۇراتتى . ئاجونىڭ چىرايىدا بۇرۇنقى مەغرۇرلۇق ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى . ئۇ ئەجەبلەنگەن ھالدا خىيال سۈرۈپ قالدى ۋە مۇنداق دېدى :

— مانىخەيلەرنى گۆش يېمەيدۇ ، سۈت ئىچمەيدۇ ، ئۇلار ھەتتا قۇرت - قوڭغۇزنىمۇ ئۆلتۈرمەيدىغان ياۋاش مۆمىن خەلق دەپ ئاڭلىغانىدىم . ئەجەبا ، بۇ ئۇيغۇر مانىخەيلەر خۇددى قۇترىغان قاۋانلاردەك بىزنىڭ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىمىزنى قىرىپ تاشلىدىغۇ ؟

باغا تارقان چۈشەندۈرگىلى تۇردى :

— مانى نەلىمانلىرىغا پەقەت دىندارلار بىلەن بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرلا ئەمەل قىلىدۇ . كۆپچىلىك پۇقرالار ئاتاقتىلا مانىخەي . ئۇلار بىر تەرەپتىن مانى ئىبادەتخانىلىرىدا ئىبادەت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن شامانلارغا سىغىنىدۇ ، گۆشنىمۇ يەۋېرىدۇ ، سۈت تۇرماق مەي - شارابنىمۇ ئىچىۋېرىدۇ .

— ھىم ، — دەپ ئاۋازىنى سوزدى ئاجو ، — مەن تېخى ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا كىرىپ ، دائىم روزا تۇتىمىز ، پەرھىز قىلىمىز دەپ تۈزۈك بىر نېمە يېمەي ئورۇقلاپ ، ئاجىزلاپ بۇرىدىغان ، جەڭگىۋارلىقى سۇسلىشىپ كەتكەن خەق دەپ بۇرۇپتىمەن .

— ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ ، — دېدى تارقان بېشىنى چايقاپ ، — ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇس ئەمەس ، لېكىن ئۇلار ئىتتىپاقلىشالمايدۇ ، ئۆزئارا چىقىشالمايدۇ . ئۇلارنىڭ يۇرتۋازلىق ، قەبىلىۋازلىق خاھىشى ناھايىتى كۈچلۈك .

— ھىم ، — ئاجو يەنە ئاۋازىنى سوزۇپ بېشىنى ئىرغىتتى ، — ئۇنداق بولسا ئۇلارنى ھامان يېڭەلەيدىكەنمىز .

× × ×

كۆلۈگ بەگ ئوردۇبالىق قەلئەسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دەرھال يېقىنلىرىنى كېڭەشكە چاقىردى .

— ئەھۋالىمىز ئېغىر ، — دېدى ئۇ ، — قىرغىزلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن . بۇ قېتىمقى جەڭگە ئۇلارنىڭ پەقەت ئوتتۇرا قىسمىلا قاتناشتى . ئوڭ ۋە سول قانات قىسىملىرى تېخى بۇ يەرگە يېتىپ كەلمىدى . ئەگەر ئۇلار بىرلەشمە ھۇجۇم قوزغىسا شەھەرنى ئۇراقتىچە ساقلاپ تۇرالىشىمىز تەس .

— كېڭەش ئىشتىراكچىلىرى غۇلغۇلا قىلىشتى :

— بۇ شەھەردىكى ئون - يىگىرمە مىڭ قورۇقچى نۆكەرلەر بىلەنلا چوڭ ئۇرۇش قىلغىلى بولمايدۇ . باشقا جايلاردىكى قوشۇنلارنىمۇ سەپەرۋەر قىلىش كېرەك .

— بارلىق تېگىن ، تارقانلارنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك .

— ئىراق ، بەگ - تۆرىلىرىمىز بىر - بىرىگە ئاداۋەت ساقلاپ ، بىخىچە ئۆزئارا تىركىشىپ ، توقۇنۇشۇپ تۇرۇۋاتسا ئۇلارنى قانداقمۇ بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولسۇن .

— تېخى بىر قىسىم ئاقساقاللىرىمىز قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ بىزگە قارشى تۇرۇۋاتىدۇ .

كۆلۈگ بەگنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى .

— ئۆگە تېگىن بىلەن پان تېگىنگە دەرھال چاپارمەن ئەۋەتەيلى ، — دېدى ئۇ .

باشقىلار يەنە غۇلغۇلا قىلىشتى :

— مۇشۇ ئىككى تېگىن كەلگەن بولسىمۇ چوڭ ئىش بولاتتى . بىراق ، ئۇلار كېلەرمۇ ؟ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىرگە بويۇن تولغاپ ، ئۆز بىشىمچىلىق قىلىپ يۈرمەمدۇ .

— شۇ گەپ ئەمەسمۇ ! ئۆگە تېگىن ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆكسىچىلىك قىلىپ ، بىزگە تەھدىت سېلىپ يۈرۈۋاتامدۇ .

— توغرا ، پان تېگىنمۇ ئىچىدىكى گېپىنى دېمەي جىم يۈرگىنى

بىلەن بەرىبىر بىزنى قوللىمايدۇ .
— راست ، ئۇلار بىزگە ئۆچمەنلىك ساقلاپ ، شەھەردە تۇرمايمىز دەپ چىقىپ كېتىشىنىغۇ .
كىۆلۆگ بەگ قول ئىشارىسى قىلىپ ، باشقىلارنى سۆزلەشتىن توختاتتى .
— ئېيىتقىنىڭلار دۇرۇس ، — دېدى ئۇ ، — لېكىن هازىرقىدەك جىددىي پەيتتە ئۇلار بىزگە باردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىدۇ . مەن ئۇلارنى چۈشىنىمەن . ئۇلار قىرغىزلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەيدۇ .
كېڭەش ئاياغلاشتى . شۇ كۈنىلا ئەڭ ئېسىل ئارغىماقلارغا مىنگەن چاپارمەنلەر ئۆگە تېگىن بىلەن پان نېگىنىنىڭ تۇرار جايلىرىغا يۈرۈپ كەتتى . ۋەھالەنكى ، چاپارمەنلەر بىر كۈنلۈك يەرگە ئۇزاپ بارغاندا قىرغىزلارغا دوقۇرۇشۇپ قېلىپ ھەممىسى هالاك بولدى .
ئاچو ئۆزىنىڭ ئوق فايات ۋە سول قانات قىسىملىرىنى كۆلۆگ بەگنىڭ مۆلچەرىدىكىدىن خېلى بالدۇر ىىغىپ ، ئوردۇبالىقا ئومۇميۈزلۈك هۇجۇم قوزغىدى . ئوردۇبالىق گەرچە ئورخۇن ، سېلېڭگا ۋادىلىرىدىكى فەلئە ، شەھەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولسىمۇ ، ئونىۇرا نۆزلەگىدىكى نابىغاچلارنىڭ شەھەرلىرىدەك ئۇنداق چوڭ ئەمەس ، سېپىللىرىمۇ ئۇنداق ئېگىز ئەمەس ، دەرۋازىلىرىمۇ ئۇنداق مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى . بۇرمىڭ قىرغىز شەھەرنى نولۇق چەمبەر شەكلىدە قامال قىلىپ ، ئون ئىككى دەرۋازىنىڭ ھەممىسىگە نەگىلا نېگىش قىلدى . شەھەر مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇلارغا ئوقيادىن ئوق ياغدۇردى ، ناش - كېسەكلەرنى ئاتتى ، سېپىلغا شونا قويۇپ چىقىپ كەلگەنلەرگە نەيزە سانجىدى ، شوتىلارنى ئاغدۇرۇپ ناشلاشتى .
قىرغىزلار بىر كۈن كەچكىچە ئۈزۈلدۈرمەي هۇجۇم قىلدى . سېپىل تۆۋىلىرىگە ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى دۆۋىلىنىپ كەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇلار بولدى قىلمىدى ، كەينى - كەينىدىن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋەردى . ئىككىنچى كۈنگە كەلگەندە ئۇلار نۆمۈر باشلىق بوغان لىم باغاچلار بىلەن ئۇرۇپ - سوقۇپ يۈرۈپ بىر دەرۋازىنى بۇزدى . قىلىچۋار-

لىق ، بەربۇۋازلىق باشلىنىپ كەتتى . بىردەمدىلا دەرۋازىنىڭ ئىچى ـ تېشىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر بالاي ئادەملىرى جان ئۈزۈپ يېتىپ قالدى . ئۈنىڭغىچە ئىككىنچى دەرۋازىمۇ پاچاقلاندى . قىرغىزلار خۇددى تۇغاننى بۆسۈپ ئۆتكەن زور كەلكۈندەك شەھەر ئىچىگە يامراپ كىرىشكە باشلىدى . شەھەر ئاھالىسى قىلىچ ، نەيزە ، پالتا ، گۈرزىلەرنى كۆتۈرۈشۈپ ، كوچا ـ كوچىلاردا قانلىق جەڭگە چۈشۈپ كەتتى . پۈتۈن شەھەر گويا ھالاكەت قاينىمىغا ئايلاندى .

كۈلۈگ بەگ باشتىن ـ ئاياغ تىمىنچى سەپتە تۇرۇپ ، شەھەر مۇداپىئەسىگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلدى . ئۇنىڭ بىلەن بىللە جان تىكىپ جەڭ قىلىۋاتقان نۆكەرلەر سان جەھەتتە ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئىستىلاچىلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى كەينى ـ كەينىدىن قايتۇرغان بولسىمۇ ، بارغانسېرى قىرىلىپ ئاز قالماقتا ئىدى .

— كۈلۈگ بېگىم ، ئەمدى شەھەردىن بۆسۈپ چىقىپ كېتەيلى ، — دېدى سانغۇنلاردىن بىرى .

كۈلۈگ بەگ تولا قىلىچ چېپىپ چارچىغان ، ھاسىرىغان ، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن ھالدا جەڭ مەيدانىغا بىرقۇر نەزەر تاشلىدى .

— قاغاننى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كېتەيلى ، — دېدى ئۇ .

ئۇلار خان جەمەتى ماكانلاشقان ئىچكى قەلئەگە كىردى . كۈلۈگ بەگ سارايدىن ئۆسمۈر قاغان قوزا تېگىننى يېتىلەپ چىقتى .

— قاغاننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ، شەھەردىن چىقىپ كېتىڭلار ، مەن سىلەرنى قوغداپ تۇرىمەن ، — دېدى ئۇ سانغۇنلاردىن بىرىگە .

ھالبۇكى ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىدى . قىرغىزلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ كەتكەنىدى . ھايال ئۆتمەي ئۇلار ئىچكى قەلئەگىمۇ بېسىپ كىردى .

— قاغاننى قۇتقۇزۇڭلار ! — دەپ ۋارقىرىدى كۈلۈگ بەگ ۋە قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ياۋنىڭ ئالدىغا ئېتىلدى .

لېكىن ئۇ ئېتىغا مىنىشكىمۇ ئۈلگۈرمىدى . قىرغىزلار ھەر تەرەپتىن

ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كىلىپ ئۇنى قورشىۋالدى . كۆلۆگ بەگ خۇددى نىۇزاقتا چۈشكەن ئارسلاندەك غەزەپ بىلەن ھۆركىرەپ ، چاقماق تېزلىكىدە ئۇياق ـ بۇياققا قىلىچ ئۇردى . بىر قىرغىزنىڭ ئېتى قاننىق كىشنەپ بەرگە « گۈپ » قىلىپ يىقىلدى . شۇ دەقىقە ئىچىدە نەرەپ ـ نەرەپتىن ئۇرۇلغان قىلىچلارنىڭ زەربىسىدە باش ـ كۆزلىرى قىپقىزىل قانغا بويالغان كۆلۆگ بەگمۇ مەڭگۈ ئورنىدىن تۇرماس بولۇپ يىقىلدى .

ئۆسمۇر قاغان قورقۇپ يىغلاپ كەتتى . نۆكەرلەر ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ قوغداپ ، ھۇجۇمچىلار بىلەن قاتتىق تىركىشىپ ئېلىشتى . لېكىن ، بۇنداق تەڭسىز ئېلىشىشمۇ ئاسانلا ئاياغلاشتى . ئۆسمۇر قاغان ۋە بارلىق نۆكەرلەرنىڭ بىرى قالماي ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى .

قىرغىزلار تەنتەنىلىك چۇقان سېلىپ ، ئوردا ئىچىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كىرىشتى . بۇ يەردە ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ۋە ھەرخىل قىممەتلىك بۇيۇملار ناھايىتى كۆپ ئىدى . قىرغىزلار بۇ نەرسىلەرنى قوينۇنلىرىغا ، ناغار ـ خالتىلىرىغا تىقىپ ، ئاتلىرىغا ئانجۇغىلاپ بۇلاڭچىلىققا بەسلەشمەكتە ئىدى . ئۇشنۇمتۇت كىمدۇر بىرىنىڭ :

ـــ ۋاھ ، بۇنىڭغا قاراڭلار ! ـــ دەپ ئۈنلۈك خىتاب قىلغىنى ئاڭلاندى .

بۇ خىتابنى ئاڭلىغان بىغىن ئەتراپىدىكى قىرغىزلار بىخمۇ چوڭ بايلىق تېپىلغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ ، نەقىشلىك ئىشىكى كەڭ ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىرىشتى . بۇ تەيخې قانۇننىڭ ھۇجرىسى ئىدى . يوتقان ـ كۆرپىلەر قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان كاڭ ئۈستىدە سۈس قىزىل رەڭلىك تاۋار كۆڭلەك كىيگەن تەيخې قاتۇن تەنھا ئۆرە دۈگدىيىپ ئولتۇراتتى . ھۇجرىغا زورلۇق بىلەن بېسىپ كىرگەن قوراللىق كىشىلەرگە باشقا نولغان ۋەھىملىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قالغان بۇ ئىسىلزادە نابغاچ ئابال شۇ تاپتا خۇددى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەردىكى سىرلىق مەسىرلەردە تۇيۇقسىز ئۇچراپ قالىدىغان خاسىيەتلىك ساھىبجامالغا ئوخشاش كۆرۈنۈپ كەتتى .

قىرغىزلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىرى ھىيسىيانىنى بېسىۋالالماي :

— بۇ مىنىڭ ئولجام ! — دەپ خىتاب قىلدى ـ دە ، ئىتتىك كى-لىپ ، نەيخىنىڭ قولىدىن تارتىپ ئۆرە تۇرغۇزدى .
— بولمايدۇ ! — دېدى قىرغىزلارنىڭ يەنە بىر چوڭى ، — ئۇ قاتۇن . ئۇنى ئاجوغا ناپشۇرۇشىمىز كېرەك .

× × ×

قىرغىزلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئوردۇبالىقنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئاجو ئۆزىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن ئارزۇسى بويىچە ئوردىغا كىرىپ ئاق بوز ئېتىنى ئالتۇن تەختكە باغلىدى ، ئوردىنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئۆزىنىڭ تۇغىنى سىكلىدى . ئاندىن ئۇ غالىبانە قىياپەتتە ساراي ئىچىنى ئايلىنىپ چىقتى ـ دە ، يەنە ئۆزىنىڭ دالادىكى بارگاھىغا قايتىپ كەتتى . بۇ قىر ھۆكۈمدارى شەھەردە تۇ-رۇشنى خالىمايتتى . ئۇ شەھەر ئاھالىسىنى راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ ، ھۇرۇنلىشىپ كەتكەن بارىماس خەلق دەپ يارانمايتتى .
— بۈيۈك ئاجونى نابغاچ قانۇنىنىڭ ھۇجرىسىغا باشلايلى ، — دېدى قىرغىز جەڭچىلەردىن بىرى .
ئاجو ئىسكار قىلىش مەنىسىدە بىر قولىنى كۆتۈرۈپ قويدى .
— خانالاشتىڭ ، باتۇر جەڭچى ، — دېدى ئۇ ، — مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىرمەيمەن ، ئۇنى مېنىڭ ئالدىمغا ئېلىپ كىرىڭلار .
قىرغىزلار قورقۇپ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن نەيخى قانۇننى ئا-جونىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە ئېلىپ كىرىشتى . نەيخىنى باشلاپ كىرگەن ئاقساقال مۇراجىئەت قىلدى :
— ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كېلىۋانقان ئادەت بويىچە مەغلۇپ بول-غان خاننىڭ خوتۇنى غالىب خانغا تەئەللۇق بولىدۇ . تەيخى ئەمدى بۇ-يۈك ئاجوغا خوتۇن بولۇشى كېرەك .
ئاجو مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .
— ئۇنى ئايرىم كىگىز ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار ، — دېدى ئۇ .

ئافساقال يەنە يەتتىنى ياشلاپ چىقىپ كەتتى . ئاجو ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان ئىككى سانغۇنغا قاراپ مۇنداق دېدى :

— بۇ تابغاچ خوتۇنىي ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرەيلى . ئۇنى بۇ يەردە تۇتۇپ قالساق بولمايدۇ .

— ئۇنى خوتۇن قىلمامسىز ؟ — دەپ سورىدى سانغۇنلاردىن بىرى .

— ياق ، — دېدى ئاجو ، — بۇ خوتۇننى تۇتۇپ قالساق تابغاچ خانىنىڭ ئاچچىقى كېلىشى مۇمكىن . تابغاچلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويمايلى .

— دانا پىكىر ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى سانغۇنلارنىڭ بىرى .

— توغرا ، — دەپ سۆزگە قوشۇلدى ئىككىنچى سانغۇن ، — تەيخېنى تۇتۇپ قالساق تابغاچ پادىشاھ قىزىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرەپ بىزگە قارشى تەدبىر قوللىنىشى مۇمكىن .

ئاجو سانغۇنلاردىن بىرىگە ۋەزىپە تاپشۇردى :

— سەن قول ئاستىڭدىكى قوشۇنۇڭ بىلەن تەيخېنى ھىمايە قىلىپ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىققىن ، چاڭئەنگە بېرىپ ئۇنى تابغاچ پادىشاھنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇرۇپ بەرگىن ، بىزنىڭ تابغاچلارغا داۋاملىق سادىق بولىدىغانلىقىمىزنى ئېيتقىن .

— خوپ ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن ، بۈيۈك ئاجو .

× × ×

كۈلۈگ بەگ بىلەن چىقشالماي ، شەھەردە تۇرۇشتىن يالقىپ ، قارا تالغاسۇن يايلاقلىرىدا بارگاھ قۇرۇپ تۇرۇۋاتقان ئۆگە تېگىن قىرىقىزلارنىڭ ئوردۇبالىققا ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپلا قول ئاستىدىكى قوشۇننى باشلاپ تۇرۇشكە ئاتلاندى . ئوردۇبالىققا بىر كۈنلۈك يول قالغان بەرگە كەلگەندە چارلىغۇچىلار يىراقتىن كېلىۋاتقان قىرغىز قو-

شۇنى بايقىدى .

قىنى قىرىق ئۆگە تېگىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ كەتتى .

— بىكارچىلىقتا ئىچىم سىقىلىپ ، بۇرۇقسۇرما بولۇپ كەتكەندىم . مانا ئەمدى مەن قىلىدىغان ئىش چىقىپتۇ . قىنى ، قىرغىزلارنىڭ كارامىتى قانچىلىك ئىكەن ، مەن بىر كۆرۈپ باقايچۇ ! — دېدى ئۇ ۋە قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ، ئېتىنى بورانىدەك چاپتۇردى .

ئۆگە تېگىنگە دالادا ئۇچرىغان بۇ قوشۇن ئۇرۇشقا كېتىۋاتقانغا ئوخشىمايتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۈستى يېپىق مەپىلەر ۋە يۈك بېسىلغان كۆتەك ھارۋىلار بولۇپ ، قىرغىز چەۋەندازلار شۇلارنى قوغداپ كېتىۋاتاتتى . ئۆگە تېگىننىڭ جەڭچىلىرى ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى . قىرغىزلار ئۆزلىرىگە خاس قەيسەرلىك بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ قەيسەرلىكىمۇ ، ئەلۋەتتە ، ئۇلاردىن قېلىشمايتتى . بىر مەيدان دەھشەتلىك چېپىشىشتىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ بىرى قالماي ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى . ئۆگە تېگىننىڭ جەڭچىلىرى ھارۋا ، مەپىلەرنى ئاختۇرغىلى تۇردى .

قىممەتلىك رەختلەر بىلەن يېپىلىپ ، ھەممىدىن كۆركەم بېزەلگەن بىر مەپىدە تەيخې قاتۇن ئولتۇراتتى . يەنە بىر مەپىنىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق بىر قىرغىز مۆتىۋەرنىڭ قانغا مىلەنگەن جەسىتى تۈگۈلۈپ ياتاتتى . تەيخې ئۆگە تېگىننى تونۇيتتى . شۇڭا ، ئۇ دەرھال قورقۇنچىسى بېسىۋالدى .

— ئۇلار مېنى چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويماقچى بولغان ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشكەن ئۆگە تېگىنگە .

ئۆگە تېگىن تەيخېگە بىردەم قاراۋالغاندىن كېيىن ئۈنچىقماستىن باشقا ھارۋىلارنى ئارىلاپ چىقتى . ھارۋىلاردا توپ - توپ يىپەك رەختلەر ، ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار ، سۆسەر ۋە بۇلغۇن تېرىلىرى ، زىننەتلىك ئېگەر - توقۇملار دۆۋىلەپ بېسىلغانىدى .

— ئوردۇبالىقنى قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلارنى ئانغاچ پادىشاھىغا تەقدىم قىلماقچى بوپتۇ ـ دە ، — دېدى ئۈگە بېگىن .

تەبخې قانۇن مەيدىنى بېشىنى چىقىرىپ قارىدى ۋە ئەتراپتا قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان جەسەتلەرنى كۆرۈپ ھوشىدىن كەتكىلى تاس قالدى . ئۆگە بېگىن ھارۋىلارنى كۆرۈپ بولۇپ ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى . ئۇزاقتىن بېرى بۇ ئانغاچ خوتۇنغا كۆزى چۈشۈپ يۈرەتتى ، ئۇنىڭ يايلاق ئاياللىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە گۈزەللىكىگە ھەۋەس قىلاتتى ، ئۇنىڭ تەمىنى بىر تېتىپ باقسام دەپ ئىچى قىزىيتتى . مانا ئەمدى تەقدىر بۇ ئانغاچ خېنىمنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى .

ئۆگە بېگىن تەيجىگە كۈلۈمسىرەپ قاراپ ، ئاتمىقىنى قىرىپ قويدى .

— قورقماڭ ، ئەمدى سىزگە ھېچكىم چېقىلالمايدۇ ، — دېدى ئۇ .

تەبخې گەپ قىلمىدى . سادىر بولۇۋاتقان بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقەلەردىن ئۇ بىجىچە ئېسىگە كېلەلمىگەنىدى . ئۆگە بېگىن يەنە گەپ قىلدى :

— قىرغىزلار كۈلۈگ بەگنىمۇ ، قاغاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ . ئەمدى مەن قاغان بولىمەن . شۇڭا ، سىز ئەمدى مېنىڭ ئەمرىمگە ئۆتتىڭىز ، مېنىڭ خانۇنۇم بولىسىز .

تەيخې نېمە دېيىشىنى ، نېمە ئىش قىلىشىنى بىلمەي ، داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى . ئۆگە بېگىن يوغان دىققاق قوللىرى بىلەن تەيخېنىڭ يۇمشاق بەدىنىنى ئۆزىگە تارتىپ ، ئۇنى مەيدىسى چۈشۈردى ۋە مەھكەم قۇچاقلىدى ، يىرىك ساقال ـ بۇرۇتىنى ئۇنىڭ سۈزۈك مەڭزى ۋە بوينىغا ياقتى .

× × ×

پان بېگىن ئوردۇبالىق پاجىئەسىنى بىر نەچچە كۈندىن كېيىن

ئۇقتى ۋە ئۇمۇ دەرھال قوشۇن نارىپ چىقتى . بۇ چاغدا پۈتۈن قارا بال-
غاسۇن دىيارى قىرغىزلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى . پان تېگىننىڭ
قوشۇنى بەگىلا بارسا ، ھەممە يەردە قىرغىزلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالات-
تى . ھەر كۈنى بىر نەچچە قېتىمدىن چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرنى قىلىپ ،
بەزىدە ئىلگىرىلەپ ۋە بەزىدە چېكىنىپ دالادا ئايلىنىپ يۈرۈشكە توغرا
كەلدى .

— بۇنداق نەۋەككۈلچىلىك بىلەن ئۇدۇل كەلگەن يەرگە قارىـ
غۇلارچە ئۇسۇپ يۈرۈۋەرسەك بولمايدۇ ، — دېدى پان تېگىن سانـ
غۇنلارغا ، — ئالدى بىلەن ئەھۋالنى ئېنىقلاپ ، ۋەزىيەتنى چۈشىنەيلى .
دەرھال قىرغىزلار نەرەپلەرگە چارلىغۇچىلار ھەم نەجرىبىلىك ئايغاقچىلار
ئەۋەتىلسۇن .

ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچى ۋە ئايغاقچىلار ئۇزاق ئۆتمەي قايتىپ
كېلىپ مەلۇمات بېرىشتى .

— ھىم ، ئەمدى ياخشى بولدى ، — دېدى پان تېگىن قانائەت-
لەنگەن ھالدا ، — ئۇلارنىڭ ئاجىز دېگەن باشلىقىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىـ
قىنى ئەمدى بىلدىم .

شۇنىڭ بىلەن پان تېگىن قوشۇنى ئايغاقچىلارنىڭ يول باشلىشىدا
تېز ئىلگىرىلەپ ، ئىككى كۈندىن كېيىن ئاجىزنىڭ بارگاھىغا يېتىپ
كەلدى ۋە ئۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى .
قىرغىزلار بۇنداق كۈتۈلمىگەن زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ ، ئۆزلىرىنى
ئوڭشىۋالالماي قالدى . ئاجىز ئۆزىنىڭ ئەڭ خىللانغان باتۇرلاردىن تەش-
كىللەنگەن قوروقچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەڭگە چۈشتى . شۇ ئەسنادا
ئۇيغۇچىلىقنا پىتىراپ كەتكەن باشقا قىرغىزلارمۇ ئىسىنى بىغۇبلىپ قايـ
تۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى .

بۇ قىرغىزلار ئۇيغۇر بىرىگە باسۇرۇپ كىرگەندىن بۇيانقى ئەڭ
قانلىق جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى بىر ـ بىرىدىن
قىلىشماندىغان باتۇرلار ئىدى . ئۇلار ئارسلانلاردەك ھۆركىرەپ ، قاپلان-
دەك شىددەت بىلەن بىر ـ بىرىگە ئېتىلاتتى . ھەربىر جەڭچى بىر قە-

دەممۇ كەينىگە چېكىنمەي مىسلىسىز جاسارەت بىلەن جان تىكىپ ئېلىشـ ماقتا ئىدى . ھەر ئىككى نەرەپىس ئەجەل تاپقان بىگىسلەر ئات ئۇستىدىن قوگۇر بەرگە دومىلاپ چۈشكىلى تۇردى .

شۇ ئەسنادا بىقىس ئەتراپتىكى باشقا قىرغىز قوشۇنلىرى بۇ جەڭ-دىن خەۋەر تېپىپ تىزلىكتە يېتىپ كەلدى . پاي نېگىن سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان قىرغىزلارغا يەنە قاراملىق بىلەن ھۇجۇم قىلىۋېرىشتىن باش تارتىپ ، ئۆز قوشۇنىنى چېكىندۇردى .

تاڭ يورۇپ قالغان مەرگىل ئىدى . قىرغىزلار ئۇلارنى توختىماي قوغلىدى ، لېكىن ھەر قانچە كۆچەپمۇ يېتىشەلمىدى . ئاجو ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ زوقمەنلىك بىلەن ھساب قىلدى :

— ھەي ! نېمىدېگەن ئىسىل ئاتلار ! نىمىدېگەن ياۋۇز ئەزىمەتلەر ئۇلار ! بولدى ، قوغلاشنى توختىتىڭلار !

سانغۇنلاردىن بىرى ئىنىراز بىلدۇردى :

— بۇيۇك ئاجو ، ئۇلارنى تىرافلا يوقاتمىغۇچە توختىمايلى .

ئاجو يەمكىنلىك بىلەن بېشىنى چايقاپ قويدى .

— ياق . يوقتۇرمىگە چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن .

قىرغىزلار قوغلاشنى توختاتتى . ئۇيغۇرلارمۇ كەينىگە قاراپ توختىدى . ئۇلارنىڭ قاتارىدىن چىرايلىق قارا گىر ئاتقا مىنگەن بىرى ئايرىلىپ چىقىپ قىرغىزلارغا يېقىنراق كەلدى ۋە قاتتىق ۋارقىراپ مۇنداق دېدى :

— ئەي ئاجو ، ئادەملىرىڭىزنىڭ كۆپلۈكى بىلەن كۆرەڭلەپ كەتمە ! مېنى تونۇپ قوي ، مەن پاي تېگىن بولىمەن . بىز يەنە كۆرۈشىمىز . ئەدىپىڭنى ئۆزۈم بېرىمەن !

پاي تېگىن شۇ گەپنى دەپلا كەينىگە بۇرۇلدى ـ دە ، ئېتىنى قو-بۇيدەك چاپتۇرۇپ يىراقلاشتى . بىر نەچچە دەقىقە ئىچىدىلا ئۇيغۇر قو-شۇنى كۆزدىن غايىب بولدى . ئاجو ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى . خۇددى ئۆزىگە ئوخشاشلا ئاق يوز ئات مىنگەن بىر يى-گىت كېلىپ ئۇنىڭ يېنىدا توختىدى .

— ئاجو ئانا ، نېمىنى ئويلاۋاتىسىز ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .
— ئوغلۇم ، بۇ پاي نېگىز مەن ھازىرغا قەدەر كۆرگەن رەقىبلەر ئىچىدىكى ئەڭ يامىنى ئىكەن ، — دېدى ئاجو ، — ئۇنى يوقاتمىساق بىزگە خاتىرجەملىك بولمايدۇ .
يىگىتنىڭ كۆزلىرىدە نارازىلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى .
— ئەسلىدە بۇگۈن جەڭنى توختاتماي ، مۇشۇ بىر قېتىمدىلا ئۇنى يوقىتىش كېرەك ئىدى ، — دېدى ئۇ .
ئاجو بېشىنى چايقىدى .
— ئۇلار بەك تويۇقسىز ھوجۇم قىلغان بولغاچقا سەپلىرىمىز چېچىلىپ كېتىپ ، نۇرغۇن چىقىم تارتتۇق . بۇنداق ئەھۋالدا داۋاملىق ئۇرۇش قىلىش خەۋىپلىك بولىدۇ . تەۋەككۈلچىلىك قىلمايلى . بىز ئالدى بىلەن قوشۇننى قايتىدىن رەتكە سېلىپ ، پۇختا تەييارلىق قىلايلى . ئاندىن پۈتۈن كۈچىمىزنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇنى يوقىتىمىز .
— بولىدۇ ، ئاجو ئانا ، — دېدى يىگىت بۇ گەپلەرگە قايىل بولغان قىياپەتتە ، — لېكىن بىر ئىلتىماسىم بار ، بۇ پاي تېگىن دېگەن ئەبلەخنى يوقىتىشقا مېنى ئەۋەتىڭ .
ئاجو تەگدىس تولىسى ئافىرىپ كەتكەن شالاڭ ساقىلىنى سىلاشتۇرغاچ ئوغلىغا مەمنۇنلۇق بىلەن قاراپ قويدى .
— پاي تېگىننى يوقىتىش جېڭىگە پۈتۈن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ ھەممىمىز بارىمىز . زەربىدار قىسىمغا سەن قوماندان بولىسەن .
— خوپ ، ئاجو ئاتا .
شۇنداق قىلىپ ، ئاجونىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە قىرغىز قوشۇنى قايتىدىن رەتكە سېلىنىپ ، پاي تېگىننى يوقىتىش جېڭىگە ئاتلاندى .
تىنىق ئاسماندىكى باھار قۇياشى خۇددى بەر يۈزىدىكى تىنچ ياشاشنى خالىمايدىغان بۇ ئىنسانلارغا شادلىق ۋە دوستلۇق ھېسسىياتىنى ئاتا قىلماقچى بولۇۋاتقاندەك ئۆزىنىڭ يارقىن ۋە ئىللىق نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىپ تۇراتتى . يىراق - يېقىندىكى ئورمان ۋە چاتقاللار قىشچە يالىڭاچ تۇرغان گەۋدىلىرىگە يېشىل تونلار كىيىشكە باشلىغانىدى .

دالالاردا نوپ ـ نوپ بۇرگەن جەرەنلەر ئۇچراپ قالاتتى . ئاسماندا گاھى رەڭلىك سەپ تارتىپ ئۇچۇۋاتقان تۇرنىلار ، گاھى « غاق ـ غاق » دەپ قىچقىرىشىپ ئۆتۈۋاتقان غاز ـ ئۆردەكلەر كۆزگە چېلىقاتتى .

ئەنە شۇنداق كۆكۈللەرنى سۆيۈندۈرىدىغان گۈزەل كۆللەرنىڭ بىرىدە يان نىگىننىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ماڭغان قىرغىز قوشۇنى ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى كەڭ يايلاققا يېتىپ كەلدى . ئاسمان رەڭگىنى ئېلىپ ۋە يېقىملىق شاۋقۇن سېلىپ ، ئويناقلاپ ئېقىۋاتقان ئەزىم دەريا ، مەخمەلدەك يېشىللىقتا پۈركەنگەن يايلاق دىللارنى مەھلىيا ئەيلىگۈچى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى .

يان تېگىن مۇشۇ يايلاقتا بارگاھ قۇرغانىدى . بىر قىسىم ئاقساقاللار نارازى بولۇپ ، « بۇنداق يىراق يەرلەرگە چېكىنىپ نېمە قىلىمىز ؟ قىرغىزلارغا ئۇزۇلدۇرمەي زەربە بېرىش كېرەك » دېيىشكەنىدى . يان تېگىن ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەنىدى :

— ھازىر قىرغىز قوشۇنى سان جەھەتتىمۇ ، تەشكىللىنىش جەھەتتىمۇ بىزدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ . بىر ئېھتىياتچان ۋە ھەرىكەتچان بولۇشىمىز كېرەك . بىز ھۇجۇم قىلىش ، چېكىنىش ، يەنە ھۇجۇم قىلىش ۋە يەنە چېكىنىش ئۇسۇلى بىلەن ئۇلارنى بايلاقلىرىمىزغا ئىچكىرىلەپ كىرگۈزۈپ ، ئۇلارنىڭ سەپلىرىنى ئۇزارتىشىمىز كېرەك . شۇنداق بولغاندا ، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى بىر ـ بىرىدىن ئۇزۇن مۇساپە ئارىلىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللىنىدۇ . ئەنە شۇ چاغدا ئۇلارنى بىردىن ـ بىردىن يوقىتىشقا ئىمكانىيەت ھازىرلىنىدۇ .

يان تېگىننىڭ بۇ تەدبىرى مەنىقىي جەھەتتىن ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدى . ۋەھالەنكى ، ئاچ ئۆز قوشۇنىنى يۆلىمىدى ، ئۇرۇش سېپىنى كېڭەيتمىدى ، ئەلكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يوپلىشىپ ياشاش ئادىتى بويىچە تىرىلىكنى يۇزماي ، كۆچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، يان تېگىنگە يوقىلىمۇ زەربە بېرىشكە ئاتلاندى . قىرغىزلار ناغ ـ دالا جەڭلىرىگە خاس جىددىي بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرىدا كېچە ـ كۈندۈز توختىماي ئىلگىرىلەپ ، يان تېگىننىڭ ئاكىنىكىسى بۇزۇۋەتتى . ئۇن مىڭلىغان

قىرغىز چەۋەندازلار گويا كى يانار تاغدىن ئېتىلىپ چىققان ئوتلۇق لاۋادەك پۈتۈن دالانى قاپلاپ بوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە ئىدى.

— ئۇلارنى بۇنداق تېزلىكتە تەشكىللىنىپ يېتىپ كېلەلەيدۇ دەپ ئويلىماپتىمەن، — دېدى ياڭ تېگىن ھەيران بولۇپ ۋە ئۆزىمۇ چاقماق تېزلىكىدە قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ جەڭگە تەييار بولدى.

جەڭ باشلاندى. تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ئىككى قوشۇن توقۇنۇشتى. ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى تەگكەنلىكى يەردە ئۇلارغا نەق تۇرالىغۇدەك رەقىب تېخى تېپىلمىغانىدى. مانا ئەمدى داڭقى چىققان شۇ ئىككى باتۇر قوشۇن بىر - بىرىگە ئېتىلدى. ئۇرخۇن قوياشى بۇنداق دەھشەتلىك جەڭنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي بۇنداق قاراملىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان ئەرمەنلەرنى كۆرۈپ كۆك ئاسمانمۇ ھەيرەت ئىچىدە قېتىپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى.

ئېگىز تۆپىلىكتە تۇرۇپ جەڭ مەيدانىنى كۆرۈۋاتقان ئاچو ھەممىدىن بەكرەك ھاياجانلانماقتا ۋە جىددىيلەشمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ھازىر زەربىدار قىسىمغا قوماندانلىق قىلىپ، ياڭ تېگىن بىلەن ئۇزمۇئۇز جەڭ قىلماقتا ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن تۇرۇپمۇ بىر نەچچە قېتىملىق جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغان ۋە ئانچە كۆچىمەيلا غەلىبە قازىنىپ قايتقاندى. بىراق، ھازىر ئەھۋال باشقىچە كۆرۈنەتتى. ياڭ تېگىننىڭ ئەسكەرلىرى قىرىلىپ - قىرىلىپ كېتىۋاتسىمۇ ھېچ قورقۇپ قالىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. قىرغىزلارمۇ قىرىلىپ، تۆكۈلۈپ كېتىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ، ھەر ئىككى تەرەپ چارچايدىغاندەك، بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس!

ئۇششۇمتۇت قىرغىزلارنىڭ سەپلىرى يىمىرىلدى. جەڭ ئىلاھى ئۇيغۇرلارغا ئوڭ كۆزىدە قارىغاندەك بولدى. قىرغىزلار مالىمانچىلىق ئىچىدە چېكىنگىلى تۇردى. ئاچو تۆپىلىكتە تۇرۇپ، نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتقىنىنى پەملىيەلمەي قالدى. ئۇ ئالاق - جالاق بولۇپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن بىر تۇرۇپ دالاغا چېچىلىپ كەتكەن قىرغىز قالپاقلىرىغا، بىر تۇرۇپ ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ قېچىپ كېلىۋاتقان بىر

بوپ چەۋەندازغا قاراپ قالدى . ئاشۇ قېچىپ كېلىۋاتقان چەۋەندارلار تۆ-
پىلىككە چىقىپ ئاجونىڭ ئالدىدا توختىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى
ئۇسسۇبشى قانغا بويالغان بىر كىسسى ئىگىرىسىك ئالدىغا توغرىسىغا ياد-
قۇزۇپ ئېلىپ كەلگەنىدى . ئۈچ ـ تۆت چەۋەنداز دەرھال ئاتلىرىدىن
سەكرەپ چۈشۈپ ئۇسسۇبشى قانغا بويالغان شۇ كىشىنى ئاۋايلاپ كۆتۈ-
رۈپ ئېلىپ يەرگە ياتقۇزدى . ئۇنىڭغا قاراپ ئاجوسىڭ يۈرىكى قانتىق
سوقۇپ ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى . بەردە ياتقان بۇ كىشى ئۇنىڭ ئوغلى
ئىدى . ئاجو ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلاپ :
— ئوغلۇم ... يۈرىكىم ... ناعرىم ... — دەپ ئۇن سىلىپ يىغلاپ
كەتتى .
ئۇ ساش قۇيۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ تۇغان ئې-
چىلىپ قىسىپ قالغان كۆزلىرىگە قاراپ ، ئۇنىڭ بېشىنى بۆلدى . ئاجو-
نىڭ ئوغلى ئاللىقاچان مەڭگۈلۈك دۇنياغا كەتكەنىدى .
بۇ جاعدا پاي بىگىمۇ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشىن ئەنسىرەپ
قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتتى .

× × ×

ئۇرۇش ئوتى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتكەنىدى . گەرچە ئاستانە
ئوردۇبالىق قولدىن كەتكەن ، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى قاغانلار ئۆلۈپ تۈ-
گىگەن بولسىمۇ ، يۇيۇن ئەل ئۆزىنى قوعداش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلان-
عانىدى . يەرلەر جەڭ قىلىۋاتقان يەگ ، يارغانلارنىڭ چوڭ ـ كىچىك
قوشۇنلىرىغا پىدائىي بولۇپ قاتناشتى ، يەرلەر ئۆرلۈكىدىن يەشكىللىنىپ
چىققىشتى .
باتلاق ۋە قىسلاقلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن يارماي بۆز
بېشى بىلەن ئۆيەمىشمۇ ئەبە شۇنداق ئۆرلۈكىدىن تەشكىللەنگەن بىر
توپ كىشىگە قوشۇلدى . بۇ كىشىلەر يارماي بۆز بېشىنى ئۆرلىرىگە ئابا-
ماي قىلىۋېلىشتى . شۇنداق قىلىپ ، يۇرۇنقى بۆز بېشى ئەمدى مىڭغا بې-

قىن ئادەمگە باشلىق بولۇپ قالدى. ئۇ ئاشۇ پىدائىيلارنى باشلاپ، قىر-
غىزلارنىڭ كىچىك ئەترەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، دالا ۋە يايلاقلاردا ئاي-
لىنىپ يۈردى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار قىرغىزلار ۋە ئۇلارغا ئەل بولغان
ئۇيغۇرلارنىڭ بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا دۇقۇرۇشۇپ قالدى.
جەڭ بولدى. بارمان يۈزبېشىنىڭ باتۇرلۇقى ۋە قىلىچۋازلىق ماھارىتى
ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ تاڭ قالدۇردى. ئۇ خۇددى كۆكتىن شۇڭغۇپ
چۈشۈۋاتقان قىران بۈركۈتتەك قىرغىزلار ۋە ئاسىي ئۇيغۇرلارنىڭ سەپ-
لىرىگە بۆسۈپ كىرىپ كېتەتتى-دە، چاقماق تېزلىكىدە قىلىچ ئۇرۇپ
يول ئاچاتتى. ئۇنىڭ قىلىچىنىڭ زەربىسىدىن ئادەملەر ۋە ئاتلار كەينى-
كەينىدىن موللاق چۈشكىلى تۇردى.

جەڭ داۋامىدا ئۆتەمىشمۇ ئۆزىنى كۆرسەتتى. ئۇمۇ باتۇرلۇقتا
بارماندىن قېلىشمايتتى. ئۇنىڭمۇ قېنى قىزىپ، خەتەرنىڭ نېمە ئىكەنلى-
كىنى ئۇنتۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ساقالسىز يۇمران مەڭىزلىرى قىزى-
رىپ، كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى. ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن غۇلاچلاپ
قىلىچ ئۇرۇپ، ئالدىغا كەلگەننىڭ ھەممىسىنى ئۇچۇرتۇپ يىقىتاتتى.

بۇ قېتىمقى جەڭمۇ خۇددى قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىنىڭ ھەممە
جايلىرىدا بولۇۋاتقان چوڭ-كىچىك جەڭلەرگە ئوخشاشلا قەھرىمانلىق
داستانىنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ قالدى. ھەر ئىككى تەرەپ قىلچە بوشاش-
ماستىن، جان-جەھلى بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. بارمان پىدائىيلىرىنىڭ
تەگدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى. قىرغىزلارنىڭ ئالاپىتى ئۇنىڭدىنمۇ
كۆپرەك بولدى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن، ئېلىشىپ، ئاخىر جەڭنىڭ ئاياغلى-
شىدىغان پەيتىمۇ كەلدى. قىرغىزلار جەڭنىڭ بەك ئۇزاق سوزۇلۇپ كې-
تىشىنى خالىمايتتى. ئۇلار باشقا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ كېلىپ قېلىشىدىن
ئەنسىرەپ چېكىندى. ئەمما، بارمان ئۆز جەڭچىلىرىنى توختاتمىدى.
ئۇلار قىرغىزلارنىڭ كەينىدىن خۇددى كۆلەڭگىدەك قېلىشماي كېلى-
ۋەردى. ئۆتەمىش ئېتىنى چۆل بۆرىسىدەك ئۇچۇرۇپ، قېچىپ كېتىۋات-

قان قىرغىزلار ئارىسىدىكى بالىراق ناۋار نون كىيگەن بىر كانىنۋاشقا يېنىشىۋالدى ۋە ئىگەردىن سەكرەپ چۈشۈپ ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئاتتى. ئىككى گەۋدە ئات ئۇستىدىن يىقىلىپ، داق يەردە دومىلاپ كەتتى. ئۇلار ئىككىسى راسا چېلىشىپ، مۇشلاشقاندىن كېيىن ئۆتەمىش يەڭدى. ئۇ ئۇزۇن چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بۇ خام سېمىز ئادەمنى بېسىۋېلىپ، مۇشنى بىلەن نەچچىنى ئۇرۇۋەتتى ـ دە، ياقىسىدىن تارتىپ نۇرغۇزدى. ئۆتەمىش «دۈشمەننىڭ چوڭلىرىنى ئىلاجى بار تىرىك تۇتۇش كېرەك» دېگەن تەلىمنى ئۇنۇتمىغانىدى.

بۇ چاغدا جەڭمۇ ئاخىرلاشقانىدى. قىرغىزلار ئۇچقۇر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، يىراقتىكى ئېدىرلار ئارىسىدا غايىب بولدى. بارمان يۈزبېشى ئۆتەمىشنىڭ يېنىغا كېلىپ ئىتتىدىن چۈشتى ۋە تۇيۇقنا مىلىنىپ، ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچ ـ ساقاللىرى چۇۋۇلۇپ كەتكەن مۆتىۋەر سۈپەت تۇتقۇنغا تىكىلىپ قارىدى.

ـــ بۇ سەنمىدىڭ، ئاسىي مۇناپىق! ـــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ.

بۇ تۇتقۇن كۆلۈگ باغا تارقان ئىدى. بارمان يۈزبېشى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى. كۆلۈگنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى.

ـــ توختاپ تۇر، بارمان، مەن ساڭا چۈشەندۈرەي، ـــ دېدى ئۇ ھودۇققان ھالدا تىلى كالۋالىشىپ، ـــ مەن سېنىڭ باشلىقىڭ... سەن بىلەن ئىككىمىز كۆلۈگ بەگكە قارشى كۈرەش قىلغانىدۇق... مەن كۆلۈگ بەگنى جازالاپ، قانۇنلۇق قاغانىي بەختكە چىقىرىش ئۈچۈن ئاجودىن ياردەم سورىدىم...

بارمان قىلىچىنى غەزەپ بىلەن چاپتى. كۆلۈگ باغا تارقاننىڭ بېشى بىر ياقتا، تېنى بىر ياقتا يېنىپ قالدى.

توققوزىنچى باب

ئۇپۇقتا تەگرىتاغ بوستانلىرى

ئاجـوغا ئوعلسلڭ ئۆلۈمى بەكمۇ ئېغىر كەلدى . بىر نەچچە كۈن-
نىلڭ ئىچىدىلا ئۇ ئورۇقلاپ ، يۈزىدىكى قورۇقلىرى كۆپىيىپ ، گەۋدىسى
مۈكچىيىپ قالغانىدى . قارىماققا ئۇ بىرافلا ئون يىللىق قېرىپ كەنكەندەك
كـۆرۈنەتنى . شۇنىلڭ بىلەں بىر ۋافىتتا ئۇ ئىسنايىن ئەسەبىيلىشىپ ،
ئوغلى ئۈچۈن قىساس ئېلىش ئىسنىكى ئۇنىلڭ باعرىنى ئۆرتەپ كاۋاپ
قـىلدى . ئۇ پۈتۈں قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ پان نىگىس قوشۇنىغا ئۇرۇل-
دۈرمەى رەربە بەردى .

پان نىگىس سان جەھەىىە مۇنلەق ئۇسنۈنلۈكنى ئىگىلەپ نۇ-
رۇۋانقان مىرغىز قوشۇىعا قارشى قان كىچىپ كۈرەش قىلىپ چىكىد-
مەكتە ئىدى .

— چېكىنىپ بەگە بارىمىر ؟ — دەپ سورىدى سانغۇنلاردىن
بىرى .

— ىاشا ئۆگە ىگىسى نىپىپ ، ئۇنىلڭ ىلەں بىرلىشەيلى . ئان-
دىن باشقا بەگ ، نۆرىلەرىلڭ قوشۇنلىرىنىمۇ ىىرلەشتۈرەيلى ، — دېدى
پان نىگىن .

شۇىداق قىلىپ ، ئۇلار ئۆگە تىگىىنى ئۆنۈكەں تاغلىرىنىلڭ ئىچ-
كىرىسىدىكى بىر ىەردىن ىاپتى . پان نىگىس ئۇنىلڭ چېدىرىغا كىرىپلا
گەپنى ئۇدۇل باشلاپ دوق قىلدى :

— ئەى ئۆگە ىگىس ، دۇىيا نېمە بولۇپ كىتىۋاتىدۇ ؟ سەں نېمە
قىلىپ بۇرۇۋاىسەں ؟ بۇرۇں كۆلۈگ بەگنى ئاعدۇرالىلى دەپ ھەممىدىن

بەكرەك فاساپ يۇرەىنىڭ ، ئەمدى ىشنگىى ئىجنگگە ىفىپ يىسۋاپسەىـ
غۇ ؟ ىۇرۇں مېنى كۆلۈگ بەگكە قارشى چىقمىدىڭ ، قورقۇنچاق دەپ
ئەسلەىنىڭ . ئەمدى سىېى نىمە دىسەم بولىدۇ ؟

ئۆگە ىېگس ئۇىنىڭ تاپا ـ بەىلىرىگە پەرۋا قىلمىدى .

ـــ ىىمانچە نېرىكسەن ، پاں نېگىن ؟ قىرغىزلار بىلەن مەنمۇ
ئۇرۇشىنۇم . لېكىن ، ئۇلار بەك كۆپ ئىكەن . ئويلىشىپ ئىش قىلمىساق
بولمابدۇ .

ـــ مۇشۇنداق چاغدا بەنە ئويلاشقۇدەك نېمە ئىش بار ؟ ـــ دېدى
پاں ىېگىں ئۆزىنى بېسىۋېلىپ .

ئۆگە تېگىن ىىر ئاز سۈكۈت قىلغاندىن كىيىن تامىقىنى قىرىپ
قويۇپ چۈشەندۈردى :

ـــ قاغانلىرىمىز ئۆلۈپ ىۈگىدى . ھازىر ىىز ئالدى بىلەن بىر قا.
غانىنى ىىكلىشىمىز كېرەك . شۇنداق قىلساق ، قاغانىڭ نامى بىلەن ئەلنى
ئىىنىپاقلاشتۇرالايمىز .

پاں نېگىن چىرايىنى ئاچماي ئېتىراز بىلدۈردى :

ـــ قاغاننى ئاقساقاللار كېڭىشى سايلاپ چىقىشى كېرەك . ھازىر
ھەممە يەردە ئۇرۇش بولۇۋاتسا ، ئاقساقاللارنى كىم يىغىدۇ ؟ كىمنى قاغان
قىلىمىز ؟

ئۆگە تېگىن گەپىنى ئومتاق قىلىدىغان ، ئۇدۇل سۆزلەيدىغان ئا.
دىمى ئوينچە كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى ئېيتتى :

ـــ ھازىر خان جەمەتى ئىچىدە ئورۇں ـ مەرتىۋىسى ئەڭ چوڭى
مەن ، ىىگىنلەر ئىچىدىكى يېشى ئەڭ چوڭىمۇ مەں . ئۇنىڭ ئۈستىگە ،
ىەبجي فانۇں ماڭا بانلىق بولدى . مېنى قاغان دەپ ئىلان قىلىڭلار . مەں
پۈتۈن ئەلنى سەپەرۋەر قىلاي .

پاں تىگىن ئاچچىقىنى ىىسىۋالالماي ئورنىدىں سەكرەپ تۇرۇپ
كەتتى ، لېكىن بەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا ىىرىشىپ سۆزلىدى :

ـــ مـاقۇل ، مەنغۇ سىنى قاغان دەپ ئېتىراپ قىلاي . لېكىن ،
بـۇنى كىمگە ئىلان قىلىمىز ؟ پۈتۈن خەلق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ىىـ

لـەن چىچىلىپ كەتتى . ھازىرقى ئۇرۇشتا كىمنىڭ يۈھپىسى ئەڭ كۆپ بولسا ، شۇ قاغان بولىدۇ . بىز قوشۇنلىرىمىزنى ىىرلەشتۈرۈپ جەڭگە چىقايلى ! ھازىرقى بىرىنچى ئىشىمىز جەڭ قىلىش !

ئۆگە تېگىن ئۇنچىغماي ئولتۇرۇپ كەتتى . پان تېگىن ئادەتتە كەم سۆز ، ئېغىر - بېسىق ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ بۇنداق كەسكىن نەلەپ-پۇزدا سۆزلەپ تەشەببۇسكارلىق قىلىشىنى ئۆگە تېگىن كۆرۈپ باقمىغا-نىدى . شۇ تاپتا پان تېگىننىڭ سۆز - ھەرىكىتى ، چىراي ئىپادىسى يۈكسەك پىداكارلىق ۋە قەھرىمانلىق تۈسىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى .

بىرقىسىم كىشىلەر ئادەتتىكى تۇرمۇشتا ناھايىتى جانلىق ۋە بانۇر كۆرۈنىدۇ ، لېكىن نارا ھالقىلىق سىناق پەيتىگە كەلگەندە ئۇنداق بانۇر بـولالماي قالىدۇ . ئەكسىچە ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر قارىماققا باۋاش ، ئېغىر - بېسىق كۆرۈنىدۇ ، ئەمما لازىم بولغاندا يانار تاغدەك پارتلاپ چىقالايدۇ . ئۆگە تېگىن بىرىنچى خىلدىكى ، پان تېگىن ئىككىنچى خىلدىكى ئادەم بولۇپ چىقتى .

ئىككى تېگىننىڭ سۆھبىتى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى . پان تېگىن ئۈمىدسىزلەنگەن ۋە نەپرەتلەنگەن ھالدا ئۆگە تېگىننىڭ بارگا-ھىدىن قايتىپ چىقتى .

قىرغىزلار بارغانسېرى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، ھەممە يەرنى بېسىپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇيغۇر بەگلىرى بىر بافىدىن باش چىقىرىپ بىرلىشەلمىدى . ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز يۇرتى ، ئۆز ئۆيىنى قوغدايمىز دەپ يەككە - يېگانە ھالدا ئېلىشىپ ، نەتىجىدە ھېچ نەرسىنى قوغدىيالماي ، كەينى - كەينىدىن نىرىپىرەن بولۇپ ، ھەر ياقلارغا چېچىلىپ قاچماقتا ئىدى .

پـۇقرالارنى ۋەھىمە باستى . قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىدا « قارا بو-دۇن » دەپ ئاتالغان ئاۋام پۇقرالار ئات ۋە نۆگىلەرگە يۈك - تاقلىرىنى ئارتىپ ، ھارۋىلارغا بالا - چاقىلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ ، نەگە بىرىشنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەي نىبەپ يۈرۈشەتتى .

بارمان بۇز ىىشى كۆچ - كۆچ ئېغىمى ئىچىدىكى كىشلەرنى ئا-

رىلاپ ، باتۇرلارنى جەڭگە چاقىرىپ ، ئەركەكلەرنى تەشكىللەپ ئەس-
كەرلىككە ئېلىپ ، تىنىم تاپماي ، كېچە - كۈندۈز ئېگەردىن چۈشمەي دالالارنى كەزمەكتە ئىدى . ئۆيسىز سەرسان بولۇپ تېنەپ يۈرگەن كىشىلەر توپلىرى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ بوۋىسىنى ، ئانىسىنى ، ئاينۇزۇنى ئىزلەشنى ، ئۇلارنىڭ خەۋىرىنى ئالالماي تىت - تىت بولاتتى .

قىرغىزلارنىڭ ئالدىنقى بۆرەر قىسىملىرى ئويلىمىغان يەردىن ئۇش-
تۇمتۇت پەيدا بولۇپ قالاتتى - دە ، قېچىپ كېتىۋاتقان پۇقرالارنى ئۇرۇپ - چېپىپ ، ئات - ئۇلاغ ۋە مال - مۈلكىنى بۇلاپ كېتەتتى . بار-
مان يۈز بېشى مۇشۇنداق ئەھۋالنى ئۇقۇپلا قالسا دەرھال جەڭچىلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ باراتتى - دە ، جان پىدالىق بىلەن جەڭگە چۈشۈپ كې-
تەتتى .

بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . بارمان جەڭچىلىرى بىلەن دالادا كېتىپ باراتتى . ئۇشتۇمتۇت ئىرافتىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن ئاتلىق ، تۆ-
گىلىك ، هارۋىلىق ۋە پىيادە ئادەملەر چىقىپ كەلدى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش - قېرى ، ئەر - ئايال ۋە كىچىك باللارمۇ بار ئىدى . بارمان ئېتى-
نىڭ بېشىنى بۇراپ شۇلارنىڭ ئالدىغا باردى . ئاياللار ۋە باللار هۆكرەپ يىغلىماقتا ئىدى .

— قىرغىزلار ... قىرغىزلار ... — دېيىشتى ئۇلار قوللىرى بىلەن يىراق بىر تاغلارنى كۆرسىتىپ .

تۆگىگە مىنىۋالغان ئاقسىرتاش بوۋاي كۆز يېشىنى ئالقىنى بىلەن سۈرتۈپ ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

— ئۆي - ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ قېچىپ كېلىۋاتقانىدۇق . ئۇشتۇمتۇت قىرغىزلار كېلىپ قالدى . ئۇلار « بىزگە قۇل بولساڭلار ئۆل-
تۈرمەيمىز » دەپ بىرمۇنچە ئادەملەرنى تۇتۇپ كېتىشتى . بىز ئاران قې-
چىپ قۇتۇلدۇق .

بارمان قىلىچىنى يالىڭاچلاپ جەڭچىلىرىگە قارىدى .

— يىگىتلەر ، ئالغا !

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى ۋە ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا

سرافتا كېتىۋاتقان قىرغىزلارنى كۆردى . قىرغىزلار قۇللۇقتا تۇتۇلغان
ئوتتۇز ـ قىرىقتەك ئادەمنى ئالدىغا سېلىپ ئاستا كېتىۋاتاتتى . قارىغاندا ،
قىرغىزلار خېلى كۆپ بولۇپ ، بارماننىڭ جەڭچىلىرىدىن بەش ـ ئالتە
ھەسسە ئارتۇق ئىدى . ھالبۇكى ، بارمان ، ئۆتەمىش قاتارلىق يىگىتلەر
شۇ تاپتا تۇتقۇنلارنى قۇتۇلدۇرۇشتىن باشقا ھېچنېمىنى ئويلىمايتتى .
ئۇلار خۇددى بۆلكە ، توشقانلارغا ئۆزىنى ئاتقان بۈركۈتلەردەك ئېتىلىپ
كەلدى . ھايات ـ ماماتلىق تەڭسىز جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ
جەڭچىلىرى قۇيرۇقى قاپلانلاردەك ھەيۋەت بىلەن بىر ـ بىرىگە
تاشلاندى . تۇتقۇنلار قىيا ـ چىيا ۋارقىرىشىپ ھەر تەرەپلەرگە
قېچىشتى .

ئادەملەر رەھىم ـ شەپقەت دېگەننى ئۇنتۇشقانىدى . ئارسلانلار ،
قاپلانلار تالاشسا ئۇزاق ئۆتمەي بولدى قىلىشىدۇ . لېكىن ، ئادەملەر
بۇنداق شارائىتتا بولدى قىلمايدۇ ، قارشى تەرەپنى ئۇجۇقتۇرۇپ بولغ-
ىچە تىمسقۇچە توختىمايدۇ . قانغا مىلەنگەن جەسەتلەر ھەر ياندا چېچى-
لىپ ، تېز كۆپەيگىلى تۇردى . ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئۈركۈپ كەتكەن-
لىكتىن قانتىق كىشنەپ جەڭ مەيدانىدىن قاچماقتا ئىدى .

بارماننىڭ يىدائىيلىرى خۇددى مۆلدۈر تەگكەن باشاقلاردەك قى-
رىلىپ تۆكۈلمەكتە ئىدى . نېمە دېگەنبىلەنمۇ بىر ئادەمنىڭ بەش ـ ئالتە
ئادەمگە تەڭ كېلىشى تەس بولىدۇ ـ دە . ئۆتەمىش ئېگەردىن
كۆتۈرۈلۈپ ـ كۆتۈرۈلۈپ يۈتۈن كۈچى بىلەن غۇلاچلاپ قىلىچ ئۇرۇپ
چارچىدى ، بىلەكلىرى تالدى ، تىنىقلىرى ئېغىرلاشتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ
قىلچە بوشاشماي ، چېكىنمەي قىرغىنچىلىقتا تەسلەشمەكتە ئىدى . ئۇ ئا-
دەم ۋە ئاتلارنى ئۆتكۈر قىلىچى بىلەن خىيىپ كەينى ـ كەينىدىن يىقىت-
ماقتا ئىدى .

ئاخىر قىرغىزلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . بارماننىڭ جەڭگى
داۋاملاشتۇرغۇدەك جەڭچىلىرىمۇ قالمىدى . جەڭ مەيدانى قالايمىقانلىشىپ
كەتتى . بەزىلەر ئۇرۇشۇۋاتقان ، بەزىلەر قېچىۋاتقان ، بەزىلەر قوغلاۋات-
قان ... ئۆتەمىش ئۆپچۆرىسىگە ئىل ـ پال قاراپ بارماننى كۆرەلمىدى .

باشقا جەڭچىلەرمۇ كۆرۈنمەيىتى . ئۇ ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كېلىۋاتقان قىرغىزلارغا قىلىچ ئۇرۇپ قوغدىنىپ ، ئاسىتا ـ ئاستا چېكىنىشكە باشلىدى . ئۇ بەلكىم قېچىپ قۇتۇلار ئىدى . ئۇ قىرغىزلارنى خېلى ئارقىدا قالدۇرۇپ ، ھەتتا بولغان يەردىن يىراقلاپ كەتكەنىدى .

دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزى ھېلىقى نۇنقۇنلارغا چۈشۈپ قالدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىگىسىز قالغان ئاتلارنى تۇتۇپ قاچماقتا ، بەزىلىرى بېشى قايغان نەرپىلەرگە بۇگۈرۈپ ئۆي ـ چوكۇلارغا مۆكۈنمەكتە ئىدى . قىرغىزلار ئۇلارنى قوغلاپ بەزىلىرىنى قامچا بىلەن ساۋاپ ، بەزىلىرىنى قىلىچ بىلەن چاناپ ، بەزىلىرىنى قىل ئارقانلار بىلەن باغلاپ ئاتقا سۆرىتىپ ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى .

كىيىملىرى يىرتىلىپ ، چاچلىرى چۇۋۇلۇپ كەتكەن بىر ياش قىز چىر ـ چىر چىرقىراپ ، خۇددى ئۇنى جىددىي قاچقان كېيىك بالىسىدەك يۈگۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇنىڭمۇ ئۇنىڭغا بىر قارىدى ـ دە ، بۆرىكى « قارت » قىلىپ ، قاتتىق چۆچۈپ كەتتى . بۇ قىز ئۇنىڭغا نونۇشتەك ، ناھايىتى يېقىن تونۇشتەك بىلىنىپ كەتتى . ئۇ دەرھال ئېسىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇرىدى ۋە كۆزلىرىنىڭ خاتا كۆرمىگەنلىكىگە ئىشەندى . بۇ قېچىپ كېلىۋاتقان قىز دەل ئابتۇزۇن ئىدى ، ئۇنىڭمۇ شۇنچە ئۇزاقتىن بېرى ھەر جايلاردا ئىزلەپ ناپالمايۋاتقان ئۆزىنىڭ سۆيگىنى ئايتۇزۇن ئىدى .

ئۆتەمىشنىڭ كۆچىگە كۆچ ، جېنىغا جان قوشۇلغاندەك بولدى . ئۇ ئايتۇزۇن تەرەپكە ئېتىنى چاپتۇردى ئەمەس ، بەلكى قانات چىقىرىپ ئۇچتى . شۇ ئەسنادا بىرنەچچە قىرغىز ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قىزنى ئارىغا ئېلىۋالدى . ئۇلار بۇ ئولجىنى تالىشىپ ھەرياقتىن قول سىلىشتى . ئايتۇزۇن ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن يىقىلىپ چۈشۈپ يېتىپ قالدى . قىرغىزلاردىن بىرى ئات ئۈستىدىن چاققانلىق بىلەن ئېگىلىپ ، ئۇنى قامالاپ كۆتۈردى ـ دە ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا ياتقۇزۇۋالدى . ئەمما ئۇ ئولجىنى ئېلىپ قېچىشقا ئۈلگۈرمىدى . ئۆتەمىش مىسالى قارا بوراندەك ئۇچۇپ كېلىپ قىلىچ ئۇردى . قىر تۇلاكچىسى موللاقلاپ چۈ-

شۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئايتۇزۇنمۇ يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپ كەتتى ـ دە، دەرھال قوپۇپ قېچىشقا تەمشەلدى.

— ئايتۇزۇن! — دەپ توۋلىدى ئۆتەمىش ۋە ئۇنى كۈچلۈك قولى بىلەن كۆتۈرۈپ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ئايتۇزۇن بۇ جىددىي پەيتتە ھەرقانچە قورقۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ سۆيگىنىنى تونۇدى ۋە ئۇنىڭ بويىنىغا ئىككى قولى بىلەن گىرە سېلىپ قۇچاقلىۋالدى. ھاياجان ۋە خەۋپ ـ خەتەر تۇيغۇسىدىن ياپراق-تەك تىترەپ تۇرغان ئىككى ئۇنلۇق يەنە بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ، يې-پىشىپ كەتتى. ئۇلاردىن بەبەر قىنى قىزىپ، تىپىرلاپ تۇرغان ئارغىماق يۇلقۇنۇپ چاپقىنىچە ئۇلارنى ياۋ ئارىسىدىن ئېلىپ قاچتى. بىر توپ قىرغىزلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۆتەمىش ئۆ-تۈكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆكچىلىرى بىلەن ئىسسىق بىقىنلىرىغا تەقاپ، ئۇنى يەنىمۇ تېز چېپىشقا زورلايتتى. لېكىن، قارا يەرگە چۆمگەن ئارغىماق ھەرقانچە كۈچىگەن بىلەنمۇ مۆجىزە كۆرسىتەلمەيتتى. قىرغىزلار چۇقان سېلىپ بارغانسېرى يېقىنلاشماقتا ئىدى.

ئالدى تەرەپتە ئۇ باشتىن بۇ باشقا كەڭ سوزۇلغان چوڭقۇر بىر يار كۆرۈندى. ئۆتەمىش ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتمىدى. ئۇ جانىدەك جى-پىپ كېلىۋاتقان ئات يار كۈچىسى يىغىپ ئېتىلىپ سەكرىدى. ئاشىق ـ مەشۇقلارنى ئېلىپ ئۇچقان ئات خۇددى كۆلدىن قانات قېقىپ كۆتۈرۈل-گەن غازدەك مۇئەللەقتە بىر تىپىرلىدى ـ دە، يارنىڭ قارشى قېشىغا يې-تەلمەي پەسكە چۈشۈپ كەتتى. يار لېۋىدىكى ئات تۇياقلىرىدىن بىمىرد-لىپ چۈشكەن تاش ـ توپىلار ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن تۆكۈلۈپ كەتتى.

ئۆتەمىش يارنىڭ ئۇ چېتىگە سەكرەپ ئۆتۈپ كېتەلەيمىز دەپ ئويلىدىمۇ ياكى قوغلىغۇچىلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈشنى خالىمىدىمۇ، ئىشقىلىپ، مۇشۇ يولنى تاللىۋالدى. بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇق ئېتى بىلەن قوشۇلۇپ كۆز يەتكۈسىز چوڭقۇر يارنىڭ تېگىدىكى چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان قورام تاشلارغا ئۇرۇلۇپ بۇ دۇنيادىن ۋىدالاشتى.

× × ×

سارمان يۇرىشى ئوىمان ىەردە هوشىدىن كىسىپ باتاتتى . فاىچە-
لىلك ۋافىس ىاىىكىن ، ئىشقىلىپ ، هوشىغا كىلىپ كۆزلىرىنى ئاچقاندا
پۈتۈن ئەتراپتا جىمجىتلىق هۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى . ئۇنىڭ بېشى غۇ-
ڭۇلداپ ئاغرىپ تۇراتتى . ئۇ ىەستە رىهنىسى بىغىپ جەڭ قىلغان ۋاقىت-
سى ، مىنگەن ئىتىسىڭ قىلىچ رەرىسسدىن ىىقىلغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئى-
گەردىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىنكى
ئىشلارنى ىىلمەيتتى . قارىغاندا ، ئۇ مۇشۇ ئوىمانغا ىىقىلىپ چۈشۈپ بېشى
قاىىق ىەرگە ئۇرۇلۇشىنى زەخىملەنگەنىدى . پۈتۈن ىەدىنى ماغدۇرسىز-
لىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ مىڭىسر مۇشەققەتتە ئۆمىلەپ ئوىماندىن چىقتى .
قارىسا ، كۆز ىەتكۈدەك ئارىلىقتىكى ھەممە ىەردە ئادەملەرنىڭ جەسەت-
لىرى ، ئاتلارنىڭ ئۆلۈكلىرى ، قىلىچ ، ىەىزە ، قالقانلار قالايمىقان چېچى-
لىپ ياتاتتى .

يارمان قاتتىق ئاغرىۋاتقان ىىشىنى ئىككى قولى ىىلەن چاڭگاللاپ
ئۇراي ئولتۇردى . ئۇشتۇمتۇت ، ىىر چەتتە شىغىلنىڭ شىرىقلىغان تا-
ۋۇشى ئاڭلاندى . يارمان ىىشىنى ئاسا كۆتۈرۈپ شۇ ياققا قارىدى .
ىىراقتىن ىىر ئادەم كىلىۋاتاتتى . ىۇ ئادەم ئۆزمۇ ، دۈشمەنمۇ ؟ يارمان
قىمىر قىلماي ئۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرىۋەردى . ئۆز ىولسىمۇ ، دۈشمەن ىول-
سىمۇ ، ىىمجان هالەتتە ئولتۇرغان يارمان چارىسىز ئىدى .

ىوچۇن ئادەم يىقىن كەلدى .

— يارمان ىۇرىىشى ! ىۇ سەىمۇ ؟ — دەپ جىتاپ قىلدى ئۇ .

— هە ... سەىمىدىڭ ، ياسان قارا ؟ — يارمان رەئىپلەشكەن
ئاۋازدا شۇ گەىىى ئاران ئىىتالىدى .

ىۇ ھەققەتەن ، ىىجى ىاىقى جەڭدە سۆىگەن يارى ىىلەن ىىللە
قۇرىان ىولغان ئۆتەمىشنىڭ ئاتىسى ياسان قارا ئىدى . ئۇنىڭ ئۇچىسى-
دىكى ئوق يادىن ئىرملەنگەن ئاق ىۆز كۆڭلىكى كىرلىشىپ ىىرتىلىپ
كەتكەن ، كۆك ىۆر شىمىسىمۇ ىىر نىزى تىشىلىپ قالغان ، چاچ - سا-
قاللىرى ئۆسۈپ پاخپىيىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئاستا كىلىپ يارماننىڭ يې-

ىدا ئولنۇردى .

— ئوعـلۇم ئۆىەمش قىى ، ىارماں ؟ ئۇ سەں ىلەن كەىكەىـ ىدىعۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

ىارماں ىر ئەسىاغىچە ىىشى ىۆوەں سىلىپ ئولتۇردى . ئاىدىں ىاساں قارىسك ئۇمىد وە ئىلىجا ىىلەں ىەلمۇرۇپ ىۇرعاں كۆرلىرىگە ىىكىلدى .

— ئۇ ىاشـىں ـ ئاياع مەں ىـلەں ىىلـلە بولدى ، — دىدى ئۇ ، — ىۇگۇىكى حەگىمۇ ىر ىىللە كەلگەىدۇق ...

— هە ، ئاىدىں كىيىنچۇ ؟ ئۇ قىى ؟

— كۆرمەىۋاىامىسەں ، ىاساں قارا ، مەىمۇ ىحى هىلىلا هوشۇمعا كـەلدىم ... مەىمۇ سەىدىں « ئۆىەمىسى كۆردۇگمۇ » دەپ سوراي دەپ ىۇراىىم .

ىاساں قارا ئورىدىں سەكرەپ ىۇرۇپ كەىى . ئۇ ئەمدى ىارماىعا گەپ قىلماسىں ىۇگۇرۇپ ىىرىپ ، ئۆلۈكلەرىى ئارىلاپ ، هىلى ئۇىىگعا ، هىلى ىۇىىگعا ئىگىسىپ قاراپ ئىرلىگىلى ىۇردى . بارماىمۇ ىەسە قوپۇپ ئۇىىكعا ئەگەسى . ىاساں قارا هەرىر حەسەىى كۆرگەىدىں كىيىں ىۇ-رىكى ئىچىشعاىدا هالدا :

— ئەمەس ... ئەمەس ... — دەپ پىچىرلايىنى .

شـۇ ىەرىعدە ئۇ پۇىۇں حەك مەىداىى ئالا قوىماي ئارىلاپ حىقى .

— ىـوق ، — دىـدى ئۇ ئاحىر ئىرلەشـىى ىاماملاپ وە ىەىىلا ىراق ـ ىقىعا ىەرەر ىاسلاپ .

— ىەلكىم قىحىپ قۇىۇلعاىدۇ ، — دىدى ىارماں .

— ئاىنۇرۇىمۇ ىىپىلمىدى ، — دىدى بەىە ىاساں قارا .

— ئاىاك ىاىار ىوۋاي ىەدە ؟ — دەپ سورىدى ىارمان .

ىـاساں قارا ئۇمىدسىرلىك وە هەسرەىىں روهى چۈشكەں هالدا ئۆلۈع ـ كىچىك ىىسپ ىەرگە ئولىۇردى .

— ئاىام قىرعىرلار ئوردۇبالىعقا هۇجۇم قىلىشىں ئىككى كۈں

ئىلگىرى كېسەلدىن ساقىيالماي يۆگەپ كەتكەنىدى ، — دېدى ئۇ .

— ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى ئۇنى خۇشال قىلسۇن ، — دېدى بارمان ، — ئابىئۇزۇننىڭ ئانىسى نۆكەل بۇغىچۇ ؟

باسان قارا يەنە ئۇلۇغ - كىچىك تىندى .

— ئۇنى تېخى بايا ئەنە ئاۋۇ يەرگە كۆمۈپ قويدۇم ، — دېدى ئۇ قولى بىلەن بىر چەتنى كۆرسىتىپ ، — بىز ھەممىمىز يۇرتداشلار بىلەن بىللە كۆچۈپ كېتىۋاتقاندۇق . ئايتۇزۇن قىزمۇ ئانىسى بىلەن بىللە ئىدى . كېيىن قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدۇق ... ئاندىن سىلەر كەلدىڭلار ... يالغۇز مەنلا قېچىپ قۇتۇلۇپتىمەن . قىرغىزلار كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ تۆكەل بۇغىنىڭ جەسىتىنى تاپتىم ، لېكىن ئۇنىڭ قىزى نەگە كەتكەندۇ ؟

شۇ تاپتا ئۇلار ھەر ئىككىسى كۆڭلىدە « ئۇ قىزنى قىرغىزلار تۇتۇپ كەتكەن بولسا كېرەك » دەپ ئويلاشتى ، ئەمما بۇنداق كۆڭۈلسىز گەپنى ئېغىزلىرىدىن چىقىرالمىدى .

باسان قارا ئورنىدىن تۇردى .

— ئەمدى نېمە قىلىمىز ؟ نەگە بارىمىز ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— ئەمدى قانداق قىلاتتۇق ؟ ئۆزىمىزنىڭكىلەرنى ئىزلەپ تېپىشىمىز كېرەك ، — دېدى بارمان .

ئۇلار ئىككىسى جەڭ مەيدانىدىن ياخشىراق قىلىچ ، خەنجەرلەرنى تاللىۋېلىپ كەمەرلىرىگە ئاستى ، ئوقيا ۋە ئوق قاچىلانغان ساداقلارنى يەلكىلىرىگە ئارتتى . باسان قارا تېخىچە بېشى چىڭقىلىپ ئاغرىپ تۇرغان بارمان بۆزبېشىنى يۆلەشتۈرۈپ ماڭدى .

— بۇنداق كېتىۋەرسەك قىرغىزلار يىراقتىن بىزنى كۆرۈپ قېلىشى مۇمكىن ، — دېدى بارمان ، — ياخشىسى ، ئاۋۇ بارىنىڭ تېگى بىلەن ماڭايلى .

— راست دەيسەن ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى باسان قارا .

ئىككىيلەن بارىنىڭ ئاستى چۈشكىلى بولىدىغان يانتۇراق يېرىنى

ناللاپ ئاستا ىوّۋەنگە چۈشتى. ئۇلار يارنىڭ نىگىدە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئۆنەمىش بىلەن ئابنۇزۇننىڭ قانغا بويىلىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جەسەتلىرىنى ئۇچراتتى. باسان قارا:

— ۋاي بالام !!! — دەپ ئۆزىنى يەرگە تاشلىغىنىچە ھۆكرەپ يىغلاپ كەتتى.

× × ×

پان تېگىن ئۇززۇلدۇرمەي جەڭ قىلىپ، يايلاق ۋە قىشلاقلارنى كېزىپ، ئاچارچىلىق ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە ھەر باقلارغا چېچىلىپ كەتكەن ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى بىر - بىرلەپ يىغىپ، نەشكىللەپ كۈنپېتىش تەرەپكە باشلاپ ماڭدى. ئۇنىڭ نۇغى ئاستىدا ئۇيۇشقانلار كۈندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە ئىدى. سەرسان - سەرگەردان بولۇپ تېنەپ يۈرگەن ئادەملەر ئۇرۇق - ئۇرۇقلار بويىچە ۋە پۈتۈن - پۈتۈن قەبىلىلىرى بىلەن كىلىپ ئۇنىڭ نوپىغا قوشۇلماقتا ئىدى. دالادا ئۇزۇن سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان ئاتلىق، نۆگىلىك، ھارۋىلىق ئادەملەر سىپىنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا كۆز يەتكۈزگىلى بولمايتتى. مىسلىسىز بەختسىزلىك ۋە بالايىئاپەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ياشاش ۋە مەۋجۇت بولۇش ئۈچۈن ھاياب - ماماتلىق سىناقلاردا قان كېچىپ كۈرەش قىلىپ، تەقدىرنىڭ رەھىمسىز بوران - چاپقۇنلىرىغا بوي بەرمەي ئاجايىپ غەيرەت - شىجائەت بىلەن يېڭى بوللارنى ئېچىپ كېلىۋاتقان بۇ ئادەملەر پان تېگىنگە ئىشىنىپ، ھالقىلىق پەيتلەردە ئۆزىنى كۆرسەتكەن بۇ قەھرىمانغا ئەگەشكەندى.

پان تېگىن كىشىلەرگە يولىورۇق ۋە مەدەت بېرەتتى.

— قېرىنداشلار، — دەپ خىتاب قىلاتتى ئۇ، — بىز ئەمدى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بارىمىز. ئۇ يەرلەردە بىزنىڭ ئۆز ئادەملىرىمىز ياشايدۇ. تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى بوستانلىقلاردا باشاۋانغان ئاشۇ قانداش، نەسىلداش تۇغقانلىرىمىز بىزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇلار يول بويى قوغلاپ كەلگەن قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ ،
قەدەممۇ قەدەم ئورخۇن ، سېلېنگا ، تۇغلا ۋادىلىرىدىن يىراقلاپ كەتـ
مەكتە ئىدى . ئۆتۈكەن تاغلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇپۇققا ئولتۇرۇشۇپ كېـ
تىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . پان تېگىن ئاشۇ ئارقىدا قېلىۋاتقان تاغ ـ
دالالارغا ، ئاشۇ ئانا تۇپراققا ھەسرەتلىك كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئېغىر
خورسىناتتى . ئۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى توققۇز ئوغۇز قەـ
بىلىسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ ، تەشكىللەپ ماڭغان بولسىمۇ ، يەنە
بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ئۇنىڭغا قوشۇلماي ھەر تەرەپلەرگە چېچىـ
لىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا
توغرا كېلىدىغان يەرلەردە ماكانلاشقان تاتابى قەبىلىسىنىڭ ئارىسىغا بېـ
رىپ پاناھلىق تاپتى ؛ بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ يىراققا ئۆتۈپ ، ئامۇر دەرـ
ياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان تاتار قەبىلىلىرىگە قوـ
شۇلۇپ كەتتى .

بەختكە ئۆگە تېگىنلا ھېچ ياققا كەتمەي ، ئورخۇن يايلاقلىرىدا
سۆنكىلىپ تۇرۇپ قىرغىزلارغا تېگىش قىلماقچى ئىدى . ئۇ ئۆزىنى ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغان بولغاچقا بۇ يەرلەرنى ئاسانلىقچە
تاشلاپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنىمايتتى . پان تېگىن تېخى يېقىندىلا ئۇنىڭ
بىلەن كۆرۈشۈپ ، غەربكە بىرلىكتە كۆچۈش تەكلىپىنى بەرگەنىدى .
ئۆگە تېگىن ئۇنىمىدى .

« ياق ، — دېگەنىدى ئۇ ، — سەن مېنىڭ قاغان بولۇشۇمنى
قوللىمىدىڭ . ئىككىمىزنىڭ يولىمىز باشقا . مەن جەنۇبقا بارىمەن . تابـ
غاچلارنىڭ يېرىگە بېرىپ ، ئۇلاردىن ياردەم ئالىمەن . بەختكە قاتۇن مېـ
نىڭ ئىلكىمدە ، شۇڭا تابغاچلار ماڭا ياردەم بېرىدۇ » .

پان تېگىن شۇ ئىشلارنى ئويلىسا كۆڭلى بۇزۇلاتتى . « ئۆگە
تېگىن بىز بىلەن بىللە كۆچكەن بولسا ياخشى بولاتتى . كېيىن ئۇنى
رەسمىي قاغان قىلساقمۇ بولاتتى ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — بىز خەق
تەك بۆلۈنۈپ كەتتۇق ، زادى بىرلىشەلمىدۇق . ۋەزىيەت ھەر جەھەتتىن
بىزگە پايدىسىز بولۇۋاتقان بۇنداق شارائىتتا ئادەملىرىمىزنى ئېلىپ ،

كۆچىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، خەلقىمىزنىڭ ھاياتلىقىنى ساقلاپ قې-لىشىمىز كېرەك » .

ئېغىر خىياللار ، ئازابلىق كەچۈرمىشلەر پان تېگىننىڭ يۈرىكىنى قىسانتى . لېكىن ئۇ ئاشۇ ئېغىر خىياللارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن زادى قۇ-تۇلالمايتتى . « بىزنىڭ پەزىلىتىمىز يوقالغانمۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ھېچكىمنىڭ گېپىنى ھېچكىم ئاڭلىمايدۇ . ھەممىسى ئۆزىنى بى-رىنچى دەپ چاغلايدۇ ، خۇددى بىرىنچى بولغانلار باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىماسلىقى ، باشقىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنماسلىقى كېرەكتەك يو-غانچىلىق قىلىشىدۇ . بىر ئادەم باشلىق بولۇپ تىكلەنسە باشقىلار ئۇنى قوللاش ۋە بار - يوقىغا بولۇش ئەمەس ، ئەكسىچە ، ئۇنى ئاجايدۇ . ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىغا كۆز يۇمۇپ ، ھامان قۇسۇر تاپىدۇ ، ئۇنىڭ ئە-سەبىنى ئېچىپ ، كەمچىلىكلىرىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ، ئۇنىڭ يۈرىنى تۆكۈشكە ۋە ئاخىر ئۇنى قاناردىن يوقىتىۋېتىشكە تىرىشىدۇ . ھەممىسى « مەن بولسام » دەپلا تۇرۇشىدۇ ، رىقابەتلەشمەستىن دۈشمەنلىشىدۇ ، خۇددى باشقىلاردا ، جۈملىدىن ئۆزىدە ھېچقانداق كەمچىلىك بولمايدى-غاندەك چالۋاقاپ سەكرىشىدۇ . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بىز ئىناق ، ئىتتىپاق بولغانلىقىمىز ئۈچۈن ھېچكىم بىزگە تەڭ كېلەلمىگەنىدى . قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسىنى ھالاك بولۇش گىردابىغا ئاپىرىپ قويغان ئەن لۇشەن - شى سىمىي قوشۇنلىرى بىزدىن دەككىسىنى يېگەنىدى ؛ قىرغىز ، قار-لۇق ، باسمىل ، تاتابى ، قىتان ، تاتار ، ئاشىنا قانارلىق قەبىلىلەر تىرلى-شىپ ھۇجۇم قىلىپمۇ بىزنىڭ بىر تال تۈكىمىزنى نەۋرىتەلمىگەنىدى . ئەمدى يالغۇز قىرغىزلار ئۆزلىرىلا ... »

پان تېگىننىڭ يۈرىكى ئېچىشتى ، ئازابلىق خىياللار ئۇنىڭ بې-شىنى ئەگدى . شۇ ئەسنادا كىمدۇر بىرىنىڭ :

— قاراڭلار ، ئىككى ئادەم كېلىۋاتىدۇ ، — دەپ ۋارقىرىشى ئۇ-نىڭ خىياللىرىنى بۆلدى .

چەكسىز ئۇيۇق سىزىقىدا پىيادە كېلىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ قا-رىسى ئىلغا قىلىندى . بىر نەچچە يىگىت ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ شۇ تە-

رەپكە كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى ئىككى ئادەمنى ئاتلىرىغا مىنگەش-
تۈرۈپ قايتىپ كەلدى. ئورۇقلاپ، ماغدۇرسىزلىنىپ، ئاران جېنى قال-
غان بۇ ئىككى ئادەم باسان قارا بىلەن بارمان يۈزبېشى ئىدى. پان نىب-
گىننىڭ ئادەملىرى ئۇلارغا سۇ، تالقان بېرىپ قورساقلىرىنى توقلىدى ۋە
ئۆزلىرى ھەيدەپ كېتىۋاتقان يىلقا ئىچىدىن ئىككى ئاتنى ئۇلارغا ھەدىيە
قىلدى. بارمان ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈردى:

— تەشەككۈر، قېرىنداشلار. بىز چۆلدە ئۆلۈپ تۈگىشىدىغان بولدۇق دەپ ئويلىغانىدۇق، بىزنى قۇتقۇزۇپ قالدىڭلار.

باسان قارا گەپ قىلمىدى. ئۇ يارلىق بېقىن كىشىلىرىدىن ئايرى-
لىپ بېگانە ئۆزى قالغان بولغاچقا ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز قايغۇ - ھەسرەت
ئۇنى گاراڭ قىلىپ قويغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قۇتۇلۇپ قالغىنىغا خۇشال
بولغاندەكمۇ كۆرۈنمەيتتى.

غەربكە كۆچۈش دولقۇنى شۇ بەرىقدە بېڭى - بېڭى ئادەملەر بى-
لەن تولۇقلىنىپ، كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى.
ۋەھالەنكى، قىرغىزلارمۇ بولدى قىلمىدى. ئۇلارنىڭ يىراقتا يۈرەر قى-
سىملىرى ئۇشتۇمتۇت ئۇچۇپ كېلىپ زەربە بېرىپ تۇراتتى. بارمان بى-
لەن باسان قارا توپقا قوشۇلۇپ ئىككى كۈندىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ
خېلى زور قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ كەلدى.

پان نىبگىننىڭ جەڭگىۋار قىسىملىرى ئائىلە - تاۋابىئات ۋە مال -
مۈلۈكلەرنى قوغداش ئۈچۈن قىرغىزلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ توسۇپ زەربە
بەردى. خۇددى ھەر قېتىمقىدەك ئىنتايىن شىددەتلىك رەھىمسىزلەرچە
قىرغىن قىلىش جېڭى باشلىنىپ كەتتى. سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ
قالغان بارمان بۇ قېتىمقى جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسەتتى. ئۇ ئې-
نىسى بورانتەك ئۈجۈرۈپ كېلىپ جەڭنىڭ قايناملىرىغا بۆسۈپ كىرىپ
كېتەتتى. ئەينەكتەك چاقناپ تۇرغان ئۆتكۈر قىلىچىنى شۇ قەدەر كاما-
لەتكە يەتكەن ماھارەت بىلەن چاپاتتىكى، ھەر چاپقاندا بىرسى يېقىلماي
قويمايتتى. ئۇ «ئۆلۈم، خەۋپ - خەتەر» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنى-
سىنى ئۇنتۇغانىدى. ئۇ قىلىچىنى شۇنچە چاققانلىق بىلەن ئويناتتىمۇ، بۇ-

بانغىمۇ ئۇرۇپ ، كەينى ـ كەينىدىن زەپەر قۇچۇپ ، توختىماي ئىلگىرىـ لەپ كېتىۋەردىكى ، ئۇنىڭ شۇنچە پۇتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ قۇۋـ ۋەتنى نەدىن تاپقانلىقىنى چۈشىنىش قىيىن ئىدى . ئۇ گويياكى بىر ئوت ، گويياكى بىر قىساس خەنجىرى ئىدى .

هالبۇكى ، ئۇنىڭمۇ ئۆچىدىغان ۋاقتى ، خەنجەرنىڭمۇ سۇنىدىغان مىساللىرى بولىدۇ . گويياكى مەرمۇت قارىغاي ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك بولدى . بارماننىڭ ئېتى بېشىغا قىلىچ يەپ ، خۇددى ئاسماندىن ئۇچۇپ چۈشكەن يارىدار بۈركۈتتەك يەرگە « گۈپ ! » قىلىپ يىقىلىپ چۈشـ تى . بارمان بانۇرنىڭ ئوق يۇيى ئانىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالدى . بانۇر پۇتىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن كۈچىنىپ تىرىشىپ باقتى ، ئامال بولمىـ دى . شۇ هامان قىرغىز ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە باسنۇرۇپ كېلىپ ، ئۇنى هەر نەرەپىنى قىلىچلاپ ، قىيما ـ چىيما قىلىۋەتتى .

× × ×

پاي بېگىنى ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈشنى داۋاملاشـ تۇرماقتا ئىدى . هالاكەت دېڭىزىغا ئوخشاپ قالغان جەڭ مەيدانى ئاستا ـ ئاستا ئارقىدا قالماقتا ئىدى . قىرغىزلار ئېغىر تالاپەت بېرىپ چېكىنىپ كەتتى . پاي بېگىننىڭ قوشۇنىدىنمۇ كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر جەڭچىلەر سەپتىن ئايرىلدى .

باسان قارا ئىچىرلاپ كېتىۋاتقان كۆنەك هارۋىدا ئولتۇرۇپ ، هەسرەتلىك كۆزلىرى بىلەن ئىراق ـ يىراقلارغا قارايتتى . ئۇنىڭ قەلبىـ نىڭ چوڭقۇر بىرىدىن بىرگە ئەمەس ، يىغلىغانغا ئوخشايدىغان بىر خىل ئېچىنىشلىق سادا ئۇرغۇپ چىقتى :

— ئاھ كۆك تەڭرى ! ئەي ئالەمنى ياراتقان بەش تەڭرى ! بىز خەققە نېمە كۆرگۈلۈك بۇ ؟ تەڭرىلەرگە يارىمايدىغان شۇنچە ئېغىر گۇـ ناهلارنى ئۆتكۈزدۇقمۇ ؟

باسان قارا ئاقىرىشقا باشلىغان چاچلىرى ئۆسۈپ كەتكەن بېشىنى

ئەلەم بىلەن چايقاپ ئۆرئېچىدە مولاھىزە قىلاتتى : « بىز خەق باخشى كۈنلەرنىڭ قەدرىنى بىلمىدۇق . كۆڭلىمىزنى پاك تۇتالمىدۇق . ئاللەمنى يارانقان بەش تەڭرى بىزنى نىبىستىمىزگە يارىشا مۇشۇنداق كۈنگە قويدى » .

باسان قارا ئىچ ـ ئىچىدىن خورسىنىپ ئېغىر « ئۇھ » تارتتى ۋە يىغلىۋەتمەسلىك ئۈچۈن بېشىنى كۆتۈرۈپ بۇقىرىغا قارىدى . بۇلۇتلۇق كۆل رەڭ ئاسماندا نەنها بۇركۈت قۇدرەتلىك قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ لەرزان پەرۋاز قىلماقتا ئىدى .

« ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش بارلىق يېقىن قاياشلىرىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغانمۇ ؟ » باسان قارا ئىختىيارسىز تۈردە شۇ گەپلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى .

ئۇ ھارغىنلىق ، ئاچلىق ۋە قايغۇ ـ ھەسرەتتىن نۇرسىزلانغان كۆزلىرىنى نەنها بۇركۈتتىن ياندۇرۇپ ، پان تېگىنىگە ئەگىشىپ كېتىۋاتـقان بۇ نەقدىرداش ئادەملەر سېپىگە قارىدى . پۈتۈن قاقاس دالانى بىر ئېلىپ كېتىۋاتقان ئاتلىق ، نۆگىلىك ، ھارۋىلىق ئادەملەر ... ئەرلەر ، ئا- باللار ، باشلار ۋە قېرىلار ، ھۇددى چوڭ ئادەملەردەك قاپاقلىرىنى تۈرۈپ جىددىي قىياپەتتە كېتىۋاتقان ئۈسمۈر باللار ، بۇ قارا قىسمەتنىڭ خـەۋپلىك ئۆتكەللىرىنى بىجى بىلمەي ئانىلىرىنىڭ ئەمچەكلىرىنى ئېمىپ كىتىۋاتقان بوۋاقلار ...

« ئاقىۋىتىمىز قانداق بولار ؟ — دەپ يەنە ئويلىدى باسان قارا ، — مۇشۇنىڭ بىلەن تۈگىشىپ كېتەرمىزمۇ ؟ ياكى بەگىرلەر بىزگە ھاباىلىق بولى بېرەرمۇ ؟ ئەي كۆك بۆرە ! بىزگە نىجانلىق ئانا قىلغىن ! بىزنى بورۇق بولغا باشلىغىن ! »

باسان قارا شۇ خىيال بىلەن ئۈمىدكە تولغان ھالدا بېشىنى كەسكىن كۆتۈرۈپ ، ئۇياق ـ بۇياققا نەزەر تاشلىدى . ئۇ مۇشۇ ئەنراپتا بىرەر بۆرىنى چېلىقتۇرۇشقا تەقەررا ئىدى . بىرەر بۆرە ئۇچراپ قالسا ياخشى بولاتتى ! ئالدى بەرەپنە ۋە ئىككى ياندا بۆرە كۆرۈنمىدى . باسان قـارا ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى ـ دە ، بىر دەقىقە ھۇددى قېتىپ قالغان-

دەك نۇرۇپ قالدى .

باسان قارىنىڭ ھارۋىسىدىن ئانچە بىراق بولمىغان يەردە ئاتقا مىنگەن بىر ئۈسمۈر بالا كېلىۋاتاتتى . ئۇ مىنگەن قاۋۇل چىلان تورۇق ئات بىلەن ئورۇق ھەم ئاقىر باش ئوغۇل بالىنىڭ كىچىككىنە گەۋدىسى ئاجايىپ تەسىرلىك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلاتتى . كىچىك بالىنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ ئۇخلاپ قالاي دەپ قالغانىدى . ئۇ نۇرۇپ ـ نۇرۇپلا مۈگدەپ كېتەتتى ۋە دەرھال كىچىككىنە قوللىرى بىلەن ئاتنىڭ ئۇزۇن يالىنى چىڭ سىقىملاپ تۇتۇۋالاتتى ـ دە ، يۇمۇلغان كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ، خۇددى ئۈركۈپ كەتكەن نىيىندەك ئۆپچۆرىسىگە ئىتتىك قاراپ قوياتتى .

باسان قارا ھەممىنى ئۇنتۇپ شۇ بالىغا قاراپ قالدى . ئۇنىڭغا قارىغانسېرى ئىچىدە بىر يەرلىرى ئېلىلىپ قالغاندەك بولدى ، ئاتنىڭ قۇچىقىغا بېشىنى قويۇپ ياتلىق ئۇخلايدىغان يېشىدا ئۇيقۇغا بوي بەرمەي ئاتنىڭ يالىغا يېپىشىپ كېتىۋاتقان بۇ كىچىككىنە باتۇر ئەزىمەتكە ئامراق-لىقى كەلدى . « ئۇنىغۇر باللىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن ماقال ئۇنىڭ مېڭىسىدە گويا ئەكس سادا پەيدا قىلدى .

ـــ ئەي ئوغلۇم ، ـــ باسان قارا ئۇ بالىنى ئۇخلاپ قېلىپ يىقىلىپ چۈشمىسۇن دەپ ئىختىيارسىز نۇردە ئۇنى چاقىردى ۋە ھارۋىدىن سەك-رەپ چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى .

بالا چۆچۈپ كەتتى ۋە قاپقارا مۇنچاقتەك كۆزلىرىنى چىمچىقلى-تىپ باسان قارىغا قارىدى .

ـــ ئۇيقۇڭ كەلدىمۇ ، بالام ؟ ـــ دېدى باسان قارا مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ .

ـــ ھەئە ، ئۇيقۇم كەلدى ، ـــ دېدى بالا گۈدەكلەرچە زىل ئاۋازدا .

ئۇنىڭ بۇنداق جاۋابىدىن ۋە چىراي ئىپادىسىدىن ئۇيقۇ ئارىسىغا بەرداشلىق بېرەلمەيۋاتقانلىقى ھەم چوڭلارنىڭ ئەمخورلۇقىغا بەكمۇ ئېھ-تىياجلىق بولۇۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى .

— كەلگىن بالام ، مىنىڭ هارۋامدا بېرىپ ئۇخلىۋالغىن ، — دېدى باسان قارا ۋە ئۇنى ئاپ ئۇسىنىدىن كۆتۈرۈپ ئېلىپ ، هارۋىغا ئولتۇرغۇزدى .

— بۇ سىزنىڭ هارۋىڭىزمۇ ؟ — دەپ سورىدى بالا ، — سىزنىڭ بالىڭىز بارمۇ ؟ ئۆزىڭىز يالغۇز كېتىۋاتامسىز ؟

— شۇنداق بالام ، ئۆزۈم يالغۇز ، — دېدى باسان قارا ، — بۇ هارۋا ئەسلى باشقا خەقنىڭ ئىدى . ئۆزى ئۇنىڭ ئىگىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇ هارۋا ئەمدى ماڭا قالدى ... هە ، مانا بۇ يەردە ياتقىن .

باسان قارا ئۆزىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى يېيىپ سېلىپ ، بالىغا ئورۇن راسلاپ بەردى ۋە ئۇ بالىنىڭ ئېتىنى چۇلۇۋۇرىدىن هارۋىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويدى . بالا ياپ كىشىدىن يېتىرقاپ يانقىلى ئۇنىمىدى . ئۇنىڭ ئۇيقۇسىمۇ ئېچىلىپ كەتكەنىدەك ئىدى .

باسان قارا ئاتىلارچە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭ ناقىر بېشىنى سىلىدى .

— ئانا - ئانىلىرىڭ قېنى ، بالام ؟

بالىنىڭ دۈپدۈگىلەك مۇنچاقتەك قارا كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . باسان قارىنىڭ قەلبى لەرزىگە كەلدى . ئۇ ھەممىنى چۈشەندى . « ئاپلا ، سورىمىسام بوپتىكەن » دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ ، لېكىن سورىمىسىمۇ بولمايتتى ، ئەلۋەتتە .

بالىنىڭ ئورۇق ، ئاجىز مۈرىلىرى تىترەپ ، سىلكىنىپ كەتتى . ئۇ ئۆزىنى باسالماي ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى .

— يىغلىما ، بالام ، يىغلىما ، — دېدى باسان قارا ئۇ بالىنى باغرىغا بېسىپ ، — يىغلىما ، سەن يېتىم ئەمەس ... مەن ساڭا دادا بولىمەن ... يىغلىما ... يىغلىما ...

باسان قارا يېتىم بالىغا نەسەللى بولىدىغان باشقا سۆز تاپالماي ھامان « يىغلىما ، يىغلىما » دەپ نەكرارلايتتى . لېكىن ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن سەلدەك ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . ئۇ يېرىك ساقال بېسىپ كەتكەن يۈزىنى بالىنىڭ يۇمران مەڭزىگە يېقىپ ، ئۇنى مەھكەم قۇچاقلاپ ،

ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى .

ـــ يىغلىما ، سەن مېنىڭ بالام ... مەن سېنىڭ داداڭ ...

ئۇلار ئىككىسىنىڭ ئىسسىق ياشلىرى قوشۇلۇپ كەتتى . ئىككىيلەن بىر ـ بىرىگە يېپىشىپ ، ئىچىدىكى نۇشۇپ كەتكەن دەرد ـ ھەسرەتلىرىنى سىراقلا چىقىرىپ نۇگىنىۋەتمەكچى بولغاندەك يىغلاۋەردى ، يىغلاۋەردى ...

× × ×

يان نېگىن ئۆزىنىڭ يۇلنۇز قاشقىلىق قارا ئېتىدا باھادىرلارچە سالاپەت بىلەن ئولتۇرۇپ ، ئۆتكۈر كۆزلىرىنى ئۇپۇقنى ئۇرمەي سەپ ئالدىدا كېتىۋاتاتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ۋە ئومۇمەن پۈتۈن نۇرقىدىن پولاتنەك ئىرادە ۋە پۈنمەس ـ نۈگىمەس كۈچ ـ غەيرەت ئېپادىلىنىپ نۇراتتى . مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان ئادەملەر خۇددى نەگرىگە تېۋىنغاندەك ئۇنىڭغا ئىشىنىپ ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلمەكتە ئىدى .

يايانسىز دالانىڭ چېكى كۆرۈنمەيتتى . تۇرۇپ ـ نۇرۇپ يىراقتىكى ئۇپۇقتا قۇلانلار ياكى جەرەن ، نۆكەنلەر توپ ـ نوپى بىلەن كۆرۈنۇپ قالاتتى . بۇنداق چاغلاردا يان تېگىننىڭ ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن ياش نۆكەرلىرى ئوقيالىرىنى تەييارلاپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېتەتتى . باشقىلار يەنە نەرنىپنى بۇزماي يۈرۈشنى داۋاملاشتۇراتتى . كىشىلەر شۇ تاپتا ئۆزلىرىگە ئوزۇق بولىدىغان ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىنمۇ بەكرەك بۆرىلەرنى ئۇچرىتىشقا ئالدىرايتتى . ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى . ئەر ۋە ئاياللار بىردەك خۇشال چۇقان كۆتۈرۈشتى :

ـــ بۆرە ! بۆرە !

ـــ ئەنە ، قاراڭلار ، بىر توپ بۆرىلەر كەلدى !

ھەممە ئادەمنىڭ روھى كۆتۈرۈلۈپ ، كۆزلىرى شادىيانە چاقناپ كەتتى . بۆرىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقاد كۈچى ئېرىلگەن قەلبلەرگە

ئىشەنچ ئانا فىلانىي . ئادەملەرنىڭ جىنىغا جان ، كۆچىگە كۆچ قوشۇلـ
غاندەك بولدى .
باسان قارا مۇشۇ ئىعىر كۈنلەردە نەقدىرى قوشۇلغان يېڭى ئوغـ
لىنى بىر قولى بىلەن قۇچاقلاپ ، ئىككىنچى قولى بىلەن يىراقنى كۆر-
سەتتى .
— كۆردۈڭمۇ ، بالام ؟ ئاۋۇ بۆرىلەرنى كۆردۈڭمۇ ؟
ھەممە ئادەم بۆرىلەرگە قاراپ غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى . باسانـ
نىڭ بۇ ئاسراندى ئوغلىمۇ ھارۋىدا ئۆرە تۇرۇپ شۇ ياققا قارىدى .
— دادا ، مەن ھارۋىدا ئولتۇرمايمەن ، — دېدى ئۇ ، — ئېتىمنى
مىنەيچۇ ، بۆرىلەرگە بېقىنراق بېرىپ كۆرۈپ باقاي .
— ماقۇل ئوغلۇم . يىگىتتەك گەپ قىلدىڭ .
ئۆسمۈر بالا ھارۋىدىن ئەپچىللىك بىلەن سەكرەپ چۈشتى ۋە
ئېگىز ئاتنىڭ يالىغا ئېسىلىپ نەستە ئېگەرگە چىقتى .
بۆرىلەر بۇ كۆچمەنلەرگە بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن كەيـ
نىگە بۇرۇلدى ـ دە ، يىراقلاردا كۆزدىن غايىب بولدى .
شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۈنلۈك خىتاب قىلدى :
— قاراڭلار ، ئالدىمىزدا دەرەخلەر كۆرۈندى !
— بۇ ئېۋىرغول بوستانلىقى ، — دېدى باسان قارا ھاياجانلانغان
ھالەتتە شۇ ياققا كۆز تىكىپ .
پان بىگىن خۇددى ئاۋۋالقىدەكلا باھادىرلارچە قىياپەت ۋە ئۇۋـ
لۇغۋار سالاپەت بىلەن ئادەملەرنى نەگىرىتاغقا نۇتاشقان ئاشۇ ئېۋىرغول
بوستانلىقىغا باشلاپ كىتىۋەردى . ئۇنىڭغا باندىشىپ كېلىۋاتقان
بايرافدارنىڭ قولىدىكى ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈـ
رۈلگەن كۆك بايراق ئېۋىرغول بەرەپتىن سوقۇۋاتقان مەيىن شامالدا ئېـ
چىلىپ ، بىپىلىپ شوخ لەپىلدىمەكتە ئىدى .

ئورخۇن ھەققىدە سۆھبەت

(خاتىمە ئورنىدا)

— مۇئەللىم ، مەن يېقىندا « ئورخۇن شەجەرىسى » ناملىق رومانىنى ئوقۇپ چىقتىم . ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پان تېگىنىنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇل بوستانلىقىغا يېتىپ كەلگەندە رومان ئاياغلاشتى . كېيىن قانداق بولغان ؟

— ھە ، قارىغاندا ، سەن بۇ رومانغا قىزىقىپ قاپسەن - دە . تىرىشچان ئوقۇغۇچىلىقىڭ بۇ گەپلىرىڭدىنمۇ چىقىپ تۇرىدۇ . ئەمىسە ئاڭلاپ قوي . ئورخۇندىكى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرى بىرلىكنى بۇزماي پان تېگىنىنىڭ رەھبەرلىكىدە غەربكە كۆچۈپ ھازىرقى قۇمۇل ، تۇرپان ، جىمسار ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشتى . كېيىن ئۇلار تۇرپان ۋە جىمسارنى قوش ئاستانە قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلدى . ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ خانلىقنىڭ چېگرىلىرى جەنۇبتا ھازىرقى كۇچا ، شىمال ۋە غەربتە ئېمىل ۋە ئىلى دەريا ۋادىلىرىغىچە كېڭەيدى .

— مۇئەللىم ، ئورخۇن يايلاقلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئىدىقۇت خانلىقىدا ماكانلاشتىمۇ ؟

— ياق . بىرقىسىم ئۇيغۇرلار ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىگە تەۋە جايلارغا بېرىپ ، ئۇ يەردە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى . يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىغا كۆچۈپ كەتتى . يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسى ، ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى

ئوتتۇرىسىدىكى جايلار ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىغا① تارقاقلىشىپ ، شۇ جايلاردىكى تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرىنى قوش ئاستانە قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقتى .

— مۇئەللىم ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى نېمە ئۈچۈن باشقا يەرلەرگە بارماي مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەن ؟

— چۈنكى ، بۇ يەرلەردە ئەزەلدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياكى ئۇلارغا تۇغقان قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەن . شۇڭا ، ئورخۇنلۇقلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئاسانلا ئۆزلىشىپ كەتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ يېڭى خانلىقلىرىنى قۇرۇپ چىقالىدى .

— مۇئەللىم ، قىرغىزلارنىڭ شۇ قېتىمقى ھۇجۇمى ۋە زور غەلىبىسىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى ؟ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئورخۇن يايلاقلىرىدا قايسى خەلقلەر قالدى ؟

— ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن قىرغىزلار ئورخۇن ، سېلېنگا ۋادىلىرىدىكى گۈللىنىشكە باشلىغان شەھەرلەر ۋە ئېكىنزارلىقلارنى ۋەيران قىلىپ ، بۇلايدىغاننى بۇلاپ ، ئالىدىغاننى ئېلىپ ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ يايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ جايلاردا ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا شەھەر مەدەنىيىتى قايتىدىن باش كۆتۈرەلمىدى .

كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ جايلاردا ھازىرقى موڭغۇل خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە يەنە بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ بەگلىك ۋە خانلىقلىرىنى قۇردى . چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ يەرلەر موڭغۇللارنىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەتىنى بولۇپ قالدى ۋە ھازىرغىچە شۇنداق بولماقتا .

— مۇئەللىم ، ئورخۇن خانلىقى نېمە ئۈچۈن يىمىرىلدى ؟ ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار بەك ئاجىزمىدى ؟ ياكى مەدەنىيىتى ئارقىدا

---

① يەتتە سۇ رايونى — ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئالما - ئاتا ۋە تالدىقورغان ئوبلاستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

قالغانمىدى ؟

— ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىنتايىن قۇدرەتلىك خانلىق ئىدى . ئۇنىڭ زېمىنلىرى جەنۇبتىكى سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالدىكى يېنىسەي دەرياسى ۋە بايقال كۆلى رايونلىرىغىچە ، شەرقتىكى ئامۇر (خېيلۇڭجىياڭ) دەرياسىدىن غەربتىكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە شۇ جايلاردىكى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى . ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىغا بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ، دۇنيا تارىخىدا كۈچ - قۇدرىتى ۋە بۈيۈك مەدەنىيىتى بىلەن مەشھۇر بولغان تاڭ سۇلالىسىنى ئەن لۇشەن - شى سىمىن توپىلىڭىدىكى ھالاكەتتىن ساقلاپ قالدى . مۇشۇ پاكىتلاردىن قارىغاندا ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىنتايىن كۈچلۈك بىر ئىجتىمائىي گەۋدە بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ .

بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىرىنچى بولۇپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرگەن ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشلىغان . دېمەك ، ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلار يايلاق خەلقلىرى ئىچىدە مەدەنىيەتتە باشلامچىلىق رولىنى ئوينىغان .

بۇ خانلىقنىڭ يىمىرىلىشىدە مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر بولغان ، بۇ سەۋەبلەرنى مەخسۇس تېما سۈپىتىدە ئايرىم تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ، مۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ : خانلىق تەۋەسىدە ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولۇپ ، چارۋا - ماللار قىرىلىپ كەتتى ، ئەل ئىچىدە يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالدى ، ئاچارچىلىق بولدى ، ئاھالە باشقا جايلارغا كۆچۈپ تارقىلىپ كەتتى . ئوردىدا سىياسىي مۇقىمسىزلىق ئەۋج ئالدى . قاغان ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلمەيدىغان ھالەت شەكىللەندى . بىرمۇنچە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، ئايرىم بولۇۋالدى . خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى . بۆلۈنمەي قالغان توققۇز ئوغۇز ، تۆلىس ، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەر ئىچىدىمۇ بىرلىك ، ئىتتىپاقلىق ئاجىزلاشتى . خانلىقنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى . بۇنداق ئەھۋالدا يۈز مىڭ كى-

شىلىك قىرغىز قوشۇنى ھۇجۇم قىلمىغان بولسىمۇ، ئورخۇن خانلىقى ئۆز ئىچىدىن يىمىرىلىپ كېتىشى ئېنىق بولۇپ قالغانىدى.

دۇنيا تارىخىدا مەشھۇر بولغان قەدىمكى مىسىر، يونان، رىم ئىمپېرىيىسىدەك ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭداشسىز قۇدرەتلىك دۆلەتلىرىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەدرىجىي زەئىپلىشىپ، ئاخىر يىمىرىلىپ تۈگىگەنىدى. بۇنداق مىساللار تارىختا خېلى كۆپ. ئورخۇن خانلىقىنىڭ يىمىلىشىمۇ شۇنداق مىساللارنىڭ بىرى. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بىرقىسىم قەدىمكى خانلىقلار يىمىرىلگەندىن كېيىن ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. مەسىلەن: ھۇن، قىتان، ئېفتالىت، جۇرجان، سىيانپى، پەچەنەك قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەدىمكى تائىپىلەرنىڭ ھازىر پەقەت تارىختىكى ناملا قالدى. ئۇيغۇرلار بولسا، بىر خانلىقى يىمىرىلسە ئۇنىڭدىنمۇ قۇدرەتلىكرەك، ئۇنىڭدىنمۇ مەدەنىيەتلىكرەك باشقا خانلىقلارنى قۇرۇپ، تارىخنىڭ نى ـ نى دەھشەتلىك بوران ـ چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. بۇ تۇقتىنىمۇ يەنە ئالاھىدە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنى بۈگۈنكى دۇنيادا ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدىكى بىر قاتار ئالىملار ھەر تەرەپلەردىن تۇتۇپ تەتقىق قىلماقتا.

Document generated by Anna’s Archive around 2023-2024 as part of the DuXiu collection (https://annas-blog.org/duxiu-exclusive.html).

Images have been losslessly embedded. Information about the original file can be found in PDF attachments. Some stats (more in the PDF attachments):
{
  "filename": "NDAzMDA3OTYuemlw",
  "filename_decoded": "40300796.zip",
  "filesize": 26395632,
  "md5": "8621a775cd9e38efc537382619644e1c",
  "header_md5": "09f4c6096c87b0f9b18247c7842fa01e",
  "sha1": "c8eb21ce144607cb1dec473ea1fb3ba69f3593f4",
  "sha256": "b30c557dbd89386ffc42e5003c062bd3e51b31d7e1a8bf0f208dbd867065e87a",
  "crc32": 4293793016,
  "zip_password": "",
  "uncompressed_size": 26922499,
  "pdg_dir_name": "\u2562\u2321\u2562\u221a\u2557\u03b4\u2569\u2514\u255e\u256b\u256c\u00bc\u256c\u00df\u2562\u221a\u256c\u2500_40300796",
  "pdg_main_pages_found": 489,
  "pdg_main_pages_max": 489,
  "total_pages": 496,
  "total_pixels": 1713778610,
  "pdf_generation_missing_pages": false
}